

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
Филозофски факултет
Одсек за историју

**Погранични српски и угарски градови
на Сави и Дунаву у средњем веку**
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментор: Проф. др Ненад Лемајић Кандидат: Дејана Васин, Мср

Нови Сад, 2017. године

образец 5a

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ Филозофски факултет

KLJUČNA DOKUMENTACIJSKA INFORMACIJA

Redni broj: RBR	
Identifikacioni broj: IBR	
Tip dokumentacije: TD	Monografska dokumentacija
Tip zapisa: TZ	Tekstualni štampani materijal
Vrsta rada (dipl., mag., dokt.): VR	Doktorska disertacija
Ime i prezime autora: AU	Dejana Vasin, Msr
Mentor (titula, ime, prezime, zvanje): MN	Prof. dr Nenad Lemajić, redovni profesor
Naslov rada: NR	Pogranični srpski i ugarski gradovi na Savi i Dunavu u srednjem veku
Jezik publikacije: JP	Srpski
Jezik izvoda: JI	srp. / eng.
Zemlja publikovanja: ZP	Srbija
Uže geografsko područje: UGP	Srbija, Vojvodina
Godina: GO	2017.
Izdavač: IZ	autorski reprint
Mesto i adresa: MA	Novi Sad, dr Zorana Đinđića, 2

Fizički opis rada: FO	8 poglavlja, 335 strana, 1105 napomena, prilog: 11 dokumenata datih u originalu na latinskom, i prevedenih na srpski jezik i jedna karta
Naučna oblast: NO	Istorija, Medijevistika
Naučna disciplina: ND	Medijevistika, Nacionalna istorija srednjeg veka
Predmetna odrednica, ključne reči: PO	Srbija, Ugarska, gradovi, Dunav, Sava, trgovina, istorijska geografija
UDK	911.375(497)"04/14"(043.3)
Čuva se: ČU	FILOZOFSKI FAKULTET, Centralna Biblioteka
Važna napomena: VN	
Izvod: IZ	<p>Urbanizacija predela uz reke Savu i Dunav je dinamičan proces koji je trajao vekovima. Na nastanak i razvoj gradova je uticalo više faktora, a najvažniji su prirodno okruženje, ratna dešavanja i razvoj privrede, na prvom mestu trgovine. Uticaji prirodnog okruženja grada se mogu sagledati na dva nivoa. Prvi je neposredna okolina iz koje čovek crpi namirnice neophodne za život, a drugi je položaj grada u odnosu na šire okruženje, na mogućnost povezivanja sa drugim regijama i gradovima. Zbog toga je važno najpre sagledati i ustanoviti kakav je teren na kome su nicali gradovi na Savi i Dunavu i opisati hidrografiju, reljef, klimu i plodnost zemljišta, a zatim sagledati i mogućnosti komunikacija sa daljim regijama. Ipak, uticaj prirodne sredine se nikako ne može uzimati kao pojava sama za sebe. Uvek se mora dovesti u kontekst delovanja ljudske zajednice i društvenih odnosa. Regija koju posmatramo je u dugom periodu bila pogranično područje na kome je ratni vihor bio česta pojava. Tu su se smenjivale različite države, Rimsko carstvo, kasnije Vizantija, Ugarska, Bugarska, Srbija, Turska. Svaka od ovih kultura je dala određen doprinos urbanizaciji ovih prostora. Vrlo važan aspekt sagledavanja jednog grada je njegova funkcija u društvu i državi. Gradovi na Savi i Dunavu su često imali ulogu pograničnih karaula, ali se ne sme zanemariti ni njihova privredna</p>

	<p>funkcija. Na tom polju je najvažnija bila trgovina. Gradovi u Posavini i Podunavlju su bili uklopljeni u sistem daljinske trgovine koju su obavljali uglavnom Dubrovčani. Ovo podneblje je bilo izvan glavnih tokova evropske trgovine, ali je na regionalnom nivou imalo važnu ulogu koja će se zadržati i u moderno doba. Unutrašnji život grada se sastojao iz više segmenata. Na prvom mestu je svakako stanovništvo. Ono se često menjalo, selilo i osipalo kako su nailazila ratna vremena, a povećavalo u mirnodopskim uslovima kada su privredni tokovi bili neometani. Etnička struktura je bila mešovita, što je očekivana pojava za pogranične gradove. U njima je postojala i civilna i vojna uprava, mada je vojna naglašenija s obzirom na važnost ovih gradova u strateškom smislu. Crkva je bila nezaobilazan segment srednjevekovnog grada i imala je u njegovom životu važnu ulogu, kao institucija, ali i kao sama građevina. Morfologija gradova je uglavnom bila uslovljena prirodnim terenom i funkcijom grada. Raznovrsni činioci su uticali na to da se gradovi izgrađeni na obalama Save i Dunava razvijaju svaki na svoj individualan način. Nisu svi nastali u isto vreme, sa istim ciljevima. Imali su različite funkcije, mada je primetno da je vojna funkcija uvek bila konstanta. Nisu svoje vrhunce proživljavali u isto vreme, niti su u isto vreme zamirali, a većina ih postoji i danas.</p>
Datum prihvatanja teme od strane NN veća: DP	19.12.2014.
Datum odbrane: DO	

<p>Članovi komisije: (ime i prezime / titula / zvanje / naziv organizacije / status) KO</p>	<p>predsednik: član: član:</p>
---	--

University of Novi Sad
Key word documentation

Accession number: ANO	
Identification number: INO	
Document type: DT	Monograph documentation
Type of record: TR	Textual printed material
Contents code: CC	PhD Thesis
Author: AU	Dejana Vasin, Msr
Mentor: MN	PhD Nenad Lemajić, full professor
Title: TI	Borderline towns on the rivers Sava and Danube in medieval Serbia and Hungary
Language of text: LT	Serbian
Language of abstract: LA	eng. / srp.
Country of publication: CP	Serbia
Locality of publication: LP	Vojvodina
Publication year: PY	2017.
Publisher: PU	Author reprint
Publication place: PP	Novi Sad

Physical description: PD	8 chapters, 335 pages, 1105 references, addition:11 documents originally written in Latin and translated into Serbian, and one map
Scientific field SF	History, medieval history
Scientific discipline SD	National medieval history
Subject, Key words SKW	Serbia, Hungary, Towns, Danube, Sava, trade, historical geography
UC	911.375(497)"04/14"(043.3)
Holding data: HD	University of Novi Sad, Faculty of Philosophy
Note: N	
Abstract: AB	<p>The process of urbanization of the area surrounding the rivers Sava and Danube has lasted for centuries. Numerous factors have influenced the formation and development of the towns here, but most importantly the natural surroundings, wars, the development of economy, mostly trade. The impact of the natural surroundings can be reviewed in two ways. The first one is the closest natural surrounding that provides basic necessities like food and the other is the actual positioning of the city in relation to its wider surrounding area, in terms of connection and access to other regions and towns. Therefore , it is important to acknowledge the basic characteristics of the terrain on which the first urban settlements on the rivers Sava and Danube started emerging, that is, to describe hidrography, soil, climate and the access of these towns in relation to other regions. Of course, the influence of natural factors cannot be singled out without the other important influences. It can only be viewed in the context of human action and social impact. This particular region has always been a borderline and for this reason exactly the scene of various clashes and wars throughout history. It has been an integral part of Bysantine</p>

Empire, Hungary, Bulgaria, Serbia, Turkey. Each of these great cultures had left its mark on urbanization process in this area. Another important aspect of determining the importance of a city is in reliance to its state and social function. Although these towns had long played the part of borderline military zones, one mustn't neglect their importance in terms of economy. The most important part of economy in these parts has always been trade. These towns have long been the most significant stops on the commercial trade route which was dominated by the Dubrovnik. Although this route was a little off the most frequent trade routes in Europe, it has been, nevertheless, of utmost importance for the nearby region even to the modern times. Different segments went into creating the inner life of these towns. The most important one were the people. The city population has often been migrating, moving or decreasing in number during wartime, and increasing in number during the periods of peace and prosperity. The ethnic structure of the population was various as often is the case in borderline areas. It was ruled by both civil and military government, although the military was the more prominent one, considering the strategic importance of these towns. The Church, both as an institution and as a site had a major role in the life of these and other medieval towns. The morphology of the city was mostly influenced by natural terrain and the function of the city. Various factors made each city on these rivers develop in its own unique way. Not all the cities emerged at the same time and for the same reason. They all had different functions but the most constant one was their military function. They didn't reach their peaks at the same time or their downfalls, but the common thing is that most of these towns have survived to this day.

Accepted on Scientific Board on: AS	19.12.2014.
Defended: DE	
Thesis Defend Board: DB	president: member: member:

Садржај

1. Увод.....	1
2. Простор и историја.....	13
2.1. Човек и природна средина.....	13
2.2. Регије.....	19
2.3. Крајолик.....	26
2.3.1. Хидрографија.....	26
2.3.2. Рељеф.....	32
2.3.3. Клима.....	43
2.3.4. Живи свет.....	47
2.3.5. Посавина и Подунавље на старим картама.....	50
2.4. Коришћење простора.....	59
2.4.1. Земља и њени ресурси.....	59
2.4.2. Терен који погодује насељима.....	65
2.4.3. Пuteви.....	72
2.4.3.1. Речне комуникације.....	73
2.4.3.2. Копнене комуникације.....	76
3. Историја Периферије.....	82
3.1. Између Царства и Варвара.....	82
3.2. Између Франачке, Бугарске и Византије.....	93
3.3. Између Византије и Угарске.....	96
3.4. Између Србије и Угарске.....	104
3.5. Између Србије, Угарске и Османског царства.....	114
3.6. Између Османског царства и Угарске.....	124
4. Трговина.....	132
4.1. На рубу европске трговине.....	132
4.2. Развој трговине у градовима Посавине и Подунавља.....	152
4.3. Чиме се трговало у градовима на Сави и Дунаву?.....	205
5. Живот у граду.....	221
5.1. Становништво.....	221
5.2. Управа.....	228
5.2.1. Војна управа.....	228
5.2.2. Цивилна управа.....	233
5.3. Црква.....	236
5.4. Грађевине.....	244
6. Закључак.....	261
7. Прилог.....	269
8. Извори и литература.....	300

1. Увод

Посматрати историју урбанизације једне регије је веома сложен и динамичан процес. То најпре видимо из тога што од мноштва градова који су се низали на обалама Саве и Дунава нису сви постојали у исто време, нити су њихове историје једнако осветљене. Стога ћемо овај феномен посматрати кроз призму оних градова који се чешће помињу у изворима, а то су гледано од запада ка истоку Митровица, Шабац, Земун, Београд, Смедерево, Ковин, Браничево, Храм и Голубац. На обалама река на овом потезу који обрађујемо, а то су ток Саве од ушћа Дрине до њеног ушћа у Дунав, затим ток Дунава до Ђердапске клисуре, је било више насеља као што су на пример Битва, Мачва, Купиник, Панчево, Кулич, и тргови Суботица и Кисељево али су они оставили мало трага у изворима, или су се појавили сувише касно да би могли да пруже довољно увида у ток њиховог развоја. Историја градова је тема којој се мора приступити интердисциплинарно. При томе треба узети у обзир све аспекте који су могли да доведу до настанка и развоја градова, а затим њихове стагнације и евентуалног пропадања. У обзир се морају узети историјски контекст, односно животни пут града у сфери политичких догађаја, односно ратних и мирнодопских услова. Тај историјски ток је обрађен у поглављу *Историја периферије*. Такав назив поглавља условила је чињеница да су токови Саве и Дунава у дугом периоду представљали гранична подручја између различитих држава, што је свакако имало удела у урбанизацији ових простора. Исто тако се мора водити рачуна о природном окружењу града, односно о ресурсима које је околина пружала, а који су такође неопходни за функционисање градског насеља. Ту улазимо у поље историјске географије које смо обрадили у посебном поглављу настојећи да, колико год је то могуће, верније и истинитије представимо терен на коме су у прошлости ницали и развијали се градови. Сматрали смо да је то неопходно да бисмо увидели какве су погодности, а каква ограничења пружале обале Саве и Дунава за настанак и развој градова. Врло важан сегмент развоја градова је била привредна функција. Тај феномен смо настојали да расветлимо у посебном поглављу најпре кроз делатност дубровачких трговаца, те да га ставимо у контекст европске трговине. Исто тако да би се добила потпуна слика историје

једног града неопходно је сагледати његов унутрашњи живот, становништво, функцију у друштву и држави, као и физички изглед.

Град као географска категорија и као посебан облик и начин живота је наслеђе грчке античке културе која се даље на запад ширила посредством римског царства. Његово даље распрострањавање је ишло руку под руку са проширивањем граница империје. Римска држава, с обзиром да је никла из једног града, је била држава градова, те се током целог њеног постојања водило рачуна о томе да се увек у освојеним областима оснивају градови и уводи градска организација, јер је то био ефикасан начин да се одржавају административна контрола и војна безбедност. Римско царство, које је поникло из моћи једног града, било је и само као један велики расадник градова који је оставио печат у великим деловима Европе, Северне Африке и Мале Азије. Чак је и песник Клаудије Рутилије пошто је Рим у 5. веку опустошен написао да је то град „који је оплодио далеке земље“.¹ На простору од Рајне до Британије су се развили градови као што су на пример Париз, Трир, Ремс, Амијен, Арас и други. У Енглеској су настали градови Лондон, Јорк, Линколн, Глочестер, Глостер, Карајл, Лестер, Винчестер, Кантербери. На границама царства, на Рајни и Дунаву такође су оснивани градови, међу њима су били Ксантен, Нојс, Бон, Мајнц, Аугсбург, Регенсбург, Пасау. Они су сви настали у периоду 1-2. века нове ере. Криза 3. и 4. века нове ере која је захватила римско царство уз опасност од најезде варвара су условили стагнацију урбанизације. Овај процес није био свуда једнако заступљен. У пределима северозападне Европе поменути чиниоци су довели до тога да су владајуће елите напуштале градове. Градови су претварани у војна упоришта са јаким зидинама које су окруживале свега неколико хектара простора у коме је живело градско становништво. Глад, болести, најезде варавара утицале су да се прореди градско становништво. Тако је у граду остало мање људи, те су градови престали да делују као производни и трговачки центри.²

Административна и политичка управа у граду се све више стицала у рукама локалних бискупа, чија је улога током 6. и 7. века била кључна за обезбеђивање

¹ L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd 2004, 13-28; L. Mamford, *Grad u istoriji*, Beograd 2006, 218; P. Arnaud, *The Classical World, An historical geography of Europe*, ed. R. A. Butlin, R. A. Dodgshon, Oxford 1998, 26-29, 43-44.

² Градови који су успели да се утврде против варвара су смањивали своју површину. Бордо је новим зидовима сведен на трећину раније величине, док је Аутун са 200 хектара смањио на насеље од 10 хектара. У Ниму су Визиготи претворили стари амфитеатар у мали град са 2000 становника. L. Mamford, *Grad u istoriji*, 265.

континитета градског живота од класичног периода до раног средњег века. У Италији и генерално на северним обалама Медитерана, ова криза није озбиљно узела маха све до средине 6. века, а одражавала се на другачији начин него у северној Европи. Свакако да је дошло до смањења броја градског становништва и територија града, али је урбани живот настављен и већина градова римског периода је преживела. Административне функције које су се тичале не само града, већ и његове околине су остале чврсто везане за град чак и у време владавине Лангобарда. Оне су биле поверене не само бискупима и њиховим људима, него и лаицима. Аристократија није напустила град, већ је наставила да у њега увлачи све потребне ресурсе са околних подручја где су лежала њихова имања. Ова два фактора, постојање административне функције града, и чињеница да је у њему живела властела, су осигурали постојање урбаног живота са економске тачке гледишта. Боље утврђена на својој античкој основи и ближа вишим цивилизацијама на истоку, Италија је имала вођство у оживљавању градова.³

У јужној Галији, Тулуз, Бордо, Бриж, Поатје и у другим градовима јужно од Лоаре, елементи који су обезбеђивали континуитет урбаног живота у Италији, били су и овде присутни, само на нешто нижем нивоу. Врхунац опадања урбаног живота је јужну Галију погодио у 8. веку, управо у време када су се у Италији уочавали први знаци обнове урбаног живота. Проблем континитета градског живота од класичног периода до раног средњег века је најјасније изражен на подручју између Лоаре и Рајне, где је присуство Римљана од 1. до 4. века било свакако чињенично стање, али никад тако укоренењено као на Медитерану, и где је криза урбаног живота трајала много дуже и продрла много дубље (од око 300. до око 700. године). Ретки су случајеви којима је континуитет обезбедила некаква градска функција, било она привредна или административна. Ту је углавном изражен просторни континуитет. Стари римски град, његове рушевине или делови утврђења су били примамљиви за насељавање новог становништва. На овај начин се одржавао једино и само просторни континуитет, будући да су само материјални остаци једноставно служили као полазна основа за потпуно нове насеобине. То је био случај са градовима као што су Намур, Кобленц, Трир, Мец, Келн, Бон, Мастрихт, и поготово у долинама Рајне и Мезе и посебно на Дунаву (Аугсбург, Регенсбург, Пасау, Беч), Шелди

³ L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, 48-60; L. Mamford, *Grad u istoriji*, 377; A. Verhulst, *Towns and trade, An historical geography of Europe*, 100-104.

(Гент, Антверпен) и у Енглеској (Лондон, Јорк, Кентербери).⁴ Градови су као дрво. Када се једном уздигну, онда им треба уништити и корење да би престали да живе, иначе ће чак и ако се стабло посече младице избити из корена. Сам Рим заједно са својим градовима није доживео изненадну смрт, нити су преко ноћи пропали и претворили се у пустињу. Борба је трајала вековима. Становништво се смањивало, делатност се сужавала, путеви који су некад обезбеђивали просперитет и богатство послужили су да олакшају приступ варварским освајачима. Лоше жетве, стално присуство варварских најезди нагнало је становништво да се сели у брда.⁵ Тако је Запад изгубио градски оквир падом Западног римског царства, који полако замиру још и пре коначног пада Рима. Иако је на Западу наступила живост у време Меровинга, она је била кратког даха пре краја градског живота у старом облику. Обнова градова је интензивније почела од 11. века, а подстицао ју је раст села, шума пашњака и воћњака. Не мали број градова развио из целине неколико развијених великих села. Преобликовање села доводило је племство и црквене великодостојнике. Јака монетарна економија подстакла је развој градова у 13. веку, па се број повећао на хиљаде у целој западној Европи. Појавили су се трговци, занатлије, банкарни, војници, а као кључне области се издвајају између река Лоаре и Рајне, север Италије и градови Средоземља. Постепено се јављају велики градови који су везани за међународну трговину у Француској, Енглеској, Кастиљи и Арагону. Градови подупрти повластицама постају темељ развоја јачих држава.⁶

И на простору који овде обрађујемо је текао сличан процес. Попуштањем северног лимеса и варваризацијом победила је култура која је била неурбана по свом карактеру. Утицај Византије на пределе око Саве и Дунава је за дуже време био скрајнут. Словени када су се доселили на ове просторе затекли су градове античког света у доста измењеним околностима будући да је већ био преовладао манир да се не користе огромне римске тврђаве, него се, како смо поменули, брањени простор знатно смањивао ради лакше одбране мањим бројем војника. Иако је процес распадања античког града започео знатно пре доласка Словена, он се наставио и завршио у време када су они населили ове

⁵ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 261; A. Verhulst, *Towns and trade, An historical geography of Europe*, 104-108

⁶ F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XVI do XVIII veka II*, Beograd 2007, 484-486; L. Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, 61-90.

просторе.⁷ Најранија словенска насеља у рановизантијским утврђенима на Дунаву се везују за 9. и 10. век. У Београду се оно налазило на Савској падини, на месту где се у 15. веку изградио Доњи град. Они су се рађе насељавали на отвореном простору сеоског типа, него у скученим утврђењима.⁸ Обновом византијске власти у 11. веку ови градови су се опет нашли у новим околностима. Поново дошавши под окриље царства добили су важну улогу у војном систему као пограничне тврђаве у које је смештена посада. Уз њих су се налазиле и епископске столице у Сирмијуму, Сингидунуму и Виминацијуму које су поред осталих епископија ушле у састав Охридске архиепископије. У 12. веку је превагу однела стратешко-војна функција ових градова, када су се и градиле нове тврђаве с обзиром на бројне угарско-византијске сукобе у овом периоду.⁹ То су заправо биле клице и замци оних градова који ће свој врхунац развоја доживети у позном средњем веку.

Сама реч град има више значења. Она се најпре односи на насеље заштићено тврђавом, али временом како се насеље ширило изван градских бедема, оно је добијало и нов назив, односно подграђе или трг. Са јачањем привреде често су се и цела насеља називала тргом иако је трг само један део оваквог насеља. Од 15. века за ту појаву је у употреби и позајмљеница из мађарског језика – варош. Трг је био и један део градског насеља на коме се обављала трговина.¹⁰

Сваки град је индивидуално биће и јединствен по свом постанку и изгледу. Ипак, постоје неке црте које су заједничке великој већини градова. Бродел је сматрао да је у погледу настанка самих градова често тешко раздојити њихове почетке и разазнати мале градове од варошица, или велике градове од малих и да је потребно направити озбиљну анализу пре већих подела. Његова главна теза у том погледу ослоњена је на статистичке методе по којима се од 2000 становника може рачунати град, у средњем веку и раном

⁷ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Европа и Срби – средњи век, Београд 2006, 23-26; М. Динић, *Градови у средњовековној српској држави*, *Enciklopedija Jugoslavije*, књ. 4, Zagreb 1986, 513-515; Михаило Динић, *Градови у средњовековној српској држави*, Из српске историје средњег века, Београд, 2003, 680-685

В. Popovic, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein 1982, 545-566.

⁸ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 26-29; *Историја Београда 1*, Београд 1974, 292-295; Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско наслеђе у Београду*, ГГБГ 25 (1978), 7-16; М. Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије*, ГГБГ 25 (1978), 17-25.

⁹ Ј. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, 32-36.

¹⁰ С. Новаковић, *Град, трг, варош, к историји речи и предмета који се њима казују*, Из српске историје, Нови Сад-Београд, 1966, 144-161; С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010, 11.

модерном добу. Градови увек морају имати око себе мање варошице и села, потом мрежу путева и саобраћајница, реку, а унутар зидина улице, сокаке и читаву мануфактурно-привредну структуру. Такође градови морају имати око себе тзв хранилачке зоне-воће, поврће, намирнице (месо), наравно пшеницу (пољопривредне структуре), а даље концентрични круг пијаца, продаје дрва, и даље удаљене мање тргове. Унутар града по Броделу мора постојати административна целина-представници власти (судови, окружна власт), црквена власт, евентуално самостан или универзитет (школа). Градови су центар за привлачење војне, политике, економске моћи. Управо ране националне тржишне зоне настају из система градова на западу Европе- повезивањем већих и мањих градова, тргова и пијаца и јачањем монетарног система и, касније од 17. века, централизације власти.¹¹

Тако постоји неколико категорија по којима се типови градова могу разврстати. Они се могу груписати према географском положају, према времену настанка, према начину настанка, према степену одбране, према степену самоуправе и уређењу и према функцији. Сваки град се може одредити према овим категоријама чија унутрашња подела не мора да буде стриктна нити увек исто заступљена у свим епохама.

Географски положај градова има одређено место у њиховом настанку и развоју. Према овом критеријуму градови се деле на приморске и копнене. Приморски градови толико специфични по свом начину живота одувек су отварали вишеструке погодности. Смештај за војну и трговачку луку, риболов, солане. Копнени градови су могли бити планински и равничарски. Углавном су се налазили уз различите водене површине, реке или језера. Природа је и њима давала низ погодности и мана исто као и приморским градовима. Ипак, оваква подела, сама по себи без стављања у одређени друштвени контекст не отвара могућност ближег одрђивања погодности неког места. Она је строго начелна и мора се узети са резервом и увек узимати само као полазна карактеристика града.¹²

Време постанка града такође може бити различито. При томе не мислимо на тачну годину оснивања града или конкретног века у коме је настао, него епоху у којој је настао. Према овој подели имамо градове који баштине античку традицију, али на овим просторима је као што је то раније поменуто са већином градова на лимесу присутан само

¹¹ F. Brodel, *Identitet Francuske*, Podgorica 2010, 138-142.

¹² L. Febvre, *A Geographical introduction to history*, New York, 1966, 338-339; A. Verhulst, *Towns and trade*, An historical geography of Europe, 104.

просторни континуитет, односно то значи да су потпуно нови градови настајали на рушевинама давно напуштених античких градова. Они су углавном обнављани у византијско доба. То су Београд, Браничево, Сирмијум, Земун. Тада се јавља и Храм. Ковин је пострадао у време монголске најезде након чега је у Угарској уследила обнова градова. Велика група градова је настала и захваљујући развоју рударства и трговине у периоду 13. и 14. века. Тој групи припада и Митровица настала на рушевинама ранијег Сирмијума. У то време се први пут помиње и Голубац. И најзад, најмлађу групу градова представљају они који су подигнути у 15. веку и који су требали да послуже и као војна утврђења и привредни центри. У ту групу спадају Београд деспота Стефана, Смедерево депота Ђурђа, а и Заслон се први пут помиње у 15. веку.¹³

Начин постанка града није свуда истоветан, нити се лако може одредити и разграничити. Различити су подстицаји који су нагнали људе да се окупе на једном месту из кога се развио град. У већини случајева он је спонтан и одређен низом погодних фактора који су трајали дуже време. Тако се град могао развити из села које се све више развијало и расло, па је временом прерасло у град са свим његовим карактеристикама укључујући и утврђење. Исто тако могао се развити уз неку важну стратешку тачку где је већ постојала тврђава, па је град поред војне добијао и привредну функцију. Није био ни редак случај да уз манастир израсте насеље које на крају такође прерасте у град. Манастир је у ствари био нови тип града. Чврста веза оних који су се на једном месту окупили ради сталног заједничког живота у покушају да остваре живот на земљи посвећен искључиво Богу. Манастирска колонија је тако постала цитадела једног новог типа, односно религиозно сабиралиште које је спречило да се опште повлачење претвори у слом. Тако је најужа веза између класичног и средњовековног града у ствари био манастир, а не преживеле зграде.¹⁴

¹³ С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 12-13.

¹⁴ То су на пример били Вестминстер, Клервоу, Сен Дени, Монте Касино, Фулда. Становници Мајнца су обновили разрушене римске зидине. По одредби цара Хенриха I зидови су саграђени чак и око манастира. Манастир светог Омера два пута су у деветом веку разорили викинзи 860. и 878, али кад су се 891. вратили опатија је већ била подигла зид и могла је да им се успешно супротстави. Манастир св. Омера је у 10. веку већ постао прави град. (L. Mamford, *Grad u istoriji*, 263-266; Видети и: Б. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (12.-17. век), Смедерево-Београд 1992, 51-66); На подручју Саве и Дунава је такав пример манастир св. Димитрија из ког се развила Митровица.

Град је могао настати вољом његовог оснивача кога су водиле одређене потребе. Политичка нужда за настанак града појавила се пре него економска нужда. У скромним почецима нових градова средњег века војнички обзири су увек били најважнији. Јак владар је освојио предео поред свог поседа или је желео да одбрани своју границу од суседног непријатеља. Зато је изградио тврђаве и населио своје поданике да у њима живе, како би могли да преузму одговорност за њихову сталну одбрану. Тако су у одређеном смислу градови били замена за сталну војску. Град је у себи концентрисао радну снагу и економску моћ и одбрамбено оружје. Негови становници су имали за шта да се боре, за слободу коју су стекли, за несметан рад, за домове које су саградили, за град који је створен уз њихову помоћ. Из тог разлога владарима је било стало да што боље насељавају градове. То су најинтензивније на Сави и Дунаву радили краљ Жигмунд и деспот Стефан у случају Београда и Ковина.¹⁵

Према степену одбране градови се деле на утврђене и неутврђене. Неутврђених градова је било врло мало. То су уствари тргови који су настали окупљањем људи на једном месту зарад размене добара. Није био редак случај да се из такве насеобине развије град. Међутим, тада су се по правилу и такви градови утврђивали и штитили зидинама.¹⁶

Један град је често могао имати више функција и тешко је разврстати градове по том критеријуму, али је извесно да нису све градске функције једнако биле заступљене у свакој епоси. Војна функција града долазила је нарочито до изражаја у ратним временима која су била честа на Сави и Дунаву. Ту је у првом плану изражено стратешки положај града из кога се могла контролисати, бранити или нападати његова околина. Критеријуми за то су се мењали од епохе до епохе. У време угарско-византијских сукоба у 12. веку приоритетни стратешки градови су били Београд, Виминацијум, Сирмијум, Земун и Храм док су у време надирања Турака то били Смедерево, Београд и Голубац, а након пада Деспотовине Београд, Земун и Шабац.

¹⁵ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 280-282; T. F. Tout, *The collected papers of Thomas F. Tout: with a Memoir and Bibliography*, Manchester 1934; Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура, 113-122

¹⁶ С. Новаковић, *Град, трг, варош*, 150-154; С. Мишић, *Градови и тргови српског средњег века*, 13-14; *Лексикон српског средњег века*, Трг, (Д. Ковачевић-Којић), 738; Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века* (докторска дисертација у рукопису), Београд, 2012, 135-254; А. Крстић, *Средњеveковни тргови и османски пазари у Браничеву, континуитет и промене*, Моравска Србија - историја, култура, уметност, Крушевац 2007, 96-97.

Привреда је такође била важан сегмент развоја града. Најважније привредне гране су биле рударство, трговина и занатство. Градови на Сави и Дунаву нису били рудно богати, нити су имали руднике у својој непосредној близини, те је трговина била главна привредна грана тих градова уз занатство у мањој мери. Као и у претходном случају степен привредне развијености није био исти у свим епохама. Као трговачки центар најпре се истакла Митровица у 14. веку, у време када се у осталим градовима на Сави и Дунаву она не може испратити. У 15. веку Митровица је изгубила примат у односу на друге градове који су се почели развијати, најпре Ковин и Београд и након обнове Деспотовине Смедерево.

Град је исто тако могао бити и седиште управе за шире подручје. Могао је бити седиште владара, односно престоница, центар жупаније, бановине или власти. Београд и Смедерево су у време српских деспота били престонице. Ковин је био седиште истоимене жупаније, док су Смедерево и Голубац били седишта *власти*, а Београд и Шабац седишта истоимених бановина. Ни у овом случају ове функције нису константно присутне него су одлика одређеног периода, који је опет углавном везан за војне потребе.

Важна одлика града у средњем веку је било и његово место у црквеној хијерархији. Град је могао бити седиште епископије или бискупије, каптол, место ходочашћа. Сирмијум, Београд и Виминацијум су ту традицију баштинили још из ранијих епоха, а задржали су је и током средњег века. Уз то су се Смедерево и Београд у време деспота уздигли као седишта митрополита.¹⁷

Већина градова може се сврстати што се функције града тиче у неколико категорија. Један град може објединити више функција истовремено што га чини напреднијим. Исто тако примарне функције се могу смењивати у разним епохама, када је једна посебно наглашена, а остале скрајнуте. Градови су могли бити и различито ранжирани по својој важности. У Угарској је постојала институција «слободних краљевских градова» који су имали посебан статус. Градови су били и носиоци и одређених привилегија које су се углавном односиле на трговачке повластице, слободу самосталног избора свештеника, и др. Београд и Браничево у 12. веку се називају полисом. То је у 12. веку утврђени град са насељем унутар и изван бедема. Кином Београд ни

¹⁷ С. Ђирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997, 259-261

једном не назива тврђавом. Мање градове он другачије назива. Земун је у 12. веку тврђава, прибежиште, мали град, само једом се назива полис. У западним изворима Београд се назива *civitas*.¹⁸ Митровица се најпре назива *Villa sancti Demetrii*, а касније кад се развило градско насеље по правилу се назива *Civitas sancti Demetrii*, а њени грађани *cives*. Сличан је случај и са Ковином који се у повељама назива *civitas* а његови грађани такође *cives*. Касније се помиње и као *oppidum*. Голубац се назива *каструм*, каква је и његова примарна функција, али видимо и то да се пред надлазећом турском опасношћу све више даје значај утврђењима и војној функцији градова те се често и Београд и Смедерево називају *каструмом*. Такође се и Шабац тако назива.

Градови на Сави и Дунаву су и као појединачни случајеви и као целина уклопљена у ширу регију били врло често тема истраживања истакнутих медијиста из чијих истраживања су изникли значајни радови, студије и монографије.¹⁹

Најпре су ту бројни радови посвећени појединачно градовима на Сави и Дунаву. У томе предњачи монографија академика Јованке Калић, *Београд у средњем веку*, као и бројни чланци ауторке које је посветила овој регији, а који су од изузетног значаја за тему. Међу њима треба поменути и *Земун у 12. веку*. Користили смо и чланке академика Симе Ћирковића, *Civitas Sancti Demetrii*, *Голубац у средњем веку*, *Шабац у средњем веку*, *Смедерево- престоница српске Деспотовине*. Историји Смедерева је значајну пажњу посветио и Момчило Спремић у својој волуминозној монографији *Деспот Бурђа Бранковић и његово доба*, али и у бројним другим радовима.

Незаобилазна су била и дела општог карактера Константина Јиречека, *Историја Срба*, затим *Историја Српског народа*, Р. Engel, *The realm of St. Stephen - A history of medieval Hungary*, *Историја Мађара* (текст П. Рокаи), Георгије Острогорски, *Историја Византије*.

У сфери привредно економског аспекта градова огроман допринос расветљавању овог феномена су дали академик Душанка Динић Кнежевић и Богумил Храбак у многобројним чланцима, расправама, студијама и књигама. Овом приликом бисмо

¹⁸ Ј. Калић, *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописца, Београд 2003, 11-12; Ј. Калић, *Београд у 12. веку: тврђава-град-полис*, Европа и Срби – Средњи век, Београд 2006, 71-77; М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд 1951, 10-12;

¹⁹ За историографију о градовима видети: С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историографије*, Социјална структура српских градских насеља 12-17. век, Београд-Смедерево 1992, 9-18; Ј. Мргић, *Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, у: Лесикон градова и тргова средњовековних српских земаља, Београд 2010, 15-21.

издвојили монографију Д. Динић Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*. Такође, у осветљавању веза Дубровчана са залеђем и градовина на Сави и Дунаву од велике користи нам је била књига Ирмгард Манкед, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*. Такође, од огромног значаја за ову тему је и дело Константина Јиречека, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjeg века*.

За проблематику историјске географије од велике користи су нам била дела Фернана Бродела и Лисјена Февра, али и бројних домаћих историчара и географа. Најпре Јована Цвијића, затим Михаила Динића, чије студије се односе на средњевековни Срем, Северозападну Србију и Централну Србију као и многе друге радове истог аутора значајне за ову тему. Нипошто не смемо пренебрегути изузетно значајна дела Константина Јиречека у овој области. *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци* Исто тако важно је нагласити и дело Гавре Шкриванића, *Путеви у средњевековној Србији*. Такође, морамо поменути и бројне радове Милоша Благојевића, Синише Мишића, Јелене Мргић, Александра Крстића.

Од збирки докумената које смо користили, поред великог значаја дипломатара Талоција и Алдашија *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526* које су незаобилазне када је реч о овим просторима, треба наравно поменути и тематске збирке које се односе на поједине градове. То су М. Динић, *Грађа за историју Београда I и II*, I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*. Од извора треба свакако истаћи и едицију *Византијски извори за историју народа Југославије* и *Monumenta Ragusina*.

Од великог значаја за тему су и зборници радова *Социјална структура српских градских насеља 12-17 век*, Смедерево-Београд 1992, *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867*, Београд 1967, *Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, *Пад српске деспотовине 1459. године*, Београд 2010, *Сремска Митровица, у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969*, Сремска Митовица 1969, *Шабац у прошлости I*, Шабац 1970.

Велики допринос упознавању прошлости ових простора дали су и путописци који су се туда кретали. При томе ћемо посебно издвојити оне које је сабрао П. Матковић, *Путовања по балканском полуотоку* у више бројева Рад ЈАЗУ, као и Радован Самарцић,

Београд и Србија у делима француских савременика. Од велике користи нам је био и *Путотис* Евлије Челебије.

За реконструисање морфологије градова незаобилазну литературу чине радови из подручја археологије. При томе се морамо осврнути на дела Марка Поповића, Александра Дерока и других археолога који су се бавили овом регијом.

2. Простор и историја

2.1. Човек и природна средина

Сагледавање историјских процеса и појава често је непотпуно уколико се у истраживање не укључи и простор односно терен на коме су се одвијали историјски догађаји. Проучавањем веза и односа људске заједнице и њеног окружења може да се створи целовитија слика о томе како су географски фактори утицали на историјска збивања и како су разни друштвени процеси учествовали у организацији и преображају простора на коме су се одвијали. Истакнути представник школе анализиста Лисјен Февр је сматрао да историчар не може разумети развитак људског друштва ако не узме у обзир географску средину у коме се тај развитак одвијао, нити да географ може сагледати промене у природи ако занемари човекову активност у њој.²⁰ Развоју оваквог његовог гледишта знатно је допринео и један од његових наследника Фернан Бродел. Он је у својим структурама значајно место дао управо географији те ју је карактерисао као непокретну историју која врло лагано протиче, о човеку и његовим односима са природном средином и окружењем. Географија тако престаје да буде циљ, она постаје средство које омогућава да се ствари посматрају у перспективи најдужега временског трајања.²¹ Поглед из оваквог угла доводи нас до поља истраживања антропогеографије. Њен задатак је да проучава особине Земљине површине, људске природе, прати распоростраћење људи на Земљи и карактеристике Земљине површине које проистичу из дејства људског рада и активности, да прати и објашњава однос човека и природе тако што ће објаснити међусобне утицаје, физичке природе на човека, друштво и културу, те његово дејство на земљину површину, на њен географски лик. Човек у свом материјалном животу је одувек био у зависности од услова, утицаја и могућности природе, тако да антропогеографија полази од физичке географије, те је њено познавање потребно ради

²⁰ L. Febvre, *La terre et l'évolution humaine*, Paris 1924 у преводу на енглески језик: L. Febvre, *A geographical introduction to history*, New York 1966 (1924), 25

²¹ F. Brodel, *Mediterran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom I*, Beograd 2001, 16, 25; F. Brodel, *Identitet Francuske*, Podgorica 2010, 23

утврђивања природних услова и утицаја на живот човека и његову културу. Антропогеографија проучава услове целокупне природне средине за живот човека, за људско распрострањење и стваралаштво, привредну активност и културу уопште. На тај начин она изучавајући антропогеографске појаве и водећи при том рачуна о друштвеним факторима проматра и издваја антропогеографске факторе природне врсте, њихове утицаје на људски живот, привреду, друштво, културу. Истовремено са проучавањем утицаја природне средине на човека, антропогеографија проучава и са друге стране дејство човека, друштва и процеса историје на природу и целокупан изглед и промене земљине површине под утицајем и дејством човека. Тако она утврђује утицаје људског друштва и друштвеног развоја и организације на целокупну географију, јер је човек као јединка скоро беспомоћан пред ђудима природе, али људска заједница је важан фактор у природи. Антропогеографија се дели на општу и регионалну чији је задатак да пружи антропогеографију појединих места, предела, земаља и делова света.²²

Један од твораца антропогеографије, Фридрих Рацел, је природи приписивао огроман утицај на човека.²³ Природни антропогеографски чиниоци су у разним деловима

²² В. С. Радовановић, *Општа антропогеографија*, Београд 1959, 9-14; Ј. Мргић, *Земља и људи, из историје животне средине западног Балкана*, Београд 2013, 33-38; Ј. Мргић-Радојчић, *Средњевековни човек и природа*, у: *Приватни живот у српским земљама средњег века*, Београд 2004, 163-183

²³ Рацел дефинише државу као део човечанства са једним делом тла нужно везаним један за други. Као што се човек не може замислити ван земљиног тла, тако се ни држава не може схватити без тла на коме почива. Због тога је Рацел огроман значај приписивао просторном положају и физичким односима простора. Значају обале, острва, полуострва, мора река, планина и низија за развој и развитак држава. Елементи животног простора се могу анализирати у свом утицају на живот и Рацел анализира пре свега утицај тла, географске подлоге и њених физичких одлика на живи свет а нарочито на човека. Ипак, Рацелова пренаглашена улога природне средине није остала без критика. Јер према његовом схватању распрострањење човека на површини земље и његова сложена кретања у простору свде се на дејство истих фактора који одређују и распрострањење осталог живог света. Човек је ипак и друштвено биће и управо тај социјални моменат утиче на то да се он одваја од остале живе природе и чини да његов однос према природној средини и факторима животног простора буде другачији од ма које врсте. Исто тако човек у природи не делује сам, већ у оквиру заједнице, а простор који настањује иако га Рацел конципира као различите творевине планине, низије, висоравни, долине, котлине, реке, језера, обале, пустиње, не смеју се схватити униформно јер је сваки предео има индивидуалне одлике и никако се не може ставити у калуп. Такође према Рацелу превелика улога је дата утицају животног простора, по којој би човек био у потпуности завистан од простора на коме живи, који би одређивао сву структуру и организацију људских група, кретања и распрострањања и начин живота. Свеукупан живот човека тумачен је као непосредан утицај географске средине и просторног оквира. Лисјен Февр је оштро критиковао овакав став истичући да географска средина пружа само одређене могућности које човек искориштава на овај или онај начин. Географска средина и животни простор у оквиру кога делују људске заједнице, није скуп сила које непосредно и суверено делују на човека, постоје само могућности које су разнолике у појединим областима, неједнаке вредности, неједнако повољне за различита људска друштва и различите историјске епохе, које бивају искоришћене према условима момента и према друштвеним снагама појединих људских група. У Рацеловом учењу се огледа још једна крутост, а то је занемаривање човековог утицаја на природу, односно животни простор. Човек не може бити пасиван у односу на природу из које црпи сва средства за егзистенцију и од које зависи. Он својим радом исушује

света, земљама, пределима и местима често веома различити. Стога су они различитих могућности и услова дејстава и утицаја на људски живот и његово друштво. Ти чиниоци, услови и могућности никако нису вечни и непроменљиви, они се у току времена мењају, али је та промена врло спора и незнатна у поређењу са људски веком. Зато се обично посматрају као релативно стални чиниоци, мада се у вечитом кретању природе и под утицајем човека запажају промене у дужем временском периоду. Управо је то Бродел назвао процесом дугог трајања.²⁴ Полазећи од различитих услова рељефа, климе и других физичкогеографских особина природне средине, своди се на то да на разним местима земљине површине не постоје истоветни услови и могућности за живот човека. Февр истиче да ове физичкогеографске услове треба управо посматрати само као могућности, чије искоришћавање у многоме зависи од економског и друштвеног ступња људског развоја.²⁵ Код нас је зачетник антропогеографских истраживања био Јован Цвијић. Он је био под утицајем Рацелових учења али је временом превазишао његове ствове и сматрао их исувише натуралистичким, без довољног учешћа човека. Антропогеографију је сматрао као синтезну науку о везама и интеракцијама између различитих категорија природе и друштва.²⁶ Јован Цвијић је као прве антропогеографске факторе физичке или природне врсте издвојио особине рељефа и климе, хидрографије и остале особине земљишта, особине тла и биљног и животињског света.²⁷ Са друге стране поред природних антропогеографских чинилаца имамо и друштвене факторе, то су пре свега историјски, привредни и економски, културни. Стога при антропогеографском проучавању при поласку од физичких прелазимо и на друштвене факторе, тако да морамо водити рачуна и о једнима и о другима, о положају, природним условима и природним богатствима, али и

мочваре, гради насипе, крчи шуме, обрађује земљу, припитомљава животиње. Човек је један од значајних фактора, он активно делује на животни простор непрестано га мењајући. Зато Февр сматра да је у ствари по среди однос човека и природе, а не утицај једног на другог. Између човека, његових заједница и животног простора се успостављају многобројни узајамни односи који се испољавају у сплету обостано условљених интеракција. Човек је у искоришћавању могућности које средина пружа руковођен својим егзистенцијалним интересима које задовољава уз колективни рад и тиме условљава сталну промену средине. Тако се овај динамичан однос константно мења кроз историју пратећи друштвене и економске промене, технике и облике рада; F. Ratzel, *Anthropogeographie, I Teil*, Stuttgart 1909; F. Ratzel, *Anthropogeographie, II Teil*, Stuttgart 1912; F. Ratzel, *Der Lebensraum*, Tübingen 1901; L. Febvre, *A geographical introduction to history*, New York 1966 (1924); С. Станковић, *Животни простор*, Београд 1939, 17-35

²⁴ F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 16

²⁵ L. Febvre, *A geographical introduction to history*, 181-182

²⁶ М. Грчић, *Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност*, Демографија 1, (2004), 31-33; М. Грчић, *Цвијићева антропогеографска школа*, у: Јован Цвијић, живот, дело, време, Београд 2015, 178-180

²⁷ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922, 11-12

о процесима историје. Важно је истаћи узајамно дејство и условљениост свих чинилаца и природних и друштвених. Да би се дала потпуна слика у антропогеографском правцу мора се познавати и природа и историја, а у оквиру историје политика, привреда, култура и уопште живот људи. Ради праћења различитих појава и процеса треба правилно одмерити и одредити однос, удео и карактер и једних и других фактора, при томе не придавати природним условима већи значај од онога који она заиста има, а са друге стране ни занемарити њен утицај поред утицаја историјских процеса.²⁸

Видимо, дакле, да однос човека према простору није једнострана зависност. Човек, односно људска заједница је изузетно моћан чинилац у природи. Он је способан да мења и прилагођава простор својим потребама снажније и трајније него било које друго биће. Његова специфичност лежи у томе што делује кроз друштвену организацију, а и његова техника, која обухвата не само материјална оруђа него и цео скуп људских искустава, делују као врло снажан фактор у природи. Подухвати човека у природи се изводе свесно и наменски зарад испуњавања одређеног циља, те је стога његов однос према природи у ствари свесно и организовано искоришћавање. Промене које човек врши у природи су у ствари њено претварање у специфичан културни оквир који се са човеком први пут јавља у историји земљине површине и који је резултат свесне делатности човека.²⁹

Животни простор и поред свих промена које се у њему врше не постаје униформан на свим тачкама земљине површине. Разнолике људске групе са својим посебним историјским развитком и посебном организацијом, а са друге стране суочени са разноликим природним могућностима који су карактеристични за одређене пределе на земљи, чине да се у функцији земаљског простора створе специфични културни оквири и животни простори. Они су неједнаког карактера, пружају неједнаке могућности и у неједнаком степену су искоришћени. Вредност животног простора је релативна и историјски условљена. Према ступњу историјског развоја заједнице, ступњу техничких и производних снага друштва животни простор је искоришћаван у одређеном обиму. Нове могућности се јављају упоредо са развитком друштва. Тек са порастом техничких снага било је могуће да се нпр исуше мочваре, процес који је продукт модерног доба. То не

²⁸ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 11-12; В. С. Радовановић, *Опита антропогеографија*, 14-25

²⁹ С. Станковић, *Животни простор*, 63-69; С. Станковић, *Људско друштво и жива природа*, Социолошки преглед 1 (1938); L. Febvre, *Geographical introduction to history*, 181-188

значи да мочвара није корићена и пре и да није имала своју улогу, само у другачије сврхе. Ту спадају и грађење насипа да се спречи изливање река и слично.³⁰ Стога видимо да је однос човека према животном простору динамичан однос у коме се човек јавља као активан чинилац, донекле способан да силе природе упуту у своју корист, те се зато мора одбацити схватање о животном простору који у потпуности управља човековом судбином.

Тако антропогеографија стоји у тесној вези са историјом, а преко ње и са историјском географијом која је фактички веза између историје и географије и која је у основи сва антропогеографског садржаја и са двоструким, и са историјским и са географским методолошким основама. Према најјезгровитијој дефиницији историјске географије њен задатак је да опише и објасни неку област у одређеној историјској епоси, те је према томе предмет њеног истраживања упрво географска средина и човек као члан људске заједнице у току историје.³¹ Без обзира на овако скучену дефиницију историјске географије, њено поље истраживања је веома широко јер покрива пуно елемената које је потребно сагледати о објаснити. Сима Ћирковић истиче важност бављења историјском топографијом, али исто тако сматра важним да се сагледа и објасни како је средњевековни човек искоришћавао природну средину и његов утицај на преображавање природе.³²

Овде нас интересује само један од аспеката историјске антропогеографије коме ћемо посветити више пажње, а то је управо утицај природне средине на историјске процесе и догађаје, односно конкретно овом приликом на једну микроцелину која се односи на настанак и развој градова. Повољни географски услови делују да се људи у свим временима и после најдубљих преокрета увек настањавају и скупљају. Врло често су праисторијска насеља била на истим местима где и данашња. Људи су кроз историју увек налазили повољан положај и на њему оснивали насеља, па та насеља чак и после некаквог егзодуса и кад потпуно опусте привлаче нове досељенике да се настане на старим местима. Тако су се људи од давнина груписали на извесним атрактивним тачкама, образујући најпре мало језгро око кога су се други људски слојеви умножавали, те су својим радом и залагањем усавршавали и подизали вредност географског положаја неког

³⁰ С. Станковић, *Животни простор*, 70-71; В. Чубриловић, *Значај проучавања пловидбе на Дунаву и његовим протокама*, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 2

³¹ И. Синдик, *О задацима историјске географије*, ИЧ 2 (1949/1950), 175-176; Н. Радојчић, *Однос између географије и српске историографије*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд 1924, 475-477; Ј. Мргић, *Zemlja i ljudi*, 23-28

³² С. Ћирковић, *Једно столеће историјско-географских истраживања средњовековне Србије*, у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 30

места, што је привлачило и друге да се у њему настане. Услови који одређују положај и развитак градова се разликују од оних који одређују положај и развитак села. Градови су друштвена насеља више врсте и израз су више цивилизације док су села простије јединице насељавања. Географски елементи животног простора природа тла, топлота, висина, хидрографски и вегетациони односи одређују распоред насеља. Као и код осталих живих бића, и код човека постоји потреба за експанзијом за савлађивањем простора. Човек се насели на одређеном месту које даје извесна преимућства у односу на нека друга, али и пошто то само место сигурно има некакве недостатке, он се труди да их исправи, промени и прилагоди својим потребама. Тако он гради насипе, мостове, бунаре. Видал де ла Блаш је дефинисао овај однос реченицом: „Природа припреми терен, а човек га организује према својим потребама и жељама.“³³ Веза која спаја човека са привредном површином која му пружа исхрану и остале животне потребе прилично је тесна. Стога човек углавном станује у непосредној близини оне површине која му пружа сву, или бар делимичну исхрану. Та веза између људи и привредних површина јесте и један од фактора у положају и распореду насеља. Један услов је исти: природне или географске прилике, мада у њему самом има извесних разлика јер на положаје и развитак већих насеља као што су градови утичу природне прилике пространих области, географски услови, а положаји села су зависни углавном од локалних фактора, топографских услова. И док су за села поменути природни услови увек најважнији, у случају градова они су само један од значајних чинилаца, јер су исто толико важни, а некад чак и важнији општи ток историјског развитка, смене цивилизација, нове комуникације, промене саобраћајних средстава, етнографске прилике. Стога при утврђивању услова које одређују положај града треба познавати рељеф, комуникације, плодност, економске прилике, историјски развитак целе области, али и шире.³⁴

³³ P. Vidal de la Blache, *La Géographie politique d'après les écrits de M. Fr. Ratzel*, Annales de géographie VII (1898), 107

³⁴ J. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 234-245; С. Станковић, *Животни простор*, 13-14; В. С. Радовановић, *Општа антропогеографија*, 258-260; М. Грчић, *Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића*, 45-47

2.2. Регије

Овакав приступ намеће захтев да се најпре мора омеђити и сагледати терен и његова околина на коме су се формирали градови којима је овај рад посвећен. То је доњи ток реке Саве од ушћа Дрине, па све до њеног ушћа у Дунав, те ток Дунава све до Ђердапске клисуре заједно са приобалним тереном, односно ширим појасом са леве и десне обале ових река. Довољан је само један поглед на географску карту да се види да ово подручје и у овом аспекту представља извесно гранично подручје између планинских предела јужно и равничарске области северно од ових река. Ради лакше оријентације у одељцима о рељефу и хидрографији ћемо се користити модерним топонимима, поготово када су у питању регије. Иако Срем баштини средњевековни назив, то није случај и са осталим пределима који нас овде интересују. Тако је са Јужним Банатом, и северним деловима Источне и Западне Србије. Између ове две последње поменуте области се налазе Шумадија и Велико Поморавље. У регионалној подели Србије издваја се шумадијско-поморавски регион али се он не поклапа са природним оквирима брежуљкасте и долиנסке географске и историјске целине. Ток Колубаре припада западној Србији, а средњесрбијанско Велико Поморавље је ограничено долинским развођем Велике Мораве према источној Србији, иако Стиг и Браничево више припадају Средњој него источној Србији. Северну границу чине Дунав и Сава, а јужну Западна Морава. Важно је напоменути да ћемо у овом раду посветити пажњу северним областима данашње централне Србије, и јужним Војводине тј. јужним деловима Срема и Баната, односно приобаљу Саве и Дунава, да бисмо сагледали какве је утицаје имала природна околина на развој урбанизације на овом простору. Данас, се на том потезу са леве обале река простиру Срем и јужни Банат, а са десне Мачва, Шабачка Посавина, Доња Колубара, Шумадија, Браничево.³⁵ У средњем веку је то изгледало другачије, али видимо да неке регије баштине своје називе из доба средњег века, мада у промењеном територијалном опсегу.

³⁵ Ј. Марковић, М. Павловић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995, 34-36, 43-44; 95-97

За време власти Острогота део Доње Паноније који је био под њиховом влашћу се називао *Sirmiensis Panonia*, али је тај назив кратко био у употреби.³⁶ Код Константина Порфирогенита још увек нема помена о имену Срем, он ову област назива пределом између Саве и Дунава или околином Сирмија. Летопис попа Дукљанина је један од најстаријих извора у коме се Срем наводи као област.³⁷

Поновним укључивањем Балканског полуострва у границе Византије након 1018. године ширило се и тематско уређење на ове просторе. О овом проблему постоје подељена мишљења. Једна теорија је да су земље на доњем току Саве и у Подунављу биле укључене у тему Бугарску са седиштем у Скопљу, мада постоје и мишљења да је била организована посебна тема Сирмијум или Србија са седиштем најпре у Сирмијуму а касније у Београду, а чији је први заповедник био Константин Диоген који је успео да освоји Сирмијум и Срем. Константин Диоген је био намесник административне јединице на граници са Угарском, било она тема или не. У сваком случају византијски управни систем који је подразумевао тематско уређење је био заступљен на поречјима Саве и Дунава.³⁸

Постојање епископије је заслужно што се име града Сирмијума пренело и на околину града, и то са обе стране реке Саве. Од половине 12. века јавља се Срем као обласно име, а већ у првој половини 13. века се разликују *овострани* (*citerior*) Срем и *онострани* (*ulterior*) Срем.³⁹ Од оностраног Срема даље ка истоку се простирало Кучево

³⁶ Био је у употреби око 504-535, а са падом остроготске власти у Панонији нестаје и овај назив. М. Мирковић, *Остроготи у Панонији*, Зборник ФФБГ 10/1 (1968), 121-122; М. Динић, *Средњовековни Срем*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978,

³⁷ М. Динић, *Средњовековни Срем*, 271-273; *Летопис попа Дукљанина*, (Ф. Шишић), Београд-Загреб 1928, 322

³⁸ Г. Острогорски се са опрезом залаже за постојање теме Сирмијум, и сумња у превелики територијални опсег теме Бугарске у супротном случају. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 297 нап 2; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, ИИЧ 1 (1963), 9;) Љ. Максимовић допушта ову могућност с обзиром на то да је ова територија имала велики значај за Византију, (*Тријумф Византије почетком 11. века*, у: ИСН I, (Љ. Максимовић), 172-174); Постојање теме Србије не негира ни Тибор Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, 16-17 као ни Т. Wasilevski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XI et XII siècle*, ZRVI 8/2 (1964), 465-482; Против теме Сирмијум се изјаснио Златарски који одриче њено постојање и наводи да је постојало само сремско погранично војводство које је било потчињено управнику теме Бугарске. (В. Н. Златарски, *История на българската държава прѣз срѣднитѣ вѣкове*, 16 нап. 1) Подробније видети: Коментаре Ј. Ферлуге уз изводе из писања Јована Скилице у: ВИИИЗ 3, 125-128 нап. 165, 138-139 нап. 198, 140 нап. 199, 157-158 нап. 250; Исто тако постоји могућност да је постојала и тема Морава. С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997).

³⁹ М. Динић, *Средњовековни Срем* 273-276; М. Динић, *Из прошлости Срема*, Српске земље у Средњем веку, 285-281; Видети и: С. Станојевић, *Овострани и онострани Срем*, Глас САН 126, (1927). Ово подручје је у

и Браничево. Област Браничево је добила име по граду Браничеву. После пропасти Авара ова област је потпала под власт Бугара која је трајала скоро два века. Када су они примили хришћанство 864. године, основана је епископија са седиштем у Браничеву, а 879. године се помиње „моравски Агатон“ као учесник на црквеном сабору. Када је основана ова епископија на то се гледало као на обнављање старе епископије у римском Маргуму, те је названа моравском или браничевском. Тако је цела област понела ово име. После поновног успостављања византијске власти на том поднебљу Браничевска епархија се нашла у оквиру Охридске архиепископије. Само Браничево је било седиште епископа, а под њену јурисдикцију је потпадало и Смедерево.⁴⁰ Опсег области Браничево можемо само приближно одредити. На западу је његова граница била Морава, а на северу Дунав. Докле се уз Дунав простирало Браничево остаје недовољно јасно. Највероватније је североисточна граница Браничева ишла од Црног врха на Северни Кучај, и да је на Дунав избијала источно од Голупца, или нешто низводније.⁴¹

На левој обали су Мађари формирали жупаније међу којима су се на простору који обрађујемо од запада ка истоку налазиле делимично Вуковска, Сремска, Ковинска и Крашовска. Сремска жупанија је захватала само један део данашњег Срема, источни део од линије Сусек-Лаћарак, док је западна половина спадала под Вуковску жупанију.⁴² Области које су се налазиле јужно од Саве и Дунава нису укључили у свој жупанијски систем него су их сматрали потчињеним крајевима.⁴³

црквеном погледу спадало под јурисдикцију Калочко-бачке надбискупије чије су се границе простирале од Калоче на северу до Земуна на југу и од Бачке Паланке за западу до Тисе на истоку. На њеном подручју је 1229. године обновљена сремска бискупија са седиштем прво у Баноштору, а након провале Монгола у св. Иринеју. Њена јурисдикција се простирала и јужно од Саве, а имала је поседе и у овостраном Срему. П. Рокаи, *Историја Мађара*, 32-33; О црквеној организацији на овом простору подробније видети: Б. Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку, докторска дисертација у рукопису*, Нови Сад 2012, 109-125, 132-146).

⁴⁰ Охридска архиепископија је проистекла из црквене организације која је постојала у Самуиловој Бугарској са седиштем у Охриду. Након проглашења царства уздигнута је на ранг патријаршије, а после слома 1018. године је сведена на ранг аутокефалне архиепископије. Цар Василије II је у три повеље које је издао Охридској архиепископији 1019, 1020, 1025. године побројао и епископије које су биле под њеном јурисдикцијом. На простору који овде обрађујемо су се простирале Браничевска, Београдска и Сремска. (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 14; С. Новаковић, *Охридска архиепископија*, Глас СКА 46 (1908), 36-45.

⁴¹ С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15 век)*, Браничево кроз војну и културну историју Србије I, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, св. 3, Пожаревац 2006, 13

⁴² P. Engel, G. Kristó, A. Kubinyi, *Magyarország története 1301-1526*, Budapest 2005, 1-2; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 93-123, 228-384; М. Динић, *Жупанија "Кеве" између Дунава и Фрушке горе*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 292-293.

⁴³ М. Динић, *Средњовековни Срем*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 270-273.

Рекли смо, дакле, да се област данашње Мачве и поречја Колубаре до средине 13. века називала оностраним Сремом. У 13. веку Угарска је на простору оностраног Срема организовала Мачванску бановину, названу по граду Мачви. Положај града Мачве није тачно одређен, али је извесно да се налазила негде на Сави.⁴⁴ На тај начин је овај крај понео ново име. Код Мађара је је то одмах прихваћено, те се у изворима више не среће назив онострани Срем. Код Срба је он нешто дуже био у употреби, поготово јер је мачванска бановина препуштена на управу краљу Драгутину, који је и називан „Сремским краљем“.⁴⁵ Али како српска управа у овој области није дуго трајала, када је краљ Карло Роберт потиснуо краља Милутина, поново је обновио Мачванску бановину, а временом је овај назив опште прихваћен. Аноним у *Опису источне Европе* за земље краља Драгутина каже да се састоје из три провинције северне Босне, Мачве и Марке која се односи на Браничево и Кучево.⁴⁶ Када су Мађари намеравали да учврсте своју власт у пределима јужно од Дунава, образовали су Браничевско-кучевску бановину. Као њен бан се помиње Gregorius banus de Boronch et de Kuchou од децембра 1272. до јуна 1273. године. Након тога више нема њеног помена, тако да је она постојала мање од годину дана. Ипак, назив за област Кучево се задржао и у каснијем периоду.⁴⁷ На основу првог сачуваног пописа Смедеревског санцака констатовано је да се Кучево налазило западно од Браничева, на левој обали Велике Мораве.⁴⁸ Када су браћа краљеви Милутин и Драгутин поразили Дрмана и Куделина који су владали простором од Кучаја до Космаја око 1291. године,

⁴⁴ Мачванска бановина се простирала на северу до реке Саве, од ушћа Дрине до ушћа Колубаре, у њен опсег су улазиле жупе Битва, Мачва, Колубара и Тамнава, а области које су се налазиле јужно од Тамнаве није улазило у оквире мачванске бановине, то су жупе Уб, Непричава, Рабас, Пепељевац, Љиг, Топлица, Горња и Доња Обна. (М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питања српско-угарске границе*, 78-89; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, 46-47; М. Динић, *Из прошлости Срема*, Српске земље у Средњем веку, 285-281. О мачванским господарима и бановима видети: Ђ. Харди, *Господари и банови оностраног Срема и Мачве у 13. веку*, Споменица историјског архива Срем 8 (2009), 65-79.

⁴⁵ Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (Ђ. Даничић), 1866, 22.

⁴⁶ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 83-84; Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимов Опис источне Европе*, Београд 2013, 122; М. Благојевић, *Крајишта средњевијековне Србије од 1371. до 1459*, ИГ 1-2 (1987), 30

⁴⁷ М. Динић, *Браничево*, 86-87, 95-96

⁴⁸ Кучево је било омеђено Дунавом до Гроцке, обухватајући на западу Авалу и Космај, а граница са Мачвом је била између Космаја и Шумадијске Колубаре равнојером Брајевске и Топчидерске реке на југ стим што је долина Сухе реке била у Кучеву, а затим од састава Брајевске и Сухе реке западном међом данашње општине Лазаревац до обронака Кљетевнице. На југозападу и југу се простирало до горњег тока Турије, обронака планине Кљештавице, те река Милатовице, Великог Луга, Кубршнице и Јасенице до њеног ушћа у Велику Мораву. Једина непознаница је питање крајње северозападне границе Кучева, која је у Османско време била и граница са Угарском. (А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002), 143-147)

назив земље Браничево се проширио и на земљу Кучево, у управном смислу, јер географски појам Кучево постоји и касније. Томе је вероватно допринело и раније постојање Браничевско-Кучевске бановине, као и постојање Браничевске епископије, односно касније Митрополије чија се јурисдикција простирала и на област Кучева. Установљено је већ да се опсег већине земаља подударао са простором који је захватала јурисдикција било епископије било митрополије. Тако се и браничевска земља поклапала са територијалним опсегом браничевске епископије, а након 1346. године митрополије. У време власти краља Милутина помиње се браничевски епископ Мојсије, а у то време се помиње и мачвански епископ. Ове две епископије су се граничиле управо на простору Кучева, код Гроцке и Космаја. После изградње Смедерева, седиште Митрополије је пренето из Браничева у нову престоницу, а временом се и митрополија почиње називати Смедеревском.⁴⁹

У оквиру ових ширих географских појмова какви су Земља Браничево и Мачва, постојале су и мање целине, жупе и градски дистрикти.⁵⁰ Дуж десне обале Саве позната нам је жупа Битва на простору између Дрине и Саве, односно област Мачве у данашњем смислу очувана као градско подручје и архиђаконат сремске бискупије чији се каптол налазио у Светом Иринеју и дистрикт Бељин (Belyn, Beleen, Belin), који се налазио у околини града Бељина у коме се такође налазио архиђаконат сремске бискупије.⁵¹ У оквиру Мачве су улазиле вероватно Колубара и Тамнава.⁵² И у земљи Браничево су се налазиле мање области, жупа Браничево, Кучево, Пек, Ждрело, Звижд и Хомоље.⁵³

⁴⁹ Постојање православног епископа у Београду и оснивање мачванске епископије везује се за време управе краља Драгутина у овима областима, јер у лето 1290 папа Никола IV у једном писму наводи да у Београду постоји црква на чијем је челу правослазни епископ. (Ј. Калић, *Београд*, 68, 359, нап 7). Помени мачванског или београдског и браничевског епископа у домаћим изворима јављају врло касно (Ј. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890), 10; Мачванска или београдска епископија се након истискивања краља Милутина из ових области угасила, а све до 15. века у Београду није столовао правослазни епископ. Када је почетком 15. века поново основана српска епископија у Београду није се више звала Мачванска већ Београдска митрополија. (С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15 век)*, 16; М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 49-51)

⁵⁰ С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2-3 (1997), 133-146

⁵¹ С. Ћирковић, *Црна Гора и проблем српско-угарског граничног подручја*, 61-62, 71-72; М. Динић, *Западна Србија*, 46-47

⁵² М. Благојевић, *Насеља у Мачви*, 88; М. Спремић, *Деспот Ђурађ и Мачванска бановина*, 92-93; С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, 141;

⁵³ У Раваничкој повељи из 1381. се у Подунављу као посебне области помињу Браничево, Пек и Звижд, а у Посавини Мачва и Битва, што упућује на то да је постојала и жупа Браничево у оквиру земље Браничево. (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара, текст, коментари, снимци*, Београд, 2003, 53-54, 93-94; С. Мишић, *Територијална организација Браничева 12-15. век*, 11-13; Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, Пожаревац 2007, 14-15; Г. Бојковић, *Жупа Ждрело*, БИГ 7 (2016), 63-69;

У средњовековној Србији су у циљу заштите државних граница организована крајишта као посебне војно-територијалне јединице. Ипак, немамо конкретних података о оваквом управном систему у пределима које овде обрађујемо.⁵⁴ Тек након реформе деспота Стефана имамо података о подели на административно-управне јединице које се називају „власти“. На простору који обрађујемо од познатих власти налазиле су се Голубска и Смедеревска власт, мада их је могло бити још с обзиром да су извори који говоре о властима врло слабо очувани. На пример, седишта власти су могла бити у Браничеву или Вишесаву.⁵⁵

После пада Деспотовине, Угарска је на простору Саве и Дунава опет формирала бановине. То су биле Београдска и Шабачка на које су се даље ка западу у Босни надовезивале Сребреничка и Јајачка. Покоравање Србије и учвршћивање Турака на Дунаву су били главни чиниоци за њихово формирање. Први поуздан податак о бановима Београда потиче из 1465. године, а време њеног настанка треба тражити управо у периоду 1460-1465. године. У том периоду краљ Матија је 1463. године у од маја до краја године провео на југу земље учвршћујући њену одбрану. Током јуна и јула је боравио у Срему, а цео август је провео у Београду. Целокупна његова делатност у том периоду указује на могућност да је београдска бановина створена управо тада. Територија Београдске бановине је обухватала поред београдске тврђаве вероватно и њену ужу околину на југу, затим Земун и Сланкамен, а можда и још неке поседе у Срему.⁵⁶ Шабачка бановина је основана у периоду 1476-1491. године, могуће је да је основана одмах након освајања града, а 1491. године се помињу њени банови. О опсегу њене територије нажалост немамо података, нити да ли се она додиривала са београдском бановином.⁵⁷ На супротној страни, временом је формирана турска војна граница- серхат.⁵⁸

⁵⁴ *Лексикон српског средњег века, Крајиште*, (М. Благојевић), Београд 1999, 320-321

⁵⁵ М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, у: *Из српске историје средњег века*, Београд 2003; 219-229; А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987), 61-62.

⁵⁶ Ј. Калић, *Прилог историји београдске бановине*, 531-539; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 275-284.

⁵⁷ С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабач у прошлости I, Шабач 1970, 104; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 287-288.

⁵⁸ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459-1683)*, Београд 1974; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560, земља, насеља, становништво*, Београд 2004; Н. Шулетић, *Сремски санџак у 16. веку*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2013; А. Крстић, *Време турске власти у Срему*, Срем кроз векове- слојеви култура Фрушке Горе и Срема, Београд-Беочин 2007, 75-100.

Око градова се простирала њихова непосредна околина, градски дистрикт или метох која је била у различитом положају у односу на шире управно подручје града. Ту околину је подразумевао појас земљишта од зидина па све до атара првих суседних села које су грађани користили под посебним режимом, повољнијим него што је то био случај са сеоским земљиштем. Иза тог појаса се простирало жупско подручје које је било под градском управом, јер су градску посаду издржавала околна села, те је стога за свако утврђење било везано неколико села чије становништво је имало одређене обавезе према тврђави.⁵⁹ У изворима се помиње околина Београда али нема података о њеном опсегу, нити о селима која су припадала градском подручју.⁶⁰ Исто тако се помиње околина Шапца са границама, али ни ту опет нема ближих одредница, као ни у случају Смедерева и Голупца чије се околине такође помињу.⁶¹ О територијалном опсегу околине осталих градова на овом подручју не можемо рећи ни толико.⁶²

Градови су своја лична имена често ширили на околне области, жупе, па чак и шире на целе регије. Велику улогу у том процесу је имала црквена организација, нарочито у случају Срема и Браничева где су велика пространства понела име путем оснивања истоимених епархија. И управни елемент је могао да допринесе том процесу, какав је на пример случај са Мачвом. Исти случај је и са Ковином по коме је цела жупанија носила име. Регије Срем, Мачва и Браничево постоје и данас под истим називима, иако им се територијални опсег током историје мењао. Шабац је дао име једној нахији у турско доба. Питање је шта је било пресудно да се поједини називи регија задрже. И Смедерево је било центар власти, седиште митрополије, седиште санџака, а данас не постоји регија која се по њему назива. Сличан је случај и са Београдом који је такође био престоница, центар власти, седиште митрополије, седиште бановине, и пашалук је назван по њему. Голубац је био седиште власти, па се ни једна регија по њему не назива.

⁵⁹ М. Благојевић, *Град и жупа, међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (12-18. век), Смедерево-Београд 1992, 74-75 На пример, У изворима сачуваним за Болоњу (1305) наводи се да се град најбоље снабдева у околини око 20-30 км, због јефтинијег превоза, снабдевања, безбедности пута, и што су често села у околини градова били у власништву самог града. (F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XVI do XVIII veka*, knj1,108)

⁶⁰ *Pertinentia castri Nandorlbensis*, (G. Fejer, *Codex diplomaticus X/6*, 811; J. Teleki, *Hunyadiak kora X*, 415)

⁶¹ С. Ђирковић, *Шабац*, 105, нап 63; А. Theiner, *Monumenta historica Hungariae* 2, 626

⁶² А. Крстић за случај градског подручја Смедерева сматра упутним то што су хасу смедеревског санџакбега у Кучеву припадала углавном села у најближој околини Смедерева. То су била села Удовице, Горње, Доње и Средње Петрово, Вучак, Драјинац, Врбовац, Колари, Рашинац, Бадрика, Црнче, Мишиновце, Павловац и можда Иваница.(А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, 155)

2.3. Крајолик

2.3.1. Хидрографија

Рекли смо да је утицај природне средине у којој људи обитавају један од фактора развоја цивилизације. У тај домен свакако спадају и воде. Хидрографске одлике подручја које обрађујемо одређене су најпре маркантним токовима Саве и Дунава, а затим и њиховим притокама на овом поднебљу. Важно је нагласити да у то време њихови токови нису били регулисани као што су данас, те морамо обратити пажњу на то да су постојале извесне разлике у односу на данашњицу. Вода као елемент неопходан за свакодневни живот одувек је привлачила човека да се настани у њеној близини, али га и одбијала својим злим ћудима огледаним у поплавама. И данас највећи број насеља лежи у близини воде, у прошлости је то било још неопходније. Али тада су много чешће него данас после бројних регулација водотокова претиле неконтролисане поплаве. Због тога је ваљало наћи погодан терен за подизање насеља, који би био довољно близу воде, а опет донекле заштићен од високе воде. Реке Сава и Дунав су као природне творевине кроз историју имале запажену улогу. Оне су својим токовима вековима представљале границу али и спону међу државама, цивилизацијама и културама. На њиховим обалама ницали су градови и села користећи се потенцијалом њихових токова.⁶³

Река Дунав је друга по величини у Европи, после Волге. Његов целокупан ток износи 2783 км и представља природну везу између запада и југоистока Европе. На поднебљу које обрађујемо Дунав се налази у свом панонском сектору, а уже гледано у србијанско-банатском делу који почиње од ушћа Саве па све до његовог уласка у рамску суетску.⁶⁴ На овом делу његовог тока, лева обала је нижа од десне. На десној обали на падини према Дунаву местимице постоје више и ниже терасе, а са леве се издвајају алувијална раван, нижа дунавска тераса и виша дунавска тераса.⁶⁵ Зато приликом

⁶³ В. Чубриловић, *Значај проучавања пловидбе на Дунаву*, 3-7.

⁶⁴ Д. Дукић, *Дунав-хидрографски преглед*, у Пловидба на Дунаву, 15-16, 26-30; Ј. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд, 21-26.

⁶⁵ Тако се при подизању бедема после поплаве 1926, углавном обезбеђивала лева обала Дунава. Са леве обале су бедеми подигнути од тачке наспрам ушћа Саве до Дубовца. Са десне стране бедеми су подизани само у пределима где су са те стране развијене равни. У србијанско-банатском делу је то урађено између Смедерева и Велике Мораве да би се обезбедила плодна Годоминска раван. Раван између Кличевца и Рама

изливања реке буду више угрожена подручја уз леву обалу Дунава. На десној обали Дунава у овом сектору могу бити угрожени поплавама раван испод Великог Села, између Ритопека и Гроцке, а и нешто низводно од Гроцке, околина Смедерева и подручје између ушћа Млаве и Рамске сутеске.⁶⁶ При јаким зимама Дунав се леди. Дунав је такође на простору који обрађујемо равничарска река која се налази у свом средишњем току. Тек од Голупца почиње његов планински сектор. Његова ширина на овом потезу варира и износи просечно око 600 метара, а код Смедерева и Ковина је широк 1200м, чак и преко 2 км када је висока вода, а пред самим Голупцем је широк 2000 метара. На овом потезу он образује многе аде – Велико ратно острво, аде код Панчева, Велика Смедеревска ада, Мала Смедеревска ада⁶⁷, Велико острво, Молдавска ада. Дубина му такође варира у зависности од водостаја, а 1947. је забележено да се Дунав код Земуна могао прегазити. Код Голупца на Дунаву почиње Ђердапска клисура која се састоји од четири сутеске-клизуре и три котлине. При ниском водостају у њој су у ранијем периоду штрчале многе стене што је у прошлости отежавало пловидбу.⁶⁸ Пловидбу у овом сектору Дунава могу отежавати и низак водостај Дунава када се јављају плићаци, а зими лед. Дунав се понекад може и кроз заледити, а раније се заледи од Саве због тога што тече кроз хладније и северније области.⁶⁹ Негативно на пловидбу утиче и кошава. Она је најјача на улазу у Ђердап, код Голупца и на излазу из клисуре. Јака је и код Рама, Београда и Сланкамена.

није била обезбеђена овим бедемима те се она и даље плавила, као и раван између Дубовца и Банатске Паланке (Ј. Ђурђевић, *Југословенски део Дунава и његов саобраћајни значај*, ЗМСПН 18 (1960), 67-69).

⁶⁶ Само је град Смедерево у последњих 150 година у око 70 случајева био плављен или угрожаван високом водама Дунава. (*Општина Смедерево*, 91); Јован Кинам је 1154-1155 забележио да се Дунав излио јер су кише пљуштале са неба. (*ВИИИЈ* 4, 51); Бертрадон де ла Брокијер пише да је те године када је он био у Београду 1433. Дунав био толико нарастао да се људи не сећају да су га икад таквог видели. Он каже да је био широк десет латинских миља и да је за шест стопа надмашио своји највишу висину. Због тако високог водостаја није се могло ићи за Будим. (Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод: М. Рајичић, Београд 1950, 147).

⁶⁷ Д. Дукић, *Дунав-хирографски преглед*, 30-34; Велика Смедеревска ада је широка око 1 км, а дугачка 6км, док је Мала ада широка око 200м, а дугачка 1.5км. При високом водостајима аде се делимично или у потпуности потапају. (*Општина Смедерево*, 68).

⁶⁸ В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, Ниш 2015, 23-25 (прво издање Београд 1887).

⁶⁹ Имамо податак да се Дунав се заледио 1048. године. (*ВИИИЈ* 3, 163); Залеђен је био и 1463. године (Ј. Панониус, *Смрт мајке Барбаре*, стихови 35-36, стр. 12) Такође је леда било у Дунаву 1476. године. (L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 388) Евлија Челебија наводи да се Дунав за време зиме замрзне и када се ухвати лед дебљине десет педаља не наплаћују се увозна трошарина и пијачарина што повољно утиче на богаћење трговаца. Он о томе пише на начин да се стиче утисак да је то била редовна појава. (Евлија Челебија, *Путонис*, 93); Лед на Дунаву у сличном контексту спомиње и Кикле (Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд 1961, 194).

Јака кошава између Кладова и Београда може и да створи високе таласе, те бродови не могу да плове, а може и да са бока захвати брод и разбије о стеновите обале.⁷⁰

Његове најзначајније притоке у горњем току су Илер, Лех, Алтмил, Наб, Реген, Изар, Ин, Траун, Енс, Ибс, Морава, а на сектору који нас овде занима, односно у његовом средњем току у Дунав се уливају као леве притоке Драва, Тиса, Тамиш, Караш, Надела и Нера, а десне Сава, Велика Морава, Језава, Млава, Пек. У доњем току Дунава најзначајније су притоке Тимок, Жиул, Искер, Олт, Ведеа, Јантра, Аргеш, Јаломница, Сирет, Прут.⁷¹

Тиса је у прошлости била дугачка 1429 км, али је у новије доба њен ток пресецањем меандара скраћен на 977 км. Тиса има веома мали пад, због тога она много кривуда и развија окуке, те се у прошлости због тога често изливала остављајући иза себе мочваран терен. Јако осунчавање и мала наоблаченост снажно утичу на интензивно испаравање воде на Тиси. Због тога се у летњем периоду ниво воде у Тиси толико смањи да се она местимично може и прегазити, те стога она у том периоду није погодна за пловидбу. При оштрој зими Тиса се леди, чак и потпуно, и лед може да се задржи и до три месеца. Ако је зима блага, она се не мрзне.⁷²

Тамиш извире у данашњој Румунији, на источној падини планинског масива Семеник, а улива се у Дунав код Панчева. Због равничарског рељефа и малог пада речног тока, отицање реке је било успорено те се он у прошлости доста често изливао. Регулација његовог тока је почела у 18. веку. Пре тога Тамиш је на овом поднебљу имао око 80 км дужи ток. Регулацијом његовог тока пресечени су многи меандри и претворени у мртваје.⁷³

Велика Морава настаје спајањем Јужне и Западне Мораве код Сталаћа. На њеном ушћу у Дунав изграђен је град Кулич. Она је у прошлости имала дужи ток за око 60 км пошто су регулацијом њеног тока пресечени многи меандри, те јој је ток скраћен. У прошлости се она врло често, скоро сваке године, изливала и уништавала све пред собом,

⁷⁰ Ј. Ђурђевић, *Југословенски део Дунава и његов саобраћајни значај*, ЗМСПН 18 (1960), 67-69; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 33-38.

⁷¹ Д. Дукић, *Дунав-хирографски преглед*, 24, 29, 38.

⁷² Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 39-42.

⁷³ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 65-66.

што је имало за последицу стално плављење терена и његово забаривање и мењање тока реке.⁷⁴

Језава је рукавац Велике Мораве и настаје 2 км низводно од ушћа Јасенице, а 1897. године је насипом одвојена од Велике Мораве. Њен горњи ток има воде само у пролеће и касну јесен. Језава се у прошлости уливала у Дунав, и на њеном ушћу је изграђена тврђава Смедерево. Она се после јаких киша и у време високог водостаја Дунава изливала и плавила ширу зону свог ушћа, те је стога њен ток скренут и она се сада улива у Мораву.⁷⁵

Река Млава извире код Жагубице и уливала се у Дунав у његов десни рукавац код аде Острво. На њеном ушћу подигнут је град Виминацијум, доцније Браничево. Њена долина се испод Ждрела шири у пространу плодну равницу. Управо је њеном долином ишла траса пута Виа Милитарис која се код Виминацијума одвајала од Дунава и настављала ка југу.⁷⁶ Река Пек се уливала у Дунав, данас је то Ђердапско језеро, источно од Великог Градишта. У средњем веку је једна жупа носила његово име.⁷⁷

Река Сава је десна притока Дунава, дугачка је 945,5 км. На поднебљу које овде обрађујемо Сава се налази у свом доњем току, и кроз њега тече дужином од ушћа Дрине до самог Савиног ушћа у Дунав од око 180 километара, што није у складу са дужином копненог терена. То је стога што она у нарочито свом доњем току често кривуда и образује меандре, који настају због малих падова и слабе отпорности обала. Из тих разлога Сава кривуда по својој алувијалној равни, са једне старне еродира, а са друге засипа своје обале, те ствара и помера меандре. У прошлости, пре регулације обале, Сава је плавила велика пространства Мачве и Шабачке посаvine те је приобални појас био препун мртваја. Управо овим честим меандрирањем и померањем речног тока створена је и пространа алувијална раван.⁷⁸ Ниска алувијална раван је присутна дуж целог тока Саве на подручју Срема, а нарочито је пространа у југозападном Срему, низводно је њена

⁷⁴ *Морава*, Београд 2006, (Љ. Гавриловић), 115-116; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 67-74; Ђ. Симоновић, *Типологија села средњовековне Србије*, Сеоски дани Сретена Вукосављевића 13, Пријеполје 1990, 184; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 18.

⁷⁵ *Општина Смедерево*, 74-75; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 73.

⁷⁶ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 100; В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, 37-38

⁷⁷ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 102; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53-54, 93-94;

⁷⁸ Најмање могуће растојање од ушћа Дрине до ушћа Саве је 85.5 км, а видели смо да је ток Саве много дужи. Према мерењима с краја 18. века ток Саве од Београда до Митровице је износио 133 км, а 1877. Године 137 км (Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, Београд 1957, 21-23, 26-28, 56, 61); Највећа изливања Саве у модерно доба забележена су 1896, када је била поплавлена цела Мачва, затим 1924, 1926, 1932, 1940, 1944, 1962 (*Извод из студије регулације и уређења реке Саве, за територију СР Србије*, Београд 1973).

ширина знатно мања. У Мачви се поред Саве простире 2 км широк инундациони појас. Померање корита и формирање алувијалне равни Саве је врло активан процес. Многоброје мртваје су у блиској прошлости били активни делови речног корита. На неким местима просечно померање корита може да износи и до 12 метара годишње. Засавица и Битва су некада били активни делови Савиног корита. Интензивно засипање и издизање дна је последица мале брзине протока воде у доњем току, те Сава не може да транспортује материјал, нарочито онај крупнији који јој доносе њене притоке. Због тога су у њеном кориту честа појава плићаци, спрудови и аде на потезу од ушћа Дрине до ушћа Саве у Дунав. На Сави аде се данас налазе код ушћа Дрине две аде, код Витојеваца, код Дреновца, Подгоричка која је дуга преко 3 км, Мишарска, Грабовачка, Провска, код Купинова је Скељанска ада, Мала ада, Прогарска ада, ада код ушћа Колубаре, Ада Циганлија код Београда. Аде на овом сектору тока Саве су појава која може настати великом брзином, некад чак и за само неколико година.⁷⁹ У прошлости, у античком периоду и у средњем веку две аде су се налазиле и код саме Митровице.⁸⁰

Њена дубина често варира, код Сремске Митровице може да износи 18 метара, а код Београда 17, исто као и при ушћу Босуца. Највећа дубина је измерена код Хртковаца 24 м. Са друге стране, због плитког и широког корита и шљунковитог талоба на дну, Сава зна да образује и многе плићаке, поготово код Шапца и низводно од овог града. Као и дубина и ширина Саве је неједнака. Она просечно низводно од ушћа Дрине износи 350 метара, а код Сремске Митровице износи 250 метара, код Шапца 650, а на ушћу код Београда 280.⁸¹ Највиши водостај Саве је у априлу, а затим у марту у Митровици и Шапцу, а у Београду у мају. Најнижи водостаји у Митровици и Шапцу су у августу, а у Београду у октобру. На другом месту по ниском водостају је септембар, а на трећем је октобар у Митровици и Шапцу, а новембар у Београду. Тако режим водостаја у Митровици и Шапцу показује исте тенденције, док је у Београду нешто измењен због утицаја Дунава. Река Сава

⁷⁹ Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, 55-56, 59-61, 69-75.

⁸⁰ *ВИИИЈ* 1, 96; На карти Ђакома Кантелија је учртана ада југозападно од Београда коју образују Сава и њен рукавац, вероватно Засавица са својим мртвајама. У рукавац се уливају две реке Колубара и Јагна која је вероватно Јерез. Ада се назива *Metubaris insula nunc Colubara*, а на њој се налази град Шабац. (М. Николић, *Карта Србије Ђакома Кантелија да Вињоле из 1689*, ИЧ 19 (1972), 101-133.

⁸¹ Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, 77; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 47-48; Када је прелазео мост преко реке Саве код Београда, Евлија Челебија је записао да је дугачак 400 корака, онолико колико је широко и корито реке. (Евлија Челебија, *Путотис*, 352).

се врло често леди, чак сваке друге године а лед може дуго да се задржи, и карактеристично је да се његово трајање низ речни ток повећава.⁸²

Притоке Саве су Сора, Љубљаница, Крка, Купа, Уна, Врбас, Укрина, Босна, Дрина, Босут, Засавица, Битва, Јерез, Бела река, Мутник, Думача, Добрава, Вукодраж, Колубара, и други мањи токови. У сливу Саве се истиче значајна асиметрија хидрографске мреже јер она са јужне, односно десне стране прима бројније и дуже притоке него са леве.

Најзначајнија притока Саве је Дрина која даје Сави велике количине воде. За нас је најважнији део њеног тока од Зворника до ушћа који је дуг 91км. У том сектору она је равничарска река, те образује мноштво ада и мртваја, а у прошлости је врло често плавила равнице Семберије и Мачве.⁸³

Река Босут је лева притока Саве. Босут се у Саву улива код села Босут, у прошлости се његово ушће налазило 200 метара источније него данас. За слив Босуа карактеристични су велики број и велике површине мочвара. На потезу од око 40 км од ушћа је био пловна река. Он и његове притоке Спачва, Студва и Шаркудин спадају у групу равничарских река које се приликом високог водостаја изливају и плаве околна ниска земљишта.⁸⁴ За ову реку је путописац Кикле навео да је дубока и уска.⁸⁵

Последња већа притока Саве је Колубара која се у Саву улива код Обреновца. Њен ток је дугачак 86,5 км, а делимично може бити пловна за мања пловила. У пролеће, Колубара и њене притоке су склоне обилим изливањима, те су од 1965. године извршене регулације које су промениле пробитне токове ових река.⁸⁶

⁸² Према истраживањима и посматрањима у периоду 1951-1970, Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, 132-135; М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поџерина*, Београд 2002, 104-108; Ж. Богдановић, *Хидролошки проблеми Срема*, Нови Сад 1982, 110-125; Интересантно је поменути да Габријел из Вероне пише да се река Сава ретко или никад не леди, а у исто време каже да је у Дунаву било леда те да су лађе због тога увучене у Саву. (L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 388).

⁸³ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 52-59; М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поџерина* 108-109

⁸⁴ Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, 59; Ж. Богдановић, *Хидролошки проблеми Срема*, Нови сад 1982, 97-110

⁸⁵ Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд 1961, 192

⁸⁶ Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, 63-65

2.3.2. Рељеф

Северни предели од Саве и Дунава чине Панонску низију која чини језгро Подунавља. У њој се нижу бројне равнице око Дунава, Тисе, доњих токова Драве и Саве. Те непрегледне равнице ублажене су планинама каква је Фрушка гора у Срему и Вршачке планине у Банату, али и широке и плитке долине са алувијалним равнима, лесне заравни и пешчаре.⁸⁷ Северно од Саве се простире Срем који се састоји од ниског дела и планинског. Ниски део се налази на надморској висини од 70 до 100 метара. Рељеф Срема чине планина Фрушка гора,⁸⁸ лесне заравни, лесна тераса и алувијалне равни. Фрушка гора је са свих страна опкољена лесом кога је надувао ветар. Друга лесна зараван је Земунска лесна зараван која захвата мањи простор у источном најистуренијем делу Срема између Саве и Дунава. Она представља југоисточни део простране Сремске лесне заравни и ограничена је одсецима са јужне и североисточне стране, односно код Дунава и Саве. Поред савског одсека Сава је некада протицала, али данас више не. Константин Јиречек је записао да десна сремска обала код Сланкамена и Земуна изгледа као и свуда у Угарској као висок лесни одсек светложуте боје, стрм као да је ножем одсечен. Подлокана водом, обала се често обрушава. На лесној заравни постоји пространи плитки угиб и лесне вртаче. На том угибу је доскора постојала велика бара. Постоји и лесна тераса просечне висине 5-8 метара. Источно и јужно од Јакова она постепено прелази у алувијалну раван Саве.⁸⁹

Јужно од фрушкогорске лесне заравни па све до алувијалне равни Саве простире се благо нагнута лесна тераса. Она је од 8 до 10 метара нижа од лесне заравни. На њеној површини нема лесних творевина сем одређеног броја речних долина које су местимично регулисане још у римско доба. Ближе Сави од ове лесне терасе остали су усамљени делови у облику лесних острва које Сава није успела да еродира у потпуности. На овим усамљеним и нешто вишим острвима изграђена су села Јарак, Кленак и друга. Најниже

⁸⁷ Ј. Марковић, *Физичка географија Југославије*, Београд 1968, 30-31

⁸⁸ Фрушка гора се простире на правцу исток-запад дужином од 78 км, спада у ред ниских планина чији је највиши врх висок 539 метара.

⁸⁹ М. Зеремски, *Рељеф Београдске и Земунске Посавине*, Зборник радова Географског института 7 (1960), 83-92; К. Јиречек, *Србија, земља и народ*, Зборник КЈ 1, 22; Баруштине поред реке Саве на потезу према Земуну помиње и Евлија Челебија. Он каже и да се са једне стране Земуна налази велико блато и мочвара. (Евлија Челебија, *Путпис*, 352-353).

површине у Срему су алувијалне равни Саве. Она је најшира на потезу од Јарка па низводно све до Сурчина и Бежанијске косе. На тој великој алувијалној равни, која се простире и са десне стране Саве постоје многобројни напуштени и махом већ зарасли стари речни токови, а понегде и данас врло активни меандри као што су Купински кут и упола зарасла Обедска бара.⁹⁰

На јужној подгорини Фрушке горе има мање потока и оне се по својим особинама разликују од оних на северној страни планине. Потоци на јужној страни имају развијене долине до лесне заравни, а даље су због малог пада забарени и претворени у мочваре. Њихова корита се завршавају у пространим мочварама, ту им се вода губи или испаравањем или понирањем у лес, те сасвим мало потока стиже до Саве.⁹¹ Вода коју су са Фрушке горе понели потоци подземно се и даље слива према Сави, те се у њеној алувијалној равни појављује као изданска. Она је у стању да поплави велике површине Равног Срема. У том смислу су најугроженији југоисточни и југозападни делови Срема. Подземне воде се дижу на дубине мање од метра, а избијају и на саму површину. Због тога су приноси иначе веома плодне лесне терасе у великој мери зависни од ђуди природе. Последице сувишних подземних вода могу да буду такве да се не може на време припремити земља за сетву, па се са њоме касни, високе воде могу да помере и жетву, да због њих иструли семе, да у току вегетационог преиода биљке пожуте услед влаге и да се приноси зато знатно смање. Високе подземне воде су могле да направе и друге проблеме. Да наквасе путеве који тада постају блатњави и тешко проходни.⁹² Исто тако, овако плитке воде се врло лако загађују, а могу да навлаже и куће.⁹³ Са друге стране, на лесној заравни је присутан сасвим супротан проблем. Ту се издан налази на великој дубини од око 20 метара, те њено коришћење је свакако представљало проблем. Зато су пољопривредне културе на овим површинама често могле бити угрожене недостатком

⁹⁰ Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, 106-112.

⁹¹ На количину издани највише утичу високи водостаји Саве и Дунава, утицај паднавина на њену појаву је од мањег значаја. Исто тако је важно то да се издан алувијалних равни храни водом са виших лесних површина. То значи да је општа тенденција кретања подземних вода алувијалних равни према кориту Саве и Дунава, али за време високих водостаја река, подземне воде се крећу у супротном смеру. (Ј. Петровић, Д. Бугарски, С. Ђурчић, Ж. Богдановић, *Воде Фрушке горе*, Нови Сад 1973, 42-52).

⁹² Можда је аварско посланство које је ишло за Сирмијум, а које су становници Сирмијума видели са врха купатила како је залутало са стазе, наишло на мочваран и непроходан терен. *ВИИИЈ* 1, 88.

⁹³ Подземне воде у Срему помиње и Евлија Челебија. Он каже да у околини Митровице ако се крапом закопа у земљу пет педаља избије вода. Исто тако он помиње подземне воде у Београду наводећи да доњи град нема опкопе јер где год се удари крапом у земљу избије вода Дунава, и да су градски зидови на неким местима потонули у Дунав и Саву. (Евлија Челебија, *Путонис*, 81, 356).

потребне влаге у земљишту, што опет смањује приносе. Интересантно је то што на овако малој раздаљини једне површине пате од сувишних вода, а друге од њиховог недостатка.⁹⁴ Још једна карактеристика Срема су велики број бара и мочвара. Њих има у целој области, али највише у југоисточном Срему на алувијалној равни, а има их и на лесној тераси. Мочварно земљиште се налазило и на простору данашњег Новог Београда, где је вештачки подигнута и насута тераса. На тим површинама налазе се плитка удубљења од око 0.5-1.5 метара, широка од неколико десетина до више стотина метара, и дуга и по више километара. Она су издуженог или полумесечастог облика, што значи да су некад била речна корита. Њихов водостај је углавном завистан од водостаја Саве. Највише воде има у њима током априла, марта и маја, а од краја јуна до краја зиме вода се у њима не види, али је земљиште изузетно засићено водом. Има и оних бара у којима је вода присутна целе године као што су Обедска бара, Слезен бара и Брег. Доста бара има и на лесној подлози. Ови феномени су били познати и у давној прошлости. У римско доба су извршене бројне мелиорације ниског и мочварног земљишта, те су многобројне јарчине управо из римског периода. То потврђује и топоним Конавао западно од Руме. Канал Јарчина, дуг 51,9 км изграђен је још у 3. веку. Након римског периода, варварски народи нису посвећивали пажњу одржавању канала, те су многи запуштени, урушени и засути. Обновљени су тек крајем 19. века када је почела изградња других канала. Извора има највише на Фрушкој гори, они могу бити стални и повремени који пресахну у време лета. У Равном Срему извора је знатно мање али их највише има на одсецима и косама лесних заравни изнад смеђих зона или изнад глиновитих слојева који чине подлогу леса.⁹⁵

Северно од Дунава и источно од Тисе се простире данашњи Банат. Његов јужни део на први поглед изгледа раван, али је заправо сложен од неколико геоморфолошких чланова, који сваки за себе пружа одређене услове за живот. Највише тачке овог предела су Вршачке планине.⁹⁶ У јужном делу Баната простире се лесна зараван која испуњава

⁹⁴ Евлија Челебија наводи да се једно село у Срему Коњица (можда Карловчић) налази у равници без воде и да је султан наредио да се ту ископају бунари из којих би се помоћу чекрка вадиле вода. За исти предео каже да се у старо време наводњавао каналима. (Евлија Челебија, *Путопис*, 353).

⁹⁵ Ж. Богдановић, *Хидролошки проблеми Срема*, Нови Сад 1982, 50-65, 147-153; С. Ђурчић, *Прилог познавању геоморфолошких прилика у равном Срему*, Зборник радова природно-математичког факултета, Серија за географију 6 (1976), 372-376; Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, 106-112; Евлија Челебија наводи да је земљиште код Раче, при ушћу Дрине у Саву зими права мочвара, јер је терен низак и да кад ове реке надођу поплаве многе вртове. (Евлија Челебија, *Путопис*, 486).

⁹⁶ Када је прошао кроз Банат Бертрадон де ла Брокијер је написао да је то најравнија земља коју је икад видео и да нема брегова ни долина. (Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 147) Највиши врх Вршачких

површину између Тамиша, Вршачких планина и Дунава. То је знатно нижа, од 100 до 130 метара апсолутне висине зарављена лесна површина. Ово је релативно сува област, са дубоком издани, и због тога је мање погодна за насељавање. У средишњем делу јужне банатске лесне заравни налази се Банатски песак.⁹⁷ Лесна тераса је за 5 до 8 метара нижа од лесне заравни, а 6-8 метара виша од алувијалних равни. Она је ограничена токовима река и алувијалним равнима које су ниже од ње. Састављена је од песковитог и глиновитог материјала, а због доста дебелог чернозема је прилично плодна. Због своје нешто веће надморске висине могла је да послужи за формирање насеља на њеној површини.

Алувијалне равни су најнижа земљишта на овом подручју, њихова надморска висина се креће од 80 до 66 метара. Због веома честих плављења ове области нису биле погодне за насељавање. Алувијална равна Дунава је прилично широка. Пре регулације, Дунав је сваког пролећа плавио алувијалну равна, а делимично и лесну терасу и остављао пустош иза себе. Код Ковина постоје бројни мали водотоци и баре. У најнижим деловима алувијалне равни јављају се мочварни и забарени терени. Њихове површине варирају у зависности од количине падавина и висине подземних и површинских вода. Алувијална равна Тисе је доста широка и добро заравњена, а на њој Тиса образује бројне меандре. Неки од њих су природним процесима претворени у мртваје, а све до средине 19. века алувијалне равни Тисе, Галацке, Златице и Мориша чиниле су огромну, плитку и тешко проходну мочвару која се при поклапању високог водостаја Тисе и Мориша претварала у велико и добро разуђено језеро. Караш има доста широку алувијалну равна у којој развија своје многобројне и веома разгранате меандре. На источном делу се налази депресија у којој су се у ранијем периоду образовали басени у које се сливали потоци са Вршачких

планина је Гудурички врх висок 641 метар. У суподини Вршачких планина депоноване су велике количине песка од распаднутих кристаластих шкриљаца, који је добра основа за узгајање винове лозе, којој овде поред подлоге погодују и повољне климатске прилике и нагнутост планинских страна. Ипак, Вршачке планине због разуђености рељефа и због неповољног геолошког и педолошког састава нису нарочито погодне за насељавање. Због тога су малобројна села изграђена у подножју планине, одакле се могу експлоатисати и планинске стране и равничарски предели који опкољавају усамљену планину.

⁹⁷ Он је смештен у у дужини од 35 и ширини од 15 км, и пружа се у правцу југоисток-северозапад исто као што дува кошава, најснажнији ветар овог подручја. Настао је тако што се због спорог отицања Дунава кроз Ђердапску клисуру испред клисуре таложио песак који је носио северозападни ветар. Како је тај ветар и данас сталан и најјачи ветар на овом подручју, песак је био у непрестаном покрету. Утврђено је да се песак померао сваке године по 150 цм на северозапад. Тек када се у модерно доба пешчара повезала вегетацијом кретање песка је успорено или сасвим заустављено. Евлија Челебија пише да је вода у Банату помало степска и мртва. (D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, 114-115; Евлија Челебија, *Путонис*, 543).

планина и мањих река из данашње Румуније.⁹⁸ Од прве половине 18. века па све до савременог доба улагани су велики напори да се овај предео исуши и култивише. Тамиш је на свом току до дунавских ритова је усекао своју долину у лесној тераси, те се у прошлости редовно изливао и плавио околину. Касније је његов ток регулисан те су данас поплаве ређе. У опису из јануара 1768. године, стоји да се преко Тамиша простиру тршчане мочваре и плавни терен, док између плавне обале и Дунава око Ковина десно и лево има доста трске и мочваре.⁹⁹

За време топљења снега и у кишно доба вода у Карашу тако надође да поплави сву околину па и читаву раван која се тад фактички претвори у језеро из ког вода слабо отиче. Отицање воде је споро зато што прелази преко пешчаних спрудова, обилази дуге меандре и због врло малог пада на оштрим окукама, те се често успори наслагама песка које донесе ветар. До већих поплава може да дође и када је висок водостај у Дунаву и када санте леда из Караша не могу да отекну у њега па се нагомилају на самом ушћу. Караш је карактеристичан по томе што у једном годишњем добу више пута се излије и поплави околину, затим се повуче те се након неколико дана опет излије. Када се река врати у корито, и даље остану велике површине под водом, те се земља ту може обрађивати тек у касно пролеће. Неки нижи делови терена остану под водом целе године.¹⁰⁰ Долина Нере се састоји из два геоморфолошка члана, ниже инундационе равни и више речне терасе. Инундациона раван је често плављена, а повремено и речна тераса.¹⁰¹

Панчевачки рит је био мочваран, инундациони предео. Налази се у југозападном углу Баната, између Дунава и доњег тока Тамиша. То је низија испресецана бившим рукавцима, микродепресијама, гредама које су малих висинских разлика да се на терену једва и примећују. Најнижи предели су алувијална раван (70-71) која је прекривена барама и мочварама, старим рукавцима и мртвајама. Плитка издан и забарена земљишта отежавају сваку делатност човека и намећу му посебне захтеве. Површина са нешто већом

⁹⁸ Мочварно земљиште на овим просторима се помиње Теофилакт Симоката када описује поход против варвара који је из Виминацијума предузео Приск. У једном од њих је ромејска војска потисла непријатеља и нагнала га у неку мочвару, где су се многи подавили, међу њима и каганови синови. *ВИИИЈ* 1, 123; Такође мочварно земљиште у Банату помиње и Брокијер. (Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 147) Антун Вранчић пише да је код Титела мочварна равница, кад год Дунав и Тиса нарасту сву је поплаве. (П. Матковић, *Путовања по балканском полуотоку*, Рад ЈАЗУ књига 71 (1884), 17-18).

⁹⁹ Ј. Илић, *Банатска војна крајина у другој половини 18. века*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014, 144.

¹⁰⁰ Т. Милован, *Долина Караша – регионално географски приказ*, ЗМСПН 14 (1958), 8-15.

¹⁰¹ П. Томић, *Општина Бела Црква*, 21; Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, 67-78.

надморском висином (79-80) су комплекси греда које се налазе у центру рита. На таквом тлу се човек најпре учврстио и користио га у привредне сврхе. Али је док су нижи делови мочварни и влажни, ови виши су често изложени суши. Ти виши делови су били уточиште за време поплава.¹⁰² У околини Ковина издан се налази на малој дубини од око 1-3 метра. Она се храни водом из Дунава, атмосферским талогом и притицењем из виших лесних предела. Ове воде су од великог значаја за биљне културе које су прилагођене њиховом коришћењу, а висок ниво издани може да негативно утиче на развој биљака. Исто тако високе подземне воде могу да отежавају обраду земље и саобраћај.¹⁰³ Према подацима урбара Ковина из 1771. године укупни плављени и мочварни терен заузимао је поља која су се граничила са Гајем и Островом, затим обале Дунава, потез уз реке Дунавица и Поњавица као и мочвару звану Црна Бара. Мочварно земљиште обухватао 21% целог атара. Значајан део атара покривала је мочвара Црна Бара. Ова мочвара имала је сопствени извор и зато никада није пресушивала.¹⁰⁴ Описујући положај подручја за насељавање Немачке насељеничке регименте априла 1768. године, привредни инспектор Антон Коцијан навео је да је у питању раван терен, чију трећину чини појас мочваре обрасле трском уз Дунав, дубине и до 4 клафтера (7,56 м).¹⁰⁵

Дно панонског басена је благо нагнуто ка југу и ту се он попут залива проширује уз доњу Мораву, Млаву, Пек, Колубару, Дрину. Јужно од Саве простиру се равнице Мачва, Посавина, Поцерина и доња Колубара од којих се јужно спуштају обронци планина Гучево, Борања, Јагодња, Соколске планине, Цер. Мачва је заједно са Семберијом макроплавина Дрине са њене источне стране. Јужно од Београда простиру се планине Авала и Космај а у источној Србији јужно од Дунава пружају се Стиг и Браничево долиненске и брежуљкасте регије које су нагнуте ка северозападу а даље на југу простиру се Хомољске планине.¹⁰⁶

Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина се налазе у јужном делу дна панонског басена. То је претежно равничарски терен који је са три стране окружен рекама Дрином и

¹⁰² В. Ђурић, *Панчевачки рит – антропогеографска испитивања*, у: Околина Београда и Смедерева, 840-847; Евлија Челебија пише да је река Тамиш мала и мочварна река. (Евлија Челебија, *Путотис*, 95).

¹⁰³ П. Томић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Ковин*, Нови Сад 1981, 23-27.

¹⁰⁴ Ј. Илић, *Урбар насеља Ковин (1771. година)*, Мешовита грађа – *Miscellanea XXXIII* (2012), 199–229.

¹⁰⁵ Ј. Илић, *Банатска војна крајина*, 123.

¹⁰⁶ Ј. Марковић, *Физичка географија Југославије*, Београд 1968, 30-31, 127-130; Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2002, 23-36, 41-48; Ј. Марковић, М. Павловић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995, 34-36, 43-44; 95-97.

Савом, а са једне планином Цер. Између Дрине и Саве се простире мачванска равница избраздана старим речним коритима. Даље према југоистоку ова равница прелази у Посавину, подручје са ниским брежуљцима и развођима, а према југу прелази у брдовиту Поцерину која окружује ниску планину Цер. Јужније од ове планине настају Динарски планински крајеви. Мачва је ограничена на западу доњим током Дрине, на северу и истоку Савом, а на југу Мачванским одсеком. На њеној површини усечена су плитка корита Засавице, Битве, Јереца, Беле реке, Милошевице и других речица. Њен најнижи део су простране алувијалне равни Саве и Дрине и њихових десних притока. То су мочварни и водоплавни терени који су у прошлости били редовно плавлени и по којима су реке развијале своје меандре. Цео овај терен је у прошлости био мочварно земљиште. Према подацима из 1961. године око 85% земљишта у Мачви је било мочварно, а у Шабачкој Посавини око 14%.¹⁰⁷ Само на појединим местима алувијалних равни има виших делова на којима су подигнута села. Поред Саве и Дрине издваја се и инундациона раван чија се ширина креће од 200 м до 2 км. На том појасу истиче се више и оцедитије земљиште представљено остацима речних тераса, углавном између Дреновца и Равња. Терасе се простиру на северу у правцу Саве, а јужније у правцу Дрине, што их чини погодним тереном за настанак насеља. Између њих се налазе микродепресије и стара напуштена корита која су често забарена. У Доњем току Дрине има много мртваја, ада и рукаваца. У Северној Мачви Сава је померена под утицајем удара и наноса Дрине, о чему сведоче напуштена речна корита. Битва и Засавица су некада биле корита Саве, затим Дрине, а сада су мртваје. У старом кориту Дрине налазе се баре Велика Вранђи бара, Грабовачка, Милача, Крковача, Пердовача и друге. Раније, пре регулација река, је овај терен био врло често и дуго поплавлjen. Још у 19. веку Мачва је била често плавлена о чему су писали и савременици. Вајгартен је 1820. године писао да она подлеже честим изливањима Саве и Дрине, које је при трајнијим кишама прекривају барама и мочварама, међу којима Ширма-мочвара готово никад не пресушује. Слично је писао и Вук Караџић да често, посебно у пролеће готову сву Мачву плави Дрина и Сава и да се понеке баре слабо кад и суше.¹⁰⁸ Шабачку Посавину и Поцерину чини ниско и заталасано земљиште од 150 до 350 метара

¹⁰⁷ М. Грчић, Љ. Грчић, Мачва, *Шабачка Посавина и Поцерина*, 70-75; Ови предели су у прошлости редовно били плавлени. Према неким подацима у Мачви је у другој половини 19 века око 50 хиљада ланаца земље било неупотребљиво због превелике влажности. При високим водостајима околина Шапца је личила на језеро. (А. Алексић, *Мачванска блатишта*, Годишњица НЧ 4 (1882), 354-358).

¹⁰⁸ В. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница (1827), 28, 34

надморске висине. Њихов рељеф је сложенији од рељефа Мачве и састоји се од степеничасто поређаних речно-денундационих површи изнад којих се уздиже ниска планина Цер.¹⁰⁹ Те површи су рашчлањене на низ паралелних греда које чине развођа између притока Саве. Северни, најнижи део Шабачке Посавине представља акумулативна тераса Саве.¹¹⁰ У западној обреновачкој Посавини се налази слив Вукодража и Вукодрашко-тамнавска површ висине 110-140 метара. Она је испресецана је долинама мањих река. Посавски одсек који се налази и у шабачкој посавини висок је 20 метара, и налази се на између 1-7 км од корита Саве. Савски одсек се диже непосредно изнад корита Саве и делом представља њену обалу. Ова два одсека су код села Прова срасли у јединствен одсек Камичак, висок 35 м.¹¹¹

На потезу Посавине у околини Колубаре, код Обреновца, се заравни, подови и терасе настављају у сличне облике који на приближно истим апсолутним висинама прате Саву са десне стране у Поцерској и Београдској Посавини. Део Посавског одсека између Обреновца и Скеле и заравни од 110-160 метара изнад њега, просекле су доста широке долине са одговарајућим терасама и дном, које се наставља најчешће у посавску терасу. Западно од Обреновца на истој тераси се налази већи број старих корита Саве. Најјужнији је стари меандар Велике Баре, северније су Мале Баре и Јазмака, а затим меандри Забрежја.¹¹²

Од Рудника се према северу пружа низ брда и планина које чине главно шумадијско развође чија висина према северу поступно опада. У томе су повијарцу Венчац, Букуља, Космај, Кошутита, Вис, Ковиона, Авала и Торлак. Тај рудничко-авалски повијарац представља шумадијско дунавско-савско развође. Остало земљиште ниске Шумадије су заравни на којима су висинске разлике између брда и долина врло мале. Ту се јављају побрђа уједначене висине, а између долина пружају се широке и често зарављене косе. Долине су широке, врло благих страна. Млазеви воде су јако слаби, тако да су реке и потоци више-мање барског карактера. Такав карактер земљишта се јавља већ од Авале па према југу. Прва долина од развођа које чини јужну границу околине

¹⁰⁹ Цер спада у ред ниских планина са највишим врхом 687 метара. Издиже се изнад десне стране доње Дрине и раздваја динарску област и Панонску низију. Побрђе на његовој северној подгорини је састављено од површи и речних долина, нагнуто је према североистоку, у правцу отицања водотокова.

¹¹⁰ М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, 31-39.

¹¹¹ Ј. Марковић, *Рељеф Мачве, Шабачке Поцерине и Посавине*, Београд 1967, 8-10; В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, 41-43.

¹¹² Б. Јовановић, *Рељеф слива Колубаре*, Београд 1956, 347-348.

Београда је Луг којом тече река Раља. Северни део рудничко-авалског повијарца који се завршава косом на којој се налази Београд, чини границу између Подунавља на источној страни према Дунаву, и Посавља, на западној страни према Сави. Земљиште у Београдском Подунављу је благих облика, са ширим косама и благим долинама. Приметна је извесна једноликост земљишта. Рељеф Београдске Посавине је састављен из неколико врста облика. Међу њима се на првом месту истичу басени речних сливова, затим површи, долине и долински системи, панонски одсек и алувијалне равни Саве и Колубаре. Овај терен је богат јаругама, дубодолинама и вртачама. Посавско земљиште овде је врло шумовито, нарочито од Моштанице према Колубари. Већ у непосредној околини Београда по заравњеној коси између Топчидерске реке и Макиша од Чукарице па даље ка Сремчици јављају се дубодолине и карстни облици. Има много вртача. На северној страни од Сремчице налази се Језеро, а има још вртача. Тај крај је сада го, а до пре 30 година је био прекривен густим шумама. На северозападној страни од ове области се налази Макиш који је само један део терена ког је створила река Сава, то је баровита савска раван у којој се налази велики број већих и мањих бара које су раздвојене гредама. Алувијална раван Макиша је у прошлости била сва под савским меандрима и водопадна. Константин Лиречек је забележио да се бројне мочваре и шуме налазе дуж обала Саве и Дунава. Карстне појаве запажају се и даље према сливу Колубаре. Од Барајева према Колубари јављају се блага брда и косе раздвојене широким долинама којима теку слаби водотоци. Све косе су препуне шуме. Испод периферног посавског одсека се простире алувијална раван Саве и она је нарочито широка (2км) северозападно од Пећана. На њој се налазе остаци Савиних меандара Велика и Мала бара. У њих се уливају Витковица, Сибовица и Пећански поток и зато су увек пуни воде. На Дражевској коси према Колубари је ова коса засечена и у њој су три терасе испод којих се спушта врло плодна долина Колубаре, која је у прошлости била изразито шумовит предео.¹¹³

Земљиште Смедеревског Подунавља је углавном таласасто, благих облика, са широким косама и долинама које нису дубоке. Источно од села Бегаљице, где се јављају плећате косе и пространа брда са дубоким долинама између, земљиште постаје сасвим једнолично. Заступљена је пиносавска језерска површ која се као залив уз реку Раљу

¹¹³ Р. Николић, *Околина Београда – антропогеографска испитивања*, у: *Околина Београда и Смедерева*, приредио Б. Челиковић, Београд 2011, 18-26; М. Зеремски, *Рељеф Београдске и Земунске Посавине*, Зборник радова Географског института 7 (1960), 56-83.

увукла у рипањску површ. Једноликост пиносавске површи су донекле изменили токови Раље, Коњске, Малог и Великог Луга, Кубршнице и Јасенице које су усекле простране, али плитке долине. Од Смедерева према југу, према ушћу Јасенице у Мораву провлачи се као узак појас Београдска површ. Долина Мораве има различите ширине, између 5 и 19 км. Најшира је у северном делу, где су поред ње још Језава и Раља створиле пространу алувијалну раван, а затим и на потезу где је Коњска река проширила долини Мораве. На потезу од Гроцке до Кулича долина Дунава је асиметрична, десна обала је брежуљкаста и под јаким утицајем сунчевих зрака. Током целог дана инсолацију ништа не спречава. Због тога је овај део области био насељен још у најраније време. Ово је била златна обала римског доба, поглавито богата виноградима. Река Мораву у свом доњем току је јако мирна, активно меандрира и мења свој ток. Дуж целог њеног тока настаје велики број окука, мртваја, а близу ушћа и велике баруштине. Језава образује више рукаваца и јако меандрира, нарочито према ушћу у Дунав. У њу се уливају Раља и јужније од ње Коњска река које су готово паралелног тока. Обе имају простране и плитке долине. Мораву, Језаву, Раљу и Коњску имају простране долине које су веома плодне. Висок Дунав уме да поплави онај део области који је у углу између Дунава и Мораве. Тада су Смедерево, Кулич, Шалинац, Липе и Годоминско поље под водом. У западном делу ове области има доста извора. Даље према истоку издан се налази на све већој дубини од 20 и више метара. У долини Мораве, издан је на 3-4 метра.¹¹⁴ Годоминско поље је иначе врло плодна равница, мада је успешност рода подложна ђудима реке. Терен је био склон забаривању. У време деспота Стефана постојало је „блато“ на Годомину које се звало Мртва Мораву.¹¹⁵ Антун Вранчић пише да је равница код Смедерева тако ниска да Дунав кад и најмање нарасте одмах је залије.¹¹⁶ Евлија Челебија наводи да је земљиште у Смедереву мочварно.¹¹⁷ Кикле наводи да је на путу од Колара до Хасан-пашине Паланке у лето 1658. године прешао преко дугих мочвара и да је пут био нарочито блатњав. Интересантно је

¹¹⁴ Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница – антропогеографска испитивања*, у: *Околина Београда и Смедерева*, 596-599.

¹¹⁵ *Општина Смедерево*, Београд 1992, 31; Р. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару, даровнице властееоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976), 105

¹¹⁶ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 71 (1884), 20

¹¹⁷ Евлија Челебија, *Путонис*, 313

да наводи да су путовали ноћу јер је преко дана била несносна врућина, што значи да се ове баруштине ни лети нису сушиле.¹¹⁸

Браничевац¹¹⁹ је развође Мораве и Млави, а са југа на север се постепено сужава и снижава. Његова западна страна је стрмија од источне која се спушта ка Млави. Западни део ове области је ниска алувијална равница, равна област изложена поплавама Мораве, Ресавчине и Дунава, те је данас мање насељена од источног дела који је мање плодан и брдовитији јер се састоји од огранка Браничевског повијарца. Доњи ток Мораве је пун мртваја, окука, бара. На овом делу је изгледа тако било и у средњем веку. У повељи манастиру Раваници кнеза Лазара у овом делу се често помиње блато уз Мораву.¹²⁰ Очигледно је то био водоплаван терен. Око доње Мораве пружа се ниска алувијална равница која је врло плодна. На источној страни Браничевског повијарца највећи је поток Чокордин који никад не пресушује. Има још потока који се уливају у Млаву. Од ушћа Брвенице у Млаву до њеног ушћа нема више потока. На западној, стрмијој страни има доста потока, али су сви кратки и слаби. Од њих се издваја поток Булињак који никад не пресушује и улива се у Ресавчину. Овај крај је богат водом, и у њој не оскудева чак ни лети.¹²¹

На десној старни Млаве, у залеђу Клепечке косе, развијена је пространа и плодна лесна зараван Стиг. Разноликост рељефа је условила неколико целина. Пожаревачко Поморавље и Подунавље са Стигом су равнице које карактерише плодно земљиште погодно за земљорадњу. За њима скоро ништа не заостају ниско брдовите области Млаве и доњег Пека. Планинске пределе Хомоља и Звижда одликује богатство шумама и рудним и минералним благом. У доњем делу у долинама Дунава, Велике Мораве, Млаве и Пека, као и у Стигу са већим и мањим побрђима преовлађују равнице. Побрђа су погодна за воћњаке, винограде и пашњаке, а алувијалне равни река се састоје од земљишта нешто нижег квалитета. Уз алувијалне равни Дунава налазе се пешчаре.¹²² Голубачке или Голе

¹¹⁸ Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 195

¹¹⁹ Северни део Браничевца се зове и Сопотски по брду Сопоту код Пожаревца који се са југа пружа на север до Дунава код Костолца.

¹²⁰ У Браничеву село Живица Горња и међа где истече бато из Мораве и упада у Мораву. (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 93).

¹²¹ М. Миладиновић, *Пожаревачка Морави*, у: Поморавље Велике Мораве, Ресави, Кучај, насеља, порекло становништва, обичаји, приредио: Б. Челиковић, Београд 2012, 11-18.

¹²² Рамско-затоњска пешчара дугачка је 8 км а широка 3 км. На северном ободу према рамској сутесци Дунава дижу се Горица и Орлак, а у јужном се дижу песковити брегови који се настављају у лесна узвишења јужног обода пешчаре. Градиштанска пешчара се пружа између алувијалне равни Дунава и алувијалне равни

или Кучевске планине су крајњи западни огранак Јужних Карпата и простиру се у међуречју Брњице на истоку, Пека на југу и западу и Дунава на Северу. Одражавају се као таласасто разгранат масив са неколико истакнутих врхова међу којима су уз дунавске обале Наркош, Паш и Чука изнад Голупца, те се затим у залеђу Голупца наставља побрђе.¹²³

2.3.3. Клима

Климатске прилике су фактор који утиче на водене токове, раст биљака, усева и шумског покривача, на животиње и на људе, поготово што се у средњем веку велика већина становништва бавила пољопривредом, а остали су такође индиректно зависили од ње. За подручје које обрађујемо за сада не постоје истраживања о климатским подацима за период средњег века, те ћемо се овом приликом морати најпре сагледати шири простор, а затим се осврнути и на данашњу климу на овом подручју уз сав ризик који доноси такав приступ.¹²⁴

Јужни делови Срема су Фрушком гором делимично заштићен од хладнијих северних утицаја. Најтоплији месец је јул, а најхладнији јануар, с тим да западни делови Срема имају нешто блаже зиме а источни оштрије. У околини Митровице најчешће дува источни ветар, затим западни и северозападни. Најређе дува јужни ветар. Количина падавина је прилично мала и неравномерна, али је највише има током лета.¹²⁵ Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина имају одлике умерено континенталне климе са хладним зимама и топлим летима између којих су прелазна годишња доба, свежије јесени и влажнија пролећа. За пољопривредне услове температуре су повољне, али су падавине недовољне, али континентални режим повећава њихов значај. Мачва и ниска Посавина имају сличне климатске карактеристике као суседни Срем. Широка долина Саве утиче на

леве обале Пека. Пожеженска пешчара се пружа од села Пожежено на северу до Голупца на југу, између алувијалне равни Пека на западу и алувијалне равни Дунава на северу и истоку, све до лесних брегова на југу. Уз обалу Дунава је најнижи део пешчаре, ту су дине малих висина.

¹²³ Ж. Јевремовић, *Планине околине Београда 2*, Београд 1961, 14-17.

¹²⁴ Тачна мерења температуре и влажности ваздуха се обављају тек од половине 19. века. За изучавање климатских промена у средњем веку наука се користи разним другим наукама дендрологијом, палинологијом, карпологијом и другим достигнућима. (Р. Фосије, *Људи средњег века*, Нови Сад 2009, 135-138; Ј. Мргић, *Zemlja i ljudi*, 50-62).

¹²⁵ Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, 112-113.

кретање ваздушних маса у правцу исток-запад и обрнуто. Насупрот отвореном положају Митровице у којој доминира источни ветар, више заклоњен Шабац са југа и југоистока одражава се на нешто вишу температуру, веће количине падавина и мању ветровитост.¹²⁶

У пределима јужног Баната најтоплији месец је јул, а најхладнији јануар. Ово подручје је веома ветровито. Југоисточни ветар дува зими, северозападни у топлијем делу године. Западни ветрови најчешће дувају у лето, мада некад и током зиме. Они изазивају различите последице. Северозападни и западни ветрови редовно доносе падавине, југоисточни, односно кошава је сув и неповољно утиче на усеве, северац најављује хладно и суво време. Некад дувају и олује које могу да нанесу велике материјалне штете. Што се падавина тиче, јужни Банат прилично оскудева у њима, али је од великог значаја то што се највише кише излучи време вегетационог периода биљака, од априла до септембра.¹²⁷ Подручје североисточне Србије је отворено према Панонској низији те се њени климатски утицаји испољавају далеко ка југу, дуж Велике Мораве. Отвореност Панонске низије погодује појави честих ветрова, нарочито зими. Има врло сличну климу као суседни јужни Банат, са најтоплијим месецом јулом и најхладнијим јануаром. Најкишовитије годишње доба је лето, а пролеће је богатије атмосферским водама од јесени.¹²⁸

Климатске прилике у средњој Европи се у периоду између 900-1300. године представљају време нешто виших температура. Граница шумског покривача се са 100 подиже на 200 метара надморске висине. Обрађивање тла и узгој усева били су могући на географским висинама и ширинама где раније нису били. Оно што се назива „малим средњевековним климатским оптимумом“ погодовало је биолошком расту целог Запада. На вишим географским ширинама временске прилике почињу да се погоршавају већ у 13. веку, те ово погоршање најављује доба које се често назива „малим леденим добом“. Ова погоршања су карактеристична за 14. и 15. век када је дошло до захлађења северне земљине хемисфере. Мало ледено доба је почело лагано и неприметно са повременим оштрим зимама, а половином 15. и почетком 16. века наступило је погоршање праћено влажним и хладним летима и дугим и хладним зимама. Оно је трајало отприлике између 1400-1850. године, а најхладније је било око 1550. и између 1700. и 1850. године када су се

¹²⁶ М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, 101-102; Видети и: Ј. Динић, *Проблеми агроклиматског реонирања СР Србије*, Географски годишњак бр 24, Крагујевац 1988.

¹²⁷ П. Томић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Ковин*, 18-23; Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, 79-80.

¹²⁸ *Општина Смедерево*, Београд 1992, 45, 63-67.

у Европи заређале хладне зиме.¹²⁹ Писани подаци о времену који се налазе у аналима, хроникама, биографијама, рачунским књигама и другим изворима, такође дају велики допринос. Појаве метеоролошког порекла према значају које им придаје човек средњег века се деле на три целине. Једна је температура која се изражава једноставним речником, оштре зиме, јак мраз, сува, врела и спарна лета. Друга целина су падавине- пљусак, град, олуја, снег, а трећа су последице претходних догађаја – поплаве, лоша жетва, најезда глодара или скакаваца, смањење броја кошница и друго.¹³⁰ И у домаћим летописима и записима се среће иста терминологија, јака или оштра зима, суша, неродица, глад.¹³¹ Биограф деспота Стефана Константин Филозоф наводи у опису српске земље да има красан ваздух и да кад земљу оставља зима и рђаво време и када се приближава лето, ваздух је добро растворен и красан.¹³² Понекад о временским условима посредно говоре и песме. На пример Иван Чесмички се обраћа децембру месецу: *Ти градиш Турцима који бесно свуда пустоше ледене мостове преко река да лако пролазе*. Ови стихови упућују на то да су у децембру већ могле да се залече реке на овим просторима, или да је та зима 1463. била изузетно хладна.¹³³

¹²⁹ F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka I, Strukture svakodnevnice, moguće i nemoguće*, Београд 2007, 33-35; R. Delort, F. Wolter, *Povijest europskog okoliša*, Загреб 2002, 106-107.

¹³⁰ Р. Фосије, *Људи средњег века*, 138-142; Глад је карактеристика која је по мишљењу Бродела била врло заступљена у средњевијековној Европи. Тако је примера ради Француска доживела у 14. веку четири велике глади, седам у 15, и чак тринаест у 16. веку. Најчешћи узрочници су биле две лоше узастопне жетве и претеран извоз. Чак је богата Фиренца у периоду 1391. до 1791, прошла кроз 111 година глади и свега 16 добрих жетви. (F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XVI do XVIII veka*, књ1, 58-59)

¹³¹ За наше поднебље до краја 17 века забележено је да је зима била изузетно јака у наредним годинама: 1443-1444(Дуга војна), 1504 (Ј. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 3*, Београд 1905, 90), 1551 (*Исто*, књ. 1, Београд 1902, 179), 1595 (*Исто*, књ. 4, Сремски Карловци 1923, 88), 1613. (*Исто*, књ. 1, 281.), 1621 (*Исто*, књ. 1, 300), 1624 (*Исто*, књ. 1, 309), 1641 (*Исто*, књ. 4, 146), 1649 (*Исто*, књ. 6, Сремски Карловци 1926, 116), 1660 (*Исто*, књ. 4, 168), 1668 (*Исто*, књ. 1, 401); Суша је забележена у годинама: 1560 (*Исто*, књ. 4, 59), 1584 (*Исто*, књ. 3, 91), 1634 (*Исто*, књ. 4, 138), 1640 (*Исто*, књ. 1, 342), 1678 (*Исто*, књ. 1, 421); Необичне појаве као што је снег у пролеће или лето, јаке кише забележене су у следећим годинама: снег у априлу 1587 (*Исто*, књ. 6, 103), 1671 (*Исто*, књ. 1, 406), 1676 (*Исто*, књ. 1, 417), снег у мају 1459 (*Исто*, књ. 4, 32), 1676 (*Исто*, књ. 1, 417), 1651 је записано да је цвеће и воће родило у новембру (*Исто*, књ. 1, 370), 1678 најезда скакаваца (*Исто*, књ. 1, 421), а 1694 да је киша падала 40 дана (*Исто*, књ. 3, 100); град и ветар су такође појаве које су се бележиле, догодило се у годинама 1571 (*Исто*, књ. 4), 1579 (*Исто*, књ. 1, 227), 1672 (*Исто*, књ. 1, 409). Посебно су упечатљиве гладне године и неродица: 1358 (*Исто*, књ. 6, 87), 1371 (*Исто*, књ. 3, 43), 1505 (*Исто*, књ. 3, 90), 1558 (*Исто*, књ. 1, 178), 1571 (*Исто*, књ. 1, 215), 1576 (*Исто*, књ. 1, 417), 1587 (*Исто*, књ. 6, 103), 1593 (*Исто*, књ. 1, 249), 1605 (*Исто*, књ. 1, 266) 1606 (*Исто*, књ. 1, 267), 1608, (*Исто*, књ. 1, 273), 1623, (*Исто*, књ. 1, 307), 1629 (*Исто*, књ. 1, 317), 1641 (*Исто*, књ. 4, 146), 1666 (*Исто*, књ. 1, 397), 1672 (*Исто*, књ. 1, 409), 1686 (*Исто*, књ. 1,3, 439), 1690 (*Исто*, књ. 3, 92).

¹³² К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, превод: Л. Мирковић, Београд 1936, 50.

¹³³ Ј. Панониус, *Смрт мајке Барбаре*, стихови 35-36, стр. 12, 1463 год. Такође податке о јаким зимама имамо и код византијских писаца. На пример, Јован Кинам пише да се 1128-1129 војска злопатила због зиме. (*ВИИИЈ* 4, 169). Теодор Метохит пише да је зима 1298-1299 била изузетно хладна, како он каже, више него

О климатским условима говорили су и путописци. Анонимни путописац наводи 1621. године да је у Београду зрак умерен и годишња доба врло пријатна.¹³⁴ За годину 1624. Луј Жедоен наводи да је била изузетно хладна са пуно снега, те да је због тога одложен пут из Сарајева за Београд. Тада је и Дрина била упола смрзнута и Дунав и Морава су се заледиле. Када је коначно стигао у Београд писао је да снег тамо пада четири дана и да становници говоре да тако оштру зиму већ сто година нико није доживео.¹³⁵ Евлија Челебија у више наврата наводи да је клима на подручју Смедерева и Београда пријатна.¹³⁶ Са друге стране Кикле наводи да је у Београду лети ваздух врућ, а зими хладан и да те две крајности проузрокују велике болести.¹³⁷ Челебија за Смедерево каже да зими има врло пријатну и умерену климу, али да је у јулу у граду због високих зидина ваздух необично врућ. За варош изван градских зидина каже да је клима пријатна.¹³⁸ За Митровицу каже да је овде зима врло јака, али у исто време каже да је клима пријатна.¹³⁹ Он такође пише да када је био на путу из Будима за Београд, новембра-децембра 1663. године код Осијека је пао толики снег да је хиљаде шатора и чадора остало под снегом, те да је сутрадан отоплило и засијало сунце, а затим ударила јака киша да ниједан шатор није могао остати на земљи, у исто време је почео дувати страشان ветар који је сваком заустављао дах и душу. Сутрадан је завладала блажа студен.¹⁴⁰ За климу у Банату каже да је добра.¹⁴¹ За предео источно од Смедерева каже да има дивну и пријатну климу.¹⁴²

Умерено континентална клима пружа идеалне услове за насељавање и изградњу насеља. На целом подручју које обрађујемо осунчавање је скоро подједнако, а количине талоба иако су мале, приближно равномерно су распоређене на целу годину, те је ово подручје погодно за земљорадњу. Ветрови су доста чести али мале јачине.¹⁴³ На основу

икада. Пратили су је обилни снегови и јак ветар променљивог правца, па чак и киша. (*ВИИИЈ* 6, 87-91) За исту зиму бележи и Пахимер да је била највећа па чак и од оних изузетних какву ни старци нису видели да је настала. Такође наводи обилне снежне падавине. (*ВИИИЈ* 6, 49).

¹³⁴ Р. Самарцић, *Београд и Србија у списима француских савременика*, Београд 1961, 164.

¹³⁵ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 176-178, 181, 183, 184.

¹³⁶ Евлија Челебија, *Путопис*, 70

¹³⁷ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 194

¹³⁸ Евлија Челебија, *Путопис*, 313

¹³⁹ Евлија Челебија, *Путопис*, 355-356

¹⁴⁰ Евлија Челебија, *Путопис*, 376

¹⁴¹ Евлија Челебија, *Путопис*, 543

¹⁴² Евлија Челебија, *Путопис*, 547-548

¹⁴³ Б. Букуров, *Географске основе постанка и развоја насеља у Војводини*, Глас САНУ 49 (1983), 114; Ј. Динић, *Проблем агроклиматског реонирања СР Србије*, Географски годишњак 24 (1988), 17-23; *Општина Смедерево*, 65

наведеног могли бисмо закључити да климатски елементи на овом подручју, без обзира на период оштрије климе, нису могли бити фактор ометања формирању насеља нити су ометали њихов развојни пут, поготово ако имамо у виду и то да су на овом поднебљу одлично успевали виногради, како ћемо видети из даљег излагања, којима погодује топлија клима са дугим летима.

2.3.4. Живи свет

У прошлости је шумски покривач био много гушћи него што је данас. Приск бележи да је посланство које је цар Теодосије II слао на Атилиин двор на путу према Дунаву уснут запало у густо пошумљен крај, те се спустило у равницу сасвим пошумљену.¹⁴⁴ Шуме у Срему у додуше доста познијем периоду помињу Евлија Челебија и Кикле.¹⁴⁵ Насупрот томе, Брокијер наводи да на путу од Београда до Сегедина кроз Банат није видео ни једно дрво, осим две мале шумице заокружене реком.¹⁴⁶

Предели око Мачве и Саве су у прошлости били прекривени густим шумама. Према карти грофа Марсилјија из 1699. Године, Мачва је била пуна густих мочварних шума и ненасељена. Према једном плану из 1756. године Мачва је такође била под шумама и неизграђена. В. Карић 1887. пише да је око петина Шумадије под шумским поривачем. Мачва је још почетком 19. века била под густим шумама храста лужњака и јасена које су се простирале у обиљу влаге крај Дрине и Саве, на плодном и дубоком земљишту. Шабачка Посавина и Поцерица су биле под шумом храста сладуна и цера, на терену који није толико био под утицајем плављења и високих подземних вода.¹⁴⁷ Овај потез је у прошлости био изузетно богат шумама. Путујући за Цариград, познати француски песник Ламартин је записао како је пролазио кроз океан српских шума, и три дана није излазио из хлада. Аустријски генералштабни капетан Адам Вајнгартен је

¹⁴⁴ *ВИИИЈ* 1, 13

¹⁴⁵ Евлија Челебија, *Путотис*, 518, 521, 522; Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 192

¹⁴⁶ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 147

¹⁴⁷ С. Смуђ, *Мачванска Митровица*, ЗМСПН 26 (1964); В. Карић, *Србија опис земље и народа*, 70 Београд 1887; А. Алексић, *Мачванска блатишта*, *Годишњица Н. Чупића* 4 (1882).

објавио свој географско историјски опис Србије 1820. године где пише да је Србија готово непрекидна шума.¹⁴⁸

Раван између Великог села и Винче је крајем 19. века била под врбама и ситом, у равни између Смедерева и Мораве раније су били храстови са жиром за гајење свиња. Падина између Београда и Смедерева је још крајем 18. и почетком 19. века била сва под шумом, углавном храстовом. У Годомину су се увек гајиле житарице али су приликом полава пропадале. Мавро Орбин помиње да је шума Ломница иза које се повукао цар Душан са војском када је био у сукобу са краљем Лајошем 1353. године густа и пуна дебелог дрвећа један дан хода од обале Дунава код Рудника.¹⁴⁹ Шуме помињу бројни путописци. Помиње их Брокијер који каже да је на путу до Београда прошао кроз многе велике шуме.¹⁵⁰ Антун Вранчић пише да је крај око Смедерева шумовит предео.¹⁵¹ Помиње их Штефан Герлах на путу од Смедерева ка Београду, и од Колара ка Смедереву, и каже да је то била храстова шума.¹⁵² И Ханс Дерншвам каже за предео северно од Јагодине и за околину Београда да су шумовити.¹⁵³ Анонимни путписац 1621. године бележи да је на путу од Београда преко Колара до Хасан-пашине Паланке скоро стално путовао кроз шуму. Слично је писао и Пуле 1658. године.¹⁵⁴ Евлија Челебија каже да Митровица лежи на зеленилом обраслом месту.¹⁵⁵ На овом поднебљу шуме су углавном храстове: сладун, граница, лужник и цер, мање има букве, око Космаја и на североисточној страни Авале. Четинара има мало, само у околини Београда.¹⁵⁶ У тим шумама живеле су ране животиње погодне за лов јелени, срне, дивље свиње, зечеви, фазани, јаребице, препелице, грлице, вукови, лисице, дивље мачке, ласице, јазавци, јастребови, кобци, орлови, соколови. Такође природни услови су веома погодни за риболов. Дунав, многобројни рукавци, меандри, мртваје и баре пружају идеалне услове за ловљење рибе, али их насељавају и разне птице као што су дивље патке и дивље гуске.

¹⁴⁸ Т. Стојановић, *Балкански светови*, 65

¹⁴⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 36.

¹⁵⁰ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 131.

¹⁵¹ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 71 (1884), 22.

¹⁵² Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 116 (1893), 53-55.

¹⁵³ М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дершвама 1553-1555. године*, 97, 99.

¹⁵⁴ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 169, 212.

¹⁵⁵ Евлија Челебија, *Путопис*, 354.

¹⁵⁶ В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, 70.

Воде Саве и Дунава и њихових притока су биле богате рибом. Половином 19. века, пре почетака вештачког порибљавања река, у рекама Србије је живело око 66 врста риба. Најчешће су се могле ловити шаран, караш, кесега, платика, сом, сабљарка, чиков, греч, штука, деверика и црвенперка. Ређе су биле мрена, смуђ, пастрмка, јаз и младица. У Дунаву су се могле наћи моруна и јесетра које су из Црног мора долазиле чак до Београда.¹⁵⁷ Манојло Холобол пише да је Дунав пун рибе коју он назива «свежим речним прасетом», више него било која друга река. Међутим није јасно која риба је у питању.¹⁵⁸ Теодор Метохит пише о дунавској риби да је била крупна и масна и да је била цењена у Цариграду где се тешко набављала.¹⁵⁹ Аноним у свом Опису источне Европе каже да су Дунав и његове притоке богате рибом, конкретно наводи моруну, јесетру, штуку и мрену.¹⁶⁰ И Константин Филозоф наводи да у Србији има доста рибе.¹⁶¹ И у каснијем периоду риболов на Дунаву је био итекако заступљен.¹⁶² У турско време порез за уловљену рибу се наплаћивао код Голупца, Кулича и Рама, а смедеревски санџакбег је имао половину прихода од риболова на Морави, а поседовао је и рибњаке на Сави и Дунаву.¹⁶³ Анонимни путописац бележи ванредно велике шаране, и наводи да је сва риба у Београду изврсна и масна због тога што река има око две стопе муља у песку. Слично пишу и Ханс Дерншвам, Жан-Батист Таверније, Кикле и Луј Жедоен.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Ј. Панчић, *Рибе у Србији*, Београд 1860, 61-159; У типичу манастира Студенице стоји да пред празник Светог Симеона игуман треба да пошаље људе на дунавску и зетску страну да се додају риба. (В. Ђоровић, *Списи св. Саве*, Београд-Сремски Каровци 1928, 125).

¹⁵⁸ *ВИИИЈ* 6, 581.

¹⁵⁹ *ВИИИЈ* 6, 114.

¹⁶⁰ Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимов Опис источне Европе*, 137-138.

¹⁶¹ К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, превод: Л. Мирковић, Београд 1936, 50.

¹⁶² О. Зиројевић, *Риболов на средњем Дунаву (16-17 век)*, ЗМСИ 49 (1994), 111-120; О. Зиројевић, *Риболов на Дунаву*, Споменица историјског архива Срем 10 (2011), 13-31; Риба се најлакше хватала у вировима. Најчувенији је био Госпођин вир на Дунаву кога је кнез Лазар приложио манастиру Раваници, а и манастиру Горњаку је приложио ловишта на Дунаву. (А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара, текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 32, 35, 58, 61; Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 194; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16-17 (1970), 249-250; С. Новаковић, *Законски споменици*, 771; М. Николић, *Властелинство манастира Ждрело*, ИЧ 20 (1973), 152; А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006), 131-142; Немачка и северна Италија често у 15 и почетком 16 века набављају живу или полудивљу стоку из Пољске, Угарске и Балкана. Чест је случај да се становништво Балкана помиње у изворима у Венецији као месари или трговци стоком (најчешће из Далмације). И касније до 18. века посебно су хваљени штуче и огромни шарани из Саве и Дунава. (Fernan Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XVI do XVIII veka*, knj1,180).

¹⁶³ D. Војанић, *Turski zakoni*, 21, 23, 51; X. Шабановић, *Турски извори за историју Београда 1/1*, Београд 1964, 26; Б. Храбак, *Риболов и рибља пијаца у Београду у 16. и 17. веку*, ГГБГ 7 (1960), 59-65

¹⁶⁴ М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553-1555. године*, 100; Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 164-165, 186, 194, 183.

2.3.5. Посавина и Подунавље на старим картама

За изучавање простора једно од важнијих средстава предствљају географске карте. Упознавање света и његово сликовно представљање имало је дугу историју. Бројне карте су настале као резултат напора да се јасно представи површина земље. Оне имају различиту вредност која зависи од времена и сврхе њеног настанка. Генерално, средњовековне карте су често врло оскудне у садржају и обилују деформацијама. Оне су стога мање употребљиве у смислу изучавања рељефа кроз историју, али зато пружају могућност да се сагледа опште познавање одређеног простора у одређеном периоду. Због свеукупних друштвених и политичких односа нам је важно да сагледамо како су савременици видели простор око Саве и Дунава, поготово што се тиче представа градова на њима. Због тога ћемо се осврнути на најважније карте које приказују, између осталог, делове поречја Саве и Дунава који су тема овог рада.

Поменути простор је своје место налазио још од античких аутора међу којима се навише истакао Клаудије Птоlemeј, чије је име стекло највећу популарност у историји картографије. Његово дело је имало огромног утицаја на развој картографије током 15. и 16. века, те је то још један разлог да се његовом делу посвети већа пажња. Птоломејева Географија се састоји из осам књига, а управо у последњој су дате карте. Поречја Саве и Дунава су представљене на петој и деветој карти. Ови простори су представљени тако што постоји сужавање између река Дрине и ушћа Саве, односно данашња Мачва и Посавина су смањене. Срем је релативно тачно приказан. Цела Горња Мезија је спљоштена у оба правца, север-југ и исток-запад. Дунав је приказан као река која тече са севера, али окуке које прави нису тачно приказане. Реке Сава, Драва и претпоставља се Мура (Sagaria) су тачно приказани. Реци Морави је померено ушће на запад. Приказане су и реке Тиса и Дрина. Планине су на карти дате у непрекидном низу од запада, те се код ушћа Саве спуштају ка југоистоку. У околини Саве и Дунава нису именоване планине. Од градова на Сави и Дунаву су уписани Сингидунум, Таурунум, Виминацијум, Сирмијум и други градови у унутрашњости.¹⁶⁵

¹⁶⁵ А. Цермановић-Кузмановић, *Југословенске земље на Птоломејевој карти*, Monumenta cartographica Jugoslaviae I, Београд 1975, 11-23; И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља 2*, Београд 1939, 9; М. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, Zagreb 1975, 13-17.

Једна од значајнијих средњевековних карата на којој су приказани између осталог Балканско полуострво, а самим тим и поречје Саве и Дунава је *Tabula Rogeriana* коју је саставио арапски географ Идриси. Дело је било намењено краљу Рожеру II (1130-1154), а завршено је непосредно пре његове смрти 1154. године. Уз карту је написан опширан коментар који је понео назив Географија и који са картом представља једну целину. На секцији карте која нас овде занима Дунав је приказан као главна река. Интересантно је да реке Саве нема на карти. Приказане су реке Морава и Драва које се уливају у Дунав. Планински ланац иде од северозапада ка југоистоку, од Ровиња ка крајњем југу Балкана. Од градова на Сави и Дунаву Идриси спомиње Београд, Ковин, Браничево, Митровицу под називом Франкавила, а у околини још и Бач и Тител, као и друге градове у унутрашњости.¹⁶⁶

Балканско полуострво је приказивано и на средњевековним поморским картама које су настајале углавном од половине 13. века. Оне се називају и портоланским картама. За њих је карактеристично да су прилично тачно нацртане са релативно правилним распоредом копна и воде. Оно што нас овде занима је приказ копна на тим картама. Оно је приказано или потпуно празно са тек по којим елементом или са врло оскудним и деформисаним материјалом који се односи на ток река, планине, град или слично. Њихов примарни задатак је да се прикаже ситуација на мору, а уцртавање копна је било споредног карактера.¹⁶⁷ Прва портолана карта која даје податке о овим просторима је Делортова карта из 1325. године. Без обзира на велике деформације и нетачности она је прва поморска карта која даје опширније податке за унутрашњост. Ток Дунава према Делортовој карти је скоро хоризонталан од запада ка истоку. Он је приказан као главна река овог дела Европе са више притока. Са десне стране његове притоке су Рабеза, Раба са Пингуом и Драва. Токови река су приказани врло непрецизно и са великим деформацијама те је врло тешко повезати цртеж карте са стварним стањем. То је посебно случај са реком Дринаго, односно вероватно Дрином. Са друге стране, река Сава није уопште уцртана. Врло је непрецизно и нетачно приказан слив Дунава у коме се налазе три острва од запада ка истоку: Острво свете Марије, Будимско острво и Сремско острво. Име Србије је

¹⁶⁶ Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 11-19; Б. Стојковски, *Арапски географ Идриси о Јужној Угарској и Србији*, ЗМСИ 79-80 (2009), 59-68.

¹⁶⁷ N. Radošević, *Pregled razvitka kartografije u svetu*, u: Kartografija, Beograd 1974, 653-655; P. D. A. Harvey, *Medieval Maps*, London 1991, 39-49.

написано на југу код Драча, али је важно да је то први помен Србије на портоланским картама. Име Угарске је написано четири пута. Бугарска је обележена са обе стране Дунава, између Дрине и Црног Мора. На рачвастом ушћу Дрине у Дунав стоји град, за који постоје мишљења да представља Видин или Трново.¹⁶⁸ Цела ова регија је скоро истоветно приказана и на Дулцеровој карти из 1339. године.¹⁶⁹ На портоланској карти Николаса Пасквалинија из 1408. године унутрашњост копна је такође врло непрецизна и деформисана. Ток Дунава је уцртан врло упрошћено, а није ни написано његово име. Приказане су његове две десне притоке од којих се једна зове Пигаз и извире у подножју планине којој није наведено име. У току Дунава је уцртано острво Свете Марије, а на западном рачвању реке стоји назив града Загубио, који можда представља Загреб. Име Угарске је уписано јужно од изворишта реке Пигаз.¹⁷⁰ Гиrolдисова карта из 1426. године је врло слична Пасквалинијевој, али је мало садржајнија. Према овој карти у Дунав коме се не наводи име, код острва Свете Марије се улива још једна река без имена, а извире из језера које се зове Алпанолум. То би могла бити река Сава, јер је близу њеног ушћа град Загубио, који може бити Загреб.¹⁷¹

Почетком 15. века настало је ново раздобље у европској картографији. Хуманизам и ренесанса су се одразили и на географију и картографију те је дошло до ширег упознавања са Птоломејевим делом које је имало огромног утицаја на картографе тог доба. До појаве првих штампних издања Птоломејеве Географије доста значајних картографа је радило на умножавању карата. Они нису само копирали античке карте, већ су исправљали грешке и уносили и новине које су временом настајале, те су обогаћивали карте новим знањима која су проистекла из бројних поморских и копнених путовања. Иако су се карте осавремењивале, утицај Птоломеја је и даље остао јак у 15. па чак и у 16. веку.¹⁷²

¹⁶⁸ М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 44-45

¹⁶⁹ Г. Томовић, *Поморска карта Ангелна Дулцера из 1339. године*, ИЧ 19 (1972), 84-85, 96-98; М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, 46-49; Р. D. A. Harvey, *Medieval Maps*, London 1991, 46/47

¹⁷⁰ М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, 50-52

¹⁷¹ М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, 52-53

¹⁷² Сматра се да су најстарији сачувани преписи Птоломејевог дела рукопис Urbina 82, који је вероватно из 12. века и Ватопедски рукопис откривен у 19. веку. Западна Европа је упознала ово дело путем превода који је израдио Јакопо Ангелус 1406. или 1410. године. (М. Николић, *Ренесанса Птоломејеве Географије*, 67-70; N. Radošević, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, u: *Kartografija*, 703-704; M. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, 41-45)

Цртеж карте Средње Европе чији је аутор кардинал и немачки хуманиста Никола Кузански је завршен 1439. године, али је карта објављена тек 1491. године. При изради карте Никола Кузански се у многоме користио Птолемејевим делом, али је унео и неке измене. Регија која нас овде занима је представљена рекама Дунавом који прима притоке Муру, Саву, Мораву. Уцртана је и река Дрина и планински ланац који се простире од ушћа Саве ка југу. Од градова су уцртани на Дунаву Бач, Ковин, Голубац и Видин, а на Сави Митровица. Интересантно је да Београда нема, као ни Смедерева. Уцртани су и други градови са античким називима и сви су преузети из античке карте за Горњу Мезију. Једини изузетак представља Голубац.¹⁷³

Карта непознатог аутора настала средином 15. века на којој је приказан велик део Балканског полуострва даје приказ дела Подунавља о коме је овде реч. Карта не садржи регије западно од Београда, а израђена је генерално са великим деформацијама. Речни токови су произвољно уцртани и не одговарају природном стању ствари, нити су дати њихови називи. Дунав је приказан као велика река која се у улива у Црно море са бројним рукавцима. На месту Ђердапске клисуре је направљена забелешка да ту има много стена у Дунаву које зову Гвоздена врата и да се туда не може ићи без водича. Паланине су приказане врло пластично често уз коментаре, а приказана су и четири планинска пролаза. Од градова о којима је овде реч су приказани Београд, Смедерево и Голубац. Београд је приказан као велика тврђава са пет кула и заставом на којој је крст, ознака Смедерева је његов Мали град, а на Голупцу је посебно истакнута Шешир кула. На карти су приказани и Ново Брдо, и вероватно Крушевац и Ниш као и други градови у Влашкој, Бугарској и Ердељу и даље Византији и Турској. Намењена је вероватно била за неки поход будући да белешке на карти показују да је имала итинерерски карактер у војне сврхе.¹⁷⁴

¹⁷³ Карта обухвата територије на северу јужне обале данашње Енглеске, Шведске и Финске, на западу део Француске, на истоку део Русије, западну обалу Црног мора, Мраморно и део Егејског мора и део западне обале Мале Азије а на југу део француске обале, Апенинског и Балканског полуострва. М. Николић, *Ренесанса Птолемејеве Географије*, 72-75; М. Николић, *Србија на географским картама 15. века*, ИЧ 36 (1989), 178-179; G. R. Stone, *Maps and their makers*, London 1968, 69.

¹⁷⁴ Карта обухвата територију на северу јужни део данашње Румуније, на истоку обалу Балканског полуострва од ушћа Дунава до Дарданела, на југу европску и малоазијску обалу Мраморног мора, Сароски залив и острва Имброс и Самотраку и на западу источни део Србије и Македонију. М. Николић, *Ренесанса Птолемејеве Географије*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, 81-83; М. Николић, *Карта Балканског полуострва из прве половине 15. века*, ИЧ 29-30 (1982-1983), 63-74; Г. Томовић, *Смедерево на картама 15. века*, у: Пад српске Деспотовине 1459. године, Београд 2011, 354-359; F. Babinger, *An Italian map of the Balkans, presumably owned by Mehmed II The Conqueror*, Imago Mundi VIII (1951), 8-15; F. Banfi, *Two Italian maps of the Balkan peninsula*, Imago Mundi XI (1954), 17-24.

Много више детаља и прецизнију оријентацију доноси Фра Маурова *Il Mappamondo* на којој је радио више од 10 година, а највероватније је завршена 1459. године. Она је врло често оцењена као врхунско дело средњевековне картографије. Иако се ослања на Птолемеја, Фра Мауров начин у многеме одступа од античког, те тако представља прелаз ка ренесансној картографији. Пределу који нас овде интересују су представљени на 39. табли фра Маурове карте, заједно са другим деловима Балканског полуострва и делова Европе. Ток Дунава је представљен једном дебљом и једном тањом линијом у правцу запад-исток. Од његових притока приказане су Драва, Сава и Морава. Приказане су и река Дрина, Јужна Морава и Нишава. Србија је исписана великим црвеним словима, а Срем великим плавим словима. На Дунаву су обележена Гвоздена врата, а од градова на карти су уцртани Сланкамен, Београд, Земун, Смедерево, Ковин, Голубац, а на Сави Митровица. Такође је мноштво градова уцртано у унутрашњости, међу којима се истиче Ново Брдо.¹⁷⁵ На основу ове карте настала је још једна портолана карта за коју није поузано утврђен аутор, мада је извесно изашла из фра Маурове радионице. Приказани су Дунав, Сава и Морава као и градови Београд, Смедерево и Голубац. Такође су приказани и остали градови у унутрашњости који су дати и на Фра Мауровој карти.¹⁷⁶

Карта Балканског полуострва Франческа Роселија је израђена у периоду 1476-1484. године. На карти су исписивани називи појединих области и држава, између осталих и Србије, којој су на одређеним местима јасно назначене границе, на реци Дрини и између Вардара и Шар-планине. Правац токова река је на карти добро уцртан са уписаним именима. Приказане су реке Дунав, Драва, Сава, Дрина, Колубара, Језава, Морава, и друге реке у унутрашњости. Поред Мораве је стајала напомена да ту турски цар држао лађе које је реком послао у Дунав. Од планина у регији коју обрађујемо је уцртана Фрушка гора са називом *Desriet mons*. Карта је богата градовима, а на Сави и Дунаву су уписани следећи градови: Митровица, Шабац који је уписан са два имена и као Заслон и као Шабац, Земун, Београд који је приказан као град са бедемима и три куле, Смедерево као град са две куле и тачно је лоциран на ушћу Језаве у Дунав, Ковин, Голубац који је означен као утврђење

¹⁷⁵ Г. Шкриванић, *Fra Mauro, Il Mappamondo*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, 27-30; *Fra Mauro, Il Mappamondo*, ed. T. Gasparirini Leporace, Venezia 1954; М. Николић, *Србија на географским картама 15. века*, 179.

¹⁷⁶ G. Garaci, *The Italian cartographers of the Benincasa and Freduci families and so-called Borgiana map of the Vatican Library*, *Imago Mundi* X (1967), 23-45; Г. Томовић, *Смедерево на картама 15. века*, 353.

са три куле и бедемима. У околини су уписани још Жрнов, Сланкамен, Илок и бројни други градови у унутрашњости.¹⁷⁷

Под утицајем Роселијеве карте карту Угарске и Балканског полуострва је израдио Хенрих Мартел 1490. године. На овој карти је Београд приказан као већи утврђени град на узвишењу, Смедерево је приказано такође као утврђен град са две куле смештен између Дунава и Језаве, Голубац је приказан са нешто веће две куле од којих једна има круниште.¹⁷⁸

На карти Централне Европе из 1493. године која је познатија под именом Лајденска карта, такође су дате регије које овде обрађујемо. Уцртане су реке Дунав, Сава и Драва са правилним токовима али без имена. Планински ланац се протеже од Алпа на Западу до Црног Мора на истоку. Између река Саве и Драве се такође налазе планине, али без имена. У карти је уписано доста приморских градова, а у унутрашњости се налазе Митровица са деформисаним називом *Макро* које је можда настало због оштећења карте, затим Купиник, Сланкамен, Илок, Београд, Жрнов, Ковин, као и друга места у унутрашњости, а нека нису успешно убицирана. На Дунаву је уцртан и град *Ремс* који је вероватно Храм, али је уцртан на погрешном месту између Београда и Ковина. Интересантно је да Смедерева нема. Аутор карте се доста ослањао на Николу Кузанског, али даје и неке нове податке.¹⁷⁹

Године 1507. у Риму је штампана Птоlemeјева географија. Међу новим картама нашла се и *Tabula moderna Polonie, Ungarie, Boemie, germanie, Russie, Lithvanie* коју је израдио Марко Беневентанус. Реке су на овој карти дате прилично шематски и аутор се није трудио превише да следи њихов природни ток. Од река у нашој регији су уцртани Дунав, Драва, Сава, Морава, Тимок, Дрина. Западна Морава и Ибар су спојени као једна река. На Морави такође постоји забелешка о бродовима који су се ту градили. Ог градова

¹⁷⁷ Карта обухвата територије на северу од Драве и Дунава, на западу источну обалу Истре, на југу обалу Јадранског и Јонског мора и на истоку целу обалу Балканског полуострва од Пелопонеза до ушћа Дунава. М. Николић, *Ренесанса Птоlemeјева Географије*, 83-85; М. Николић, *Србија на географским картама 15. века*, 179-180; Г. Томовић, *Смедерево на картама 15. века*, 359-361; R. Almagia, *On the cartographic work of Francesco Rosselli, Imago Mundi VIII* (1967), 27-34.

¹⁷⁸ Мартел је од Роселија преузео и поменуто белешку о градњи турских бродова на Морави, али с обзиром да је код Роселија ток Мораве погрешно приказан, те је Западна Морава спојена са реком Ибар, Мартел је у погрешци отишао корак даље и написао да су лађе грађене на Ибру и одатле послате у Дунав. (Г. Томовић, *Смедерево на картама 15. века*, 361-362).

¹⁷⁹ Карта обухвата територије на северу јужне обале Енглеске и Шведске, за западу Француску, на истоку западну обалу Црног Мора и на југу обалу Јаданског мора. М. Николић, *Ренесанса Птоlemeјева Географије*, 75-77.

су уписани Шабац, Београд, Жрнов, Купиново, Сланкамен, Илок, Воренс који је можда Храм, Ковин.¹⁸⁰

У Птоломејевој Географији штампаној у Стразбуру 1513. нашло се 20 нових карата међу којима је и *Tabula moderna Bossniae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*. Карту је израдио Мартин Валдземилер и то је прва штампана карта која у наслову носи назив Србије. Реке су приказане шематски и велики број њих је без имена. Уцртан је Дунав, Сава, Ибар, све три Мораве, Дрина. Поред реке Мораве такође стоји забелешка о лађама. Од градова на Сави и Дунаву су уцртани само Шабац и Београд, а поменућемо и Жрнов јер је уцртан на усамљеној планини ван планинског венца који је истоветан као и на Роселијевој и Мартеловој карти. То је свакако планина Авала. Карта садржи и друге бројне савремене топониме.¹⁸¹

Најстарија карта Угарске под називом *Tabula Hungariae* је рађена почетком 16. века а штампана је у Инголштату 1528. године. Њу је израдила група аутора окупљени око Лазара Росетуса. Обухвата територију од Беча до Трајановог моста и од Словачке до Босне и дела Србије. Простор јужно од Саве и Дунава оскудева у подацима, а сам ток Дунава је лоше оријентисан, мада је хидрографија пажљиво приказана. Као главна река представљен је Дунав, на њему се налазе аде, а уцртан је и Трајанов мост. Реке у Србији нису приказане, иако су се раније налазиле на картама, али је зато ток Саве приказан са мноштвом притока. Приказано је и велико језеро у Банату код Бечкерека. Планине су приказане врло непрецизно у виду груписаних, или кртичњака у низу. Велику вредност карти даје и то што је на њој уцртано око 900 насеља. Утврђени градови су приказани вињетама и њима је посвећена посебна пажња. Београд је приказан као једна од већих тврђава у Угарској са утврђеним Горњим и Доњим градом. Смедерево је, са друге стране, приказано као скоро безначајна тврђава, по вињети мања од Голупца, а у рангу са Ковином и Храмом. Земун је приказан са једном грађевином без бедема. Купиник и Сланкамен су приказани без бедема са једном кулом. На Сави су приказани Митровица, Шабац, Купиник. Као важна тачка приказан је и Жрнов на Авали. На карти су приказане и друге забелешке, на пример пад Смедерева 1439. године и битка код Голупца мада

¹⁸⁰ М. Николић, *Ренесанса Птоломејевој Географије*, 77-80.

¹⁸¹ Г. Шкриванић, *Martin Waldseemüller, Tabula moderna Bossniae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, ИЧ 19 (1972), 55-64; М. Николић, *Ренесанса Птоломејевој Географије*, 85-87; М. Mirković, *Rad na proučavanju naše kartografske građe 16. i 17. Stoljeća*, Ljetopis JAZU (71), 1966, 337-338.

погрешно датована у 1409. годину. Такође су обележене области које су Турци похарали након Мохачке битке, а у доњем делу карте се налази кратак опис Угарске где су наведени и народи који су се смењивали на том простору. Карта је настала пре Мохачке битке, а забелешка о њој је унета касније. Вероватно је карта настала из потребе да се сагледају стратешке могућности зарад одбране од Турака.¹⁸²

У 16. веку сем модерних карата у разним издањима Птоломејевог дела, већ од почетка се појављују и појединачне карте Европе на којима су приказани простори уз Саву и Дунав.¹⁸³ Они су приказане и на великом броју карата Средње Европе које се такође појављују почетком 16. века.¹⁸⁴ Лазарусова карта је послужила као полазна основа и другим картографима. Један од њих је био и Волфганг Лациус који је израдио карту Угарске. На овој карти сем територија које су се налазиле у саставу Угарске је приказан добар део Србије и Босне. Лациусове карте су у своје време важиле за најбоље карте хабзбуршких земаља.¹⁸⁵

У 17. веку није било неког видног напретка у картографији у односу на претходни период, јер су карте рађене на пређашњим основама, али су постајале садржајније јер су се у њих уносили детаљи до којих се долазило из разних извора. Земље угарске круне представљане су на картама као и у претходном веку. Њих је било доста јер је Угарска због сукоба са Турцима тада била у центру збивања, али после Лацијусове карте ни једна не доноси ништа ново. Може се издвојити карта Мартина Штира из 1664. јер доноси знатно више детаља. Први атлас Угарске је изашао у Бечу 1689. године садржао је 40

¹⁸² Ј. Калић, *Најстарија карта Угарске*, ЗРВИ 24-25 (1986), 423-434; L. Irmédi-Molnár, *The earliest known map of Hungary*, *Imago Mundi* 18 (1964), 53; L. Stegena, *Maps of Hungary by Lazarus secretarius Hungarian map maker*, Budapest 1971; *Cartographia Hungariae I*, Budapest 1984; К. Kuchar, *Lazarova mapa, nejstariji mapovny obraz Slovenska*, *Sbornik čehoslovenske společnosti zemepisne* 62 (1957).

¹⁸³ Поментута Валдсемилерова карта из 1511. године друго изд. 1520; Целова карта из 1536; Меркаторова карта Европе из 1554. године, друго изд. 1572; Контаринијева из 1564. године.

¹⁸⁴ Карта Петра Копа из 1522-1525. године *Italia, Illyricum, Epirus, Gretia et mare Aegeum*; *Landtafel des Ungerlands, Polannds, Russen, Littawien, Walachei und Bulgerei* у делу *Cosmographia S. Minsteri* из 1544. године; Из опуса Јакопа Гасталдија за ове просторе су важне Карта угарских земаља из 1546. године, Карта Турске из 1555. године, Карта Балканског полуострва из 1560. године; А. Lafreri, *Geografia, tavole moderne di geografia de la maggior parte del mondo di diversi autori*, 1560-1570, за земље од Београда до Црног Мора; Карта Герарда Меркатора из 1589, *Valachia, Servia, Bulgaria, Romania*; Карта Аврама Ортелијуса из 1590 *Pannoniae et Illyrici veteris tabula*; *Carta del paesi Danubiani* из 1560 за земље од Трансилваније и Србије до Баварске и Венеције; (N. Radošević, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, 705-710; M. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, 56-57, 58-60, 63, 74-76; M. Marković, *Rad na proučavanju naše kartografske građe*, 378-380 И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља* 2, 11-12, 16).

¹⁸⁵ Wolfgang Lazius, *Regni Hungariae descriptio vera*, 1556 (M. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, 66-67; M. Marković, *Rad na proučavanju naše kartografske građe*, 379).

карата и његов аутор је био Габријел Хевенеси.¹⁸⁶ Овој епоси припадају и познати картографи Вињола и Коронели. Вињола је сачинио регионалну карту Србије 1689. године и њен значај је велики јер спада међу прве регионалне карте ових простора као засебних територијалних јединица. То су и најбоље карте тог времена за ове земље. Вињолина карта даје велики број топонима, око 230, од којих се већина први пут нашла на карти. Они су антички, словенски или турски, често дати у више верзија или чак преведени на италијански. Планине су на карти приказане са великом пажњом у виду осенчених брежуљака. У Подунављу су приказане Авала и побрђе у околини Смедерева са именом Ауреус Монс и бројне друге планине у унутрашњости. Од равница уз Саву и Дунав су приказане Мачва и Годоминско поље. Ток Дунава је нешто деформисан нарочито у источном делу. На овом поднебљу су приказане још река Сава, Језава, све три Мораве, Тимок, Млава, Дрина, Колубара као и друге реке у унутрашњости. Према карти утврђени градови са посадом у Посавини и Подунављу су били Београд који је приказан са бедемима и утврђењима, Смедерево и Шабац. На карти се налазе још и Рам на десној обали Дунава, Голубац, Виминацијум, Жрнов и бројна друга насеља у унутрашњости.¹⁸⁷ На Коронелијевој карти *Corso del Danubio da Vienna siu a Nicopoli e Paesi adiacenti* из 1692. која је технички лепо опремљена општа тачност простора је једнаке вредности као и у претходним епохама само је размер крупнији па су и могућности представљања биле повољније. То је била за то време једна од најбољих карата ових простора, а на њу су се ослањали скоро сви тадашњи картографи. На актуелности је изгубила тек средином 18. века. У 18. веку је дошло до знатног напретка у изради и тачности географских карата. Из овог периода најзначајније су карте које је израдио за пределе дуж Дунава гроф Марсиљи и његова погранична комисија, где се у картографији посебно истакао и Јохан Кристоф Милер.¹⁸⁸

Подаци на картама овог подручја постали су потпунији и тачнији тек од друге половине 15. века. До тада је фактички ово подручје било што се картографије тиче *terra incognita*. Током 16. и 17. века карте постају садржајније и прецизније и обогаћене

¹⁸⁶ М. Николић, *Gabriele Hevenesi S. J., Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae in 40 tabelas divise descriptio, Vienne 1689*, ИЧ 28 (1981), 185-186.

¹⁸⁷ М. Николић, *Карта Бакома Кантелија да Вињоле из 1689. године*, ИЧ 19 (1972), 101-132.

¹⁸⁸ Н. Radošević, *Pregled istorije kartografije jugoslovenskih zemalja*, 711-719; М. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, 88-89, 100-103; М. Marković, *Rad na proučavanju naše kartografske građe*, 381-382; Ј. Mrgić, *Criss-crossing the Danube with Marsigli*, БИГ 2 (2011), 165-172.

подацима које су могли дати путописци и трговци који су се туда кретали. Уз то је постојала и потреба за прецизнијим картама због опасности од Турака. Картирање српских земаља је у том периоду било знатно отежано управо због присуства Турака. Рад грофа Марсилија је био врло значајан и представља прекретницу у приказивању ових простора на географским картама.

2.4. Коришћење простора

2.4.1. Земља и њени ресурси

Важан сегмент живота средњевековног човека је било обрадиво земљиште поготово ако се има у виду чињеница да је земљорадња представљала најважнију привредну грану којом се бавила већина становништва. Такође смо нагласили да је град у средњем веку неодвојив од свог аграрног подручја, те и у том светлу морамо сагледати градску околину. До обрадивог земљишта се долазило крчењем ледина, лугова и гора које је након култивисања претварано у оранице на којима су се гајиле житарице, или за винограде и воћњаке.¹⁸⁹ Јован Кинам средином 12. века пише за јужни део Баната да је тај крај претрпан мноштвом житеља и крцат свакојаким добрима, а Никита Хонијат каже за Срем да је *најплоднији део хунске земље* и да је густо насељен.¹⁹⁰ Константин Филозоф каже за Србију да је плодносна и да има обиље свега и да су у њој засађени многи виногради.¹⁹¹ И Брокијер пише да је на путу за Београд видео велике долине, мноштво села, добрих намирница, а нарочито доброг вина.¹⁹² Потез између Београда и Смедерева је у прошлости важио за плодан крај. Села на Дунаву, у Браничеву и Пеку која је кнез Лазар поклонио Раваници су имала винограде.¹⁹³ И путописци каснијег периода повремено истичу плодност овог простора. Ханс Дершвам пише 1553-1555. године да се око

¹⁸⁹ М. Благојевић, *Земљорадња у средњевековној Србији*, 79-98; Албрет Ахенски пише да су крсташи 1096. отимали стоку београдских становника која је пасла по пољима у околини града. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 61, нап 114;

¹⁹⁰ *ВИИИЈ* 4, 43-44, 118-119, 126

¹⁹¹ К. Филозоф, *Живот деспота Стафана Лазаревића*, 50; Виноградарство је снажан замах добило половином 14. века, а ширење винограда је настављено и у 15. веку. (М. Благојевић, *Земљорадња у средњевековној Србији*, 136-137)

¹⁹² Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 131

¹⁹³ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53-54, 93-94.

Смедерева простирала лепа и плодна равница, а око саме вароши су се налазили узорани и велики виногради. Било их је и у правцу Београда поред Дунава, путописац каже да нису могли угледати Смедерево пре него што су прошли винограде, а такође је констатовао да је јужно од града раније било винограда. Зато је у Смедереву и Београду вино било јефтино и добро. Али ипак каже да вино није тако добро као некад због тога што се виногради нису могли обрађивати као раније, јер је остало мало народа, а терети Турака постали сувише велики.¹⁹⁴ Антун Вранчић је за област јужно од Смедерева записао да је пространа, родна и лепа земља и да има доста винограда и воћњака.¹⁹⁵ Царски курир Јаков Бецек је 1564. године писао за Србију да је пуста земља, а народ сиромашан, али да му жита и вина доста роди, што сведочи о плодности земље.¹⁹⁶ Стефан Герлах је такође поменуо јефтино вино и винограде у Смедереву. Исти писац истиче и лепоту и број вртова у Београду, у самој вароши и изван ње, и каже да се у том погледу Будим није могао такмичити са Београдом.¹⁹⁷ У долини Мораве у близини Смедерева јула 1578. забележена су лепа житна поља.¹⁹⁸ Године 1608. аустријски путописац је за околину Београда забележио да тај крај има врло плодно земљиште и да је прилично добро обрађен.¹⁹⁹ Такође је један анонимни путописац забележио да Београд има велике равнице које су тако плодне да би могле да хране десет пута више народа него што га има у граду, и да има пуно вртова и башти.²⁰⁰ Слично пише и Пуле.²⁰¹ Евлија Челебија такође често помиње да је предео између Београда и Смедерева врло плодан и да има много винограда и башта. За Смедерево каже да баштама и виноградима нема краја.²⁰² Исто тако каже да у околини Митровице свих благодати има у изобилију, а да виногради и баште које се налазе на супротној обали Саве украшавају цео свет.²⁰³ Евлија Челебија бројне винограде и баште и

¹⁹⁴ М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дернивама 1553-1555. године*, Братство 21 (1927), 61, 96, 98-101

¹⁹⁵ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 71, (1884) 20-22

¹⁹⁶ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 84, 86; Од житарица које су се гајиле у околини Београда имамо података о сумјешници која се добјала мешањем семена пшенице и јечма приликом сетве. (М. Благојевић, *Земљорадња*, 100-101).

¹⁹⁷ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 116, 53.

¹⁹⁸ Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 116, 51-53.

¹⁹⁹ Б. Храбак, *Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у 16. веку*, Зборник Филозофског факултета у Приштини 6, 16.

²⁰⁰ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 164.

²⁰¹ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 200.

²⁰² Евлија Челебија, *Путонис*, 69-70, 91, 94, 314, 330, 378.

²⁰³ Евлија Челебија, *Путонис*, 356, 379.

плодно земљиште помиње и у Срему.²⁰⁴ Антун Вранчић пише да је Срем, односно Фрушка гора на гласу по добром вину. Слабо је засађена виноградима са дунавске станае, око двадесетак винограда, а некад је свако место имало винограде, посебно брежуљци на јужној страни.²⁰⁵ Плодно земљиште пуно лепих поља у Срему помиње и Кикле.²⁰⁶ Исто тако, Челебија помиње винограде у Банату, у околини Вршца.²⁰⁷ Помиње их и источно од Смедерева, код Кулича, Храма и Голупца.²⁰⁸ Виногради се помињу и у катастарским пописима у турско доба.²⁰⁹

Када смо говорили о рељефу, видели смо да је подручје о коме говоримо изразито равничарски и прилично мочваран терен. Ако помен равнице у данашње време асоцира на изобилје и богатство, у средњем веку је могло бити сасвим супротно. Тада равнице по правилу представљају сакупљаче вода. Пошто је непокретна она ствара обиље трске и рогозне, а током лета одржава влагу у ваздуху која може да узрокује страшне грознице. Освајати њиве и ливаде од мора, језера и мочвара, значи прибећи скупом решењу, које је могућно за земљу богату и људима и ресурсима, технички веома напредну. Овај процес преображаја мочварног земљишта у култивисано тле је продукт модерног доба и **узео** је маха у Европи тек у 16. веку. У свим другим случајевима људи су се задовољавали одузимањем простора од шума и ледина. Мочварни терени су у прошлости генерално у Европи захватили много више простора него данас. Мочваре су се простирале на северозападу Енглеске, у Шкотској, у Ирској, у Низоземској, у северној Немачкој, уз рубове Скандинавије, Литве и Московске државе, на три до четири пута већем простору него данас. „Потресно делују те мочварне области са тресетним живим тлом, са чудним биљкама, са скривеном фауном, са устајалим и нездравим испарењима; мале мочваре у Бреу, велике мочваре у Ба-Терену, Брелу, Клеромону.“²¹⁰ Мочварно земљиште је, поготово у прошлости, било изразито нездраво окружење за човека. Устајала вода, велика влажност у ваздуху, обиље блата погодовали су развоју зараза и болести. Мавро Орбини бележи да је војска краља Лајоша у сукобу са Стефаном Душаном морала да се врати са похода јер је умирала од поквареног ваздуха који се дизао из баруштина преко којих су

²⁰⁴ Евлија Челебија, *Путонис*, 357, 358-359, 487, 514-516, 518, 520-521, 522, 526-527.

²⁰⁵ Р. Матковић, *Питованја по Балканском полуоток*, Rad JAZU 71 (1884), 17.

²⁰⁶ Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 192.

²⁰⁷ Евлија Челебија, *Путонис*, 543.

²⁰⁸ Евлија Челебија, *Путонис*, 547-548, 551, 552.

²⁰⁹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда 1/1*, 26, 144, 148-156.

²¹⁰ Р. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, 224-226; F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet*, 59-73

прелазили.²¹¹ Ханс Дерншвам каже за Смедерево да је нездрава варош јер је град био подложен поплавама, те да је предграђе било право блатно језеро и да су у највећим улицама лежале смрдљиве каљуге.²¹² Пуле је 1658. године записао да је ваздух у Београду у свако доба окужен труљењем устајале воде која заостаје после изливања реке.²¹³ Константин Јиречек је у свом опису Србије навео да је ливада дуж обале Саве због мочварних испарења врло нездрава.²¹⁴ Лош квалитет воде често је помињан у извештајима државних службеника приликом обиласка колонизованих насеља Немачке регименте. Априла 1768. године економски инспектор Коцијан забележио је, између осталог, и то да се у бунарској води налази пуно соли, што је чинило углавном неупотребљивом за пиће и кување, а становници су били приморани да користе воду из Тамиша и Поњавице, па чак и Дунава. Коцијан је сматрао да је ваздух у овој области лош управо због испаравања мочвара и лоших вода, те да не изненађује то што странци који долазе у ову земљу обољевају, а стари и већ болесни углавном умиру.²¹⁵ Мачва је још у 19. веку била забарена и пуна блатишта. Наводно је површина од 12 до 15 хиљада ланаца била под блатом које се никад не суши, а још поред тога два пута већи простор већим делом године под водом, или бар једном годишње поплавлjen, што би значило да би по том рачуну 50 хиљада ланаца било забареног земљишта. Због оваквог стања се умирало услед лошег ваздуха, а ширила се и шуга. И у 19. веку поплаве су знале да изазову праву пометњу. Чак и уз најмању кишу, а поготово зими саобраћај у Мачви је био мучан. Тада је је било врло тешко допрети до Шапца. Без обзира на поменута блатишта Мачва је половином 19. века важила за богат крај.²¹⁶

Са друге стране, ако је мочвара била део свакодневнице човек се саживео са њом и знао да искористи њене извесне погодности. Забарен терен је могао да отежа приступ утврђеном граду што је могло да послужи као својеврсна природна одбрана и отежавајућа

²¹¹ М. Орбини, *Краљевство Словена*, 38.

²¹² М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дерншвама 1553-1555. године*, 61; А. Крстић, *Смедерески крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009), 55-56.

²¹³ Р. Самарџић, *Београд и Србија*, 200.

²¹⁴ К. Јиречек, *Србија, земља и народ*, 22.

²¹⁵ Ј. Илић, *Банатска војна крајина* 130; Вода је и у београдским бунарима била помало слана, помиње Евлија Челебија. (Евлија Челебија, *Путопис*, 90).

²¹⁶ А. Алексић, *Мачванска блатишта*, *Годишњица НЧ* 4 (1882), 348-350; Вук Караџић је 1827. године писао да је Мачва равна и баровита, и да је посебно у пролеће плаве Дрина и Сава и да из тих поплава остају баре које се слабо кад и суше. (В. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница (1827), 28, 34.

околност приликом опсаде града. Према подацима инспектора Коцијана у 18. веку мочварни терен се категорише у зависности од свог карактера, као потпуно некористан, селективно користан (за риболов, трску и сл.) или пак привремено користан терен са кога се у време суше могла добити додатна количина сена, када се подручје под мочварама користило као терен, барем повремено погодан за сакупљање сена и држање стоке на испашаи.²¹⁷ Према подацима Урбара Ковина из 1771. године неки делови забареног земљишта су због влаге и растиња били у потпуности некорисни. Ипак, највећи део плавног терена у атару чиниле су ливаде са обе стране реке Поњавице, које су у сушној сезони могле бити искоришћене за сакупљање сена. Имајући у виду општу несташицу дрвећа у Банату, мочварни терен уз Дунав сматран је корисним јер је био обрастао дрвећем попут врбе, јове и храста.²¹⁸ Брокијер наводи да се у Банату због оскудице дрвета за ложење ватре користе слама и трска.²¹⁹ Трска се употребљавала и за покривање кровова. За период средњег века имамо податке да су се у околини Ковина и Митровице налазили рибњаци.²²⁰ Природни услови су веома погодни за риболов. Дунав и Сава и њихови многобројни рукавци, меандри, мртваје и баре пружају идеалне услове за ловљење рибе, али их насељавају и разне птице као што су дивље патке и дивље гуске. Сматрамо да је сасвим разложно претпоставити да су се управо баре које су се налазиле у околини ових градова користиле у те сврхе.

Река је у животу средњовековног човека играла значајну улогу које је он итекако био свестан.²²¹ Вода из река се користила за пиће. Водовод који је доводио воду из Дунава

²¹⁷ Ј. Илић, *Банатска војна крајина*, 124.

²¹⁸ Ј. Илић, *Урбар насеља Ковин (1771. година)*, Мешовита грађа – *Miscellanea XXXIII* (2012), 199–229.

²¹⁹ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 147.

²²⁰ Gy. Györfly, *Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави (Сремска Митровица) из 12. века*, Споменица историјског архива Срем 1 (2002), 51-52; I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár, Székesfehérvár 1888*, 5.

²²¹ Узмимо за пример опис онога што река обавља у опатији Клерво у време св. Бернарда, 12. век: „Река улази у опатију толико колико јој дозвољава брана која је на њој изграђена. Она се прво слива на воденицу, где се врло добро користи за млевење жита под тежином точка и финог сита за сејање које раздваја брашно од плеве. Одатле тече у следећу зграду и пуни котао у коме се загрева за припремање пива да би калуђери имали шта да пију уколико виноград не да добар род и не награди виноградаря за његов труд. Но, река још није завршила свој посао, јер сада иде у машине за ваљање сукна иза воденице. У воденици је спремила храну за браћу, а сада јој је дужност да послужи у издрази њихове одеће... Тако она редом диже и спушта тешке чекиће и маљеве машина за ваљање сукна... Затим река тече у кожару где се уз велику бригу и труд спрема потребан материјал за монашку обућу; после тога дели се у бројне мале огранке и корисно употребљена пролази кроз разне просторије, помажући свуда где је потребна, било за кување, окретање, дробљење, наводњавање, прање или млевење... На крају, да заслужи пуну захвалност и не остави ништа неуражено, она односи ђубре и оставља за собом чисту кућу“. (L. Mamford, *Grad u istoriji*, 276)

у град је постојао у Земуну у 12. веку. Да ли је постојао и касније не може се рећи јер се у изворима више не спомиње.²²² Константин Филозоф наводи да Дунав напаја српску земљу, а да је река Сава као зид, односно ограда за обе стране.²²³ Евија Челебија наводи да је у његово време у Београду било мало чесми за толики град, али да су водоноше зато доносиле воду из река. Исто тако помиње велики број извора у околини Београда.²²⁴

Снагу речног тока човек је користо и за израду воденица. Воденица и млинова је у Србији као аграрној земљи било много.²²⁵ У Београду су 1495. године чешки мајстори били ангажовани на изградњи млинова.²²⁶ И Евлија Челебија помиње воденицу на Дунаву у Београду, као и воденце на Сави у Митровици.²²⁷

Коришћење шума за човека средњег века је имало велику важност јер су оне на првом месту биле извор дрвета које је у то време био материјал који се обилато користио у свакодневном животу. Поред тога што се користило за огрев, израду разних врста оруђа, намештаја и других кућних потрепштина, дрво је у средњем веку било основни грађевински материјал. Момчило Спремић је поетично приметио да је средњи век у ствари век дрвета иза кога је остала лажна камена слика. То је стога што су само градске зидине и куће великаша и богатијих грађана зидане од камена. Куће осталог становништва су углавном прављене од дрвета. Чак су и делови великих и важних утврђења имали дрвене делове, а и сама шабачка тврђава је била првобитно изграђена од дрвета. Шуме су се користиле и за лов. У њима су живеле разне животиње погодне за лов јелени, срне, дивље свиње, зечеви, фазани, јаребице, препелице, грлице, вукови, лисице, дивље мачке,

²²² Овај водовод помиње Јован Кинам. Током рата Византије и Угарске, краљ Стефан III је сматрао да ће град издржати опсаду између осталог јер је снабдевен водом из Дунава каналом. *ВИИИИ* 4, 85-86; Ј. Калић, *Земун у 12. веку*, 15.

²²³ К. Филозоф, *Живот деспота Стафана Лазаревића*, 51-52

²²⁴ Евлија Челебија, *Путопис*, 88, 330

²²⁵ Воденице у средњовековној Србији су владари често прилагали манастирима и регулисали њихов рад. (С. Новаковић, *Законски споменици*, 410, 415, 422-423, 451, 454-455, 461, 463, 488, 508, 512-516, 611, 634-635, 644, 659, 666-669, 671, 678-679, 695, 702-703, 759, 766, 778-780; F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennae* 1858, 181, 531-533, 563, 565; Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, 3-6; П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 98, 131; М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880, 128; Ј.Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник друштва српске словесности 14/15 (1862), 270, 272, 303; У градским срединама имамо само примере из приморских градова. Један део млинова је био у рукама општина. У Котору је о њима одлучивао кнез, а млинар је морао да меље редом онако како му је донесено у млин и при томе је узимао ујам од 1/10 од стара жита. (И. Синдик, *Комунално уређење Котора: од друге половине 12. до почетка 15. столећа*, Београд 1950, 67; Статут Будве такође каже да млинар мора редом да меље жито, у супротном плаћа казну. Власник млина и млинар деле добит на пола. (Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, Будва 1970, 21).

²²⁶ Ј. Калић, *Београд*, 291.

²²⁷ Евлија Челебија, *Путопис*, 90, 356

ласице, јазавци, јастребови, кобци, орлови, соколови. У средњем веку су ове области настањавали и даброви и две врсте дивљег говечета тур и зубр. Храстове и букове шуме су се користиле за исхрану свиња жировима. Исто тако из шуме су се могли узимати и разни плодови који су коришћењи у људској исхрани, плодови дуња, дивљих ораха, кестена, дивљих бобица.²²⁸ Шума се у ратним временима користила и као заклон, а путеви су могли бити пресецани обарањем стабала.²²⁹ Поред поменутих користи шуме, важно је нагласити да су оне одлични пречишћивачи ваздуха. То је особито било важно у мочварним пределима, где је ваздух био нездрав, што је, како смо видели, случај са поднебљем које обрађујемо. Исто тако, шуме могу да заштите од јаких удара ветрова, какава је кошава, карактеристична за овај терен. Корист шуме огледа се и у томе што су оне могле да чувају од поплаве. Оне користе велике количине воде за свој раст, али у извесном смислу могу да задрже воду, да спрече бујице које настају на голом терену, тамо где нема високог растиња. Оне лети умерavaju прекомерну жегу, док зими спречавају да се земља преко мере не расхлади.²³⁰

2.4.2. Терен који погодује насељима

Поменули смо раније чувену и често цитирану реченицу Видала де Блаша којом он објашњава однос између природе и градова, да природа припреми терен, те да га човек онда обликује по својим потребама и жељама.²³¹ Сваки терен има одређене предности и мане. Питање је само шта је у тренутку када се зачиње насеобина на неком месту од пресудног значаја да са она оформи баш ту. Видели смо да је подручје које обрађујемо

²²⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 720; Р. Chaunu, *Civilizacija klasične Evrope*, Beograd 1977, 264-265; Ž. Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Beograd 2010, 251-252; F. Brodel, *Identitet Francuske*, 110-113; J. Mrgić, *Zemlja i ljudi*, 73-80; J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010), 87-97; С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012), 95-102,

²²⁹ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 36-37; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 266.

²³⁰ J. Панчић, *Нешто о нашим шумама*, у: О нашим шумама, Београд 1998, 49-52.

²³¹ P. Vidal de la Blache, *La Géographie politique d'après les écrits de M. Fr. Ratzel*, Annales de géographie VII (1898), 107.

равничарски и прилично мочваран терен, склон изливању река, али често само једна ситна предост у односу на околину може да определи и да потисне низ других непогодности.²³²

Према карактеристичним топографским положајима насеља могу се поделити у две групе. У прву групу спадају ивична, а другу групу унутрашња насеља. Ивична насеља су она која су саграђена на контактима две геоморфолошке целине, а унутрашња насеља су настала унутар пространијих геоморфолошких целина. На граници два геоморфолошка члана је место сучељавања две врсте облика који су по својој природи намењени за различите експлоатације, те насеља подигнута на овим прегибима имају могућност коришћења оба члана.²³³

Градови су често подизани на ушћу двеју река или на њиховим саставцима, најпре ради лакше одбране, а и због коришћења погодности две реке. Таквих случајева је много.²³⁴ Београд је настао на ушћу Саве у Дунав, на изразито стратешки погодном терену који га је пратио вековима. Од Авале спуштају се брежуљци до самог ушћа двеју река. Тврђава изграђена на брду изнад ушћа Саве није трпела поплаве, а град је био окружен

²³² Узмимо пример Марсеја. У његовој околини земљиште је врло разуђено, са дубоким клисурама, без равног терена погодног за градњу осим са јужне стране. Бројна стрма брда су затварала прилаз луци. Тај терен оскудева у питкој води. Клима је била прилично непогодна, мало кише са лошим распоредом падавина. Мистрал велике јачине, лети је доносио сушно, а зими изузетно хладно време. Околина је била препуна кречњака који је падао у море са западне стране и тако ометао комуникације. Заправо једина предност овог терена је била природна лука, и то је била предност која је определила настанак града на том месту. Сличан је случај и са Греноблом. Низ непогодности као што су оштра клима са јаким северним ветром, у сталној опасности од поплава, али на одличном терену где је град могао бити утврђена на ушћу Драка у Изер. И Тулуз је био у опасности и патио од честих изливања Гароне, али се налазио на путу важних комуникација. (L. Febvre, *A geographical introduction to history*, 352-354) У нашим крајевима можемо узети пример Рудника. Путописац Евлија Челебија наводи даје на том подручју је инсолација врло слаба, клима врло тешка, ваздух тежак, изворска вода изузетно хладна чак и у најтоплијим летњим месецима. (Евлија Челебија, *Путонис*, 379-380) Па ипак обиље рудног богатства определило да се на том месту развије варош. Можда су рударски градови најочитији примери утицаја природе на оснивање насеља јер је управо богатство земље рудама условило њихов настанак.

²³³ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 257; У основи ова Цвијићева констатација се у на првом месту односи на села. Међутим, како је у средњем веку град био неодвојив од своје аграрне околине, сматрамо да је разложно ову теорију применити и на градска насеља у средњем веку. (L. Febvre, *A geographical introduction to history*, 345).

²³⁴ На пример Лион, Гренобл, Линц, Једрене, Девин, Сталаћ, као и многи други. Географија је такође имала важног утицаја у развоју градова сматра Бродел. Спорост превоза посебно је једна од последица тог процеса. Паузе на станицама биле су неопходне на сваких 4-5 сати. Посебно су била важна места укрштања путева са копна и река или чак мора. Тако су настајале посебне мање пијаци са простором које је био покривен, у Француској назване хале. Близу великих градова тако настају мањи градови. Бургундија и Фландрија се из тог разлога називају у 15. веку *Архипелаг градова*. На западу Европе перифрени градови су имали своје значајно место посебно због локалних сајмова, повезовња тргова са већим градовима на рекама или лукама. У том погледу као карактеристичне примере Бродел наводи градове везане за Милано, Марсеј, Севиљу, Компјењ, па чак и Лондон (мањи градови на Темзи). (F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XVI do XVIII veka*, 476-477).

плодним земљиштем. На алувијалној равни Дунава, где је у време деспота Стефана био изграђен Доњи град, заштиту од поплава пружале су монументалне градске зидине. Константин Филозоф помиње и постојање изворске воде у граду.²³⁵ Смедерево је настало на ушћу Језаве у Дунав. Оно се налази на благо заталасаном низијском подручју јужног обода панонског басена контакту равничарског Баната и Поморавља и шумадијског побрђа, са изузетно плодним земљиштем погодним за обрађивање. Повољан географски положај на додиру различитих природно-географских целина, низија са долинама, богатство воде и пољопривредно земљиште пружали су неопходне услове за развој насеља. Положај на обали Дунава са знатним површинама са малим нагибима у околини у основи опредељују да рељеф не представља ограничење за кориснике простора. Изузетак представљају нестабилни терени на дунавској обали и на десној долинској страни Раље који су склони ерозији. Цело подручје има погодну климу и богато је водом.²³⁶

Вимнацијум је лежао на додиру дунавске равни на северу и падине на југу, и на додиру млавске равни на истоку и падине на западу, стога су постојале могућности искоришћавања оба члана, равни за сточарство и повртарство, а падина за виноградарство и земљорадњу.²³⁷ Налази се на североисточном крају Браничевског Повијарца, на месту где се он највише сужава и губи између Дунава и Млаве. Антички Вимнацијум се простирао са обе стране Млаве, а у Јустинијаново време је обновљено утврђење које се налазило на левој обали Млаве које ће се касније развити у град Браничево. Смештен на самом шпицу Сопотске греде недалеко од ушћа Млаве имао је одличан положај уз плодно земљиште и богато залеђе.²³⁸

Храм лежи између Дунава на југоистоку, Караша на северозападу и Нере на североистоку. Он је саграђен на ниској дини, да не би пошто се налази између три реке био лако плављен.²³⁹ Евлија Челебија наводи да је окружен Дунавом и једним његовим рукавцем те да се налази као на острву јер има један крак стајаће воде који се одвојио од

²³⁵ Константин Филозоф, *Живот деспота Стафана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, 86

²³⁶ *Општина Смедерево*, 31-44, 208.

²³⁷ Б. Милојевић, *Дунав на територији Југославије*, 45.

²³⁸ М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, у: Поморавље Велике Мораве, Ресава, Кучај, насеља, порекло становништва, обичаји, приредио: Б. Челиковић, Београд 2012, 141-143; В. Поповић, Увод у *топографију Вимнацијума*, Старинар 18 (1968), 29-49.

²³⁹ Б. Милојевић, *Дунав на територији Југославије*, 46. А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, ЗМСИ 73 (2006), 28-30.

Дунава. Кад Дунав надође, од укупно двадесет степеница, само десет остане изван воде.²⁴⁰ Османска тврђава Храм (Рам) је смештена на супротној обали Дунава и потиче из 1483. године. Смештена је на најзападнијем и најистуренијем делу Карпата на 140 м надморске висине, где се Дунав постепено сужава и прелази у Ђердапску клисуру, у подножју брда Горице. Евлија Челебија наводи да се са западне стране налази стрма литица која представља природно утврђење.²⁴¹

Ако узмемо да је ушће двеју река очигледна предност терена уз све остале погодности које смо у предходним случајевима побројали, остаје нам да сагледамо и друге градове на овом поднебљу који се не налазе на ушћима. Митровица, односно и антички Сирмијум је изграђен на контакту дилувијалне терасе и инундационе равни. На његов настанак баш на том простору утицало је неколико чинилаца. То су морфологија земљишта, могућност привредне експлоатације околине, прелаз преко Саве и копнени саобраћај. Положај на самој реци омогућен је тиме што на овом месту дилувијална тераса допире до самог корита реке Саве, те је град могао бити изграђен на самој обали реке. То даје баш овој локацији низ погодности. Једна од њих је лакши прелаз преко реке јер је на том месту Сава увек била нешто ужа и њена алувијална раван је знатно сужена истуреном лесном терасом, а при прелазу реке је важно да је и алувијална раван уска јер је она при мањој безбедности представљала већу опасност за путнике него сама набујала река. Исто тако је важно што је знатна релативна висина терасе на којој је Сирмијум, односно касније Митровица изграђена пружала већу безбедност од поплава у односу на околину. Важно је и то што се са три стране те терасе простирала мочварна алувијална раван са живим и умртвљеним токовима Саве, који су у случају опасности могли да пруже повољне услове за одбрану. Са источне стране града текао је поток Чикош, који се у прошлости уливао у Саву на месту где је она данас изменила свој ток (код Јалије цигљане). Сава је у прошлости код Сирмијума образовала две аде, *Cassia* и *Carbonaria*. Поменуте две морфолошки и хидрографски различите површине представљале су и различите могућности за експлоатацију, алувијална раван Саве за влажне културе, сенокосе и испашу стоке, Сава за риболов, а лесна тераса за сувље културе и испашу стоке.²⁴² Морфолошке карактеристике Митровице биле су у великој мери условљене рељефом. Она

²⁴⁰ Евлија Челебија, *Путотис*, 545-546.

²⁴¹ Евлија Челебија, *Путотис*, 546.

²⁴² С. Смуђ, *Морфолошке црте Сремске Митровице*, ЗМСПН 23 (1962), 121-123.

је изграђена на контакту оцедите дилувијалне терасе и водоплавне инундационе равни Саве. Сва насеља која су овде оснивана развјала су се по вишем морфолошком члану. Ни он није на већим површинама има једнаке услове за градњу. Површина дилувијалне терасе је веома заталасана, па постоји и неколико забарених утолегица, које чак ни савремено насеље није успело да заузме у потпуности. Старија насеља су била мања и могла су да бирају оцедитије површине које су овде на више од 80 метара надморске висине. Те површине се у околини данашњег Соларског трга приближавају кориту Саве, где је један од најстаријих делова града. Ту је био и прелаз преко реке.²⁴³ Писмо папе Иноћентија IV из 1247. каже да су манастири светог Димитрија и светог Гргура у Срему били потенцијална нова седишта бискупије зато што су били погодни да се уз њих подигну утврђења.²⁴⁴ Једна од две речне аде које су се налазиле код Митровице, Касија, је била насељена још у античко време, а у средњем веку се ту налазио Св. Иринеј. Насеље се налазило на вишем делу инундационе површине Саве. Данас се на том подручју налази Мачванска Митровица, коју са јужне стране ограничава фосилно корито Засавица, некада активан ток реке Саве.²⁴⁵

Земун је изграђен на југоисточном најужем делу сремске лесне заравни, на месту где се она завршава у облику рта између Дунава на североистоку и Саве на југозападу. Тврђава је била подигнута на крајњем изданку овог рта и тако је била заштићена североистоку, југоистоку и југозапада, док је испод тврђаве био сам град. У залеђу Земуна се доскора простирала пространа бара, која је евентуално могла послужити тежем прилазу града са те стране и његовој лакшој одбрани приликом опсаде.²⁴⁶ Никита Хонијат каже да је са јужне стране неприступачан због земљаног брежуљка који се ту протеже и да је заштићен речним током.²⁴⁷

²⁴³ С. Ђурчић, Ј. Ђуричић, В. Марјановић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Сремска Митровица*, 232.

²⁴⁴ G. Fejer, *Codex diplomaticus IV/1*, 476.

²⁴⁵ С. Смуђ, *Мачванска Митровица*, ЗМСПН 26 (1964), 169-173; С. Ђурчић, Ј. Ђуричић, В. Марјановић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Сремска Митровица*, 327.

²⁴⁶ Б. Милојевић, *Дунав на територији Југославије*, 56; М. Зеремски, *Рељеф Београдске и Земунске Посавине*, 85. Савременици су били свесни погодности оваквог положаја. (Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 133).

²⁴⁷ *ВИИИЈ* 4, 134.

Видели смо да је лева обала Дунава на подручју које обрађујемо нешто нижа од десне, што значи да је лева страна угроженија поплавама при вишем водостају реке. Због тога су насеља настајала на вишим и оцедитијим гредама.

Ковин је ивично насеље настало на контакту лесне терасе и ниже алувијалне равни Дунава. Налази се на 79 м. Ковин се налази на истуреном лесном рту у виду троугласте површине која се оштрим врхом завршава на обали Дунавца. На самом шпицу тог троугла налазио се средњевековни Ковин. Тако је он изграђен на вишем и сувљем земљишту које је и у прошлости пружало сигурност од изливања реке и високих поземних вода. Истурени лесни рт чини то да је на овом месту алувијална равна највише сужена, што је, како смо већ напоменули, врло важан фактор при преласку реке, што значи да се Ковин налази на најпогоднијем месту за прелаз преко Дунава у целом јужном Банату.²⁴⁸ Ковин је са западне и источне стране опкољен ниском алувијалном равни Дунава и његовим одавно напуштеним рукавцем, а на северу се отвара према пространој лесној тераси. Тако је Ковин природним путем био заштићен стрмијим падинама на југу, западу и истоку, те је заштиту требало допунити само према северу. Лесна тераса је у околини Ковина врло разуђена, за шта је свакако заслужан Дунав. На њој су се налазе бројне вртаче, дугуласте депресије и долине које ако су испуњене водом, могу представљати некакву заштиту насељу. Својеврсну заштиту са северне стране могла је пружити и пешчара, која је у прошлости била ненасељена. Локација на контакту два геоморфолошка члана, како смо и раније истакли, омогућавала је становништву експлоатацију оба, односно нешто сувље лесне терасе и влажније алувијалне равни. Алувијална равна захвата простор између Дунава и лесне терасе и представља најнижи терен. Одликује се великом влажношћу, мочварним и барским тереном и влажним пашњацима. У прошлости је приликом високог водостаја Дунава она плавлена, а након тога се у њој развијала бујна мочварна вегетација. Друга морфолошка целина на којој се налази Ковин је лесна тераса која се одликује квалитетним и плодним земљиштем, али је поприлично сува због велике дубине фреатских вода и мале количине падавина.²⁴⁹

²⁴⁸ П. Томић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Ковин*, 27-32.

²⁴⁹ П. Томић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Ковин*, Нови Сад 1981, 8-13, 117-118, 56-57, 66-86; Б. Букуров, *Насеља у Јужном Банату*, ЗМСПН 39 (1970), 20-21; А. Крстић, *Из историје средњевековних насеља југозападног Баната*, 28-30.

У основи сва сеоска насеља у Мачви, Шабачкој Посавини и Поцерини су положена на морфолошким границама, односно на додиру различитих природних целина. У Мачви она се најчешће налазе на алувијалним терасама између старих речних корита, а Шабачкој Посавини и Поцерини на благим странама и заравњеним теменима коса и у проширењима речних долина. У последњој фази геолошког развоја Мачве Сава и Дрина су наносиле велике количине материјал, засипале своја корита и мењале токове, често се изливале. Због тога алувијалне равни Саве и Дрине све до модерног доба биле мање подесне за насељавање, изузев виших тераса на том подручју. Изнад алувијалних равни незнатно се издиже пространа акумулациона мачванска равница која је сува. Иако на први поглед изгледа да је идеално равна, у њеном слабо рашчлањеном рељефу издвајају се благо издигнуте акумулативне терасе. Између ових тераса најчешће су се налазиле баре и језерца у микродепресијама или у напуштеним старим коритима и пресеченим меандрима Дрине и Саве. Висинска разлика између алувијалних равни и ових тераса износи између 2 и 5 метара што је довољно да ове површине буду скоро увек суве и ретко плављене високим водама, те су погодне за изградњу насеља. Те акумулативне терасе или „златне греде“ су биле основа старих насеља, а на њима су изграђена и сва данашња насеља у Мачви. Тако су алувијалне равни на ободу Мачве када су суве коришћене као пашњаци, а и било је у њима доста шуме. Сувље и оцедитије терасе су се користиле за насељавање и пољопривреду. Шабац је подигнут тик уз Саву, на њеној тераси која је 8 метара релативне, а 80 метара надморске висине. Та тераса је најисточнији руб мачванске равнице и истовремено најисточнији руб велике мачванско-семберијске макроплавине Дрине. Шабац је подигнут у низији и уз десну долинску страну Саве. Јужно и југоисточно од града диже се побрђе које представља флувијално-денундационе површи Саве и њених притока Думаче и Добраве. То побрђе чини јужни обод Панонског басена. Јужније се дише планина Цер. Алувијална раван Саве код Шапца је широка 25 км, а њено корито 620 метара. У близини Шапца се налазе Дреновачка и Мишарска ада и Провска ада. Нагласили смо да је у прошлости пре регулације токова земљиште у Мачви било врло често и облино плављено. Тако се са те стране плавина приближавала Шапцу, а поцерски токови са јужне стране су плавили терен око Шапца. Он је тако са више страна могао бити окружен мочварама и барама које заостају после поплаве, што је стратешки гледано

представљало извесну заштиту граду.²⁵⁰ Претходник Шапца, Заслон се налазио на тераси на месту данашњег доњошорског гробља. Тај потез је још у прошлом веку био окружен мочварним земљиштем. Само име Заслон представља заклон.²⁵¹ У вези са тим може да значи земљану греду или брег, који су, како смо видели, карактеристичне тачке за подизање насеља, јер су таквим положајем заштићенија од поплаве у односу на околину.²⁵²

Важна карактеристика географског положаја Голупца је да се налази у контактної зони југоисточног ободног дела панонског басена и Карпатског планинског система и на обали реке Дунав на самом улазу у Ђердапску клисуру у подручју Кучајских планина. Налази се у подножју брда Саша и Ораовица, на 77 м висине. Евлија Челебија наводи да пошто се град налази на овако стрмој литици, није га могуће освојити ни минирањем ни поткопавањем.²⁵³

2.4.3. Путеви

Важан сегмент развоја градова је била њихова приступачност и могућност повезивања са другим центрима.²⁵⁴ Сава и Дунав чије су долине усечене уз јужни обод

²⁵⁰ *Физичкогеографски приказ околине Шапца*, Шабац у прошлости 1, 28-29; В. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница (1827), 45-46.

²⁵¹ *Речник српског језика*, Нови Сад 2007, 416.

²⁵² С. Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887), 6.

²⁵³ Евлија Челебија, *Путопис*, 550.

²⁵⁴ Навешћемо пример града Руана. Руан са околином као средиште саобраћаја и саобраћајница које су довеле до велико отварања града и његовог значајног напретка. Руан је са мочварном, нездравом климом, мноштвом малих језера и доста живих речица и потока препуних рибом, притока Лоаре, са пуно ада и меандара које притискају равницу. Руан је дуго времена био познат као место стиснуто око своје цркве, на брегу који је 10-15 метара изнад воде. Лешеви дављеника били су прилично уобичајена појава. Пољопривреда није била посебно развијена због песковитог терена, постојала је велика смртност новорђенчади због нездраве климе. Руански крај је окружен са три висока врха од преко 1000 метара и дугим кланцима Лоаре. Из тог разлога је био присутан је велики број номадског становништва, који су се стално спуштали у равницу и временом је култивисали, жестоко везани за своје свештенике и цркву. На просторима од преко 400 м планине Мадлене гајила се врло вредна врста винове лозе, а у пределима изнад шуме су биле богате храстом, буквом и кестеном. Будући да се Руан налази на самој граници јужне и северне Француске још у 12. веку почиње грађење важних краљевских путева кроз његову околину. Управо је Руан по мишљењу Бродела био тријумф саобраћаја или модела града који је као жила куцавица везан за путеве. Град је почетком 14. века имао свега око 400 становника, када почиње његова јача експанзија. Управо развој трговине, јачање мреже путева дало је могућности граду да пласира све производе или да се почне јаче користити Лоара у посредничкој мрежи. Крајем 15. века када је процветела трговина са Левантом и пут Лоаре постао незаобилазан у снабдевању Француском Руан са својом околином доживљава узлет и

панонског басена чине северну границу Балканског полуострва. Она је потпуно отворена према Панонском басену, а њене граничне реке имају своје изворе готово у срцу Европе. Унутрашњост полуострва је просечена у правцу север-југ и југоисток великим удолинама које се могу назвати уздужне или лонгитудиналне. Уздужне удолине олакшавају саобраћај између дунавских и динарских области с једне и егејских области са друге стране, а везују и унутрашње базене централног и јужног дела Балканског полуострва. Поред уздужних, полуострво има усека, превоја и долина које олакшавају везе јадранског приморја са унутрашњошћу полуострва и моравско-вардарском долином, и Дунава балкански превалама са сливом Марице, то су трансверзалне комуникације.²⁵⁵ Човек се у трасирању путева у многоне користио предостима терена, речним токовима, долинама, кланцима, али уколико је постојала снажана потреба, пут је пролазио и кроз врло неприступачне и тешко проходне терене које је настојао да прилагоди својим потребама.²⁵⁶

2.4.3.1. Речне комуникације

Речни саобраћај се може сагледати из неколико углова. Река се најпре могла сама по себи користити као путни правац којим се вршио транспорт људи и робе. Исто тако саобраћај на реци је могао бити последица преласка са једне обале на другу. Он је могао бити локалног карактера, за потребе преласка из једног места у друго, или за наставак копненог пута који је врло често трасиран речним долинама. Такође, река се прелазила из привредних, на првом месту трговачких потреба или у војне сврхе.²⁵⁷

Реке у саобраћајном погледу имају двојак карактер. Оне у суштини пресецају и ометају сувоземни саобраћај, и намећу низ проблема при њиховом преласку на другу обалу. Са друге стране оне својим током повезују удаљена места и омогућавају лакши транспорт људи и робе. У средњем веку реке су се прелазиле углавном скелама, а оне мање и мостовима. На подручју јужне Угарске које нам је овде у центру пажње, у средњем веку није било мостова, сав саобраћај преко Саве и Дунава одвијао се скелама. У римско

процват, појачава сопствену производу и обезбеђује место у систему унутрашње трговине у Француској. (F. Brodel, *Identitet Francuske*, 154-162, 166).

²⁵⁵ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 2012, 24-38

²⁵⁶ L. Febvre, *A geographical introduction to history*, 317-319, 330; Н. Порчић, *Путовање – живот у покрету*, у: *Приватни живот у српким земљама средњег века*, 183-218

²⁵⁷ L. Febvre, *A geographical introduction to history*, 317-318, 323-324

доба знамо да су постојали мостови на одређеним местима.²⁵⁸ На постанак брода²⁵⁹ у неком месту утицао је низ околности, углавном географске природе. Они су углавном настајали на местима укрштања копнених путева, који су често били трасирани долинама река, па се стога и одређени број бродова налазио у близинама ушћа двеју река.²⁶⁰ Исто тако, морали су се задовољити одређени природни услови везани за терен и могућност преласка реке баш на том месту. Нагласили смо да је било важно да при месту преласка река њена алувијална раван буде што ужа, јер се тада ни при високом водостају кад се река излије не губе повољни услови за њен прелазак.

Речни саобраћај на Сави и Дунаву је на сектору који обрађујемо имао двојак значај. Он је најпре значајан за везе између места на наспрамним обалама, односно за попречни саобраћај, а затим је значајан за места која леже дуж самих њихових токова, односно за уздужни саобраћај. Из ранијег излагања видели смо да су обе стране Дунава различитих географских, а самим тим и привредних особина. У том погледу је најпре различита сама дунавска раван. На вишој, десној страни она је знатно сужена, а на неким местима чак и не постоји, док је на ниској левој страни знатно шира. Због тога су културе које успевају на влажном земљишту знатно више заступљене на ниској левој страни. Она посебно има значај за повртарство и сточарство. Одсеци, падине и заравни на обема странама такође се разликују по привредним потенцијалима. На десној страни одсеци и падине су виши и заравни пространије и рашчлањене долинама, док су на левој страни одсеци и падине знатно нижи, а заравни уже, те су због тога падине на десној страни јаче осветљаване и више загреване па су зато погодније за културе које успевају на сувљем земљишту, особито за виноградарство и воћарство. Тако су лева и десна страна различите по привредно-географским особинама, те се стога и развила потреба за саобраћајним везама. Уздужни саобраћај такође је веома значајан за везе између насеља дуж целе реке, поготово

²⁵⁸ Трајанов мост код Понтес, источно од данашњег Кладова. (*ВИИИЈ* 1, 69); Код Сирмијума су постојала два моста. (М. Buzov, V. Lalošević, *Rijeka koja spaja: slika Save u duhovnoj kulturi kasnoantičkih rimskih središta*, u: *Rijeka Sava u povijesti*, Slavonski Brod, 2015, 25) Каган Бајан је саградио мостове на Сави да би онемогућио одбрану Сирмијума, један код самог града, а један западније да би спречили довоз намирница из Београда и из Даламције. (*ВИИИЈ* 1, 92-97)

²⁵⁹ Термин *брод* у средњевијековном смислу се разликује од модерног значења ове речи. У средњем веку је тај термин означавао место где се прелазила река. Ту се наплаћивала бродарина за прелаз људи и робе преко реке која се могла прелазити скелом, чамцем или газом. (*Лексикон српског средњег века*, Београд 1999, Брод (С. Мишић), 64-65)

²⁶⁰ П. Рокаи, „*Бродови*“, 139-140; К. Szande, *Towns along the way - Changing patterns of long-distance trade and the urban network of medieval Hungary*, 162.

што она спаја веома удаљена места.²⁶¹ Стога су адекватни речни токови представљали веома значајну допуну копненим путевима, па чак су некад и били значајнији од копненог пута, као што је то случај са путем од Будима до Београда. Речни саобраћај је био јефтинији, удобнији и лакши, а постојала је мања опасност од напада разбојника. Транспорт се вршио и узводно и низводно уз помоћ вуче. Дунавски ток је нарочито коришћен у речном саобраћају, како у ратне тако и у привредне сврхе.²⁶² Исто тако је Сава била значајна саобраћајна веза којом су се у оба правца преносили и ратни материјали и пољопривредни производи. Она је још у античко доба била значајна саобраћајница.²⁶³ Река Дрина је од Звоника била пловна, те се одатле могло пловити до Митровице и даље до Београда, а за пловила плићег газа Дрина је била пловна и од Вишеграда.²⁶⁴ До краја османске владавине лак и јефтин промет на Драви на којој се додуше могло пловити само сплавовима повезан са дунавском пловидбом доносио је већу добит од копненог.²⁶⁵ Река Морава је у римско доба и у средњем веку била пловна, касније је подивљала и створила много окука. Раније није имала овако неправилан ток као данас и зато је била пловна. Познато је да су Турци држали лађе на Морави код Сталаћа.²⁶⁶ Путописац Браун 1669. године пише да се Београд налази на врло погодном месту за трговину јер су му близу поред Дунава и Саве, Тиса, Драва, Морава и Црно Море.²⁶⁷ У исте врхе коришћени су токови река Тисе, Тамиша, Бегеја.²⁶⁸

²⁶¹ Б. Милојевић, *Панонски Дунав на територији Југославије*, ЗМСПН 18 (1960), 50-51.

²⁶² Евлија Челебија пише да у Београд из многих места долази безброј лађа и да зато у њему роба толико јефтина. (Евлија Челебија, *Путопис*, 92).

²⁶³ Б. Храбак, *Турски бродови на Сави и транзит преко Београда у 15, 16. и 17. веку*, Зборник Историјског музеја Србије 19 (1982), 40-53; М. Karbić, В. Škreblin, *Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava*, u: *Rijeka Sava u povijesti, 175-176*; М. Buzov, V. Lalošević, *Rijeka koja spaja*, 22.

²⁶⁴ М. Караулац, *Приче француских писаца са пута по отоманској Босни*, Нови Сад 1998, 112-115; Павле Кињижи је 1476. године писао да Турци држе лађе на Дрини код Вишеграда које ће спустити до Шапца или Београда. (I. Nagy, A. Nyari, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490 II*, Budapest 1877, 309); И Евлија Челебија пише да у Зворнику лађе саобраћају Дрином до Београда. (Евлија Челебија, *Путопис*, 484); Кикле наводи да се бродом од Зворника до Београда може доспети бродом за 2-3 дана. (Р. Самарцић, *Београд и Србија*, 191) Да је ток реке Саве коришћен још у рановизантијско доба сазнајемо од Менандра Протектора који је описујући Бајанову опсаду Сирмијума изнео да је каган саградио мостове на Сави да би спречио довоз жита и других потрештина у град. *ВИИИЈ* 1, 94-97.

²⁶⁵ Z. Živaković-Kerže, *Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest (poseban osvrt da donji tok rijeke)*, *Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku*, Osijek 2002, 46.

²⁶⁶ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 129.

²⁶⁷ Каже да се роба из Србије и неког дела Бугарске вози Моравом до Дунава, и после даље куда се хоће, а из Угарске и Аустрије и околних крајева вози се уз Мораву за горње крајеве со и друга роба. (С. Новаковић, *Белешке доктора Брауна из српских земаља*, Споменик СКА 9 (1891), 36-38).

²⁶⁸ О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (водених и копнених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, *ИЧ* 34 (1987), 126-127; Ј. Ердељановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у*

У доњем току Саве стицали су се важни копнени путеви који су водили из Дубровника преко Срема или Београда даље за Угарску. Из тих разлога је било значајно да се обезбеди несметан прелаз преко реке. Важнији бродови на Сави су били Јарак, Гомол (Гомолава), Пабар, Митровица, Сентпетер, Рача, а на Дунаву Храм, Ковин и Земун.²⁶⁹

2.4.3.2. Копнене комуникације

Цела регија коју овде посматрамо је поред речне везе имала и густо повезану копнену путну мрежу. Она је била разграната и у правцу север-југ, и у правцу исток-запад. На овом поднебљу је најважније чвориште путева био Београд, трасе свих путева које су овука пролазиле су се дотицале Београда и стога ћемо настојати да њихове правце прикажемо управо од Београда па на даље.

Најпознатији међу свим путевима овог поднебља је била свакако цеста Београд-Цариград, која је у ствари била наследник римског пута *Via militaris*.²⁷⁰ Средњевековни пут је имао трасу од Београда преко Гроцке, па уз Дунав до Смедерева и затим до Браничева. Од Браничева је пут напуштао дунавски ток и скретао на југ према Равном, Ражњу и Бовану све до Ниша, одатле преко долине Куновице и Пирота према Софији и даље ка Цариграду. Од Ниша се рачвао пут, један правац је био у долину Тимока ка Видину, и други долином Топлице ка Косовом пољу и Јадранском мору и још један према Скопљу и Солуну.²⁷¹ Међутим, половином 15. века траса Цариградског друма се делимично мења тако што код Равног он прелази на леву обалу Мораве и наставља преко Баточине, Колара и Гроцке према Београду.²⁷² Мноштво путева из разних области се

средњем веку и у турско доба, Београд 1899, 184-186; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, 109-126; Б. Храбак, *Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428-1566*, ГГБГ 26 (1978), 15-38; С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода*, 155-156; И према Приску су реке Тиса и Тамиш биле пловне. (ВИИИЈ, 14).

²⁶⁹ П. Рокаи, „Бродови“, 154-171.

²⁷⁰ К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник КЈ 1, Београд 1959, 75-120; М. Mišković, *Römer an der Mittleren Donau, Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Београд 2003, В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015, 299-317.

²⁷¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњевековној Србији*, Београд 1974, 82-98; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, 121-149.

²⁷² К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, 150-162; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, 186-210; Г. Шкриванић,

надовезивало на овај пут, а једна од значајнијих веза је била веза са Будимом. Пут од Београда ка Будиму је имао две трасе. Једна је ишла преко Земуна до Митровице, а друга траса пута је пратила ток Дунава од Земуна ка Сланкамену, Петроварадину и Футогу. Ове две трасе пута су се састајале у Вуковару, те су даље преко Осјека, Мохача и Сечуја водиле ка Будиму.²⁷³ Ка Митровици и Београду пут је водио из правца Осјека (Мурса) још у римско доба.²⁷⁴

Београд је путем био повезан и са Темишваром и Липовом и другим градовима у Банату.²⁷⁵ Са Сегедином је такође био повезан путем и то са две трасе. Једна је ишла преко Земуна, Петроварадина и Титела, а друга преко Панчева, Бечкерека и Бечеја. Из Сегедина пут је опет водио на више страна, према Будиму, Јегри и Темишвару.²⁷⁶

Видели смо дакле, да је стари римски пут *Via militaris*, ишао од Београда до Виминацијума где се одвајао за југ. Међутим од Виминацијума, потоњег Браничева стари римски пут који се користио и у средњем веку је настављао уз Дунав ка Храму, Голупцу, Вишесаву и даље ка Видину. Код Голупца се одвајао један пут према манастиру Туман и даље ка Мајданпеку. Постојао је једна пут који је водио долином Пека преко Каоне ка Звижду.²⁷⁷ У турско доба је постојао и пут који је повезивао Рам на Дунаву са Темишваром преко Вршца.²⁷⁸ И Смедерево је, с обзиром да се налазило на старом Цариградском друму на путу од Београда за Браничево, имало добро развијене

Путеви у средњеовековној Србији, Београд 1974, 82-83; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник историјског музеја 7 (1970), 24.

²⁷³ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976, 4-5; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, 180-183; Траса пута која је водила уз Дунав је коришћена још у римско доба. Тај пут се састајао са јужном трасом која је из Сингидунума ишла преко Басијане, Сирмијума и Цибале, код Мурсе и даље настављала ка Аквилеји. (В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015, 198-232; 236-247).

²⁷⁴ То је у ствари била деоница римског пута од Аквилеје преко Емоне и Цеља па даље долином Драве за Сингидунум. Римски пут на овом потезу је ишао из Мурсе преко Цибале, Сирмијума и Басијане ка Сингидунуму. (В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015, 217-232).

²⁷⁵ О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (водених и копнених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, ИЧ 34 (1987), 119-121.

²⁷⁶ О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (водених и копнених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, 122; Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 146-147.

²⁷⁷ Г. Шкриванић, *Путеви у средњеовековној Србији*, 115-117; М. Mirkovic, *Römer an der Mittleren Donau, Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003; В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015, 247-298.

²⁷⁸ О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (водених и копнених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, 121.

комуникације. Из Смедерева је постојао пут који је водио долином Језаве и Велике Мораве до Баточине, где се спајао са поменутом левом трасом Цариградског друма.²⁷⁹

За путовање до Београда је било важно и то што је он као велика раскрсница путева био повезан и са другим важним регионалним чвориштима. То је како смо видели био Ниш, али су сличну улогу имали и Митровица и Ваљево. Поменули смо већ пут који је водио из Угарске преко Осјека, где је у средњем веку био значајан брод. Даље од Вуковара копнени пут је напуштао обалу Дунава и ишао према Митровици. Из Митровице је како ћемо видети пут водио за Босну, и даље за Дубровник, а један пут је настављао са леве стране Саве према Земуну и Београду.²⁸⁰ У римско доба је до Сирмијума водио и пут од Емоне (Љубљана) десном обалом Саве, прелазио Дрину и водио до данашње Мачванске Митровице где се мостом прелазило на другу страну реке.²⁸¹

Једна од главних копнених веза Посавине и Подунавља била је веза са приморјем, посебно Дубровником, будући да је овај град био главно седиште трговине у региону. Пут од Дубровника је ишао преко Требиња, Билеће, Гацког, преко Чемерна до Вратара, Тјентишта, те долином Дрине до Фоче, и одатле на север такође долином Дрине до Устиколине и Горажда. Овај пут је био познат под називом *Via Drine*, или ређе *Via Bosne*. Одатле је пут водио даље на север ка Рогатици где се одвајао за Соколац, Вишеград, Сребреницу и даље за Митровицу.²⁸²

Други важан пут је ишао од ушћа Неретве преко трга Дријева и даље до Благаја, где се један пут одвајао према Фочи, а други крак настављао преко Порим планине на Коњиц и даље преко Иван планине. Тада се пут опет рачвао, један крак је водио Врхбосни и Соколцу, а други према Високом, а одатле преко Брезе ка Олову, одакле је пут настављао ка Борчу где су се путеви опет рачвали. Источно се ишло за Сребреницу и даље за Рудник, а северно у Соли. Главни крак је водио североисточно за Кучлат, а одатле за Звоник. Из Звоника се преко колубарске долине ишло за Ваљево а одатле за Београд. Из Звоника се такође настављао пут преко Бијелине за Митровицу, пратећи трасу старог римског пута који се налазио на левој обали реке од ушћа Дрињаче до ушћа Дрине. Пут из

²⁷⁹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњевијековној Србији*, 93; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви*, 103-106; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 27-29.

²⁸⁰ О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије*, 5; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви*, 71-73.

²⁸¹ В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015, 166-189; М. Vuzov, V. Lalošević, *Rijeka koja spraja*, 22-23, 30

²⁸² Г. Шкриванић, *Путеви у средњевијековној Србији*, 43-50.

Звоника за Митровицу у османско доба је постојао и са десне обале реке, а сем њега из Звоника је водио и пут за Шабац преко Лознице. Од Виског је још један пут полазио, овај пут долином реке Босне у долину Саве.²⁸³

Један антички пут који се користио и у средњем веку је из Београда водио западно од Авале преко села Барајева, Губеревца и Стојника затим долином Колубаре, те долином Љига према поред Непричаве према Руднику. Из Непричаве пут је водио и ка Ваљеву, које је како смо видели било повезано и са Звоником, а вероватно и Бајином Баштом, али и Пожегом и Ужицем ка Сјеници. Са Рудника су се путеви рачвали према Грацу и даље на исток ка Вишеграду, или према Жичи где су се опет путеви одвајали долином Ибра према Расу (Трговиште, Нови Пазар), или на запад према Цариградском друму.²⁸⁴

Из Београда је један пут ишао десном обалом Саве према Дебрцу и одатле ка Заслону. Постојао је и пут са леве обале Саве који је ишао од Шапца поред Купиника ка Земуну. Вероватно је постојао и пут који је спајао Шабац са Митровицом, а Шабац је преко села Липолиста како смо видели био повезан и са Звоником, путем који је десном обалом Дрине ишао из Звоника за Митровицу. Један пут се из долине Саве, од ушћа Колубаре, њеном долином, затим долином Тамнаве преко Уба до Непричаве. Одатле је један крак ишао ка Ваљеву, а један ка Руднику, односно надовезивао се на предходно описани део пута из Београда за Рудник. И из Шапца преко Дебрца је један пут водио за Ваљево.²⁸⁵

Човек средњег века се трудио да искористи све што му природа да. Због тога су често насеља оснивана у складу са тереном. Природне одлике терена су неретко одређивале положаје градова, села, насеља уопште, тврђава, граница. Тако у природне услове на прво месту убрајамо рељеф, особине земљишта, количину воде, климу. Важан услов за живот увек је била вода. До ње се одувек најлакше долазило на рекама, потоцима

²⁸³ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ, 293-296; Г. Шкриванић, *Путеви у средњеовековној Србији*, 53-59; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, 36-44; Крак који је од Високог водио ка Врхбосни је био део римског пута Салона-Аргентариа, даље је настављао преко Романије до Соколца и даље преко Хан Пијеска до долине Јадра (В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава I-4 век*, Београд-Ниш 2015, 119-121).

²⁸⁴ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 302; Г. Шкриванић, *Путеви у средњеовековној Србији*, 103-109

²⁸⁵ К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници*, 301-302; По Каницу, римски пут је ишао десном обалом Саве до ушћа Колубаре, затим њеном долином до Ваљева, а одатле на Пожегу. Г. Шкриванић, *Путеви у средњеовековној Србији*, 110-112; Ј. Ердџановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899, 219-221.

и изворима, те су се уз њих обично и формирала насеља. Па и данас, када су одавно познате технике добијања воде из великих дубина, највећи број насеља лежи у близини водених површина. Вода је међутим, у равници била и велика сметња за насељавање. Алувијалне равни река и депресије сваке године су биле плављене речним и изданским водама које су могле да се задрже и до следеће поплаве. Због тога су и сасвим мале разлике у релативним висинама између тих водоплавних и нешто виших терена могле да буду важан фактор приликом насељавања. Могле су да буду и судбоносне за живот становништва у насељима која имају мале надморске висине. Томе су управо служиле греде и терасе које су присутне на терену који обрађујемо. Оне су биле погодне да се на њима формирју села. За градове, који су били виши ступњевни насељености, били су неопходни бољи услови, шири оцедити терен. Лесни ртови који су улазили у реке су били идеалне позиције јер су били релативно заштићени од поплаве, а омогућавали су и лакши прелаз преко реке. На тако равном терену је и најмање узвишење могло да има стратешки значај у време ратних операција. Добро развијена речна мрежа, уз присуство великих и пловних река омогућавала је добре прорodne комуникације које су биле врло важан фактор за живот градова. Уз реке су се простирале плодне речне долине, којима су се пружали копнени путеви. Самим тим и комуникација копном је била знатно олакшана природним тереном. Шуме и животиње које су живеле у њима, плодно земљиште и воде били су основни фактори за живот који је човеку у то доба био неопходан. Подручје које обрађујемо у томе није оскудевало.

Према потребама градови су смештани на високим брдима, у долинама река, на ушћу двеју река, у котлинама и слично. Градови који су се налазили на Сави и Дунаву сваки за себе је имао одређен географски положај који му је давао нека преимућства. Тако су, на пример, Београд и Смедерево сазидани на ушћу двеју река. Такав положај је Београд добио још док је био Сингидунум због изузетног стратешког значаја. Уз то тврђава смештена на брду изнад ушћа није трпела поплаве. За Смедерево које је зидано вековима касније, такође је тражен положај сличан Београду. Голубац је такође грађен на важном војно-стратешком положају на улазу у саму Ђердапску клисуру. Митровица је као и Београд баштинила наслеђе старог Сирмијума израђеном на потезу који је био изузетно повољан за прелаз преко реке, а на нешто оцедитијем земљишту од околине. Заслон је основан на месту где је Сава изузетно широка али врло плитка. При ниском водостају

могла се и прегазити. То је био важан чинилац за трговачко место какав је био Заслон, а касније када је су ту Турци подигли Шабац водили су се идејом о лаком преласку у Угарску. Приметно је такође да су се у близини градова врло често налазиле речне аде. Оне су поред стратешке имале и важну саобраћајну улогу. Прелаз тако широких река као што су Дунав и Сава је увек био опасан и аде су имале улогу посредника мада су биле често изложене поплавама. Стога, сматрамо да је географски положај врло важан фактор у историји градова и много говори о њиховој првобитној функцији и намени. Фактор процеса дугог трајања је дошао у пуној мери до изражаја на примерима градова на Дунаву и Сави, који су као центри и језгра окупљања имали своју улогу на граници држава које су стваране и нестајале током више од миленијума.

3. Историја периферије

Сава и Дунав су као природне творевине кроз историју имале запажену улогу. Оне су својим токовима вековима представљале границу али и спону међу државама, цивилизацијама и културама. У овом раду смо се ограничили на један део токова ових река који је уистину упечатљив. То се најпре односи на доњи ток Саве од ушћа Дрине, па све до њеног ушћа у Дунав, те његов ток све до Ђердапске клисуре. С обзиром да та, речна граница, никад није била непремостива, она сведочи како дугу историју челика и барута тако и међусобно прожимање различитих светова. Иако се граница није увек налазила на самим рекама, када су обе обале река биле повезане и укључене у неку од приобалних држава, овај потез је ипак представљао гранични појас на периферији државе која га је поседовала.

3.1 Између Царства и варвара

Још у доба Римског царства граница Империје се налазила на Дунаву. Римљани су на ове просторе дошли у првом веку старе ере, када се јавила се и тежња царства да допре до реке Дунава као природне границе. Продор ка Дунаву је вршен из два правца. Након освајања Македоније средином 2. века пре нове ере, Римљани су бранећи своје границе све више продирали на север, и тек седамдесетих година првог века стигли до Дунава. Њему се тежило и са северозапада у ратовима који су вођени такође у 2. веку пре нове ере ради заштите Италије са те стране. Освајање у долини Саве, као и оно са југа је текло врло споро и тек након безмало целог једног века ратовања ова река је постала граница царства. Илирски рат Октавијана који је вођен од 35. до 33. године пре нове ере је био први продор Римљана у Посавину. Не дуго затим Марко Лициније Крас је током 29-28. године пре нове ере освојио територије које ће касније ући у област провинције Мезије. Ипак, у ова освајања су ушли само мали делови будуће провинције Горње Мезије. Река Тимок се узима као граница Красових освајања на западу, тако да се не може са сигурношћу рећи када су области од ушћа Тимока до ушћа Саве потпале под римску власт. Могуће је да је

ова област без отпора прикључена Римском царству након покорвања племена у суседству јер је уследило је освајање области на доњој Сави у походу који је водио Тиберије против племена Бреука које је живело на овом простору у годинама 13-9. пре нове ере. Римљани су се коначно учврстили у овим областима након што је угушен устанак Панонаца 6-9. године који је био усмерен и на Сирмијум као једно од кључних упоришта Римљана на овом простору. И укључивање новоосвојених територија у римску државу текло је постепено, као уосталом и само освајање. Најпре су области на доњој Сави и данашња западна Србија након Тиберијевог панонског рата укључене у провинцију Илирик која се простирала од Јадранског мора до Дунава. Римљани су после устанка Панонаца и Далмата реорганизовали управу у овој великој провинцији и поделили је на Далмацију и Панонију. Област око Сирмијума, данашњи Срем и Мачва су се налазили у југоисточном делу провинције Панонија. Провинција Мезија је формирана 14. године, а до 45. године је била под управом једног намесника заједно са Ахајом и Македонијом, а тада је издвојена као посебна провинција. Године 86. је подељена на две провинције Горњу и Доњу Мезију јер се испоставило да је област од ушћа Саве до Црног мора превелика да би се могла бранити. Област јужно од Дунава на потезу од Сингидунума до Рациарије је припадала Горњој Мезији. Тако да видимо да су области које су овде предмет интересовања у античко време су улазиле у састав провинција Доња Панонија и Горња Мезија. Касније, када је дошло до смањивања територија провинција и до повећања њиховог броја, на овим просторима су се простирале провинције Панонија Друга и Мезија Прва. Велика опасност за римске земље јужно од Дунава били су Дачани који су живели са леве стране ове реке и често зими прелазили на дугу страну и узнемиравали римске области. Освајање Дакије је предузео цар Трајан у периоду 102-107. године, те је стварањем ове провинције обезбеђен мир на Дунаву за око 160 година. Ипак, граница на Дунаву никад није мировала, јер су земље између Тисе и Дунава где је живело племе Јазига биле погодан коридор за упаде ових и других варвара у Доњу Панонију и Горњу Мезију с краја 2. века. Још већи притисак на дунавску границу настао је када је цар Аурелијан схвативши да се провинција Дакија без јасне природне границе на северу тешко може бранити и око 272. године је напустио ову провинцију и пребацио војску на леву обалу Дунава.²⁸⁶

²⁸⁶ *The Cambridge ancient history*, vol. X, The Augustan Empire 43 B.C.-A.D.69, Cambridge 2008, (E. S.

Природно је да су се на границама тако велике и значајне државе формирали градови, најпре као војна утврђења. Ту улогу су најпре добили Сингидунум, Виминацијум и Сирмијум. Иако се у прво време Сирмијум није налазио на самој граници представљао је значајну стратешку тачку, а када се граница Царства у 5. веку спустила на Саву, и он је постао погранична тврђава. Исто тако се ни Сингидунум и Виминацијум нису налазили на граници након покорвања Дакије, али су ипак задржали изузетну стратешку важност.

У Сирмијуму је у време панонског устанка већ постојала значајна заједница римских грађана која је била уобичајена на местима где још није постојало градско насеље. Сирмијум се на натписима јавља као Колонија Флавија Сирмијум, али није позната година њеног оснивања. Највероватније је да је римску колонију Сирмијум основао Домицијан насељавајући у њој ветеране који су учествовали у ратовима на Дунаву у периоду 89-92. Године. У њему се по свој прилици није налазила стална војна посада. Није се налазио на самој граници, али је био у њеној близини и био је смештен на повољном месту за повезивање са Италијом што је довело до тога да је био погодан за седиште цара и његове пратње и окупљање војске.²⁸⁷

Сингидунум је пре доласка Римљана био келтско утврђење. Његова рана историја као римског насеља је обавијена велом тајне, али се претпоставља да је рано добио на значају због погодног положаја у војне сврхе. Као војни логор Сингидунум се први пут помиње средином 2. века када је у њему боравила легија 4. Флавија, која је уједно и једина поуздано потврђена легија овог логора и која је ту била стационирана током целокупног античког периода. Он се као муниципијум помиње у првој половини 2. века, а као колонија у другој половини 3. века.²⁸⁸ Маргум се налазио на десној обали Мораве код њеног ушћа у Дунав у близини данашњег села Орашје. Био је један од значајнијих

Gruen), 171-178, vol. XI, The high empire A.D. 70-192, 577-585 (J. J. Wilkes); M. Mirković, *Moesia Superior: eine Provinz an der mittleren Donau*, 127; *Римско освајање и организација римске власти*, у: ИСН I, 66-76, (М. Мирковић); *Војводина I*, 61-77 (Н. Вулић); Н. Вулић, *Октавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије*, Глас СКА II одељење LXXII/44 (1907), 1-36; Ф. Папазоглу, *Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба*, ИЧ 7 (1957), 303-307; М. Mirković, *Sirmium – istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008, 23-26; Ista, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968, 21-36; П. Милошевић, *Антички Сирмијум*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица 1969, 19-24; *Историја Београда I*, Београд 1974 (М. Гарашанин, В. Кондић), 51-89; К. Patsch, *Ilirska carina i megje provincija*, Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XVII (1905), 482;

²⁸⁷ М. Mirković, *Sirmium*, 29-35, 47-56; М. Mirković, *Sirmium - its History from the I Century A.D. to 582. A.D.*, *Sirmium-arheološka istraživanja u Sremu I* (1971), 5-60; П. Милошевић, *Антички Сирмијум*, 20-21

²⁸⁸ М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 37-45; С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама 1-3 век н.е.*, Београд 2002, 154-159

стратешких тачки у западном делу Мезије поготово у време освајања Дакије. Могуће је да је у то време у њему боравила легија 4. Флавија, која је након покорвања Дачана премештена у Сингидунум. Након тога у њему су били стационирани само помоћни одреди. Није потврђен као колонија, већ само као муниципијум.²⁸⁹ Виминацијум је био највеће градско насеље у Горњој Мезији и врло значајан војни центар посебно у време рата са Дачанима. Он је основан највероватније одмах по доласку Римљана на Дунав, почетком 1. века нове ере, а легијски логор је изграђен вероватно крајем истог века. У Виминацијуму је била стационирана легија 7. Клаудија, а постојало је и велико насеље. Статус муниципијума Виминацијум је добио у време цара Хадријана, а колонија је постао у првој половини 3. века када је добио и право ковања бакарног новца. Он је од половине 2. века био седиште царског намесника, легата поменуте легије и других војних и цивилних функционера.²⁹⁰

Ауреус Монс се јавља прилично касно, тек у 3. и 4. веку. Кастел је постојао од раније, највероватније од 1. века али није спадао у већа и значајнија утврђења, о његовој посади нема података у прва три века. Вероватно је ту био стациониран део легије 4. Флавија. Свој значај је стекао релативно касно. У његовој близини се налазило мање насеље и станица Винцеја, где се на обали Језаве налазила кула осматрачница која се надовезивала на систем граничних утврђења између Ауреус Монс и Маргума.²⁹¹ Важнији градови су на били и Рациарија (данас Арчар у Бугарској) и Акве. Систем утврђења обухватао је и бројне каштеле који су се налазили дуж Дунава. То су били Трикорниум, Винцеја, Ледерата, Пинкум, Купе, Нове, Скрофуле, Талиата, Трансдиерна, Дукепрата, Капут Бовис, Диана, Понтес, Егета. На левој обали реке налазили су се Контра Маргум и Таурунум.²⁹²

У време цара Константина територија Царства је подељена у префектуре, а ове области су биле обухваћене префектуром Илирик (*Praefectura praetorio per Illyricum*). Њене границе према варварима су биле на северу на реци Дунав од ушћа Саве до ушћа Вита, а на западу се граничила са Италијанском префектуром на Сави, Дрини и линији нешто

²⁸⁹ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 50-55

²⁹⁰ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 56-69; С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, 159-164

²⁹¹ М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 83-85, 97-98

²⁹² М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, 51-52; 95-115; П. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896, 6-15; С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, 78-83, 166-168

западније од горњег тока Дрине ка Которском заливу. Граница према источној префектури је ишла од ушћа реке Вит до ушћа Месте. Илирик је био подељен на две дијецезе Дакију на северу и Македонију на југу. У оквиру дијецезе Дакије налазиле су се провинције Горња Мезија, Приобална Дакија, Медитеранска Дакија, Дарданија и Превалитана. Управу у овој области је вршио *magister militum per Illiricum*. Оваква организација и већа концентрација трупа имале су задатак да обезбеде већу сигурност на дунавском лимесу. Вероватно су у то време подигнуте и тврђаве на овом подручју, оне које је половином 6. века обновио цар Јустинијан.²⁹³ При коначној подели царства на Западни и Источни део ове области су потпале под управу Источног двора и делиле његову судбину.²⁹⁴

Велико искушење у одбрани северне границе Царства огледало се у најездама варвара. Цар Константин је често боравио у овим областима. Године 316. сукобио се са Лицинијем код Цибале. Између 316. и 321. године је боравио у Сирмијуму или у Сердики, а после једног напада Сармата прешао је из Паноније на територију данашњег Баната и тамо их поразио. Године 334. је боравио у Виминацијуму због ратова са Готима у областима изнад северних граница Царства. Цар Констанције је боравио у Сирмијуму због сукоба са Сарматима и Квадима, а код Мурсе се 350. сукобио са узурпатором Магненцијем. Поново је ратовао са варварима 357-8. године. Исти разлози су вероватно у Виминацијум довели и Јулијана 363. године, а на путу ка власти је боравио у Сирмијуму. Године 364. у Сирмијуму су након сусрета у Медијани срели цареви браћа Валентијан и Валенс и договорили се о подели дворских служби, а цар Валенс је користио Сирмијум као базу за рат против Сармата.²⁹⁵

Учесталији и озбиљнији упади варвара су постали од напада Сармата и Квада на Сирмијум око 373. године. Град тада није био спреман за одбрану, бедеми су били у

²⁹³ Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, ЗРВИ 19 (1980), 19-20; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 55-56

²⁹⁴ Цар Теодосије је извршио поделу Царства на Источни и Западни део 395. године. Источном делу су мало касније припале и дијецезе Дакија и Македонија које су од тада сачињавале посебну префектуру Илирик. Западном делу је остала Панонска дијецеза, која је 437. године такође прикључена Источном царству. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 73-74; *Централне балканске области у доба позног царства*, у: ИСН I, (М. Мирковић), 96; *Ista, Sirmium*, 75-77)

²⁹⁵ *Централне балканске области у доба позног царства*, у: ИСН I, (М. Мирковић), 94-95; *The Cambridge ancient history*, vol. XIII, *The late empire A.D. 337-425*, (D. Hunt), 32-34; М. Мирковић, *Sirmium*, 66-71; М. Мирковић, *Rimski gradovi*, 72; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица, 36, 38

жалосном стању, те се одмах приступило утврђивању града. Напад ипак завршио неуспешно јер варвари нису били вични опседању градова, али су опустошили околину и однели велики плен. Након тога је на дошао и сам цар Валентијан да настави вођење рата.²⁹⁶ Сармати су нападали и границу у Мезији, где их је потукао Теодосије, потоњи цар. Цар Валентијан је 375-6. године умро током преговора са Сарматима на Дунаву. Не дуго потом је уследила најезда Гота са којима је у сукобу код Хадријанопоља 9. августа 378. године и сам цар Валенс изгубио живот, а они су се разлили по целом Балканском полуострву. Након тога се цар Грацијан који је управљао западним делом царства састао са Теодосијем у Сирмијуму и прогласио га за августа и препустио му управу у источном делу царства 19. јануара 379. године. Следеће године су се опет састали у истом граду да би се договорили о новој подели царства. Грацијан је на граници царства боравио и 382. године када се налазио у Виминацијуму. Готи су се повукли и са њима је три године касније склопљен савез foedus по коме су се они делом населили у Тракији, а делом у Панонији, и били су дужни да као федерети царства пружају војну помоћ. Насељавање варвара на граници било је врло ризикантно за Царство јер није увек ишло лако са исплатом уговорене суме за чување граница, а варвари су користили сваку прилику да харају по Царству. Визиготски краљ Аларик се подигао и пустошио по целом Балканском полуострву, да би 394. године био умирен склопљеним савезом, а две године касније је Аларик од цара Аркадија добио титулу *magister militum per Illiricum* и команду над царском војском у централним областима Балкана. Не дуго потом, 401. године Готи су одлучили да оду на Запад са незваничном дозволом Источног двора. Тамо су после три опсаде успели да заузму Рим 410. године. Пут за Италију их је водио поред Сирмијума у чијој су околини остали насељени многи Готи.²⁹⁷

Много више невоља Византији је нанела најезда Хуна који су окупљени око свог вође Атиле створили моћно царство. Они су се већ тридесетих година 5. века налазили на левој обали Дунава насупрот Маргума. Није много времена прошло када је северна граница Царства почела да попушта пред њиховим налетима. Они су већ 441. године упали у Илирик и наредних година разорили градове, Виминацијум, Наисус, Сингидунум,

²⁹⁶ М. Mirković, *Sirmium*, 95-96

²⁹⁷ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 70-75; *The Cambridge ancient history*, vol. XIII, The late empire A.D. 337-425, (J. Curran), 94-103, (R. C. Blockley), 114-115, 120-128; Ц. Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, Београд 2010, 41-44, 47-54, 63-68; М. Mirković, *Sirmium*, 71-73; *Ista, Rimski gradovi na Dunavu*, 72

Маргум,²⁹⁸ Сирмијум.²⁹⁹ У још неколико напада успели су да продру до Тракије и Термопила. Иза себе су остављали пустош и нанели су велику штету развоју градова које су освојили. Балканско полуострво је било разорено њиховом најездом када су кренули на запад где су поражени на Каталаунском пољу 451. године. Две године касније Атила је умро, а његово царство се распало те су и у Панонији били поражени на реци Недао од стране групе германских племена окупљених око Гепида. Ипак, хунско освајање је за собом оставило дубоке последице. Подунавље је за извешан период било изгубљено за Царство, градови су разорени, а становништво поробљено или расељено.³⁰⁰ Приск каже да је Атила тражио од Царства да Ромеји престану да обрађују земљиште које су Хуни освојили на потезу од Паноније (односно данашњег Срема) па све до града Нове (данас Стаклен код Свиштова), и то у дубини од пет дана хода, односно до Ниша, који је он одредио за границу.³⁰¹

После пропасти хунске државе у великим етничким померањима Гепиди су се населили око реке Тисе и тако постали суседи Царства према Панонији и Мезији, а вероватно им је припала и област око Сингидунума и Виминацијума која је формално била под влашћу Царства. Остроготи су се уз дозволу цара Маркијана населили у Панонији где су као федерати царства требали да бране његове границе. За време њиховог боравка на овом подручју, граница је доживљавала озбиљне перфорације, а градови који су се налазили на њој често су мењали господаре. Остроготи су се у Панонији налазили под вођством три брата Валамера, Видимера и Тиудимера од којих је сваки имао део територије којом је управљао. Валамеру је највероватније припадала област данашњег

²⁹⁸ Приск наводи да су Хуни заузели Виминацијум и друга утврђења на Дунаву. У том контексту спомње и Маргум. Међутим, не спомиње Сингидунум. (ВИИНЈ 1, 9-11) О хунском освајању Сингидунума говори Марцелин и каже да је хунски краљ са својом великом војском упао у Илирик и разорио Ниш и Сингидунум и многе друге градове и насеља у Илирику. (*Monumenta Germaniae Historica, Chronica minora*, саес. IV, V, VI, VII, vol. II, ed. Т Mommsen, Berolini 1894, 80). О варварском пустошењу Сингидунума говори и Прокопије. (ВИИНЈ 1, 66); Видети и: Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 1; М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu*, 46, 55, 73

²⁹⁹ Сирмијум се ни у једном од извора поменутих у предходној напомени не помиње изричито као град освојен 441. године. Приск говори о паду Сирмијума као о познатом догађају, али нема временску одредницу. (ВИИНЈ I, 9-10) Међутим врло је извесно да је и Симијум настрадао од хунске најезде када и поменути градови. Видети опширније: М. Мирковић, *Sirmium*, 98-99

³⁰⁰ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 77; Ј. Harmatta, *The dissolution of the Hun empire*, *Acta archaeologica Hungariae* 2 (1953), 277-304; Ц. Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, 94-105; *The Cambridge ancient history*, vol. XIV, Late antiquity: Empire and successors A.D. 425-600, 701-708, 712; Д. Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Београд 1980, 9-20

³⁰¹ ВИИНЈ I, 12-13; *The Cambridge ancient history*, vol. XIV, 709; Централне балканске области, у: ИСН I, (М. Мирковић), 97

Срема, а када је он погинуо вероватно је његову област наследио брат Тиудимер, Теодориков отац. Остроготи су успешно бранили византијске границе од напада разних племена која су живела северно од Дунава, најпре Скира и Свева, али када би Царство пропустило да исплати договорену суму за одбрану граница, они би упадали у Илирик и пустошили византијске земље. Зато су синови остроготских вођа послати као таоци у Константинопољ. Међу њима је био и Теодорик. Он се међу своје вратио 471. године и без знања свог оца је заузео Сингидунум од Сармата који су га били задобили под нејасним околностима.³⁰² Две године касније Остроготи су напустили Панонију, један део је под вођством Видимеровим отишао на запад, док је други део са Тиудимером и Теодориком преко ушћа Саве отишао према Македонији и касније Дакији и Доњој Мезији. Земље које су они напустили заузели су Гепиди укључивши и град Сирмијум. Међутим, Остроготи под Теодориком су склопили савез са царем Зеноном и кренули да сруше власт Одоакара у Италији. Пут их је водио преко области у Панонији и Сирмијума где су се сукобили са Гепидима који нису хтели да им дају слободан пролаз. Остроготи су их потукли и наставили даље према Италији, док су поменуте области остале под влашћу Гепида, али не за дуго, јер када је Теодорик створио у Италији државу сматрао је Панонију земљом коју су Остроготи добили од Источног двора својом и желео је да је укључи у своју државу. Његов војсковођа Пиција је 504. године поразио Гепиде који су му се предали у Сирмијуму, те су након тога били протерани преко Дунава, а Панонија са Сирмијумом укључена у Теодорикову државу.³⁰³ Византијско царство поред све муке које је проживљавало није било спремно да се одрекне ових области и врло је неблагонаклоно гледало на ово отуђивање његове територије. До директног сукоба са Теодориком није дошло, али је он стао на страну Мунда, човека који је био хунског порекла и зет гепидског краља и који је са седиштем на Морави организовао пљачкашке походе по Царству. Када је *magister militum per Illuicium* Сабинијан био послат против њега, Мунду се прикључио Теодорик и Сибинијан је био поражен на Морави код Маргума 505. године. Непријатељства цара и Теодорика су трајала све до 510. године када је закључен мир по коме је Панонија са Сирмијумом припала Остроготима. Сингидунум и Басијана и њена

³⁰² М. Мирковић, *Остроготи у Панонији после 455. године*, ЗРВИ 10-1, (1968), 119-126; М. Mirković, *Sirmium*, 99-101; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 2

³⁰³ Ц. Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, 118- 124; *The Cambridge ancient history*, vol. XIV, Late antiquity: Empire and successors A.D. 425-600, 529-531 (М. Humphries) М. Mirković, *Sirmium*, 101-102; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 41-43

територија су припале управи Источног двора.³⁰⁴ Да би напакостио Готима, цар Анастасије је у данашњем источном Срему населио Херуле. Али, како они нису од Гота могли да се шире даље на запад, почели су да угрожавају византијске територије.³⁰⁵ Они су заједно са Гепидима уз прећутну дозволу Источног двора покушали 528. године да од Гота освоје Сирмијум, али их је разбио војсковођа Витигес који је након тога ушао у Мезију и за кратко освојио и Сингидунум. Византија је поново за кратко заузела Сирмијум 535. године, али су га већ следеће године заузели Гепиди који су се вратили у земљу одакле су их како смо раније поменули били истерали Остроготи, те су пустошили по Горњој Мезији. Византијско заузимање Сирмијума је фактички било без икаквог значаја јер нису успели да га дуже задрже. Прокопије каже да је Сирмијум услед ратних разарња и епидемија остао пуст.³⁰⁶ Нов фактор који се појавио у овим сукобима били су Лангобарди који су већ од око 546. године били у суседству Гепида и ратовали су са њима. У њиховим међусобним сукобима стадала је цела Панонија. Слабији Гепиди су у помоћ позвали Кутригуре који су живели на ушћу Дунава и који су се на свом путу расули по целој Мезији пустошећи све пред собом. Византија је понудила помоћ Гепидима у сукобу са Лангобардима, али је тражила да јој се за узврат врати Сирмијум, на шта су Гепиди због тешке ситуације у којој су се нашли и пристали. Чак су пристали да врате и територију између Саве и Драве, али по окончању рата су изиграли Царство и задржали обећано за себе.³⁰⁷

Нова опасност претила је Царству и од Словена. Они и друга варварска племена су од почетка 6. века упадали у област Тракије.³⁰⁸ Цар Јустинијан је покушао да одбрану граница на Дунаву обезбеди обнављањем и изградњом низа утврђења на десној обали реке, од ушћа Саве па скоро до Црног мора. Међу најзначајнијма су се истицали обновљени Сингидунум и Виминацијум, изграђен је Октабон, а поправљени су и обновљени Рациариа, Акве, Пинкус, Купе, Нове, Ледерата, Талиата, *Ducis partum*, *Carput*

³⁰⁴ Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 3; Е. Stein, *Historie du Bas-Empire 2*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949, 146, 156, 293, 308

³⁰⁵ J. V. Bury, *History of the later Roman empire*, vol. 2, From the death of Theodosius I to the death of Justinian, New York 1958, 300-301

³⁰⁶ ВИИНЈ I, 51-52; *Централне балканске области*, у: ИСН I, (М. Мирковић), 103-104; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 82; Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, ЗРВИ 19 (1980), 33; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 44; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 7

³⁰⁷ J. V. Bury, *History of the later Roman empire*, vol. 2, 301-302 М. Mirković, *Sirmium*, 103; ВИИНЈ I, 50

³⁰⁸ Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, 23-24; *Досељавање Словена на Балканско полуострво*, у: ИСН I, (Ј. Ковачевић), 111-112

bovis, Диана, Понтес.³⁰⁹ Јустинијанова политика је у Илирику имала дефанзиван карактер, за разлику од његових тежњи на другим странама. Ипак, овај систем утврђења није одговорио свом задатку. Већ 448. и 550. године маса Словена се слила преко доњег тока Дунава и зарила дубоко у Балканско полуострво.³¹⁰ Још једна значајна промена се догодила када су 567. године удружени Авари и Лангобарди срушили државу Гепида. У то време Византија је заузела Сирмијум. Остатак државе Гепида и територију Лангобарда који су отишли заузели су Авари којима су у периоду 571-578. године били потчињени и панонски Словени. Ови догађаји су сасвим пореметили равнотежу снага на граници Царства које је у суседству сада добило много незгодније непријатеље.³¹¹

Сирмијум је тада добио важну улогу у чувању византијске границе према Аварима. Њихово отимање око овог града почело је 567. и трајало је са прекидима до 582. године и може се поделити у две фазе. Прва би била од 567. до 573. године у којој је после краћег сукоба проблем решен примирјем по коме је Византија задржала Сирмијум. Након тога су односи били мирни све до 579. године, када је највероватније почела изградња моста на Сави који је онемогућио Византији да брани град. Ова друга фаза сукоба завршила се 582. године коначним падом Сирмијума под аварску власт. Те догађаје је

³⁰⁹ ВИИИЈ I, 66-69; М. Мирковић, *Rimski gradovi na Dunavu*, 47,73, 81, 88, 101, 103, 109, 112, 114, Западно од Сингидунума, односно граница на Сави није била обухваћена радовима на фортификацијама. Она је очигледно била слабо брањена јер и сам Прокопије кад наводи тврђаве које је обновио цар Јустинијан креће од Сингидунума. (Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, 37 нап. 86) Важно је поменути и то да је због немогућности да се варвари задрже на самој реци Дунаву, да би се онемогућили да се слободно крећу по Балканском полуострву, створен је и значајан систем фортификација јужно од ове реке у дубини Балканског полуострва, који је требало да послужи као друга линија одбране залеђа дунавске границе. (Љ. Максимовић, *Северни илирик у 6. веку*, 38-40; *The Cambridge ancient history*, vol. XIV, Late antiquity: Empire and successors A.D. 425-600, 718-719 (M. Whitby) J. V. Bury, *History of the later Roman empire*, vol. 2, 308-310

³¹⁰ ВИИИЈ I, 38, 45-46; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 8 сматра да је ова провала ишла управо преко Горње Мезије и то долином Мораве јер се каже да су прешавши реку Дунав стигли у околину Ниша. Љ. Максимовић се не слаже са овим тумачењем Прокопијевих речи и овај продор локализује на долину Тимока. (Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, 34-35, 41); Померање правца словенских продора према западу истиче и J. W. Barker, *Justinian and the later Roman empire*, Madison 1966, 196; О словенским упадима видети и: Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 6. века*, ЗРВИ 8-2, (1964), 263-270; В. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, *Zgodovinski časopis* 4 (1950), 24-90; С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 2005, 9-17; Досељавање Словена на Балканско полуострво, у ИСН I, (Ј. Ковачевић), 109-124; К. Јиречек, *J. Радонић, Историја Срба I*, Београд 1981, 46-62; С. Станојевић, *Византија и Срби*, књ. 2, Колонизација Словена на Балканском полуострву, Нови Сад 1906;

³¹¹ Г. Острогорски, *Историја Византије*, 90-91; Љ. Максимовић, *Северни Илирик*, 44-45; Централне балканске области, у: ИСН I, (М. Мирковић), 104-105; Досељавање Словена, у: ИСН I, (Ј. Ковачевић), 114-115; Ц. Б. Бјурџи, *Варварска инвазија на Европу*, 172-180; М. Мирковић, *Sirmium*, 104; Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977, 41-42; Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско-словенских односа 559-578*, ИЧ 42-43, (1995-1996), 227-236; Т. Живковић, *Односи Авара и подунавских Словена 579-626. године*, ЗМСИ 56, (1997), 7-17

детално описао Менандар.³¹² Губитак Сирмијума је у многоне отежао одбрану граница Горње Мезије, те су Авари освојили и Сингидунум и Виминацијум 584. године.³¹³ Догодили су се и први напади на Солун 584. и 586. године.³¹⁴ Сингидунум је остао у аварској власти све до почетка војне кампање цара Маврикија против Авара и Словена 592. након чега су убрзо покушали да га поново освоје 593. године. Још једном су Авари освојили Сингидунум 596. године, али се нису дуже задржали јер их је одатле потиснуо византијски војсковођа Приск. Три године касније, Приск је однео три победе над Аварима код Виминацијума и натерао их на повлачење, те их је још неколико пута поразио на територији преко Дунава. Међутим, како су борбе на далеком Дунаву дуго трајале, византијска војска је губила на борбености и дисциплини и када је 602. године добила наређење да поново презими са друге стране Дунава оглушила се о њега, напустила Подунавље и пошла ка Цариграду где је срушен цар Маврикије. Иако је поменути рат на Дунаву био војно успешан за Византију, дугорочно гледано, цео поход је био осуђен на неуспех. Царство је било немоћно да заустави уништење овог дела границе и продор Словена на југ. Словени су, за разлику од других варвара, већ били почели да се трајно насељавају на територији Царства, што је представљало веома значајну појаву у историји Византије, а поготово је значајно за историју поднебља које овде обрађујемо.³¹⁵

За време владавине цара Ираклија Словени и Авари су допрли све до цариградских зидина харајући успут многе градове. Граница на Дунаву је у потпуности попустила пред њиховим налетима, а они су фактички крстарили Балканом да би били заустављени тек под Цариградом. Тешко је поверовати да су у таквим околностима градови на Сави и Дунаву остали поштеђени, те се морамо са великом резервом односити према податку Константина Порфирогенита који помиње византијског стратега у Сингидунуму 630. преко којег су Срби тражили другу област за насељавање, мада се не може ни одбацити

³¹² ВИНЈ I, 87-98; М. Мirković, *Sirmium*, 104-111; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 45-47; Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, 46-53;

³¹³ ВИНЈ I, 106-107; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 10; М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu*, 47, 73)

³¹⁴ ВИНЈ I, 175-184; Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953, 33-73

³¹⁵ ВИНЈ I, 112, 120-121, 123-126; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 100-101; Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, 54-61; Досељавање Словена, у: ИСН I, (Ј. Ковачевић), 119-124; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 10-12; Љ. Максимовић, *Северни Илирик*, 46-49; Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 6. века*, ЗРВИ 8-2, (1964), 270; Ј. В. Bury, *History of the later Roman empire*, vol. 2, 298; Видети и: Ф. Баришић, *Цар Фока (602-610) и подунавски Авари-Словени*, ЗРВИ 49-4, (1956), 73-86;

могућност постојања византијског заповедника у овом граду. Тај податак нас у сваком случају упућује на додире Срба са овом регијом и њихово присуство на подручју Београда.³¹⁶ Постоји мишљење да су Срби обитавали и на поречју Саве, на простору касније Мачве.³¹⁷ Порфирогенитов податак је уједно и последњи податак о Сингидунуму све до краја 9. века када се јавља са словенским именом Београд. Почео је процес који је водио ка нестајању позноримских градова и настајању насеља новог друштва.

3.2 Између Франачке, Бугарске и Византије

После неуспешне опсаде Цариграда 626. Авари су одустали од експанзије ка Византији и углавном су остали иза граница на Сави и Дунаву. Окренули су се ка западу и каганат више није представљао озбиљнију опасност по византијско царство. Од 791. године отпочели су ратови Карла Великог (768-814) против Авара, у којима су они неколико пута поражени. Кампања је након 803. године већ била окончана. На потезу Дунава од Беча до Рабе је створена нека врста вазалне државе Авара. Франачка власт није ишла даље од реке Тисе, те је простор између Рабе и Дунава и Дунава и Тисе остао ван франачке власти. Источне делове каната данашњи Банат и подручје југозападних Карпата освојили су Бугари. До половине 9. века Авари су углавном нестали са ових простора стешњени између Франака на западу и Бугара на истоку. Када су се Мађари населили у Панонску низију, Авари ако их је уопште још ту било, нису представљали значајан фактор.³¹⁸ Пошто је Карло Велики освојио аварске територије, дошао је у непосредну близину Посавине и Подунавља о чијим деловима је овде реч. Његова држава је допирала до Фрушке горе и Дунава, а територија између Саве, Драве и Дунава је чинила посебну

³¹⁶ ВИНЈ II, 49; Ј. Калић, *Вести Константина VII Порфирогенита о Београду*, у: Европа и Срби: средњи век, Београд 2006; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 119-121; Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, 12-13; Љ. Максимовић, *Северни Илирик*, 50; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије*, Зборник историјског музеја Србије 20 (1983), 56-58; О аварско-словенској опсади Цариграда детаљно видети: Ф. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626*, *Byzantion* 24 (1954), 372-395.

³¹⁷ Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, 14-15;

³¹⁸ Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, 86-100; Т. Живковић, *Односи Авара и подунавских Словена 579-626. године*, 16

управну област на чијем челу је стајао домаћи кнез који је био одговоран фурланском маркгрофу.³¹⁹

Међутим, видимо да се у овој области појавио још један значајан чинилац. Била је то ојачала Аспарухова Бугарска држава чије су се западне границе крајем 7. или почетком 8. века померале ка долини Тимока. Теофан каже да се њена граница протезала за западу до Аварске.³²⁰ За време владавине кана Крума (803-814) граница на западу се померила на Дунав и Тису³²¹ до њеног ушћа, на територију која је некад припадала Аварима. За време владавине кана Омуртага (814-831) нека словенска племена потчињена Бугарима су се у жељи да се ослободе бугарске власти обратила франачком владару Лудвигу Побожном (814-840). Бугари су се због тога у неколико наврата 827-829. године након неуспелих преговора сукобили са Лудвигом Побожним, те су након уговореног мира 832. и потврђеног 845. године успели да своју западну границу помере на Тису, Дунав, Драву и Саву обухватајући цео данашњи Срем, Београд, Банат и браничевску област. За време тих похода су бродовима преко Дунава упловили у реку Драву.³²² Бугари су своју власт од половине 9. ширили и ка западу Балканског полуострва, где су у неколико наврата

³¹⁹ V. Gjuselev, *Bulgarisch-fränkische beziehungen in der ersten Hälfte des IX jhs*, *Byzantinobulgarica* II (1966), 19; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 47-48; Gy. Györffy, *Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, *Споменица Историјског архова Срем*, 1 (2002), 10; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 28; Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, *Војводина* 1, Нови Сад 1939, 101-102; Сирмијум се помиње у jednoј поеми из 799. године. (*Eincharidi vita Catroli Magni*, ed. G. H. Pertz, G. Waitz, *Hannoverae* 1911, 44)

³²⁰ ВИИНЈ 1, 225; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, 90; В. Primov, *Bulgaria in Eight Century. A General outline*, *Byzantinobulgarica* V (1978), 7/41; S. Runciman, *A History of first Bulgarian empire*, 26-27; Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991, 77-85

³²¹ Према Златарском, граница између Франачког царства и Бугарске се налазила на Тиси, док Коледаров сматра да није у потпуности оправдано поставити овако оштре границе, те износи мишљење да је простор између токова Дунава и Тисе чинио гранични појас ове две државе. (П. Коледаров, *Политическа географія на средновековната бѣлгарска дѣржава, Част I, От 681 до 1018 г*, Софија 1979, 32-33; В. Н. Златарски, *История на бѣлгарската дѣржава прѣз срѣднитѣ вѣкове, томъ I, часть I*, Софија 1938, 248).

³²² В. Н. Златарски, *История на бѣлгарската дѣржава*, 311-316; S. Runciman, *A History of first Bulgarian empire*, 50-52, 81-84; П. Коледаров, *Политическа географія*, 37; P. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, *ЗРВИ* 47 (2010), 55-78; Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, *Војводина* 1, Нови Сад 1939, 102-103; М. Динић, *Средњевијековни Срем*, у: Српске земље у средњем веку, 271; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 48; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 29-30; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 69, 111) У време када се Бугарска ширила на западне области помиње се да су том приликом под њихову власт потпала племена Тимочани и Абодрити или Преденеценти. Ови други су често погрешно идентификовани са Браничевцима. Они су становали северно од Дунава вероватно у околини реке Бодрог, притоке Дунава. (М. Динић, *Браничево*, 90 нап. 21); Видети и: Н. Граџанин, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju: od konca 4. do konca 11. stoljeća*, Zagreb 2011.

ратовали са Србима.³²³ Тако су се градови које овом приликом обрађујемо нашли у саставу бугарске државе. Иако се Бугарска простирала са обе стране река Саве и Дунава на овом подручју, те су ови градови привремено изгубили свој погранични карактер, они су се ипак налазили на периферији државе чији се тадашњи центар налазио у Плиски.

Крајем 9. века, тачније 895/896. године у панонску област су се доселили Мађари. Овај ратоборни народ се у првим деценијама по досељавању у Панонску низију упуштао у бројне пљачкашке походе и према западу и према југоистоку. Крај овим походима учинили су порази Мађара на Леховом пољу 955. на западу од Немаца и код Аркадиопоља 970. на истоку од Византије, након чега су се Мађари трајно настанили у поменутим областима. То је уз досељавање Словена једна од најзначајнијих појава јер је била трајног карактера и много је утицала на формирање етничке и политичке слике ових простора. Тако су и Срби и Мађари врло рано ступили у непосредни контакт. Познато је да Поп Дукљанин пише да је кнез Часлав погинуо у сукобу са Мађарима на реци Сави након чега је његово тело бачено у ову реку.³²⁴

Бугарска је у време царева Симеона и Петра чврсто држала области јужно од Саве и Дунава и на западу водила ратове са Србима који су иако под владавином домаћих кнежева признавали врховни суверенитет византијског цара. Ово доба је прожето бројним византијско-бугарским сукобима који су се одигравали далеко од подручја које обрађујемо.³²⁵

Византија је поново загосподарила обалама Саве и Дунава 971. када је Јован Цимискије скршио бугарско царство. Међутим убрзо се након избијања устанка Комитопула 976. Самуилово царство раширило и на ове области, мада се не може тачно рећи када. Уништењем Самуиловог царства, Византија је уклонила свог главног супарника на Балканском полуострву поново вратила своје границе на Саву и Дунав. Извесну препреку ка томе је представљао господар Сирмијума Сермон, кога је на превару убио Константин Диоген и заузео град, 1018. године. У западном делу полуострва Срби, Хрвати и остала словенска племена су признавали суверенитет цара. Тако је Византија након варварских најезди крајем 6. века, поново вратила Балкан под окриље своје власти,

³²³В. Н. Златарски, *История на българската държава през сръдните векове*, 316-317; П. Коледаров, *Политическа география*, 39; 44-45; *Образовање српске државе*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 147-148

³²⁴*Историја Мађара* (П. Рокаи), 13-15, 17-20; Т. Живковић, *О северним границама Србије*, 14; *Љетопис попа Дукљанина*, превод и коментар: С. Мијушковић, Титоград 1967, 214

³²⁵*Србија између византијског царства и Бугарске*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 156-169

али је овога пута северно од Саве и Дунава имала нове суседе – Мађаре. Тако су Византија и Угарска постали непосредни суседи на Дунаву чији односи нису били пријатељски с обзиром да су обе државе претендовале на исте области, најпре на Срем који је након 1018, како смо видели, припао Византији.³²⁶

Поновним укључивањем Балканског полуострва у границе Византије ширило се и тематско уређење на ове просторе. О овом проблему постоје подељена мишљења. Једна теорија је да су земље на доњем току Саве и у Подунављу биле су укључене у тему Бугарску са седиштем у Скопљу, мада постоје и мишљења да је била организована посебна тема Сирмијум или Србија са седиштем најпре у Сирмијуму а касније у Београду, а чији је први заповедник био Константин Диоген који је успео да освоји Сирмијум и Срем. Константин Диоген је био намесник административне јединице на граници са Угарском, била она тема или не. У сваком случају византијски управни систем који је подразумевао тематско уређење је био заступљен на поречјима Саве и Дунава.³²⁷

3.3. Између Византије и Угарске

Наредних безмало два века ово подручје је представљало границу између Византије и Угарске. Тај период је био обележен угарским претензијама ка југу и покушајима царства да сачува северне области. Од друге половине 11. века ојачала Угарска је почела да угрожава византијске границе и тај сукоб је са мањим или већим прекидима трајао све док се Византија није потпуно повукла са овог простора. Овом приликом се нећемо подробније бавити конкретним поводима који су доводили до сукоба,

³²⁶ ВИНЈ 3, 136-140; S. Runciman, *A History of first Bulgarian empire*, 217-252; Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 280-282, 286-288, 294-295; С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998, 99, 131-132; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 50-52; И. Дуйчев, *Последният заштитник на Срем в 1018. г.*, Известия на Института за история 8 (1960), 311-320; *Историја Бугарске* (И. Божилов), Београд 2008, 74-95; Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, 156-162;

³²⁷ Г. Острогорски се са опрезом залаже за постојање теме Сирмијум, и сумња у у превелики територијални опсег теме Бугарске у супротном случају. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 297 нап 2; Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, ЛИЧ 1 (1963), 9;) Љ. Максимовић допушта ову могућност с обзиром на то да је ова територија имала велики значај за Византију, (*Тријумф Византије почетком 11. века*, у: ИСН I, (Љ. Максимовић), 172-174); Постојање теме Србије не негира ни Тибор Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, 16-17 као ни Т. Wasilevski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XI et XII siècle*, ZRVI 8/2 (1964), 465-482; Против теме Сирмијум се изјаснио Златарски који одриче њено постојање и наводи да је постојало само сремско погранично војводство које је било потчињено управнику теме Бугарске. (В. Н. Златарски, *История на българската държава прѣзь срѣднитѣ вѣкове*, 16 нап. 1)

већ ћемо настојати само да кроз поменуте окршаје анализирамо стање на поменутом граничном подручју.

Треба се најпре осврнути на унутрашње кризе у оквиру самог Царства. Заповедник Сирмијума Константин Диоген је 1026. године ратовао против Печенега.³²⁸ Треба поменути и устанак Петра Дељана 1040-1041, чије је исходиште било у околини Београда. Потекавши са севера земље, устанак се ширио ка њеним централним областима, али је убрзо био угушен.³²⁹

У сукобима са Угарском прва на удару је била област Сирмијума, која је нападнута већ педесетих година 11. века, али није дуго остала у угарској власти јер је цар Исак I Комнин (1057-1059) брзо интервенисао.³³⁰ Године 1068. краљ Соломон је поново напао Сирмијум и за кратко освојио неки византијски погранични град, могуће Београд.³³¹ Угари су очигледно помно пратили збивања у Царству. Тако је нови угарски напад уследио 1071. године.³³² Тада је угарска војска после тромесечне опсаде успела да освоји Београд и да га страховито опљачка. Освојен је и Сирмијум са околином који је након тога више деценија остао у угарској власти. После тога су угарске трупе продрле све до Ниша одакле је краљ узео руку светог Прокопија и однео је у Сирмијум. Ипак, Београд није задуго остао у угарској власти, под нејасним околностима је убрзо враћен под окриље Царства.³³³ Неких пограничних чарки је изгледа било и у вези са устанком Константина Бодина следеће године, мада овај устанак није захватио поменуте области.³³⁴ Нићифор

³²⁸ ВИИНЈ 3, 163, 251

³²⁹ ВИИНЈ 3, 141-155, 228-229, 252-54; В. Н. Златарски, *История на българската държава прѣз сръѓднитѣ вѣкове*, том II, София, 1972, 44-70; *История на България*, том 3, София 1982, 28-34; *Осамостаљивање и успон дукљанске државе*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 183; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 308-310

³³⁰ ВИИНЈ 3, 174; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 53

³³¹ *Annales Posonienses*, MGH SS, XIX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1866, 572; В. Н. Златарски, *История на българската държава*, II, 138-139; *Historiae Hungaricae fontes domestici III*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1884, 209

³³² Исте године се догодила знаменита битка код Манцикерта где су Селџуци страховито поразили византијску војску, заробили и самог цара који је након тога лишен власти. Исте године је Роберт Гвискард освојио Бари и са те стране чинио озбиљну претњу Царству. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 325-327)

³³³ Хронологија ових догађаја није потпуно прецизна, али је велики допринос њеном разрешавању дала Ј. Калић, Београд у средњем веку, 40-42 наводећи да је оправдано ставити ове борбе у 1071/2. годину пре него 1072/3. Исто наводе и G. Mogačsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 64-65; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 36-37; За другачије датирање видети: F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost*, Beograd 1931, 185 (М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд 1951, 10-12, 19-20; *Historiae Hungaricae fontes domestici III*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1884, 209; *Annales Posonienses*, MGH SS, XIX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1866, 572; *Chronicon Budense*, ed. I. Podhradczyk, Budae 1838, 141-142)

³³⁴ К. Лиречек и Ф. Рачки су заступали тезу да се Бодинов устанак проширио и на ове области. (К. Лиречек, *Историја Срба I*, 135-136; F. Rački, *Borba Južnih Slovena*, 185) Супротног је мишљења Златарски. (В. Н.

Вријеније наводи да су тада освојени Ниш и Скопље, а да су Сирмијум и места око Саве и придунавски градови до Видина тешко пострадали. Остаје, међутим, нејасно због чега је писац поменуо Сирмијум који је у то време био у угарској власти.³³⁵

Међу бројним сукобима две државе било је и потребе за сарадњом када се појавио трећи чинилац оличен у одредима првог крсташког рата 1096. године. Први већи окршај је избио када је војска Валтера Без Имања стигла до Земуна који се налазио на месту где се завршавају границе Угарске, где се један њихов одред сукобио са мештанима. Инцидентата је било и када су прешли у околину Београда. Следећа група крсташа је пристигла до Земуна јуна исте године. Тада су крсташа под вођством Петра Пустуњака, чувши за пређашње догађаје, напали Земун и страховито га опљачкали. Византијски заповедник Београда, Никита, се пред овом опасношћу повукао у Ниш.³³⁶

Уследило је пар деценија мирног стања између Угарске и Византије оличене у родбинским односима.³³⁷ Међутим, исконски супротстављени интереси двеју страна нису могли бити лако отклоњени, а повода за рат увек је било. Једном приликом су становници Браничева истерали угарске трговце са једног острва на Дунаву, што је Угарској послужило као повод за напад на Византију.³³⁸ Најпре су Угари освојили Београд у лето 1127. године и разрушили га, те су грађу искористили за изградњу Земуна. Затим су освојили и Браничево и спустили се моравском долином дубље у византијску територију. Наредне године Јован II Комнин је послао флоту у Дунав, истерао Угаре из Браничева, те се његова војска пребацила на леву обалу ове реке и поразила угарску војску код Храма и похарала подручје данашњег Баната. Након тога царска војска је освојила Земун и цео Срем. Царска војска се затим повукла према Браничеву које је обновљено и снабдевано за одбрану. По повлачењу византијске војске Угарска је поново напала на Браничево и

Златарски, *История на българската държава*, II, 144; *Осамостаљивање и успон Дукљанске државе*, ИСН I (С. Ћирковић), 191-196.

³³⁵ ВИИИЈ 3, 238; Ј. Калић, *Београд*, 42-43

³³⁶ Ј. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем 11. века*, у: Европа и Срби – средњи век, 49-58; Иста, *Земун у 12. веку*, у: Европа и Срби - средњи век, 413-414; S. Runciman, *The first crusades journey across the Balkan peninsula*, *Byzantinoslavica* 19 (1949), 210-211

³³⁷ Угарски краљ Коломан (1095/6-1116) је настојао да негује добре односе са Византијом, те за његове владе није било сукоба са Царством. Он је чак удао ћерку Ладислава I (1077-1095), Пирошку (Ирину) за сина цара Алексија I, Јована II (1118-1143). До погоршања односа две државе је поново дошло за време владавине Стефана II (1116-1131), када је Коломанов брат Алмош који се више пута настојао домоћи престола свог брата, побегао у Византију, а цар Јован II одбио да га пошаље назад у Угарску. (П. Рокаи, *Историја Мађара*, 43-48; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 70-76; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 246, 356)

³³⁸ ВИИИЈ 4, 118

освојила Срем, па је цар поново послао војску која није постигла значајније резултате. Склопљен је мир 1128/9. чији садржај нам није ближе познат, али је извесно да је граница остала на Сави и Дунаву, односно да је Византија задржала градове Београд и Браничево, а угарска Земун и Срем.³³⁹

Након две деценије мира, борбе на овом подручју су настављене у време Манојла I Комнина. Угарски краљ је пружио подршку Србима у борби против византијске власти што је цару послужило као повод за напад на Угарску.³⁴⁰ Он је у јесен 1151. године³⁴¹

³³⁹ Најважнији извори за ове догађаје су Јован Кинам и Никита Хонијат који су их представили сваки на свој начин не слажући се у потпуности један са другим. Кинам је нешто опширнији у излагању, а Хонијат нешто сажетији, мада доноси и неке податке који се не налазе код Кинама. Кинам наводи да су Угари напали Београд и искористили његову грађу за утврђивање Земуна, док Хонијат тај догађај везује за Браничево. Близина Земуна и Београда, односно удаљеност Земуна и Браничева наводи на закључак да је ипак Кинам ближи истини, односно да је прво нападнут Београд. Мада, сам Кинам не говори о томе на који начин и када је Византија повратила Београд, него само о поновном утврђивању византијске власти у Браничеву. Он не помиње напад на Браничево у то време, али се тај податак налази код Хонијата и у Бечкој илустрованој хроници, где стоји да су напали и Сердику. (*Historiae Hungarice fontes domestici II, Chronica Hungarorum, Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1883, 210-211) Кинам одмах након описа напада на Београд говори о противнападу цара Јована II, док Хонијат и Бечка илустрована хроника помињу најпре угарски продор до Сердике па тек онда царев противнапад. Продор угарске војске до Ниша 1027/8. године помињу и Пожунски Анали. (*Annales Posonienses*, MGH SS, XIX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1866, 572). Даље се Кинам и Хонијат не слажу поводом ратовања цара Јована у Угарској. Хонијат наводи да је цар истерао Угаре из Браничева, те да је прешао у Срем који је похарао и освојио Земун и поразио их и код Храма. Кинам не само да не помиње борбе у Срему, него чак наводи да се након раније поменутог утврђивања грађом из Београда Земун дуго одржао и да је био разорен тек у време цара Манојла I, што ипак не мора да значи да није ни једном пре тога био освојен. Мада то што наводи да се *дуго одржао* стоји у спречи са Хонијатовим излагањем. Хонијат такође наводи да је цар истерао Угаре из Браничева пре борбе код Храма, о чему Кинам не говори, већ да га је осигурао након ове победе и при повратку кући. Након тога Хонијат завршава излагање о поменутим догађајима и каже да се након још неких борби утврдио мир. Кинам је овде прецизнији и наводи да су Угри након повлачења царске војске поново напали Браничево, те да је цар поново због тога дошао у тај град и утврђивао га. О одредбама мира међу зараћеним станама не говоре ни један ни други. Хонијат га само овлаш помиње. Мир се помиње у *Canonici Wissegradensis Continuatio Cosmae*, MGH SS IX, 134, где се наводи да је 1129. г. угарски краљ Стефан II добио војну помоћ од чешког кнеза Собјеслава I (1125—1140) за борбу против Грка и да је те године склопљен мир међу зараћенима. Тако овај чешки извор уједно и потврђује Кинамово излагање о угарско-византијском ратовању и након битке код Храма. О сукобима 1129. године на Сави говоре и анали манастира Мелк. (*Annales Mellicenses*, cod. Zwetlensis, MGH SS, IX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1851, 502, 613). Велики допринос при реконструкцији ових догађаја је дала Јованка Калић у коментарима ВИИИЈ 4, 6-17, 117-119, као и у: Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 44-47; Видети и: Ј. Калић, *Земун у 12. веку*, 415-415; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 48-49; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 356; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 140-141; Г. Моравцsik, *Byzantium and the Magyars*, 78; Борислав Радојчић је изнео другачију хронологију угарско-византијских борби позивајући се искључиво на Кинама и Хонијата а одбацујући изворе западне провенијенције. Такво тумачење не може у потпуности бити прихваћено. (Б. Радојчић, *О хронологији угарско-византијских борби и устанку Срба за време Јована II Комнина*, ЗРВИ 7 (1961)

³⁴⁰ О походу цара Манојла против жупана Уроша II 1149-1150: ВИИИЈ 4, 22-37, 122-124; *Српски велики жупани у борби са Византијом*, у ИСН I, (Ј. Калић), 202-204; Ј. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, у: Европа и Срби, 169-170; Г. Шкриванић, *Битка на Тару*, Весник војног музеја ЈНА 6-7 (1962), 27-35

³⁴¹ P. Stephenson, *Manuel I Comnenus and Geza II: a revised context and chronology for Hungaro Byzantine relations 1148-1155*, Byzantinoslavica LV (1994), 258-261, као и F. Makk, *The Árpáds and the Comneni, political relation between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, 42-62, наводе да је овај напад био

окупио војску у Београду, како копнену тако и флоту која је из Црног мора пристигла Дунавом, али уз извесно закашњење. Најпре је напао Земун који није успео одмах да освоји, те је оставио део војске на челу са Јованом Ватацем да држи опсаду, а он се упуту у Срем. Након што га је похарао и повео заробљенике вратио се опсади Земуна који се на крају предао. Кинам и Хонијат нарочито истичу велик број заробљеника који је поведен из Срема. Бан Белош³⁴² је кренуо да пружи отпор царској војсци и своје трупе је довео насупрот Браничева. Цар је са својом војском стигао у Браничево, али до борби око овог града по свој прилици није дошло. Један одред војске на челу са Борисом, сином краља Коломана је продро до реке Тамиш у циљу прикупљања намирница. Цар Манојло се након тога вратио у Цариград, а мир је изгледа склопљен на бази пређашњег стања. Акција цара Манојла у Срему је била привременог карактера. Граница је остала на Сави и Дунаву.³⁴³ Следеће године Угарска је напала неке подунавске градове, мада се не помиње које. Брзи долазак цара Манојла на Дунав је поколебао угарску страну, а том приликом је царска војска изгледа и опустошила неке угарске територије. Након тога је потврђен мир. И наредне године је ситуација била усијана, али до борби по свој прилици није дошло.³⁴⁴

Цар Манојло је извесну територију у коју су улазили највероватније Браничево, Београд а можда и Ниш дао на управу дуксу Андронику Комнину. Он је, међутим, водио тајне преговоре са угарским краљем Гезом II усмерене против цара Манојла. За подршку је угарском краљу стављао у изглед уступање поменуте области којом је управљао.³⁴⁵ Откривање целе завере није спречило угарски напад 1154. који је био усмерен на

одмах након битке на Тари, односно исте 1150. године. G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 81, наводи да је био 1151. године.

³⁴² О бану Белошу: Ј. Калић, *Жупан Белош*, у: Европа и Срби - средњи век, 623-643

³⁴³ ВИИИЈ 4, 39-44, 125-127; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 47-48; Иста, *Земун у 12. веку*, 416-421; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 93; *Исторја Мађара*, (П. Рокаи), 50-51; О ширем контексту сукоба Византије и Угарске видети: Г. Острогорски, *Историја Византије*, 358-361; Р. Stephenson, *Manuel I Comnenus and Geza II: a revised context and chronology for Hungaro Byzantine relations 1148-1155*, *Byzantinoslavica LV* (1994), 257-267, као и F. Makk, *The Árpáds and the Comneni, political relation between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989, 42-62

³⁴⁴ ВИИИЈ 4, 45-46, 127-128; *Annales Mellicenses, cod. Zwettlensis*, MGH SS, IX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1851, 538

³⁴⁵ Јован Кинам наводи да су Андронику Комнину уступљени Браничево и Ниш, а Никита Хонијат Браничево и Београд. У територију која му је дата на управу је очигледно спадало Браничево с обзиром да га оба писца спомињу. У прилог тврдњи да је ту припадао и Београд могла би да сведочи ситуација до које је дошло након пораза византијске војске код Београда када је део његових становника настојао да се Београд припоји Угарској, што је вероватно било у вези са делатношћу Андроника Комнина који је водио преговоре са угарским краљем где је стављао у изглед уступање територије којом је управљао. Да ли је та територија обухватала и Ниш остаје недовољно јасно. (ВИИИЈ 4, 47, 53-54, 129; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 48-51; В. Н. Златарски, *История на българската държава*, II, 390-391; N. Vanescu, *Les duchés byzantins*, 43-44)

Браничево.³⁴⁶ На вест о доласку византијске војске у помоћ опседнутом Браничеву, угарска војска је покушала да се повуче, али је због високог водостаја у Дунаву кренула према Београду у намери да пређе преко Саве. Цар Манојло је упутио један одред у потеру за њима али су тај одред Угри потукли код Београда. Тада је у самом граду дошло до комешања и деловања струја које су настојале да се Београд припоји Угарској. Цар је тада упутио Јовна Кантакузина који је успео да ситуацију реши у корист Византије. Следеће године после зимовања византијска се војска поново вратила на границу али борби није било него је закључен мир по коме није дошло до неких територијалних промена. Срем је остао у угарским, а Београд и Браничево у византијским рукама.³⁴⁷

После смрти краља Гезе II 1161. године, цар Манојло се осмелио на амбициознију политику према Угарској и отворено се умешао у питање наслеђа њеног престола.³⁴⁸ Оваква ситуација је довела до оружаних сукоба. Цар Манојло је тада са војском кренуо на север и 1162. године се обрео у Београду и Браничеву пружајући подршку претеденту Стефану IV. Стефан је са одредом византијске војске кренуо према Храму који је успео да освоји, али не и да окупи већ број присталица јер су угарски великаши били склонији да подрже његовог брата Владислава.³⁴⁹ Следеће године Стефан је био приморан да напусти Угарску и поново је дошао под окриље цара Манојла. Он је тада дошао у један од подунавских градова Београд или Браничево.³⁵⁰ У бици код Стоног Београда 1163. године млађи Стефан је победио старијег.³⁵¹ Сам Манојло је боравио у Београду са војском следеће године и продро у Срем и прешавши Дунав код места Ке (Баноштор) стигао је све

³⁴⁶ У овом нападу је на страни Угарске учествовао и босански бан Борић. С. Ћирковић, *Историја средњевековне босанске државе*, Београд 1964, 43

³⁴⁷ ВИИНЈ 4, 49-55, 128-130, Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 49-52.

³⁴⁸ Цар Манојло је настојао да против Стефана III (1162-1172), сина краља Гезе II (1141-1162), подржи браћу покојног краља, Ладислава II и Стефана IV, који су живели у Византији, при том је Стефан IV је био ожењен царевом рођаком. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 363-364; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 53-54; Р. Engel, *The realm of st. Stephen*, 52-53; G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, Byzantion 8 (1933), 555)

³⁴⁹ ВИИНЈ 4, 130-132; У делу Јована Кинама нема ове епизоде о подршци цара Манојла Стефану IV пре доласка на власт Ладислава II. Кинам нам говори о царевом подршци Стефану IV тек након Ладислављеве смрти 1163. године. О томе видети: *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 53; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970, 82

³⁵⁰ ВИИНЈ 4, 61, К. Жиречек, *Историја Срба I*, 145

³⁵¹ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 54 Након тога су отпочели преговори да се Марија, ћерка цара Манојла уда за Белу, млађег брата Стефана III, коме су требале да се уступе земље које му је њихов отац краљ Геза II наменио Хрватска и Далмација, а цар Манојло је требао да одустане од даље подршке Стефану IV. (*Историја Мађара*, (П. Рокаи), 55; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 364; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 83; Ј. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957, 130-133.

до Бача. Када је схватио јачину војске Стефана III одустао је од подршке Стефану IV и тражио да се спроведе уговор о браку његове кћери. Тако је уговором о миру цео Срем припао Византији 1164. године.³⁵² Након тога Стефан IV се повукао у Земун који је војска краља Стефана III опсела. Априла 1165. присталице Стефана IV су убиле свог вођу и предали се Стефану III коме је тада са Земуном припао читав Срем.³⁵³ Борбе су настављене исте године у Срему и Византија је успела да освоји Земун 1165. Ове пограничне области су поверене на управу Константину Анђелу и Василију Трипсиху који су предузели мере на обезбеђивању пограничних и важних утврђења Земуна, Београда, Браничева и Ниша.³⁵⁴ Већ следеће године Угарска је прешла у офанзиву и војска под командом жупана Дионисија напала у Срему византијске одреде који су због несугласица војсковођа Михаила Гавре и Михаила Вране морали да се повуку у Земун.³⁵⁵ Исте године цар је послао војску под заповедништвом Алексија Аксуха у којој се налазио и Алексије Бела, краљев брат који је 1164. године верен са царевом ћерком Маријом, на дунавску границу да остави утисак како се спрема за напад, а у исто време је у два наврата напао Угарску са друге заобилазне стране преко Карпата, правцем којим нико никада раније није нападао. Ова експедиција је донекле и допринела угарском поразу када их је царска војска под командом Андроника Контостефана напала код Земуна у лето 1167. године и страховито поразила. Ова победа је у Цариграду свечано прослављена.³⁵⁶ Према миру склопљеном 1167. године Византији је припао онострани Срем док је Угарска задржала овострани, с тим што је Земун остао у рукама Византије.³⁵⁷

Нове прилике за Угарску су искреле тек након смрти Манојла Комнина.³⁵⁸ Краљ Бела III је најпре повратио Далмацију 1180-1, и већ 1182. године освојио онострани Срем,

³⁵² ВИНН 4, 67-72; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 54, Г. Острогорски, *Историја Византије*, 363-364; Ј. Калић, *Земун*, 423-425; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 82-83; G. Moravcsik, *Pour une alliance*, 556

³⁵³ ВИНН 4, 77-79, 132-133, *Historiae Hungarice fontes domestici II, Chronica Hungarorum, Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, 220-221; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 54; Ј. Калић, *Земун*, 426-427

³⁵⁴ ВИНН 4, 80-87, 134-137; Ј. Калић, *Земун*, 427-430

³⁵⁵ ВИНН 4, 89-92, 99, 140-141; Ј. Калић, *Земун*, 433; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 146; Ј. Ферлуга, *Византијска управа*, 135.

³⁵⁶ ВИНН 4, 92, 95-101, 141-143; Ј. Ферлуга, *Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године*, ЗРВИ 19 (1980), 157-164; G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, 83-89

³⁵⁷ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 54-55; Ј. Калић, *Земун*, 434; *Chronicon Henrici de Mügeln*, ed. E. Szentpetery, *Scriptores rerum Hungaricarum II*, 203

³⁵⁸ Цара Манојла је на престолу наследио његов малолетни син Алексије II под регентством царице-мајке Марије. Међутим, убрзо је брат од стрица покојног цара, Андроник Комнин, посегао за влашћу и успео је да 1182. године дође у Цариград, а већ следеће године је крунисан за цара-савладара. Недуго потом, млади цар је убијен као и његова мајка. Оваква ситуација је дала повода угарском краљу Бели III да се стави у улогу

Београд и Браничево и похарао њихову околину.³⁵⁹ Следеће године је у савезништву са Стефаном Немањом Бела III је продро до Ниша и Софије.³⁶⁰ Тиме је фактички скршен византијски одбрамбени систем на Дунаву и царство је полако бивало истиснуто из ових области. Истина, цар Исак II Анђео је оженивши се ћерком Беле III Маргаретом 1185. године добио у мираз поменуте освојене области³⁶¹ али постепена дезинтеграција Византије из ових области након смрти Манојла I није могла бити прекинута. Она више није имала снаге да води рачуна о заштити северних граница.³⁶² Тако је Београд остао необновљен након борби 1182. године. Када су крсташи прошли туда 1189. затекли су га полусрушеног. Ни Земун није оставио бољи утисак на пролазнике.³⁶³ Исак II Анђео је био последњи византијски цар који је посетио Београд 1190. године.³⁶⁴ Прилика Угарској да заузме прекодунавске области је била на видуку. Краљ Бела је планирао да изврши напад на Београд 1192/3, а да је то и учинио није познато. Византија је тада тражила подршку од папе, што много говори о стању на граници са Угарском.³⁶⁵

Вишедеценијско потискивање Византије са ових простора ушло је у завршну фазу. Њена унутрашња слабост је на овим просторима платила данак Угарској у успону. Паралелно са овим процесом текло је и осамостаљивање словенских држава, Србије и

осветника царице Марије јер је она била сестра његове жене Агнесе-Ане Шатијон. Он је најпре био верен са ћерком цара Манојла и требао је да буде наследник престола, али када се цару Манојлу родио син, променио је брачне планове свог штићеника. (Г. Острогорски, *Историја Византије*, 373-374, *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 55)

³⁵⁹ ВИИИЈ 4, 150-151; *Continuatio Zwetlensis II*, MGH SS, IX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1851, 542; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 57; М. Пурковић, *Виминациум и Браничево*, Браничевски Весник II-1 (1934) 17

³⁶⁰ ВИИИЈ 4, 152-153; *Continuatio Zwetlensis II*, MGH SS IX, 542, под годином 1183. бележи да је угарски краљ Бела снажном руком опустошио грчке земље. Слично бележи за исту годину и један други извор *Anonymi Caietani Qualiter caput beati Theodori martyris, ducis Heraclaeae in Ponte, de Constantinopolitana urbe ad Caietam translatum est a. 1210*, ed. A. F. Combos, *Catalogus fontium historiae Hungaricae I*, Budapest 1937, 257, да је пресветли краљ Угарске који се зове Бела са великом војском упао у грчке земље. Ј. Калић, *Београд*, 56; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 57; *Борбе и тековне великог жупана Стефана Немање*, у: ИСН I, (Ј. Калић), 251-252; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 374

³⁶¹ А. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 36; Ј. Калић, *Београд*, 56-57; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 57; О поседима царице Марије видети: Б. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, у: Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1993, 49-55; Када су крсташи прошли кроз Браничево 1189. године оно је још било у византијској власти. (М. Динић, *Браничево*, 94)

³⁶² О приликама у Византији: Г. Острогорски, *Историја византије*, 370-391

³⁶³ Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, *Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I*, MGH SS, V, Berlin 1928, 26-27; Ј. Калић, *Београд*, 57

³⁶⁴ G. Moravcsik, *Pour une alliance*, 567; Н. Радојчић, *Промене у српско-мађарским односима крајем 12. века*, Глас СКА 214 (1954), 16; Ј. Калић, *Београд*, 57; М. Динић, *Београд у средњем веку*, у: Српске земље, 336-337

³⁶⁵ Н. Радојчић, *Промене у српско-мађарским односима*, 17-19; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 383;

Бугарске, које су такође одвајале Царство од поменуте регије.³⁶⁶ Бугари су претендовали на подунавске области, и успели да у периоду 1198-1204. подвргну својој власти Браничево. Угарска га је на кратко поново запосела 1204. године, да би га цар Калојан поново освојио 1205. године. Да ли су Бугари у овом периоду освојили Београд и ако уопште јесу колико дуго су га држали остаје недовољно јасно.³⁶⁷ За Византију су предели око Саве и Дунава трајно изгубљени када је срушена од стране крсташа 1204. Обновљена Византија нашла се далеко од граница на Сави и Дунаву. Почело је доба угарске доминације на том подручју. Угарска је после повлачења Византије са Саве и Дунава трајно запосела области северно од ових река, а била је дуго доминантна и на појасу јужно од њих. Ту је Угарској постала сусед Рашка која је у току 12. века извојевала независност и постала значајан фактор на Балкану. Имала је и она на путу своје самосталности извесног удела у поменутим византијско-угарским борбама. Тако је из ослабљене Византије израсла ојачана Србија, а Бугари су створили друго царство. Осамостаљивањем ове две државе завршава се заувек епоха превласти Византије на Балкану. Док је Византија господарила посавином, подунављем и поморављем, Угарска и Србија су биле природни савезници против ње, а након нестанка Византије са поменутих простора постале су природни супарници у борби за византијско наслеђе на тим територијама.

3.4. Између Србије и Угарске

Србија је под великим жупаном Стефаном Немањом извојевала самосталност од Византије и проширила своје границе. Његов син, Стефан Првовенчани, такође је припојио својој земљи знатне територије на југу и истоку.³⁶⁸ На северу Србија се

³⁶⁶ Српски велики жупани у борби са Византијом, у: ИСН I, (Ј. Калић), 197-211, Борбе и теквине великог жупана Стефана Немање, у: ИСН I, (Ј. Калић), 251-262; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 121-160; *Историја народа Југославије*, 229-251; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник историјског музеја Србије 20 (1983), 62-77; F. Rački, *Borba Južnih Slovena*, 12-55; R. L. Wolff, *The second Bulgarian empire. Its origin and history to 1204*, *Speculum* 24 (1949), 167; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 360, 374, 379-386; *История на България*, том 3, 258-264

³⁶⁷ A. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 30; Ј. Калић, *Београд*, 58; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 164; М. Динић, *Браничево*, 95; *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 269-270; A. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 30, 22-36; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 164-165; М. Пурковић, *Виминациум и Браничево*, Браничевски Весник II-1 (1934) 17;

³⁶⁸ *Унутрашње и спољне кризе у време Немањиних наследника*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 263-272, *Одбрана Немањиног наслеђа - Србија постаје краљевина* у: ИСН I, (Б. Ферјанчић), 297-307; С. Станојевић, *Стефан*

приближила поречју Саве. Њена граница се протезала северно од Западне Мораве у правцу планине Гучево, али се она не може поуздано утврдити, а све до времена краља Драгутина нема сведочанства о томе да су српски владари владали облашћу између Рудника и Саве. Тај предео, односно онострани Срем, стајао је у угарским рукама.³⁶⁹ Њиме је управљала поменута Маргарета-Марија, сестра краљева Емерика (1196-1204) и Андрије II (1205-1235) и бивша византијска царица, а после ње њен син Јован Анђео са титулом *dominus Sirmiae*. Она је на управу добила и ковинску жупанију, а њен син се помиње и и као ковински жупан.³⁷⁰ У области Београда и Браничева ситуација је била нешто другачија. Границе Србије су се завршавале на уском појасу Велике Мораве до Лепенице. Североисточно од тог потеза се Угарска борила са Бугарском за власт на том подручју. Тај сукоб је трајао првих деценија 13. века и за то време Браничево је неколико пута мењало господаре. Мађари су га посели, али га већ 1205. заузео цар Калојан. Београд је 1204. године био под влашћу угарског краља.³⁷¹ Око десет година касније, Браничево са Кучевом је опет у угарској власти.³⁷² Године 1230. Београд и Браничево држи бугарски владар, када је Дубровчанима доделио слободу трговине у ова два града и у Видину.³⁷³ Ипак, већ 1232. Београд и Браничево опет припадају Угарској.³⁷⁴ Нередовне прилике у Угарској је изазвала стравична инвазија Монгола 1241. године која је имала далекосежне последице.³⁷⁵ Након ове најезде угарски краљ Бела IV је крајем 1247. основао Мачванску бановину у оностраном Срему. Управу над њом поверио је свом зету Ростиславу Михаиловичу који је уз то имао власт и над браничевском облашћу. Нешто касније, Угри

Првовенчани, Годишњица НЧ 43 (1934), 1-56; С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933), 90-101

³⁶⁹ С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 4-5; С. Божанић, *Прилог проучавању проблема српско-угарске границе почком 14. века*, Српско-мађарски односи кроз историју, (2007), 52-60; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 75-77 С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013, 66-67

³⁷⁰ М. Динић, *Јован Анђел „dominus Sirmiae“*, ГИДНС 4 (1931), 301; П. Рокаи, *Gyetus dux Sirmii*, ЗМСИ 27 (1983), 121-127; П. Рокаи, *О једном наслову Калојана Анђела*, ЗРВИ 19 (1980), 167-170; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 52-53; П. Рокаи, *Из срењовековне историје Новог Сада*, ЗМСИ 11 (1975), 106, 109; А. Theiner, *Monumenta Hungariae I*, 39,72, 88

³⁷¹ Тада се бугарски владар жалио Папи да угарски краљ под својом влашћу држи неколико епископија за које је тврдио да њему припадају. А. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 30; Ј. Калић, *Београд*, 58)

³⁷² М. Динић, *Браничево у средњем веку*, 95

³⁷³ М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, 13

³⁷⁴ G. Fejér, *Codex diplomaticus III/2*, 276-277

³⁷⁵ Z. J. Kozstolnyik, *Hungary in the thirteenth century*, New York 1996, 151-180; I. Zmomyi, *The Mongol campaigns against Eastern Europe*, Medieval nomads in Eastern Europe, Bucuresti-Braila 2014, 241-246; P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 98-107

су покушали да оснивањем Браничевско-кучевске бановине учврсте своју власт у овој области, али она је постојала мање од годину дана 1272-1273. године.³⁷⁶

Србија је у више наврата тежила да досегне до обала Саве и Дунава. Први покушај био је упад краља Уроша I у Мачву 1268, али се он неславно завршио.³⁷⁷ Недуго потом, Мачву са градом Београдом је као краљевски зет на управу добио бивши српски краљ Драгутин 1284. године.³⁷⁸ Браничевско-кучевска област је тада била узурпирана од стране браће Дрмана и Куделина који су су као татарски вазали управљали овом облашћу. Они су се учврстили у граду Ждрелу на реци Млави, а покушај Мађара 1285. да поврате власт над овим простором завршио се неуспехом.³⁷⁹ Краљ Драгутин је у то време управљао Усором, Мачвом, Београдом на које се даље према истоку наслањале области Кучева и Браничева, те је он настојао да ове географски повезане области обједини под својом управом.³⁸⁰ Први покушај освајања Браничева није успео, а после тога су браћа Дрман и Куделин упали у Драгутинову Мачву и похарали је. После тога, Драгутин се обратио за помоћ брату Милутину и они су заједнички припојили ове земље Драгутиновој области око 1291. године.³⁸¹ Од тада Браничевска област је трајно стајала у српској власти. Тако се граница Србије усталила на Дунаву. Српска управа у Мачви и Београду била је директно везана за

³⁷⁶ *Историја Мађара* (П. Рокаи), 83-84; Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од 13-16. века*, 13; Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка 18. века*, ЗМСКЈ 13/2 (1965), 276-277; С. Ђирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози КЈИФ 74 (2008), 5-7; М. Динић, *Браничево*, 95-96; О Ростиславу Михаиловичу видети: Ђ. Харди, *О пореклу мачванског «бана» Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива Срем 2 (2003), 15-31; Ђ. Харди, *О мачванској титулатури Ростислава Михаиловича*, Извори о историји и култури Војводине 2, Нови Сад 2010, 57-64; Ђ. Харди, *О Мачви средином 13. века, прилог питању статуса Мачве у доба владавине њеног господара Ростислава Михаиловича*, Споменица историјског архива Срем 10 (2011), 31-42; Ђ. Харди, *Када је умро господар Мачве Ростислав Михаилович*, Споменица историјског архива Срем 11 (2012), 22-34.

³⁷⁷ I. Nagy, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII*, Budapest 1891, 96-97; G. Fejér, *Codex diplomaticus, IV/3*, 490-493; G. Fejér, *Codex diplomaticus, V/1*, 24, 239-241; I. Nagy- D. Véghely- G. Nagy, *Zala vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1024-1363*, Budapest 1886, 57-60; М. Динић, *О угарском ронцтеу краља Уроша I*, ЗРВИ 1-2 (1948), 30-36;

³⁷⁸ Пре њега је ову област држала мајка његове супруге Каталине, краљица Јелисавета. Она је умрла 1290. године, а последњи пут се помиње као власница Мачве 1284. године, те је краљ Драгутин највероватније у овом периоду посео Мачву као краљевски зет. (I. Nagy, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII*, 209, 234-236; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935, 25, 34; F. Pesty, *A Macsóí bánok, Századok* (1875), 368-370; М. Динић, *Средњевијековни Срем*, 281; Ј. Калић, *Београд*, 66; С. Ђирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 10-11; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 189)

³⁷⁹ G. Fejér, *Codex diplomaticus V/3*, 274-277; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 191; М. Динић, *Браничево*, 96

³⁸⁰ О областима којима је управљао краљ Драгутин видети: М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, 123-145

³⁸¹ Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, превод: Ј. Мирковић, Београд 1935, 86-88; I. Szentpétery - I. Borsa, *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 4. füzet 1290-1301*, Budapest 1987, 125; G. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus XII*, Pest 1874, 617-618; М. Динић, *Браничево*, 96-97; В. Станковић, *Краљ Милутин*, Београд 2012, 85.87

саму личност краља Драгутина као краљевског зета. Када је он умро 1316. године, требало је да управу у овим областима преузме његов син Владислав, али њега је краљ Милутин у једном тренутку ухватио и заробио, те запосео области свог брата.³⁸² Овакав след догађаја у Угарској свакако није благонаклоно примљен. Добровољно уступање дела угарске територије краљу Драгутину као краљевском зету је било чин учвршћивања односа, а њихово преузимање од стране Милутина је схваћено као узурпација. Тим поводом је дошло до сукоба између две заинтересоване стране. Угарска војска је у два похода продрла у спорне територије и тамо поново успоставила своју власт. Најпре је предузет поход у Мачву у зиму 1318/9. године када је заузет сам каструм Мачва као и друге тврђаве и насеља. У јесен 1319. краљ је лично предузео нови поход у коме је успео да потпуно учврсти своју власт у Мачви, а највероватније је у том другом походу заузет Београд.³⁸³ Од тог времена титулу мачванских банава носили су жупани жупанија које су се налазиле са леве обале Саве и Дунава. Мачвански банат је требало да послужи као погранични појас у односу на српску државу која је тежила успостављању границе на Сави.³⁸⁴

После смрти краља Милутина, Владислав је управљао областима свога оца, мада се не може одредити опсег територије која му је остала. Извесно је да је Рудник био у његовој власти. Не много времена касније 1324. године њиме је загосподарио Стефан

³⁸² *Унутрашња политика краља Милутина*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 472

³⁸³ О поменутих походима угарске војске говори неколико повеља у којима се одређене личности даривају за своје заслуге. У повељи издатој Стефану Лацковићу 30. јуна 1347. године се најпре говори о продору угарске војске у Мачву, затим о другим заслугама Стефановим не везаним за ове догађаје, те се онда наставља о његовој улози при освајању Београда. На основу тога Ј. Калић је закључила да су се борбе са српским краљем одвијале у два похода, сходно томе пратећи редослед излагања логично би било претпоставити да је Београд освојен у другом походу. (I. Nagy, *Sopron vármegye története. Oklevéltár első kötet 1156-1411*, Sopron 1889, 196-201). Повеља издата Павлу и Ловри, синовима Симона 18. 6. 1319. за заслуге у борби са краљем Милутином је мање одређена и говори само о борбама у Мачви, не помиње се Београд, али се каже да су освојени Мачва са дугим тврђавама и градовима, али се не наводи којим. (G. Fejér, *Codex diplomaticus*, VIII/2, 199-202). Утврђивању хронологије догађаја знатно доприноси чињеница да је сам краљ Кало Роберт боравио у Мачви септембра 1319. године. (I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I (1301-1321)*, Budapest 1878, 532-533), као и зимски услови који се спомињу при борбама у Мачви (I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis II (1322-1332)*, Budapest 1881, 69-71); О успесима угарске војске писао је и Папа Јован XXII (A Theiner, *Monumenta Hungarica I*, 470-471); Видети и: Ј. Калић, *Београд*, 70-71; С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 12-13; Исти, *Београд под краљем Душаном*, Зборник историјског музеја Србије 17-18 (1981), 37-45; А. Pó, *Szerb-tagyar háború 1319*, Századok 1894, 143-144; *Унутрашња политика краља Милутина*, у: ИСН I, (С. Ћирковић), 474-475; В. Станковић, *Краљ Милутин*, 131-132

³⁸⁴ Примере видети у: Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од 13. до 16. века*, Београд 1941, 16; Ј. Калић, *Београд*, 71;

Дечански. За његове владе 1329. један одред угарске војске је упао све до реке Обне.³⁸⁵ Сукоби око Мачве су се наставили и у Душаново време. Док се он бавио питањима на југу земље угарски краљ је спремао напад са севера. С обзиром је краљ Душан уредио мир са Византијом, могао је да се позабави овим питањем. Угарски одреди су преко Дунава упали у краљеву земљу, али су се на вест о доласку српске војске у неред у повукли преко Саве. Ови подаци свакако лоцирају поменуте борбе у околину Београда. Краљ Душан је искористио прилику која му се пружила и освојио Мачву. Ове борбе су се одиграле у периоду између новембра 1334. и јануара 1335. године.³⁸⁶ Браничевска област је у ово време остала и даље под српском влашћу, граница је била на Дунаву на потезу приближно од Гроцке до ушћа Пусторечке реке, али је тврђава Голубац била у угарским рукама. Управо је важно нагласити да су Београд и Голубац и највероватније њихову ширу околину држали Мађари.³⁸⁷ Већ 1338. краљ Карло Роберт је са својом војском продро све до реке Обне, али се до краја године повукао ка северу.³⁸⁸ Кратког даха је био и његов последњи упад у ову област 1342.³⁸⁹ Не дуго по доласку на власт и краљ Лајош I (1342-1382) је морао да води борбе са српским краљем који је током 1343. године пустошио пограничне области. Половином 1344/5. године мачвански бан Доминик је успео да поседне неке градове на десној обали Саве и Дунава.³⁹⁰ У лето 1346. дошло је до

³⁸⁵ С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, 13-14; *Владавина Стефана Уроша III Дечанског*, у: ИСН I, (С.Ћирковић), 497-498

³⁸⁶ *Стефан краљ, син трећег Уроша*, у: Данилови настављачи – Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, (првод: Л. Мирковић), Београд 1989, 75-78; ВИНЈ 6, 346-347; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, Београд 2005, 58-60; П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске 1331-1335*, Нови Сад 1904, 17-28; G. Fejér, *Codex diplomaticus, VIII/4*, 143-144; A. Theiner, *Vetera Monumenta historica Hungariam I*, 588-589, 605

³⁸⁷ М. Динић, *Браничево*, 98; М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, 84; Ово је први помен Голупца у изворима. Документ у коме се помиње је из 1337. године и говори о спору Стефана, сина Фаркашијевог против Николе, сина Павла Банфија око једног поседа, где стоји и то да у време када је спор започео 1335. године Никола Банфи се помиње као неко чије је седиште у Голупцу. (I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis III (1333-1339)*, Budapest 1883, 401-402; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 7)

³⁸⁸ Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 81; П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске 1331-1335*, Нови Сад 1904, 34; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 17; G. Fejér, *Codex diplomaticus, VIII/4*, 592-593

³⁸⁹ *Историја Мађара* (П. Рокаи), 98; *Освајачка политика краља Душана*, у: ИСН I, (Б. Ферјанчић), 515; П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске*, 32

³⁹⁰ За ове догађаје су интересантна два папска писма од 7. јануара 1346. године. Два писма исте садржине су упућена и угарском и српском владару, у којима папа Климент VI настоји да заштити права которског епископа Сергија при прикупљању десетка. У оба писма папа опомиње краља Лајоша, односно краља Душана да њихови чиновници не ометају скупљање поменутог десетка у Мачви, Голупцу и Београду. То, међутим, не мора да значи да је Душан освојио Београд и Голубац, јер нема других доказа за такво стање ствари. Которски епископ се очигледно жалио и на једног и на другог владара, а папа је штитио његова права у поменутим градовима без обзира на то коме припадају. Ова писма, уствари, одлично осликавају

споразума између Угарске и Србије, потписан је мир чије одредбе нам нису ближе познате, али изгледа да су Угри држали град Мачву, Београд а да је остали део Мачве остао под српском управом. За све ово време угарски владари именовали су жупане суседних жупанија за мачванске банове као одраз претензија на поменућу територију.³⁹¹ До сукоба са угарским краљем је поново дошло 1353. године.³⁹² Према Орбину најпре су се два владара срела ради преговора, али до споразума није дошло због претешких услова које је поставио угарски краљ. Његова војска је продрла до Ломнице и Рудника и нанела губитке Душановој војсци. Следеће године сукоб се наставио, борбе су се водиле између Београда и Рудника, али се угарска војска због најезде маларије повукла.³⁹³ Цар Душан је успео да освоји добар део спорних области, али по свој прилици не и Београд.³⁹⁴ Треба ипак нагласити да су за српског краља и цара Душана области на северу земље биле од мањег значаја од оних на југу. Он је целокупну своју спољну политику усмеравао ка Византији и освајању њених територија.

Међутим, после смрти цара Душана дошло је до слабљења централне власти, а то се осетило и на северним границама. То је била идеална прилика за угарског краља да запоседне спорне области. Он је маја 1359. прешао Дунав и предузео поход на Србију, а крајем јуна је био у Руднику. После два месеца ратовања његова војска се повукла, али без обзира на то, види се да Србија није имала снаге да брани ове територије.³⁹⁵ У

помућену атмосферу која је настала у сукобима два владара на граници где се очигледно често смењивала њихова власт у овим ратним годинама. (А. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 216; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus II*, 265-267; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик САН 103 (1953), 12-13; Ј. Калић, *Београд*, 74-75; Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 293-294; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 8)

³⁹¹ П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске*, 47-49; Ј. Радонић, *Споразум у Тами*, 18; S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike II*, Zagreb 1870, 365-366;

³⁹² Ово време је погодовало угарском краљу за рат јер је 1352. године закључио мир са Напуљском краљевином, а исте године цар Душан је поражен у сукобу са Османлијама код Димотике. (*Историја Мађара*, (П. Рокаи), 109-110; *Освајања и одолевања: Душанова политика 1346-1355*, у: ИСН I, (С. Ћирковић, Р. Михаљчић), 553)

³⁹³ М. Орбин, *Краљевство Словена*, (коментари: С. Ћирковић), Београд 2006, 36-38; Јуна 1354. године краљ Лајош се налазио у Земуну и у Београду, одакле је лако могао да нападне српске области. Цар Душан се налазио недалеко од северне границе очекујући угарски напад, а средином августа се налазио на Брусници под Рудником. Ови подаци лепо осликавају поприште на коме су се водиле борбе у то време, управо оне територије око којих су се и раније спорили. (Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, 294-296; Ј. Калић, *Београд*, 75; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 114)

³⁹⁴ Ј. Калић, *Београд*, 76; С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном*, 44; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, 171-174

³⁹⁵ Краљ Лајош није могао да нападне Србију одмах након смрти цара Душана јер је имао несрећену ситуацију са Млетачком у Далмацији. У лето 1356. је дошло до некаквог споразума српског двора са Млетачком упереног против Угарске, али је папин притисак на дужда осујетио ову сарадњу. У јесен 1358.

браничевској области се осамосталила породица Растислалића. Они су још 1361. били господари Браничева, а најистакнутији представник породице је био Радич Бранковић који је дуго владао овим крајем, све до 1379. када га је одатле истиснуо кнез Лазар. Тако је обновљена Србија поново нашла своје границе на Дунаву.³⁹⁶ У мачванској равници ситуација је много замагљенија. Кнез Лазар је имао неке поседе у Мачви, односно у Битви које је подарио манастиру Раваници, које је могао добити или као угарски вазал или их преотети.³⁹⁷ После краљеве смрти 1382. године вазални однос је прекинут. Кнез Лазар се тада мешао у династичке сукобе у Угарској.³⁹⁸ Мачва је у то време била поприште сукоба између завађених страна. Најпре су браћа Хорвати успела да се учврсте у овим пограничним крајевима. Држали су градове Битву, Купиново и Београд.³⁹⁹ Против њих је краљ Жигмунд упутио Стевана Корођског који је ове земље повратио круни. То се збило пре јула 1386. године. Кнез Лазар је учествовао у борбама против краља Жигмунда, нападао је Голубац,⁴⁰⁰ али не и Београд.⁴⁰¹ Ипак, пред косовску битку кнез се морао

далматинско-хрватски бан Јован је обавештавао Млечане о намери угарског краља да нападне Србију. Он је након потписивања Задарског мира и имао одрешене руке да то и учини. (Ј. Калић, *Београд*, 77-78; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 114; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 25-26; С. Љубић, *Listine o одношajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike III*, Zagreb 1872, 327, 363)

³⁹⁶ М. Динић, *Растислалићи – прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953), 139-144; Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци, 1927, 214; И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 1887, 196-197; Кнез Лазар је поседе у браничевској области делио манастирима (М. Динић, *Браничево*, 98-99; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци*, Београд 2003, 125)

³⁹⁷ Кнез Лазар је примио вазалне обавезе према угарском краљу који је подржао напад кнеза Лазара и бана Твртка на Николу Алтомановића, кога је раније подржавао и на угарском двору штито мачванси бан Никола Горјански Старији. Али када је Никола Алтомановић покушао да уз помоћ Млетачке републике од Дубровника преотме Стон и Пељешац, угарски краљ је подржао његове непријатеље који су га победили, ослепили и поделили његове територије. Краљ Лајош није учествовао у подели Алтомановићевих територија, али је у личности кнеза Лазара добио моћног вазала јужно од Саве и Дунава. Кнез Лазар и његови рођаци Мусићи и Вук Бранковић су запосели крајеве од Рудника до Косова. (*Историја Мађара*, (П. Рокаи), 114-115; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 19-20; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 22-28; *Доба обласних господара*, у: ИСН II, (Р. Михаљчић), 25-26; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1975, 190-222; Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару (научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975, 8; С. Божанић, *Раваничка села и села великог челника Радича Поступовића «у Мачви»*, Споменица Историјског архива Срем, 34-38;

³⁹⁸ *Историја Мађара* (П. Рокаи), 122-125

³⁹⁹ И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 210; L. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZMBiH 5 (1893), 186-187; F. Rački, *Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća*, Rad JAZU 2 (1868), 128-134.

⁴⁰⁰ С. Ћирковић, *Голубац*, 9-10; С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 9 (1996), 64; О овој опсади смо обавештени захваљујући писму Доминика, кастелана Ковина које је послао северинском бану. (Т. Ortvaу - F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430*, Pozsony 1896, 299). Видети прилог 2.

⁴⁰¹ Ј. Калић је на основу анализе две повеље краља Жигмунда издате Стевану Корођском за поменуте заслуге закључила да пошто се о његовим заслугама у Мачви, повратку градова Битве, Купиника и Београда говори пре познатог догађаја код Горјана који се збио 25. јула 1386, следи да су ове земље враћене под власт круне

измирити са краљем Жигмундом и примити вазалне обавезе. При помирењу је посредовао мачвански бан Никола Горјански Млађи, зет кнеза Лазара.⁴⁰² У сваком случају, кнез Лазар је на тој територији држао неке поседе. Ипак, важно је напоменути да су важни градови који су лежали на десној обали Саве и Дунава Мачва, Београд и Голубац чврсто у угарским рукама.⁴⁰³

Приметно је да је у доба кнеза Лазара отпочео процес померања тежишта српске државе на север, он је своју престоницу сместио у Крушевац, и велику пажњу је посвећивао областима уз Саву и Дунав. Та појава ће своју кулминацију достићи за време владавине српских деспота у чије ће време ови простори постати центар српске државе са две престонице на Дунаву.

Тежину косовске битке Србија је осетила и на северним границама. Под нејасним околностима Голубац је доспео у турске руке.⁴⁰⁴ Тако се на српском делу Подунавља појавио нови фактор који ће касније у многome одређивати судбину ових простора. Ситуацију после Косова је искористио и краљ Жигмунд.⁴⁰⁵ Он је почетком новембра 1389. освојио градове Борач и Честин у Грузи. Овај напад је предузео највероватније преко Срема и Мачве, будући да се непосредно пре тога налазио у Мохачу.⁴⁰⁶ После завршеног похода краљ се преко Ковина вратио у своју земљу да би предузео још један кратак поход

пре тог времена. Тако да кнез Лазар није могао учествовати у освајању Београда јер се у повељи где се помиње учешће Срба на страни побуњеника Никола Горјански наводи као мачвански бан што је он постао 1387. године. Након тог времена нема података да је Београд променио господара пошто је доспео под окриље круне. (Ј. Калић, *Београд*, 78-79; G. Fejér, *Codex diplomaticus*, X/1, 368-369, 415-417; За учешће Срба на страни браће Хорват видети: G. Fejér, *Codex diplomaticus XI/1*, 87; F. Šišić, *Nekoliko isprava s početka 15. stoljeća*, *Starine JAZU* 39 (1938), 278; С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, 60-62;

⁴⁰² А. Ipolyi– I. Nagy– D. Végely, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 436

⁴⁰³ С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози КЈИФ 64 (2008), 14-15; Косовска битка, у: ИСН II, (Р. Михаљчић), 43; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 53

⁴⁰⁴ С. Ћирковић, *Голубац*, 10-11

⁴⁰⁵ Краљ Жигмунд у две повеље издате Николи Горјанском Млађем између осталог наводи да је четири пута ратовао против Срба и Турака. У првој је наведено да је лично силазио на границу свог краљевства у ове борбе, а у другој говори о четири узастопна похода. (А. Ipolyi– I. Nagy– D. Végely, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 436; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/4*, 666). Те борбе које ћемо овде само сумарно приказати детаљније су анализирани са исцрпним напоменама у: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959), 93-112; видети и: F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, *Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae*, XXXIII (1) (1979), 72-74

⁴⁰⁶ П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после косовске битке*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 9 (1996), 145-149; E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399)*, Budapest 1951, 142, 146; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/1*, 515-516, X/2 442; У збирци L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 24 Борач се погрешно идентификује са Браничевом. О томе видети: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 98

до реке Ломнице те се и после њега вратио у Ковин.⁴⁰⁷ Следеће године дошло је по свој прилици до заједничког напада Срба и Турака борбе са угарском војском када су тврђење повраћене, а Мађари су тим поводом продрли у област Браничева.⁴⁰⁸ Исте 1390. године дошло је до једног окршаја неког Жигмундовог противника Димитрија потпомогнутог Србима и Турцима на једном савском острву.⁴⁰⁹ Угарска војска је исте године извршила још један упад у Србију али немамо података у коју област.⁴¹⁰ У последњи поход те године на Србију кренуо је лично и краљ Жигмунд из Митровице, стигао је до Островице те се по завршетку војевања поново вратио у Митровицу. Поход је трајао свега двадесетак дана.⁴¹¹ Краљ Жигмунд је и следеће године из Срема продро у Србију. Крајем септембра је био у Митровици а следећег месеца у војном логору код Врдника, а затим код ушћа Босуца. Ипак, немамо обавештења како је протекао овај поход и шта је у њему постигнуто.⁴¹² Последњи поход према Србији је краљ Жигмунд повео у лето 1392. године. Он је тада навео да иде у поход против Турака, непријатеља његовог краљевства.⁴¹³ Турци су били стационирани на десној обали Дунава преко пута Ковина, али су се повукли пред краљевом војском. Његова војска је боравила у војном кампу у области Браничева и продрла је до града Ждрела на Млави, али ни овај поход није постигао неке значајне резултате, те се војска вратила преко Ковина у Угарску.⁴¹⁴ У лето исте године Турци су

⁴⁰⁷ E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 150

⁴⁰⁸ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 26-28

⁴⁰⁹ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 29; В. Трпковић је убицирао ово острво у близини Сремске Раче (В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 103-104)

⁴¹⁰ Северински бан Никола Перењи је септембра 1390 из Ковина извештавао да намерава да нападне на Србију. Он је ту намеру и остварио те му је краљ Жигмунд даровао поседе за те заслуге. (F. Pesty, *A szörényi bánóság és Szörény vármegye története III, Oklevéltár*, Budapest 1878, 12; E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 185; G. Fejér, *Codex diplomaticus X/1*, 610-612)

⁴¹¹ E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 194-196; Према турском хроничару Уруцу, Турци су 1390. године извршили опсаду Београда која је трајала месец дана. Иако има доста непознаница о токовима угарских продора те године, исто тако је врло чудно да краљ Жигмунд не би поменуо тај догађај у некој од својих повеља с обзиром на то да град није освојен, што би било представљено као успех угарске војске. Тако да овом извору не можемо поклонити пуно поверење, како је то закључила Јованка Калић. (Ј. Калић, *Београд*, 80-81; Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци након више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку историку и књижевну грађу 1, (1956), 20-22)

⁴¹² E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 245-249; За убикацију Zymand близу ушћа Босуца: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 110

⁴¹³ G. Fejér, *Codex diplomaticus X/2*, 48

⁴¹⁴ G. Fejér, *Codex diplomaticus X/2*, 419-420; E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 279, 281; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 32-33; У једном од поменутих четири похода краљ Жигмунд је опседао и Голубац. (Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 40; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 119)

извршили један упад у Срем.⁴¹⁵ Ипак, много већа недаћа за јужне угарске области је било то што су Турци након Никопољске битке 1396. упали у Срем и Славонију и опустошили Земун и Митровицу и њено становништво преселили у Брусу.⁴¹⁶

Период мира и пријатељских односа на српско-угарској граници наступио је када је деспот Стефан примио вазалне обавезе према краљу Жигмунду. Између осталог, опасност коју је представљала турска најезда нагнала је обе стране на сарадњу. Тако је деспот Стефан од угарског краља око 1403-4. године добио Мачву и Београд на управу. Тиме је отклоњен давнашњи спор око права на ове земље који је трајао фактички од смрти краља Драгутина.⁴¹⁷ Нешто касније, након ангорске битке 1402, а пре 1410. године деспот је посео и Голубац.⁴¹⁸ Српска држава се тако учврстила на обалама Саве и Дунава овладавши и градовима који су се налазили на десним обалама ових река. Стицање ових поседа за Деспотовину је било веома важно, јер како се све више повлачила ка северу, било је битно да са друге стране северне границе има савезника а не непријатеља. То се види из тога што су деспоти Стефан и Ђурађ градили своје престонице управо надомак Угарске, на крајњем северу своје државе у Београду и Смедереву. Угарска је још од 12. века настојала да загосподари пределима јужно од Саве и Дунава. Стога, ни у 15. веку није Србију сматрала себи равноправном државом већ само својом бановином коју држе њени магнати деспот Стефан и након њега депот Ђурађ. Србија је била само једна карика у ланцу од Дубровника до Црног мора који је чинио тампон зону између Угарске и Турске. Са друге стране Угарска је за Србију представљала једини ослонац у борби против Турака. Стога је овај период обележен мирним односима на потезу Сава-Дунав. Нови фактор на овим просторима су представљали Турци и њихове претензије ка северним областима. Тако се

⁴¹⁵ В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 112; Интересантно је да је краљ Жигмунд 1392. године заменио добра Горјанских у Мачви за неке друге поседе у Угарској. Вероватно је ову важну пограничну област желео да систематски утврди. (Ј. Радонић, *Споразум у Тами*, 24; А. *Ipolyi– I. Nagy– D. Véghegy, Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 428-429)

⁴¹⁶ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, превод: Л. Мирковић, Београд 1936, 69; Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 219; С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, Сремска Митровица, у част двадесетпетогодишњице ослобођења града, Сремска Митровица 1969, 67; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 30-34; *Magyarország története 1301-1526*, (Engel Pál), 130-131

⁴¹⁷ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 69; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, ЗМДН 13-14 (1956), 93-98; Ј. Калић, *Београд*, 83-84

⁴¹⁸ С. Ђирковић, *Голубац у средњем веку*, 11-12; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 94-95

појас тампон-држава постепено сужавао док на крају није истиснуо српску државу која је престала да постоји.⁴¹⁹

3.5. Између Србије, Угарске и Османског царства

После смрти деспота Стефана Лазаревића, Ђурађ Бранковић је, према уговору у Тати који је са краљем Жигмундом склопио деспот Стефан, био дужан да угарском краљу врати Београд, Мачву и Голубац.⁴²⁰ Са предајом Београда нови владар се помирио и чим је примио власт вратио је ујакову престоницу угарском краљу. Околина Београда је остала под деспотовом влашћу, тако да је Београд стајао као једино угарско упориште јужно од Саве и Дунава.⁴²¹ Мачву је деспот успео да задржи у оквирима своје државе.⁴²² При предаји Голупца дошло је до спора са његовим заповедником Јеремијом који је због неисплаћеног дуга град предао Турцима.⁴²³ Тако су почели турско-угарски окршаји на Подунављу. Почело је и истискивање Србије са овог подручја. Краљ Жигмунд је подигао тврђаву Ласловар насупрот Голупцу и безуспешно покушао да га поврати 1428. године. При том походу угарска војска је стравично похарала околину Голупца.⁴²⁴ Краљ Жигмунд

⁴¹⁹ П. Рокаи, *Последње године балканске политике краља Жигмунда (1435-1437)*, Годишњак ФФНС 12/1 (1969), 89-91; М. Спремић, *Српска деспотовина – суседи и страни утицаји*, 52-54; *Противречности балканске политике*, у: ИСН II, (С. Ђирковић), 231; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 76-78, 80; С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од турака 1862-1867, Београд 1970, 61-69

⁴²⁰ Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 65-79; Н. Лемајић, *Ugovor u Tati između despota Stefana Lazarevića i Žigmunda Luksemburškog*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, 8, Istočno Sarajevo, 2007, 443-448.

⁴²¹ М. Благојевић, *О предаји Београда краљу Жигмунду*, ЗМСИ 82 (2010), 7-22; А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи или када је и како Београд предат Угарима 1427. године*, ИЧ 61 (2012), 115-127; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 93-96.

⁴²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и мачванска бановина*, у: *Прекинут успон*, Београд 2005, 91-107

⁴²³ С. Ђирковић, *Голубац*, 13-14; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 119-120; Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 228-229; У време смрти деспота Стефана у земљи је беснео рат, Турци су харали на све стране, а посебно су пострадали долина Мораве, браничевски и руднички крај. Ипак, деспот је успео да склоп мир са султаном пре угарског напада на Голубац, значи пре маја 1428. године. (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 1, Београд 1902, 78-84; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 100)

⁴²⁴ С. Ђирковић, *Голубац*, 14-16; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 112-113; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 136; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 101-104; Почетак владавине Ђурађа Бранковића, у: ИСН II, (М. Спремић), 219-221; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, *Пловидба на Дунави и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 110-112; Видети прилог 8.

се у јужним крајевима дуго задржао због опасности од Турака. Боравио је у Ковину, а почетком новембра је био у Београду.⁴²⁵

Приметно је да се српска власт ширила на целокупну територију Мачве и Београда само онда када је за то добијена сагласност Угарске. Тако је било за време краља Драгутина и деспота Стефана и Ђурђа. Те су територије биле везане ислучиво за ове личности. Краљ Драгутин је Мачву и Београд добио на управу као краљевски зет. После његове смрти краљ Милутин се безуспешно борио да сачува Београд и Мачву. Цар Душан иако је у више наврата ратовао на том простору, никад није успео да га у целости стави под своју власт. Слична је ситуација била и у доба кнеза Лазара. Деспот Стефан је после успостављања вазалних односа добио ове територије на управу, а после његове смрти деспот Ђурађ је морао да врати Београд краљу Жигмунду, али је задржао Мачву.

После смрти деспота Стефана, одржање српске државе било је све теже, мада се деспот Ђурађ на све начине борио да је спасе. Као двоструки вазал турског и угарског владара налазио се у веома тешком положају јер га је сваки од њих сматрао човеком оног другог. Тако се Деспотовина нашла између Турске и Угарске као између чекића и наковња. За Угарску она је била само део система одбране њене јужне границе, а за турског султана простор за ширење. Била је у више наврата поприште борби две сукобљене стране, и у том процесу је полако ишчезавала. Са југоистока и истока надирала је турска сила и заузимала део по део Деспотовине. На Дунаву је почело са Голупцем. Са друге стране Угрима је враћен Београд. Оставши без престонице, деспот Ђурађ је морао да сагради нову, јер су важније тврђаве биле већ у рукама Турака. Такође се водио примером свог ујака који је ослањајући се на Угарску своју престоницу градио на Дунаву. Деспот Ђурађ је исто тако имао много разлога да уради исто. Сазидао је тврђаву Смедерево на ушћу Језаве у Дунав која је постала значајна, мада недовољна, препрека турском ширењу на овим просторима.⁴²⁶ Тако су се две последње српске престонице

⁴²⁵ Краљ је намеравао да у погранична места на Дунаву насели витезове тевтонског реда. Он је још 1427. године послао свог канцелара Гаспара Шлика у Пруску да их доведе али је тражио да се доведу и трговци, бродоградитељи, чиновници и бродска посада. Један број ритера је кренуо из Пруске, а краљ их је дочекао у Пожуну и отпратио у Северин. Тражио је да се пошаљу и нове групе ритера које су вероватно насељене у Београду. После поменутог ратовања Угарска и Турска су склопиле трогодишње примирје 1429. године. (Ј. Калић, *Београд*, 106-107; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 105, 141, 146; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 53-54; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle II*, Bucarest 1915, 252-254)

⁴²⁶ С. Ђирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 61; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 122

нашле на Дунаву, што много говори о значају северних области у последњим деценијама постојања српске државе. Она је уз Босну, Влашку и Молдавију имала одређено место у плановима цара Жигмунда за одбрану Угарске. Он је јужну границу поделио на пет одбрамбених округа, а средишње место у одбрани, у Усори и на северу Србије је додељено српском деспоту који је требало да опреми 8000 војника. То је било више од било ког другог угарског великаша, а био је дужан да спреми више бандерија него ли и сам краљ.⁴²⁷ Граница на Дунаву није била у потпуном миру. Чак и када није било ратних окршаја постојала је бојазан од Турака и браниоци су морали да буду увек у приправности.⁴²⁸

Обновљени мир са Угарском и Србијом је истицао 1435. године.⁴²⁹ Тада су Турци упадали у јужну Угарску прелазивши Дунав источно од Ковина и пљачкали по Банату и Ердељу. Иста ситуација је понављана у наредне две године.⁴³⁰ Стога је цар Жигмунд 1437. предузео поход против Турака прешавши Дунав код Пожежене, његова војска је стигла све до Крушевца. Супротно наредби, прешла је у деспотову земљу и у повратку поразила Турке на Годоминском пољу код Смедерева.⁴³¹ Да би спречио турску одмазду, јер је војска

⁴²⁷ П. Рокаи, *Последње године балканске политике краља Жигмунда (1435-1437)*, Годишњак ФФНС 12/1 (1969), 89-90; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 180; Ј. М. Вак, *Politics, society and defense in medieval and early modern Hungary, From Hunyadi to Rákóczi: War and society in late medieval and early modern Hungary*, Brooklyn 1989, 9-11

⁴²⁸ Почетком 1431. године пронели су се гласови да султан спрема 100 великих лађа да нападне Угарску. Због тога је Франко Таловац, капетан Београда, наредио господарима Ковина да коњицом и пешадијим запоседну Дунав. У лето су се пронели гласови да су Турци провалили у Влашку. И почетком 1432. се чуло да ће Турци можда ударити на јужне области Угарске. Зато је Франко Таловац наредио поджупану Ковина да се са војском спусти у Ковин, а кад се у фебруару чуло да ће можда и Београд бити угрожен наређено је првацима ковинске жупаније да за два дана дођу у Београд. Иако од тога ништа није било, ова ситуација сведочи о константном напетом стању на Дунаву у то доба. (N. Iorga, *Notes et extraits II*, 291-292; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 87, 88, 90-92; Брокијер је записао да се Угри јако плаше Турака, и да кад би они дошли под град (Брокијер је тад био у Београду), они се не би усудили да чувају то место од њега и његове силе. Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 135)

⁴²⁹ Деспот Ђурађ је успео да избегне напад на своју земљу. Потврђен је мир са султаном уз појачање вазалних обавеза и слање деспотове кћери Маре у харем. Деспот се изгледа обавезао да не дозволи Мађарима пролаз преко своје земље за борбу против Турака. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 190-196; Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југославије*, Братство 26 (1932), 66; М. Николић, *Византијски писци о Србији 1402-1439*, Београд 2010, 89-102)

⁴³⁰ *Први пад Деспотовине*, у: ИСН II (М. Спремић), 243-244; П. Рокаи, *Последње године балканске политике*, 104-106; М. Динић, *Грађа II*, 37; Предузете су мере да се бродови и ратна опрема доставе у Београд где се очекивало да дође и сам Жигмунд.

⁴³¹ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 119-121. Видети прилог 8.

ишла и преко његове земље, деспот је био принуђен да султану преда град Браничево.⁴³² Тако су се Турци утврдили у две значајне тврђаве на српском делу Подунавља, а њиховим амбицијама није било краја. Када је цар Жигмунд умро, султан Мурат је искористио прилику и поново напао Србију 1438. године попалио Кучево и браничевску област, разорио Борач у Грузи и Островицу на Руднику, а деспот да би смирио ситуацију му је уступио град Ждрело на Млави и Вишесав на Дунаву. Турци су се тиме знатно приближили Смедереву и добили шири простор за нападе на Угарску.⁴³³

Следеће године 1439. у поход на деспотовину се упутио лично султан Мурат II. После тромесечне опсаде успео је да освоји престоницу Смедерево и потчини деспотову земљу. Угарски краљ Алберт није стигао да пружи помоћ опседнутом граду. Тако је Србија привремено нестала са подручја јужно уз Саву и Дунав, а турска царевина је досегла ове природне границе.⁴³⁴ Ту је остао још једино Београд који су држали Угри, па је султан прегао да и њега освоји у опсади која је трајала више месеци од априла до јесени 1440. године, али у том подухвату није успео. У опсади су поред копнених трупа учествовале и лађе на Сави и Дунаву са циљем да одсеку град од Угарске и онемогуће дотурање помоћи граду.⁴³⁵ Исте године Турци су похарали Ковин, чије се становништво разбежало и делом преселило на острво Чепел, јужно од Будима.⁴³⁶ У лето 1441. Турци су

⁴³² М. Динић, *Браничево*, 100; J. Gelcich– L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887, 405

⁴³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 212; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунаву, 13-14; Град Вишесав се повремено помиње у српским летописима. Налазио се у дунавском теснацу у близини Голупца. Када је угарска војска 1428. године похарала околину Голупца, монаси који су зидали манастир код реке Дајше су се разбежали, а преживели су се састали у граду Вишесаву. (Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 78-84). Турци су га заузели у пролеће 1458. године. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 522)

⁴³⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 213-218 М. Орбин, *Краљевство Словена*, 110-111; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарева успомне*, (Ђ. Живановић), Београд 1966, 113; М. Николић, *Византијски писци о Србији 1402-1439*, 103-108; Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 232; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и мачванска бановина*, 98; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 85-86; (Краљ Алберт је умро после непуне две године на угарском престолу. Иза њега је остала бременита супруга Јелисавета којој је ваљало пронаћи мужа који би уједно био и угарски краљ. Међу кандидатима се нашао и Ђурђев син Лазар, а на крају је за угарског краља изабран пољски краљ Владислав I Јагелонац. Краљица која је у међувремену родила сина Ладислава названог Посмрче је истакла право свог сина уз кога су стали најкрупнији великаши Никола Илочки, Ладислав Горјански и деспот Ђурађ. У ово тешко време Угарска је била изнутра подељена. На крају се деспот измирио са краљем Владиславом пред почетак Дуге војне. (*Историја Мађара*, (П. Рокаи), 152-154)

⁴³⁵ Ј. Калић, *Београд*, 109-114; Г. Елезовић, *Поход Мурата II на Београд 1440*, Ратна прошлост Београда, Београд 1954, 40-48; Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци након више опсада заузели Београд*, 22-25; Ј. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, 114; Б. Храбак, *Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428-1566*, ГГБГ 26 (1979), 16; М. Динић, *Грађа I*, 21-22, 29-33, 43-46

⁴³⁶ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 21-25

похарали и Срем и допрли све до Драве.⁴³⁷ На то је Јован Хуњади одговорио упадом у Србију где је му је отпор пружио смедеревски господар Исак-бег. Битка се заметнула недалеко од Београда, а поражени Турци су једва утукли у Смедерево.⁴³⁸ После успешне Дуге војне 1443-1444. године коју је пут водио преко Београда и даље Цариградским друмом и која је у више окршаја победила турску војску, те се вратила у Београд, склопљен је мир.⁴³⁹ При преговорима о миру запело је око питања Голупца, али је на крају султан пристао да се Голубац и Крушевац врате деспоту иако их није држао у моменту пада Деспотовине. По одредбама мира, деспот Ђурађ је добио назад своју земљу са градовима међу којима су били и Смедерево, Браничево и Голубац. Деспотовина је опет нашла своје границе на Сави и Дунаву, осим Београда и његове околине.⁴⁴⁰ Угарска страна није прихватила овај мир и спрема се за наставак рата, те је деспот са Турцима склопио сепаратни уговор.⁴⁴¹ Обновљањем Деспотовине смањен је турски притисак на Угарску јер су турске границе враћене далеко од Саве и Дунава, али угарски краљ је био решен да потпуно протера Турке из Европе.⁴⁴² Деспот у новом походу није желео да учествује и ризикује постигнуто те је на тај начин избегао катастрофу код Варне новембра 1444. године.⁴⁴³ Четири године касније преко Србије је у сукоб са Турцима кренуо Јован

⁴³⁷ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, Pest 1853, 349-350; J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, ed. J.G Schwandtner, Vindobonae 1746, 22

⁴³⁸ J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, 312; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 140-141; У ово доба Турци су сазидали град Жрнов на Авали који је пружао одличне стратешке могућности за напад на Београд. (Г. Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940, 1126; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 21) О Жрнову видети и: Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старице 3/15 (1940), 70-91.

⁴³⁹ О Дугој војни: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 273-282; "Дуга војна" и обнова државе, у: ИСН II, (М. Спремић) 254-268; П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава код Крушевца 1444. године*, Зборник ФФБГ 15/1 (1985), 145-150; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 26-28; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 88-90 Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 114-116; М. А. Bonfinius, *Rerum Hungaricarum decades quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771, 457-464; J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, 317-319

⁴⁴⁰ С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, Пад српске Деспотовине 1459, Београд 2011, 64, 72; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 287-297; С. Ђирковић, *Голубац*, 18-20; М. Динић, *Браничево*, 100; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 116; Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 235; J. de Thwroc, *Chronica Hungarorum*, 320;

⁴⁴¹ Н. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine*, Prilozi za orijentalnu filologiju 12-13 (1962-1963), 281-289; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 291-294; P. Engel, *János Hunyadi and the peace "of Szeged" (1444)*, Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae XLVII (3) (1994), 241-257, P. Engel, *János Hunyadi: The decisive years of his career 1440-1444*, From Hunyadi to Rákóczi: War and society in late medieval and early modern Hungary, Brooklyn 1989, 108-114

⁴⁴² N. Iorga, *Notes et extraits* III, 182-183

⁴⁴³ О бици код Варне: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 301-304; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 37; F Babinger, *Vom Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna 1444*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geschichte Südosteuropas und der Levante I, München 1962;

Хуњади. Он је ратну опрему Дунавом послао у Београд, скупио војску у Ковину где је у септембру прешао Дунав и утаборио се на ушћу Мораве. Ту је остао око месец дана покушавајући да приволи деспота да му се придружи. На крају је сам отишао у поход који се такође катастрофално завршио.⁴⁴⁴

После обнове Деспотовине односи са турском царвином су били углавном мирни. Деспот се чврсто држао предузетих обавеза према султану. Међутим, када је умро султан Мурат II, и на престо се попео његов млади и енергични син Мехмед познатији као Освајач, ситуација се из основа променила. Примирје потписано у јесен 1451. на три године је дало кратки предах.⁴⁴⁵ Али након што је освојио Цариград, султан Мехмед II је настојао да коначно реши и питање Балкана. Желео је да заузме дунавске градове Београд, Смедерево и Голубац као базу за даље нападе на Угарску. Већ у јуну 1453. године затражио је од деспота да преда Смедерево и Голубац што је деспот одбио.⁴⁴⁶ Деспот је на све начине покушао да постигне да се обнови мир између Турске и Угарске којим би била заштићена и Србија, али су његови напори остали без резултата.⁴⁴⁷ Султан је јула 1454. године кренуо у поход, најпре је похарао земљу и са војском пао под Смедерево. Предели уз Саву и Дунав су тако пострадали да се могла видети само хришћанска крв која се суши.⁴⁴⁸ Међутим, није успео да освоји тврди град Смедерево кога је деспот добро снабдео за одбрану, те се султан почетком августа повукао на вест да Хуњади скупља војску код Ковина и Београда.⁴⁴⁹ И сам деспот је живо радио на скупљању војске у

⁴⁴⁴ М. Спремић, *Деспот Бурђа*, 336-344; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 252-258, П. Рокаи, *Бродови*, 143-144, 160; *Историја Мађара* (П. Рокаи), 154-156; М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, Гласник скопског ученог друштва 1 (1925) 86; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 123-125; М. А. Vonfinius, *Rerum Hungaricarum decades*, 481-482, 486-487; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 120-122; Иако је са Турском имао уговор, деспот Бурђа је сматрао за неопходно да се обезбеди и угарско-турско примирје. Деспот је 1449. поднео предлог примирја који тада није прихваћен на угарском Сабору. (J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, 243-244) Видети прилог 9. Између деспота и Хуњадија су још владали затегнути односи. Током 1450. године Хуњади се са војском спустио у Београд и Ковин са намером да упадне у Србију. (J. Gelcich – L. Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetései oklevéltára*, 513) Ипак од тога није било ништа а губернатор и деспот су се измирили у августу следеће године, а у јесен је закључено угарско-турско примирје на три године. (М. Спремић, *Деспот Бурђа*, 364-367)

⁴⁴⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1543-1456)*, Годишњан ФФНС 6 (1961), 127; С. Ћирковић, *Деспот Бурђа Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас СКА 15 (1971), 104-106

⁴⁴⁶ А. Petrusi, *La caduta di Constantinopoli I*, 48, 86-88; Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима*, 128-129

⁴⁴⁷ С. Ћирковић, *Деспот Бурђа Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, 107-109

⁴⁴⁸ L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 185-186

⁴⁴⁹ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, 430-431; М. Спремић, *Деспот Бурђа*, 420-421

Угарској коју је спустио на Дунав.⁴⁵⁰ Када су се Турци повукли, Хуњадијева војска заједно са деспотовом је кренула у напад и поразила их код Крушевца, а потом се вратила у Београд.⁴⁵¹ Угарска и Србија су заједнички покушале да издејствују мир на Порти, али без успеха. Бледи су били и изгледи да се нешто постигне на саборима који су сазивани да се организује борба против Турака.⁴⁵² Следеће године султан је поново напао Србију, освојио њене јужне делове укључујући и значајан град Ново Брдо. Након тога је крајем лета склопљен српско-турски мир који није много значио.⁴⁵³ Знано се да се султан спрема да заузме градове на Дунаву.⁴⁵⁴ Тако је наредне године 1456. султан је поново напао Смедерево. Оно је било добро снабдевано и припремљено за одбрану те су Турци уз велике напоре бранилаца одбијени.⁴⁵⁵ Након неуспеха под Смедеревом Турци су отишли под Београд, где су стигли већ почетком јуна. У Земун су за борбу стигли крсташи под вођством Јована Капистрана. И деспот Ђурађ је пружио извесну помоћ. Хришћани су однели значајну победу на реци код Земуна и спречили блокаду града. Огорчена борба се развила 21-22. јула али је град ипак спашен. И сам султан је био рањен том приликом и наредио је повлачење. У Београду је завладала куга изазвана бројним несхрањеним телима која је покосила и његове браниоце Хуњадија и не дуго за њим и Капистрана. Исте године је умро и стари деспот Ђурађ. Отишле су две најзначајније личности које су се и

⁴⁵⁰ М. Динић, *Грађа II*, 59-61;

⁴⁵¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 421-423; Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима*, 131-132; Ј. Калић, *Београд*, 124; Е. Zachariadou, *The first Serbian Campaigns of Mehmmmed II (1454, 1455)*, *Annali dell' Istituto orientale di Napoli* 14 (1964), 837-839; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 186-190; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 125-126, J. de Thwocz, *Chronica Hungarorum*, 333-334

⁴⁵² М. Антоновић, *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ 1-2 (1987), 89-98

⁴⁵³ *Султан Мехмед Освајач II и Србија*, у: ИСН II, (М. Спремић, Ј. Калић), 296-297; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, 132; С. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље*, Годишњица НЧ 3, 350-354; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 126; У то време се поново заоштрио однос са Хуњадијем. Његов шурак, капетан Београда, Михаило Силађи и његов брат Ладислав су почели да зидају некаква утврђења на десној обали Дунава у близини Смедерева. Деспот их је растерао, али је том приликом страдао Ладислав Силађи. Не дуго након тога, Силађи је заробио старог деспота у Купинову и том приликом га ранио у руку. Деспот, а затим и његова супруга Јерина су држани као таоци у Београду док није плаћена откупнина. (А. Olesnicki, *Mihajlo Szilágyi i srbska despotija*, *Rad JAZU* 276 (1943), 22-23; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 471-473); Према једном извештају Угри су исте године чак напали Смедерево које је бранио и одбранио брат деспине Јерине, Георгије Кантакузин. (Б Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине 15. века*, ЗРВИ 26 (1987), 199-200

⁴⁵⁴ J. Gelcich– L. Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetései oklevéltára*, 591-592; Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима*, 136

⁴⁵⁵ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 204-205; С. Ћирковић, *Смедерево*, 67; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 478-479. Видети прилог 10.

поред међусобне нетрпељивости највише залагале и радиле на борби притив Турака.⁴⁵⁶ Ситуација на Сави и Дунаву је била све напетија. На обалама Саве у Босни је осам хиљада турских војника градило лађе за напад на Угарску, а марта 1457. је у Београду завладала таква паника да је становништво молило за помоћ кардинала Карвахала због страха да ће султан напасти за петнаестак дана.⁴⁵⁷

Деспотовина се осипала и њене границе су са југа бивале све скученије. Ипак, баш у то доба је она своје границе померила на леву обалу Дунава. Мешајући су у унутрашње сукобе у Угарској, деспот Лазар је успео да априла 1457. добије Ковин и друге градове у Банату.⁴⁵⁸ Његова војска је покушала да продре дубље у Банат, али је заустављена на реци Тамиш. Ови поседи остали су у деспотовој власти око годину дана. Повратио их је Михаило Силађи после његове смрти. Потпуно парадоксално, Србија је грцајући и на самрти, први пут у својој историји поставила своју границу преко Дунава.⁴⁵⁹ Деспот Лазар је био уз Турке када су они у јесен 1457. продрли у Банат са двадесет хиљада војника и опустошили све пред собом и повели огроман број заробљеника. У Будиму се држало да и деспот има одговорност за овај догађај.⁴⁶⁰

После смрти деспота Лазара Бранковића, нестало је директног наследника српске Деспотовине. У општем метежу који је тим поводом настао, држава је бројала своје

⁴⁵⁶ О припремама и току саме опсаде Београда детаљно видети: Ј. Калић, Београд, 127-171; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 477-486; Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци након више опсада заузели Београд*, 25-30; *Султан Мехмед Освајач II и Србија*, у: ИСН II, (М. Спремић, Ј. Калић), 296-302; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, 125-132; О доприносу деспота Ђурђа одбрани Београда: L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 204-206

⁴⁵⁷ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 224; В. Макушев, *Историјски споменици II*, 216; Е. Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae 1892*, 229; У пролеће 1457. два деспотова посланика су донела вести у Будим да султан спрема две војске једну на Београд, а другу на Босну. Од похода није било ништа, али је посејан страх међу хришћанима. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 507) и у јесен су се проносиле приче да се на Морави код Ниша спремају лађе како би се следеће године напао Београд и са сува и са воде. Султан је заиста био у Пловдиву, али се ипак вратио за Једрене. (М. Динић, *Грађа II*, бб. 70; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд 1934, 160)

⁴⁵⁸ После убиства Улриха Цељског у Београду, краљ Ладислав је у Будиму погубио Ладислава Хуњадија, а Матију држао заробљеног. (*Историја Мађара*, П. Рокаи, 158-159) Деспот Лазар је у том сукобу стао на страну краља Ладислава, те су му његови људи предали Ковин, Ласловар и још неке дунавске тврђаве. С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина*, ЗМСИ I (1970), 85-86; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 240-241; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 503-504; *Пропаст Средњовековне државе*, у: ИСН II, (М. Спремић), 304; С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, Пад српске Деспотовине 1459, 72

⁴⁵⁹ С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина*, 86

⁴⁶⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 507; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 229-230

последње дане.⁴⁶¹ Нови турски поход је уследио након збацивања и заробљавања Михаила Анђеловића. На Србију је кренуо његов брат Махмуд. Турска војска је успела да освоји главне тврђаве, на Дунаву су заузели Вишесав и Жрнов на Авали одакле су могли да мотре на Београд. У том налету су покушали да поседну и Голубац али томе нису имали успеха.⁴⁶² И угарска страна је желела да се по што по то домогне Голупца. Силађи је наставио преговоре по том питању нудећи деспотској породици поседе деспота Ђурђа чији су се приходи ценили на преко 40 хиљада дуката у замену за ову тврђаву, а краљ Матија је истакао да ће деспотска породица изгубити поседе Шомљо и Бечеј који су у међувремену враћени, ако Турцима предају Голубац. Уз све то угарска страна је наводила да ће бранити деспотовину. Ипак од договора није било ништа јер Хуњадијева удовица Јелисавета није хтела да преда деспотове поседе које је држала.⁴⁶³ Последице похода Махмуд-паше су биле такве да је Србија престала да буде тампон зона између Угарске и Турске, те су оне стекле заједничку границу на Сави и Дунаву. Августа 1458. године Турцима је предат и Голубац.⁴⁶⁴ Деспотовина се фактички свела само на Смедерево. На вест о предаји Голупца краљ Матија је наложио Силађију да са војском дође у Ковин, а чувши то Махмуд-паша је снабдео Голубац и повукао се са војском.⁴⁶⁵ Махмуд пашина

⁴⁶¹ Поред неслоге у намесништву које је управљало остацима Деспотовине, а које су чинили Михаило Анђеловић, слепи Стефан и Јелена, Лазарева удовица, опасност се надвила и са угарске стране. Ујак новог краља Матије Корвина, Михаило Силађи, који је уједно био и мачвански бан и капетан Београда је тврдио како је деспот Лазар тестаментом Србију оставио папском легату и наговорио је кардинала Карвахала да оде и војском запоседне Србију. Кардинал је стигао у Београд и послао амбасадора у Смедерево кога су ухватили Турци, што значи да су они контролисали пут уз Дунав од Београда за Смедерево. Кардинал није могао ништа да учини због присуства великог броја Турака те се вратио у Будим. (В. Стефановић, *Краљ Матија и српска деспотовина*, ЛМС књ. 330 св. 3 (1931), 243-246; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 222-223, 230-232; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 517-518; Ј. Калић, *Београд*, 180). Михаилу Силађију је било јако стало да дође у посед Смедерева, те је утврдио Београд и чувао дунавску границу са осам хиљада војника. Том приликом је заузео Ковин, Ласловар и друге градове које је био посео деспот Лазар. Голубац је тада још био у српским рукама. Силађи је понудио деспотици Јелени да преда Смедерево у замену за добра у Угарској. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 519; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина*, 86; С. Ћирковић, *Голубац*, 23)

⁴⁶² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 520-522; Турцима је било важно да заузму стратешке тачке према угарској граници. Они су желели да заузму Београд и Смедерево, а према речима савременика и доброг познаваоца прилика тог доба Дамјана Ђурђевића, уколико то не успеју било им је битно да имају утврђења у њиховој близини једно код Београда и једно код Смедерева. Првих дана јула месеца 1458. је чак дошло до окршаја између крсташи и Турака под Београдом. (Ј. Калић, *Београд*, 181-183; I. Nagy–B. A. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 I, Budapest 1875*, 27-29)

⁴⁶³ Ђ.Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458 и 1459 године*, Пад српске Деспотовине 1459, 235-237

⁴⁶⁴ С. Ћирковић, *Голубац*, 24; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 241

⁴⁶⁵ С. Ћирковић, *Голубац*, 24; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 35-36

војска је тада провалила у Срем и спалила Митровицу те је доспела у окршај са угарском војском и у нереду се повукла. У свему томе је учествовао и Вук Гргуревић за кога је летописац забележио да *краљ Матија уби Влка у Срему, а распа Влк Ковин*.⁴⁶⁶ Опасност је била толика да се и сам краљ Матија са војском спустио у Београд и ту остао до краја октобра. Кардинал Карвахал није одустајао од борбе, спустио се на дунавску границу, али није постигао значајније резултате.⁴⁶⁷

Ђурђеви наследници су и даље водили преговоре са угарским двором о уступању остатака Деспотовине, односно Смедерева у замену за добра у Угарској. Ови планови из више разлога нису остварени, поготово што су Голубац заузели Турци.⁴⁶⁸ Краљ Матија је децембра 1458. године сазвао сабор у Сегедину чије су одлуке биле да сви становници краљевине морају учествовати у одбрани Београда и других градова дуж Саве и Дунава. Он је такође прихватио план да се ћерка покојног деспота Лазара уда за босанског краља Стефана Томашевића. Он је дошао у Смедерево и преузео власт 21. марта 1459. године. Краљ Матија је рачунао да ће спајање Босне и Србије допринети одбрани Угарске. Међутим, покренути процес није могао бити заустављен. Када је султанова војска пала под Смедерево, босанска властела га је напустила и предала без борбе 20. јуна 1459. године.⁴⁶⁹

Приметно је да су од времена владавине деспота Стефана Лазаревића и његовог сређивања односа са угарским краљем изостали напади на Србију са те стране, а такво стање је потрајало све до пропасти Деспотовине. Ситуација је била нешто другачија у време деспота Ђурађа и његових наследника. Ипак, угарска војска прелазила је на другу страну река само онда када је ишла у сукоб са Турцима, додуше не увек уз сагласност српског деспота. У то доба активност на Дунаву на потезу Београд-Голубац је била фактички константна до пада Деспотовине. На том простору имамо три заинтересоване

⁴⁶⁶ I. Nagy–В. А. Nyáry, *Magyar diplomáciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490*, I, 36-38, Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 243; С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, ЗМСЛУ 21 (1970), 284-285; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975), 7; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 68

⁴⁶⁷ V. Fraknoi, *Magyarország egyházi és politikai a Romai scentszékkel a Konstanci zsinattól a Mohácsi Vészig II*, Budapest 1902, 114; Ј. Калић, *Београд*, 181, 184

⁴⁶⁸ Ђ.Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458 и 1459 године*, 238-239; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 535-536

⁴⁶⁹ Ђ. Тошић, *Босанска назови „кривица“ за пад Српске деспотовине*, Пад Српске деспотовине 1459, 185-192; Ј. Мргић, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, Пад Српске деспотовине, 195-200; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 536-545; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 318-319; *Пропаст Средњовековне државе*, у: ИСН II, (М. Спремић), 306-313

стране - Србију која се брани, Турску која напада и Угарску која се брани превентивним нападима на Турке. Падом Деспотовине нестало је овог трећег чиниоца као државе, јер су Срби још дуго учествовали у борби против Турака као поданици угарског краља. Турска царевина је досегла границе на Сави и Дунаву осим Београда и његове уже околине.

2.6. Између Османског царства и Угарске

Турци су после освајања Деспотовине стекли одличан положај за даље узнемиравање Угарске. Пограничне чарке су постале константа на овом подручју. Морало се стално бити на опрезу јер су се без престанка проносили гласови како султан намерава да освоји Београд. Њихови одреди су били под Београдом маја 1460. године одакле су упали у Срем. Исте године се турска војска окупила код Смедерева те је продрла преко Дунава у Банат све до Титела и у том походу ухватили и касније погубили Михаила Силађија, чиме је јужна Угарска изгубила још једног ватреног браниоца.⁴⁷⁰ У јесен 1461. године један турски одред је разбијен под Београдом, а следеће године је султанов намесник у Србији Али-бег прешао Саву и опустошио Митровицу и Купиник.⁴⁷¹ Одбрана од Турака је отежана и падом Босне 1463. јер је угарска краљевина сада и на овом потезу имала непријатног суседа са којим је морала да ратује.⁴⁷² Краљ Матија се трудио да колико је могуће заштити Београд и снабде га за евентуалну одбрану. Он се маја 1463. налазио у Срему у циљу заштите јужне границе.⁴⁷³ Мањи продори те године турске војске у Срем и околину Темишвара су били заустављени.⁴⁷⁴ Након тога је краљ Матија продро у из Београда у непријатељску територију, похарао је, и са собом повео око 15000 хришћана.⁴⁷⁵ Следеће године су поведени преговори о миру који ипак није постигнут, те је краљ 1465. године поново снабдевао Београд за одбрану, а предвиђао се и долазак самог

⁴⁷⁰ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 160

⁴⁷¹ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 155-156; Ј. Калић, *Београд*, 189; У овом извештају млетачког посланика из Будима који помиње сукоб код Београда стоји да је овај турски одред разбио син деспота Србије, на шта Д. Динић-Кнежевић упозорава да се тај податак не може односити на Вука Гргуревића, истичући више грешака у датирању код Макушева. (Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 8, нап. 19); С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 69

⁴⁷² *Пад Босне и покушаји отпора турском освајању*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 390-402; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 323-334; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 196-204

⁴⁷³ Ј. Калић, *Београд*, 190.

⁴⁷⁴ V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893, 45-50

⁴⁷⁵ Ј. Калић, *Београд*, 190

краља у град.⁴⁷⁶ Напад на Београд се очекивао и следеће године али је изостао.⁴⁷⁷ Тако је граница на територији коју обрађујемо неко време мировала, али не за дуго. Султан је 1470. наредио да се код Заслона изгради тврђава која је својим положајем обезбеђивала одличну базу за упад у јужну Угарску.⁴⁷⁸ Тиме је Београд, једино угарско упориште јужно од река био фактички опкољен и са савске стране – из Шапца и са дунавске – из Смедерева. После подизања Шапца упади Турака у јужну Угарску на том простору били су све чешћи. Посебно се истиче упад у Срем 1472. године када су Турци заробили много хришћана.⁴⁷⁹ Због тога је краљ Матија желео да заузме ове тврђаве. Најпре је испланиран поход према Влашкој, али флота није могла према Смедереву и Северину због ниског водостаја и залеђеног Дунава. Краљ је тада променио план и прегао да освоји Шабац, што је и успео фебруара 1476. године.⁴⁸⁰ Ипак, јаке смедеревске зидине су одолеле нападу његове војске у јесен исте године. Зато је подигао три утврђења на Дунаву, а једно од њих је било Витешка трпеза, са циљем да се блокира Смедерево. Ратне операције су тада вођене и у Босни.⁴⁸¹ Половином августа 1476. један одред смедеревског санџакбега је провалио у Банат, али га је деспот Вук Гргуревић поразио код Пожежене и натерао у бег.⁴⁸² После победе на бојишту у Влашкој децембра исте године, Турци су освојили поменута три смедеревска каштела и порушили их, али је Шабац и даље остао у угарским

⁴⁷⁶ V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, 83; L. Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Budapest 1915, 43

⁴⁷⁷ S. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike X*, Zagreb 1891, 362; J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár XI*, Pest 1855, 154

⁴⁷⁸ О грађењу Шапца и покушајима угарске војске да градњу осујети пише Бонфини. М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Паноније и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима*, Нови Сад 2013 (докторска дисертација у рукопису), 92-93, 447-449 Бонфини такође наводи да је Шабац изграђен 1470. године, што је прихватио и С. Новаковић, *Белешке к историји Шапца*, 7, док К. Јиречек, *Историја Срба I*, 411; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, 50; и Ј. Калић, *Београд*, 194; узимају да се то десило 1471. године. Брижљивом анализом и упоређивањем других извора С. Ћирковић је закључио да је грађење шабачког утврђења можда почело још 1470. године, али је његова егзистенција обезбеђена 1471. године. (С. Ћирковић, *Средњи век, Шабац у прошлости I*, 93-95)

⁴⁷⁹ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 38-39

⁴⁸⁰ Опсада Шапца лепо је описана у писмима које су слали папи краљ Матија и Габријел из Вероне, јегарски бискуп. (L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 265-268; 388-390; I. Nagy - B. A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490 II*, Budapest 1877, 343-345; V. Fraknói, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893, 333-335, 354-355); М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades*, 119-121, 456-458; С. Ћирковић, *Средњи век, Шабац у прошлости I*, 93-101; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 11-12

⁴⁸¹ О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-Бег Михалоглу*, ЗМСИ 3 (1971), 16-18; М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades*, 121, 463-464

⁴⁸² М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades*, 122-125, 459-462; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 269-270; I. Nagy - B. A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458-1490 II*, 325-326; *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 384

рукама. Тако је она освајањем Шапца уз Београд стекла још једну одбрамбену тачку јужно од Саве и Дунава.⁴⁸³

Последњи рат на овим просторима краљ Матија Корвин је водио од 1479, када је започео сукоб на широком потезу од Влашке до Босне.⁴⁸⁴ На подручју које обрађујемо, поред једног већег окршаја код Београда у коме су Турци посечени, интензивније борбе су се водиле 1480. када је Угарска војска прешла Дунав и продрла у Србију све до Крушевца и са собом повела назад велики број Срба.⁴⁸⁵ Поход је настављен 1481.⁴⁸⁶ Угарска војска је прешла Дунав код Храма, а деспот Вук је штитио прелазак преко реке и двапут је поразио смедеревског санџакбега који је једва побегао у Смедерево. Заметнула се и борба у близини Голупца, докле је Турке гонио Јован Јакшић када је пред самом градском капијом одсекао главу турском заповеднику.⁴⁸⁷ Следеће године су османске трупе упале у Банат, али су поражене и отеране. Након тога 1484. године је потписано примирје које је продужено 1486. године.⁴⁸⁸ Ипак пограничне чарке нису престајале. То се посебно испољило након смрти Матије Корвина. Бојазан од турских напада на Београд није престајала. Догодило се више окршаја дуж целе границе а на подручју које овде обрађујемо најзначајније су биле две неуспеле опсаде Шапца 1490. и 1492. године, и напади на Београд истих година које је осујетио Павле Кињижи.⁴⁸⁹ После тога је уследио продор угарске војске на турску територију која се са богатим пленом вратила у

⁴⁸³ *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 385; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 12; М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело*, 128-129

⁴⁸⁴ До тада краљ Матија је био заузет ратом у Аустрији против цара Фридриха III. Године 1479. Турци су провалили у Ердељ, али су били тешко поражени у бици на Хлебном пољу. (М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Regum Ungaricarum decades*, 174-180, 469-470; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 166; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач*, 343-346; А. Ивић, *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потоско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929, 223; А. Ивић, *Из историје Срба у Угарској*, 26; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској, од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем*, Загреб 1914, 11-13; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 12-13)

⁴⁸⁵ V. Fraknói, *Mátyás király levelei II*, Budapest 1895, 76-80, 91; *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 386; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 14; Ј. Калић, *Београд*, 197; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 100-101

⁴⁸⁶ Краљ Матија је писао да ће ако добије очекивану помоћ продри све до Цариграда, а војску је послао да продре у Србију, односно у Турску. (V. Fraknói, *Mátyás király levelei II*, 156-159)

⁴⁸⁷ V. Fraknói, *Mátyás király levelei II*, 195-198; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 12-13; К. Јиречек, *Историја Срба*, 412; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 14-15; Ј. Калић, *Београд*, 199; С. Ћирковић, *Голубац*, 27

⁴⁸⁸ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 171; *Српска властела у борби за обнову Деспотовине*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 388-389; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 15-16.

⁴⁸⁹ С. Ћирковић, *Шабац*, 102-103; *Последњи Бранковићи*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 445, 451; Ј. Калић, *Београд*, 203-204;

Београд.⁴⁹⁰ Августа исте године опет се надвила турска опасност, проносили су се гласови да Турци планирају напад на Београд и Срем. Фебруара 1494. одреди Павла Кињижја су упали у Србију, напали Смедерево и похарали његову околину. У јесен исте године је упао и у Посавину.⁴⁹¹ Београд је поново снабдеван и припреман за одбрану, а нападнут је септембра месеца, али је спасен захваљујући брзој интервенцији Павла Кињижија.⁴⁹² Његови људи су новембра исте године предузели још један напад на Смедерево који је резултирао само спаљивањем подграђа јер војска није била довољно опремљена за заузимање тврђаве. После тога војска се повукла у Београд, где је дошао и сам краљ Владислав.⁴⁹³ Примирје је потписано 1495. године, и упркос томе што су обе стране настојале да се оно одржи, и у овим да кажемо мирним годинама је забележено неколико пограничних чарки.⁴⁹⁴ На следећи рат се није дуго чекало.⁴⁹⁵ Већ 1500. године угарска војска се залетала преко Дунава у више наврата и нападала околину Смедерева, а одговор Турака се очекивао из Смедерева, Босне и Ердеља.⁴⁹⁶ Средином 1501. се десио још један упад у долину Мораве већих размера у коме је учествовао деспот Јован, мада није дошло до опсаде Смедерева која је планирана за тај поход. Турци су након тога одговорили истом мером и упали у јужну Угарску. Исте године је деспот Јован из Београда продро у долину Колубаре и похарао ту област. Наредне године угарска војска је предузела још један поход. Прешла је Дунав код Храма и потом разорила Видин и напала Кладово и Никопол.⁴⁹⁷ Мир је склопљен 1503. године али као ни раније он није значио потпуно мировање на граници. Било је планова да угарска војска 1505. године нападне Смедерево,

⁴⁹⁰ В. Макушев, *Историјски споменици* II, 188

⁴⁹¹ *Последњи Бранковићи*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 452; Ј. Калић, *Београд*, 210; Уз сву спољну опасност која је претила, унутар саме Угарске није било слоге. Бранковићи су били у сукобу са Ловром Илочким који је напао и оштетио неке њихове поседе јула 1491. године, а кад се он завадио са краљем Владиславом Ђорђе и Јован Бранковић су учествовали у заузимању Митровице и Илока. (Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 30-32; L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 292-293). Видети прилог 11.

⁴⁹² Ј. Калић, *Београд*, 210-213

⁴⁹³ М. Динић, *Грађа II*, 61

⁴⁹⁴ Ј. Калић, *Београд*, 220-221

⁴⁹⁵ Сукоби на савско-дунавској граници су се поново активирали када је избио млетачко-турски рат 1499, и када је угарска приступила антитурској коалицији следеће године. Борбе су вођене на широком простору од Босне до Ердеља. (*Историја Мађара*, (П. Рокаи), 177; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 36)

⁴⁹⁶ L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 296-7

⁴⁹⁷ А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 29-30; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 37-38; *Последњи Бранковићи*, у: ИСН II, (С. Ћирковић), 459-460

али ова замисао није остварена.⁴⁹⁸ Поред више мањих инцидената, турска коњица је 1510. нападала околину Београда. Слично се поновило у јесен 1512. године, када су Турци угрожавали околину Београда. Тада им је на пут стао темишварски жупан Стефан Батори.⁴⁹⁹ Мањи одреди турске војске су напали Београд и почетком 1514. године, када је будући вођа устанка Ђерђ Дожа изашао на мегдан и однео победу над једним Турчином.⁵⁰⁰ Следеће године је Јован Запоља покушао да освоји утврђени турски град на Авали, али је само успео да у паници при повлачењу за собом остави ратну опрему коју је понео из Београда. Турци су његову војску гонили до самих градских зидина.⁵⁰¹ Стање на јужној граници бивало је све лошије. Београд је оскудевао у свим потрепштинама неопходним за опстанак града. Августа 1518. Турци су успели да довуку топове до Београда и да га бомбадују. Мање нападе на град су извели и октобра исте године. Мир који је склопљен 1519. је донео извесно олакшање на простору који овде обрађујемо. Локалне чарке нису престајале, али су сведене на најмању могућу меру.⁵⁰² То је ипак било само затишје пред буру. Долазак на власт младог султана Сулејмана био је погубан за Угарску. Он је већ 1521. предузео поход у коме је озбиљно урушио њен одбрамбени систем уз сву унутрашњу кризу коју је угарска проживљавала последњих деценија. Најпре је освојен Шабац, а затим су лако пали Митровица, Земун и други градови у Срему.⁵⁰³ После тешке и мучне опсаде изведене из залеђа града и из Срема, која је трајала скоро два месеца коначно је пао и Београд 29. августа 1521. године, најјаче упориште јужне Угарске. Она је изгубила и последње утврђење јужно од Саве и Дунава. За Турке је то значило да су непријатељу одузели одличну стратешку позицију за напад на њихову територију, а уједно су је стекли за себе. Постали су доминантна сила на овом подручју.⁵⁰⁴ Последњи

⁴⁹⁸ *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 177-179; *Последњи Бранковићи*, у: ИСН II, (С. Ђирковић), 461; L. Thallóczy–A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 319, А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 33

⁴⁹⁹ Ј. Калић, *Београд*, 229; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* 1, 126

⁵⁰⁰ Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, Београд 1987, 35-36; А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, 36-37

⁵⁰¹ Ј. Калић, *Београд*, 233-234; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 103

⁵⁰² Ј. Калић, *Београд*, 236-237; *Срби у одбрани угарских граница*, у: ИСН II, (С. Ђирковић), 465-466

⁵⁰³ С. Ђирковић, *Средњи век, Шабац у прошлости I*, 105-107; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 104-105; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, 53-61, 68-69;

⁵⁰⁴ О стању у Београду, припремама и самој опсади детаљно: Ј. Калић, *Београд*, 239-268; видети и: G. Perjés, *The fall of the medieval kingdom of Hungary: Mohács 1526 - Buda 1541*, War and society in east central Europe, vol XXVI, Budapest 1989, 95-104; *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 182-183; Г. Шкриванић, *Турски поход*

трзаји које је двор у Будиму предузео, постављање Пала Томорија за капетана Доњих крајева није дало значајније резултате, мада се он свим силама упињао да их оствари, те је ислучиво захављујући његовом личном залагању посада на граници како-тако функционисала. У лето 1523. Ферхат-паша је продро у Срем, похарао земљу и одвео робље, те су га августа исте године поразили Томоријеви одреди на простору Манђелоса, Митровице и Врдника. На Дунавском делу границе је 1524. године Бали-бег из Смедерева прешао Дунав и освојио Северин и друга утврђења. Неколико победа над Турцима је Томори извојевао и следеће годне. Он је јула 1525. упао на турску територију, а месец дана касније је напао и турске бродове који су пловили из Цариграда, неке је заробио а три је потопио. Успео је и да одбије турски напад код Сланкамена. У то време је на Турској страни спаљен град Кулич, а на угарској су Турци спалили Тител. Ипак, Томоријеви успеси су били локалног карактера и ни изблиза нису били довољни да спрече катастрофу која се надвијала над Угарском.⁵⁰⁵ Снажан ударац задат је Угарској 1526. године на Мохачком пољу, након чега је уследило и овајање Будима. Иако се турска војска после тога повукла, разједињена држава није имала снаге да се дуго одупире агресивном освајачу. Уследиле су две опсаде Беча 1529. и 1532. године, које су иако неуспешне, сведочиле о слабости државе када је непријатељска сила успела да тако дубоко продре кроз њену територију до срца Хабзбурговаца. Коначно, 1541. Турци су освојили Будим и окупирали област између Печуја, Острогона и Сегедина где су формирали Будимски пашалук.⁵⁰⁶

Из овог кратког прегледа историје поречја Саве и Дунава у њиховим токовима од ушћа Дрине до Ђердапске клисуре, видели смо бројне ратове, смењивања власти, отимања

против Угарске и освајање Београда 1521, ВИГ 18/3 (1967), 144-173; Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, 149-160; Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци након више опсада заузели Београд*, 30-37; Е. Миљковић-Бојанић, *Путопис и историјски извор: Београд у 16. веку*, Београд у делима европских путописаца, Београд 2003, 48-51; G. Wenzel, *A Hedervári Ferencz jószágai feletti per és ítélet 1523-ben*, Pest 1859.

⁵⁰⁵ *Срби у одбрани угарских граница*, у ИСН II, (С. Ђирковић), 470-475; С. Ђирковић, *Почеци шајкаша*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, 129-137; О. Зиројевић, *Град Кулич*, ВИГ 18/3 (1967), 236-238; V. Fraknoi, *Tomori Pál élete*, Századok 15 (1881); А. Kubinyi, *A szávaasztendemeternagvolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez*, Hadtörténelmi Közlemények 25 (1978), 194-220; J. M. Bak, *Politics, society and defense in medieval and early modern Hungary*, From Hunyadi to Rákóczi, 15-18; А. Крстић, *Смедеревски крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2, 57-58,

⁵⁰⁶ *Историја Мађара*, (З. Ђере), 184-188, 198-199; G. Perjés, *The fall of the medieval kingdom of Hungary*, 104-272; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, 293-304; F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, 107; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, 71-104; N. Samardžić, *Karlo V*, Beograd 2005, 131-138

и давања територија, уступања, ширења и повлачења. У овој огромној епохи приметне су неке важне појаве. Док је северна граница Римског царства или касније Византије била на овим рекама, са њихових левих обала надирали су бројни варварски народи на одвећ уређен државни организам какво је било Царство. Пенетрација вршена са севера на југ била је одлика ове епохе. Слично је било и по доласку Мађара у Панонску низију, с тим што они нису дубље задирали у Балканско полуострво остајући на појасу ових река. Међутим, ако су други народи отишли, Словени и Мађари су остали дајући трајан печат овим просторима и у многоме обликујући његову историју. Угарска држава је на том простору остала као константа, а са друге стране, односно јужне, су почеле да се смењују друге- Византија, Бугарска, Србија и коначно Османско царство које је ту нашло своје границе све до модерног доба.

У време док су Сава и Дунав представљали гранично подручје између Угарске и Византије, значи за период од безмало 200 година, на овом поднебљу је било укупно око 15 ратних година. Оне су почеле још половином 11. века, а до његовог краја их је било укупно три, укључујући и инцидент са крсташима 1096. године. После тога је уследио период од тридесетак година мира, да би се сукоби између Византије и Угарске поново активирали 1127. године, и постали интензивнији од 1151. године са најдужим мирним периодом у том добу од 8 година између сукоба 1154. и 1162. године. Након склопљеног мира 1167. године уследило је још једно мирно раздобље од 15 година, да би опет дошло до промене власти на овом подручју 1182. године. У то време Византија је већ била на измаку снага на овим територијама иако су јој оне враћене 1185. године. Она је њима управљала још мање од двадесетак година. Видимо, дакле, да су најдужи периоди мира били између угарског напада 1071. године и инцидента са крсташима 1096. године, 25 година, те између тога и угарског напада на Византију 1127. године, значи 31 година, и између овог рата и византијског напада 1151. године, 23 године, и последњих двадесетак година византијске власти на овом поднебљу. То фактички значи да је свака генерација нараштаја доживела да види барем један рат од поменутих, а заправо вероватно и неколико од њих. Интересантно је и то да је овај цео регион у том периоду, и у смислу ратних и логистичких операција, посматран као целина. Већина похода је обухватала области и око Саве и око Дунава и једна и друга страна су прелазиле преко река у ратним окршајима. У 13. веку када се Византија потпуно повукла са ових простора Угарска је

постала доминантна сила на овом подручју и чврсто је држала обале ових река, поготово што је поседовала и области јужно од њих. Генерално смо слабо обавештени о збивањима на том подручју у 13. веку, али је извесно да су Угри држали области јужно од Саве, где им је сусед постала српска држава, и да су се у више наврата спорили са Бугарима у браничевској области. Тек од 14. века Србија је постала озбиљнији такмац Угарској на овом подручју, али се ипак српска власт проширила на Мачву и Београд само уз сагласност Угарске, и то никад северно од река. Краљ Милутин није успео да их задржи против њене воље. За период од 30 година 1329-1359. био је укупно 10 ратних сукоба на подручју Мачве са најдужим периодом мира од 7 година од склапања мира 1346. до новог угарског упада 1353. године. Она је била и поприште сукоба у време династичких борби након смрти краља Лајоша. Након Косовске битке опет је букнуло старо жариште. За седам година је било укупно 12 познатих ратних окршаја на целокупном подручју Мачве и Браничева укључујући и турски продор у Срем након Никопољске битке. После тог тешког страдања ове области, дошло је раздобље мира које је потрајало четрдесетак година, ако изузмемо окршај краља Жигмунда са Турцима код Голупца 1428. године. Нове ратне недаће су почеле 1435. године турским упадима у Банат и касније друге делове Угарске и Деспотовине. Наредних 9 година су се из године у годину смењивали мањи или већи турски походи, укључујући ту пад Смедерева 1439, похару Ковина и опсаду Београда 1440. године. Последњи период мира на овом подручју је уследио након Дуге војне и потрајао је до 1454. године, значи укупно 10 година. Од тада је ово подручје постало поприште константних борби све до коначног слома угарске државе. Ратни окршаји су вођени са променљивим успехом, али су ретки периоди кад их није било, по највише свега неколико година. Али чак и тада је је било ситних пограничних чарки које се не могу ни избројати, а страх од Турака је био непрестан и знало се да су јужне Угарске области стално у опасности од њихових нартаја.

4.Трговина

4.1. На рубу европске трговине

Трговина у средњем веку се може сагледати на неколико нивоа. Она је могла бити локална и транзитна. Могло се трговати на велико и на мало, мада је трговина на мало била много чешћа појава по чему се међународна трговина није разликовала од локалне. Смисао локалне трговине је била да задовољи основне потребе становништва за прехранбеним и занатским производима. Овај тип размене је спровођен тако што је произвођач био уједно и продавац, он је свој производ директно продавао потрошачу без посредника. Са друге стране транзитна трговина која се развила из потребе да се из удаљених предела доведе одређена роба, је била тип размене на вишем нивоу, који је захтевао професионалног трговца. Он није био произвођач, него посредник између произвођача и потрошача. Важну улогу у развоју транзитне или међународне трговине (long-distance trade) од око 8. до 12. века је имала Византија. Она се својим положајем наметнула као посредник између далеког истока и запада. Тако је Цариград био главни посредник у извозу оријенталних производа, а главну улогу у њиховој даљој продаји на Медитерану и Западу је имала Венеција уз Ђенову, Пизу, Амалфи, Напуљ, Бари. Тако да је циљ сваке од ових малих италијанских трговачких држава био да се домогну повољних позиција у Цариграду или деловима Средоземља које су држали муслимани. До краја 11. века Венеција је успела да потисне своје конкуренте и да практично постане водећа сила у поморској трговини у Медитерану. Трговина у Европи се развијала и на другој страни, на Балтичком и Северном мору, где су пљачкашки походи скандинавских народа постепено прелазили у трговачку размену. Они су трговали на две стране према обалама Енглеске и Француске и према руским земљама где су преко Кијева и Дњепра стигли до Црног Мора и до Цариграда. Тако се трговина у Европи развијала на њеним границама, на две различите стране на Медитерану и на Балтичком и Северном мору, али су обе биле повезане са Византијом.

Развој поморске трговине пратио је и постепен развој копнене трговине од 11. века. Најпре је пенетрација дубље у копно започела долинама река, каква је у Италији била По, а на северу долине река Рајне, Мезе и Шелде. У то време скандинавска трговина је почела да опада, њихову улогу су почели да презимају немачки трговци. Из Ломбардије трговци су полако кретали путем Бренера и Мон Сенија према северу где их је привлачила Фландрија. Почетком 12. века италијански трговци су стизали до сајмова у Ипру, Лилу и Брижу, а у 12. и 13. веку се тежиште трговине помера на пола пута, у Шампању, чији су чувених шест сајмова били тачка додира северне и јужне трговине, а били су распоређени тако да су трајали по два месеца и престанком једног почињао је други те је на тај начин била обухваћена цела година. Тиме је створена копнена срж европске трговине која је повезивала две економски најразвијеније регије- Низоземску и северну Италију, односно Северно море и Балтик и Средоземно море. У том смислу је од изузетне важности био развој текстилне индустрије у Фландрији, најпре у Брижу, Ипру и Генту, те је ова област била без премца у Европи по том питању. Огранци ове две главне стране трговине, северне и јужне су се полако шитили и захватили Енглеску, Француску, централну Европу и Шпанију.

И даље је трговина на Средоземном мору која је била у рукама италијанских градова имала главну улогу у целокупној међународној трговини тог времена. Венеција је на том пољу имала великог успеха након Четвртог крсташког рата, када је успела да обезбеди себи доминантну улогу у трговини са Левантом. Након рестаурације Царства, морала је да уступи место и својим конкурентима на првом месту Ђенови. Важно је истаћи и нагли развој текстилне индустрије у Фиренци. На северу, водећа улога у трговини је постепено прешла у немачке руке. Основана је Ханза као савез немачких трговачких градова за заједничко иступање на страним тржиштима. Она је у разним градовима имала своје колоније и представнике зарад заштите права њених трговаца. Водећу улогу у Ханзи су имали Хамбург, Штетин, Данциг, Бремен и Либек, те се она наметнула као водећа трговачка сила на Балтику и Северном мору, а главни правци њене трговине су били према Лондону, Брижу и копненим путем према Новгороду. Када су почетком 14. века сајмови у Шампањи почели да опадају постепено се развио и поморски пут за Фландрију и Енглеску преко Атлантског океана. Исто тако на већој важности су добили и путеви преко Алпа, од раније су били активни путеви преко Мон Сенија и

Бренера, али је половином 13. века отворен и пут преко Сент Готхарда где је изграђен први ланчани мост на свету. На актуелности су сада добили источни алпски прелазни Бренер и Сентготхард у односу на западни Мон Сени и Симплон, јер су Немачка и Централна Европа доживеле процват с обзиром на развој рудника сребра и бакра. На тим релацијама су се сретали најважнији носиоци трговине у средњем веку Италијани и Немци, и то је био главни ток европске трговине тог времена, области које су се налазиле источно и западно од ове осе остале су на периферији главног трговачког промета. У ту групу спадају и Угарска и српске земље. Оне су само посредним путем биле укључене у токове европске размене.⁵⁰⁷

Трговину у Угарској и то само у одређеним сегментима можемо делимично пратити тек од 10. века. Тек када су Мађари трајно населили овај терен, створен је хомогени систем који је условио развој трговине тиме што су се појавиле нове потрошачке групе које су изискивале разне производе. Трговина у овом периоду може да се прати само на основу археолошких извора који донекле пружају могућност да се разазна каква роба је била увожена у то време и да се одгонетне њено порекло. Свакако је важно напоменути да се овим приступом могу сагледати само одређени предмети трговине - метална роба, накит и новац, док друга врста трговачких артикала која је подложнија пропадању какав је текстил, кожа, восак, зачини и друго, није могла одолети зубу времена, те данас не можемо испратити њен удео у трговини на овим просторима. Већина ствари која се увозила у Угарску у 10. и 11. веку је била византијског или балканског порекла. О томе сведоче бројни археолошки налази на југу земље. Међу налазима који су византијског порекла новац је важан показатељ чврстих економских веза између Царства и Угарске јер је све до 12. века византијски новац био најраширенија страна монета у Угарској. Бенњамин од Туделе је поменуо да је видео у Цариграду и мађарске трговце. Угарске је одржавала трговачке везе и са Кијевском Русијом и

⁵⁰⁷ H. Pirenne, *Economic and social history of medieval Europe*, New York 1397, 15-39, 86-116, 14-167; H. Pirenne, *Medieval cities: Their origins and the revival of the trade*, New York 1946, 77-106; *The Cambridge economic history of Europe, vol. 2: Trade and industry in the middle ages*, Cambridge 2008, (S. Runciman, M. Postan, R. Lopez, A. Gieysztor, M. Malowist), 137-151, 168-300, 306-385, 474-610; F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, knj, III, Vreme sveta*, Beograd 2007, 77-126; Г. Грђић, *Привредна историја Европе, позна антика- средњи век*, Београд 1952, 106-120, 218-256.

Скандинавијом, о чему сведоче налази широм земље.⁵⁰⁸ Чврсте везе између Византије и Угарске, а које су се огледале у династичким браковима и постојању грчких манастира у јужном делу земље међу којима је био и манастир Светог Димитрија на Сави, и потребе за производима са истока су се одржавале упркос војним сукобима, који су могли бити и резултат управо трговинских односа као што је то био сукоб након инцидента у Браничеву 1127. године.⁵⁰⁹ У овом периоду трговина са Западом није била развијена, о њој имамо само понеко сведочанство, те се њен интензитет није могао поредити са трговином која је обављана са источним странама у то време.⁵¹⁰

Развој трговине убрзо је довео до тога да се она морала на неки начин уредити законом. Краљ Ладислав је наредио да сви странци који долазе на границу из других земаља да купе коња или да тргују неким другим стварима морају да оду краљу са послаником пограничног жупана и да тек са краљевом дозволом у присуству представника власти тргују онолико колико им је дозвољено. Исти закон забрањује продају коња и волова на граници без краљеве дозволе. Деценију касније, краљ Коломан је поново забранио трговање животињама и робовима рођеним у Угарској. Ове забране односиле су се само на робу која је била од унуташњег значаја, те нису утицале на ограничавање трговине у другим аспектима. Треба поменути и да је постојала разлика међу самим трговцима- у једну групу су спадали они који су били сиромашни и који су се издржавали трговином, а други су били они који су трговали да би се обогатили. У ову другу групу су спадали Муслимани и Јевреји којих је било у Угарској у приличном броју.⁵¹¹

Трговинске везе и односи су имали великог утицаја на развој урбанизације. У овом ранијем периоду уочљиве су две регије са импозантном концентрацијом урбаних насеља. Једна се налазила на великој окуци Дунава на подручју познато под именом *medium regni* а друга на југу земље. То су углавном била насеља која су се развила на местима где су се

⁵⁰⁸ K. Mesterházy, *Régészeti adatok Magyarország 10-11 századi kereskedelméhez*, Századok 127 (1993), 450-468; J. Калић, *Београд у Међународној трговини средњег века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 49-50.

⁵⁰⁹ *ВИИИЈ* 4, 118.

⁵¹⁰ P. Engel, *The realm of St. Stephen - A history of medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001, 64-65; K. Szende, *Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and urban network of medieval Hungary*, In *Towns and Communication. Volume 2: Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT)*, ed. M. Congedo, Lecce 2011, 163-166.

⁵¹¹ K. Szende, *Towns along the way*, 167; P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 65.

одвијали недељни тргови. Трговине је позитивно утицала на развој старих градова какви су били на пример у средишњем делу краљевства Острогон, Секешфехервар, Стари Будим, Пешта.⁵¹² Они су свој почетни развој доводили и томе што су били или краљевске резиденције, седишта бискупа или што су држали важније речне прелазе. Градови на југу земље су пак били далеко од административних центара краљевства и владари су их прилично ретко посећивали, осим кад су одлазили на војне походе, те су стога они свој развој доводили близини и јаким трговачким везама са Византијским царством. То су били на пример Бач, Чанад, Ковин, Манђелос.⁵¹³

Рекли смо дакле, да је трговина у Угарској била укрупњена у европски систем, али више у његов источни део јер су доминирале везе са Византијом и Кијевском Русијом. У исто време развијала се и локална трговина у самој земљи. Међутим, у 13. веку су се десиле неке значајне промене које су промениле ток дотадашње размене и преоријентисале њено тежиште са истока на запад. Прва је била пад Византијског царства у руке крсташа 1204. године. Овај догађај је за директну последицу имао, што се трговине тиче, јачање италијанских градова, а посебно Венеције која је и узела активног учешћа у рушењу Царства. Иако је од раније имала трговачке привилегије у Цариграду, Венеција је запоседањем најважнијих лука и острва на целом путу до Цариграда, већине острва у Архипелагу и најважнијих лука на Хелеспонту и Мраморном мору, себи створила још јачу економску империју. У то време пада и интензивнији развој далматинских градова који су били под њеном јурисдикцијом, посебно Дубровника. Као све јачој економској сили, Венецији су били потребни стални извори племенитих метала које је пронашла у Угарској. Сребро је из Угарске у малим количинама извожено и раније, али је од 13. века ова појава много интензивнија поготово са све већом потражњом Венеције за овим металом. Трговински уговор између Венеције и Угарске који је потписан 1217. године је предвиђао да млетачки трговци могу увозити луксузну робу са Леванта без икаквих царина, док су

⁵¹² K. Szende, *Towns along the way*, 171-183; L. Gerevich, *The rise of Hungarian towns along the Danube*, in: *Towns in medieval Hungary*, Budapest 1990, (ed. L. Gerevich), 27-34; A. Karlovánszky, *The settlement history of Veszprém and Sékesfehérvár in the middle ages*, in: *Towns in medieval Hungary*, 74-94.

⁵¹³ I. Petrovics, *Foreign ethnic groups in the towns of Southern Hungary in the Middle ages*, in: *Segregation-Integration-Assimilation. Religious and ethnic groups in medieval towns of Central and Eastern Europe*, ed. D. Keene, B. Nagy, K. Szende, Farnham 2009, 67-89; B. Nagy, *The towns of Medieval Hungary in the reports of contemporary travelers*, in: *Segregation-Integration-Assimilation*, 174-175; P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 60.

плаћали царину на извезено сребро од које је краљ имао нарочите користи.⁵¹⁴ Управо због јачања ових веза између Угарске и Венеције које су остале чврсте и касније, чак и када је обновљено Византијско царство, трговачки односи између Угарске и Византије нису обновљени на пређашњим основама, те су градови који су се налазили на јужној граници и који су били главни посредници при њиховој размени, потпуно изгубили и никад нису повратили значај у широј међународној трговини. Тако је и стари пут *via militaris* изгубио на значају.⁵¹⁵

Не треба изгубити из вида и ширење Србије и Бугарске на некадашњим просторима Византије на овом подручју. Још један значајан догађај је имао утицаја у преусмеравању токова трговине на Запад. То је била најезда Монгола 1241. године која је за последицу имала огромно разарање земље. Ранији пад Кијева децембра 1240. године је већ наговестио крах трговине на овој рути. Он се као транзитни центар између Азије, источне и западне Европе никад није потпуно опоравио, што је за последицу имало и престанак деловања трговаца из Угарске на том потезу. У самој Угарској су пострадали многи градови, а поготово они на самом југу земље који су били скоро потпуно уништени међу којима је био и Ковин.⁵¹⁶ Мере које су преузете за опоравак Угарске директно су условиле даљу трговинску размену. Показало се да су једино јаке тврђаве успеле да одоле нападу Монгола, који су и даље представљали претњу у наредних неколико деценија. Ова опасност је навела краља да повећа број утврђених градова и да им додели широке повластице како би одржао њихову лојалност круни. Важну улогу у свему томе је имало оснивање Будима који је касније израстао у значајан трговачки центар и престоницу земље.⁵¹⁷ Прве привилегије су се заправо односиле на одређене становнике града на које

⁵¹⁴ M. Štefánik, *Italian involvment in metal mining in the central Slovakian region, from the thirteenth century to the reign of king Sigismund of Hungary*, I Tatti Studies in the Italian Renaissance 14/15, (2011/2012), 13-15; K. Szende, *Towns along the way*, 188-190; Г. Грђић, *Привредна историја Европе, позна антика-средњи век*, 220-222;

⁵¹⁵ K. Szende, *Towns along the way*, 190.

⁵¹⁶ *Историја Мађара* (П. Рокаи), 72-77; P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 98-103; M. Rady, *The Mongol invasion on Hungary*, in: *Medieval World* 39 (1991), 5-8; Ђ. Харди, *Иследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002, 164.

⁵¹⁷ *Историја Мађара* (П. Рокаи), 78-83; P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 103-105; A. Kubinyi, *Die Anfänge Ofens*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 60, Berlin 1972, 28-30; K. Szende, *Towns along the way*, 192-194; A. Véggh, *Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary 13th-14th centuries comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád*, in: *Stadtgründung und Stadtwerdung*, Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung, Linz 2011, 431-446.

се односио термин *hospites*⁵¹⁸, али не и на град као географску категорију, али од средине 13. века иако су повеље и даље насловљене на *goste*, постојала је тенденција да се оне односе управо на цео град и све оне који у њему живе или намеравају да се доселе. Ови уступци су се углавном одонсили на изузеће од власти жупана и право на самоуправу коју су чинили судија (*iudex*) и веће заклетих грађана (*cives iurati*) који су имали право да суде и у мањим и већим случајевима. Затим право на сопствени избор свештеника кога је требао да потврди само надлежни бискуп. Привилегије су такође давале право на изузеће од плаћања царина на одређеној територији или чак у целој држави. Дужност заједнице је била да краљевој ризници плати одређени годишњи порез које је поменуто управно тело града пропорционално разрезивало на грађане.⁵¹⁹ Развој рударства је свакако још један важан аспект у развоју трговине у Угарској. Овај процес је нарочито узео маха од средине 13. века са доласком рудара из Немачке и Чешке. Најважнији рудници у Угарској су били Банска Штјавница, Родна, Кремница, Лупча, Римавска Бања, Спишка Нова Вес, Гелница, Јашов и Рознава који су се налазили махом на северу земље, у данашњој Словачкој и у Ердељу. Обучени и вешти рудари из Немачке и Чешке су донели са собом технологију и унапредили развој ове привредне гране, а италијански трговци у Угарској су преузели улогу у извозу племенитих метала злата, сребра и бакра на запад и Медитеран. Све је то имало утицај на појављивање нових трговачких центара у северозападном делу земље који је убрзо постао густо урбанизован и најјаче економски развијен с обзиром да је био активан у транзитној трговини са иностранством, док се на југу земље трговина свела махом на локални карактер. Тако је производња и трговина племенитим металима доста дуго остала најважнија привредна активност и имала је велики утицај на померање тежишта трговине на запад.⁵²⁰ На овим темељима се трговина у Угарској развијала и у 14. веку. Њене основне карактеристике су биле извоз племенитих метала, посебно злата, и увоз луксузне робе, у чему су највише учествовали страни трговци, највише Италијани.⁵²¹

⁵¹⁸ Иако се овај термин по свом примарном значењу односи на странце, од 13. века се он односи на све досељенике који не морају обавезно бити странци, а који су се привучени повољним условима населили у одређени град.

⁵¹⁹ K. Szende, *Power and Identity. Royal privileges to the towns of medieval Hungary*, in: *Urban liberties and citizenship from the Middle Ages up to now*, ed. Michel Pauly, Porta Alba-Verlag-Trier 2015, 27-69; M. Auner, *Latinus*, *Századok* 50 (1916), 28-41.

⁵²⁰ O. Paulinyi, *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejezett feudalizmus korszakában (1000-1526)*, *Századok* 1972, 561-608; K. Szende, *Towns along the way*, 194-196.

⁵²¹ M. Štefánik, *Italian involvement in metal mining in the central Slovakian region, from the thirteenth century to the reign of king Sigismund of Hungary*, 15-30; K. Arany, *Florentine families in Hungary in the first half of fifteenth*

За време владавине Карла I откривени су нови рудници злата и Угарска је заузела једно од водећих места у производњи овог племенитог метала у Европи. Да би подстакла експлоатацију рудног блага Карло I је 1327. године укинуо монопол круне на руднике и увео систем урбуре која је износила једну десетину за злато, а за сребро и друге метале једну осмину вредности. Процењује се да је годишња продукција злата у Угарској била око 1-1.5 тону, што би према неким проценама износило трећину укупне европске производње. Карло I је био први угарски владар који је почео да кује златан новац - флорин. Не треба ни испустити из вида ни руднике соли који су пронађени у Ердељу. Захваљујући њиховој експлоатацији, монопол на продају соли је до почетка 15. века постао важан извор краљевских прихода. Да би поспешео трговину, Карло I је реформисао царину и увео нови систем плаћања. Царина се према томе плаћала само на продату робу а не на сву ону која је ношена, а износ царине је смањено на једну тридесетину. Да би повећао корист од транзитне трговине кроз Угарску, краљ многим местима која су се налазила на путевима давао *ius stapuli*, што је значило да су сви трговци који су туда пролазили морали да стану и изложе своју робу на продају, те да са непродатом робом наставе даље.⁵²² Наведене околности су у многоме утицале на распоред градских насеља која су се груписала у средишњем делу краљевства где је обитавао краљев двор, дуж границе преко које су долазили страни трговци и око важнијих рудника. Сви ови услови учинили су северозападни део земље најразвијенијим и самим тим најурбанизованијим. Најважнији центри у овом делу краљевства поред поменутих рудника били су Будим, Пожун, Трнава, Кошице, Острогон, Ђер, Секешфехервар. Али не треба изгубити из вида и размену која се обављала у другим деловима земље. Ту нарочито треба истаћи Ердељ и градове у јужном делу земље где су истакнутију улогу имали

century, (doktorska disertacija u rukopisu), 24-28, 336-40, 118-119; K. Prajda, *Florentines' trade in kingdom of Hungary in the first decades of 15th century*, Commercial routes, networks and commodities, 1-8.

⁵²² *Историја Мађара*, (П. Рокаи), 99-102; P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 155-156; B. Weisz, *A nemesérbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban*, *Történelmi Szemle* 50/2 (2008), 141-161; Места за наплату тридесетине налазила су се на границама Угарске. Како се њена јужна граница налазила на Сави и Дунаву, она се управо убирала у местима која су се налазила на овим рекама, у Митровици, Баричу, Рачи и Купинову, Земуну и Ковину. У 15. веку Београд је био центар за скупљање тридесетине за места на Сави, а оне на доњем Дунаву су подпадале под темишварско седиште. (П. Рокаи, *Бродови*, 142; J. Калић, *Београд у средњем веку*, 305.)

Темишвар и Сегедин.⁵²³ Позитивни утицаји транзитне трговине осетили су се и у деловима земље који нису били директно укључени у овај процес, тако што се у њима почео појављивати велики број тргова јер тамо где није било правих градова, тргови су почели преузимати њихову функцију. Њихова главна улога је била да своју околину снабдевају увозном робом коју су добијали посредством трговаца из већих градова.⁵²⁴

Рекли смо да је злато било најважнији извозни артикал Угарске, и сва остала добра која су се извозила из земље су у поређењу са њим имала споредну улогу, али свакако треба и њих споменути. Сребро је такође експлоатисано и извожено у мањим количинама јер је његов већи део служио да задовољи потребе домаћег тржишта. Бакар је био важан продукт с обзиром да су се највећа лежишта налазила управо у Угарској и он је извожен на запад преко пољских лука у Балтичком мору, док је трговину са Левантом контролисала Венеција. Нешто бакра је и заједно са гвожђем, које је било од мањег значаја, извожено и преко Кракова. Поменута је и со као важан извор краљевских прихода, која је продавана у земљи по веома великим ценама, те се настојало спречити увоз јефтине соли из Царства и Далмације. Остали извозни артикли били су пољопривредна добра. Вино је извожено у Чешку, Пољску и Немачку. Важна улога је припадала и извозу стоке. Говеда су нарочито извожена у јужну Немачку, где су имала важну улогу у исхрани. Оно што није продато тамо, даље су носили немачки трговци ка Ломбардији и Венецији. Први таласи извоза стоке су почели око 1360. године, а до 1380. је та пракса постала сасвим уобичајена. Коњи су, исто као и у време Арпадоваца, били распрострањени у краљевству, и било их је обиље на трговима. На њихов извоз је држава до 1400. године преузела монопол и искључила појединачне предузетике из те активности. Природа увозних артикала показује да, иако је порасла куповна моћ нижих слојева, већина увезених добара је била намењена малом броју имућних. У том погледу је посебно доминирао увоз тканина. То су биле углавном скупе и fine тканине из Фиренце, затим фламански и немачки текстил осредњег квалитета и јефтина одећа из Чешке и Моравске која је од средине 13. века увожена у све већим количинама. Увожена је и друга роба као

⁵²³ P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 250-251; K. Szende, *Towns along the way*, 200-209; I. Petrovics, *The economic activity of the burghers of medieval Temesvár/Timișoara*, Arheo Vest I, Timișoara 2013, 909-916; I. Petrovics, *Urban development during the reign of king Matthias: the cases of Szeged and Debrecen*, 217-219.

⁵²⁴ P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 262-264.

што су ножеви, зачини, уље, суво воће, пергамент, папир, ципеле, огдедала, чешљеви и многа друга роба.⁵²⁵

Крај 15. и почетак 16. века били су доба просперитета трговине у Угарској. Иако је већину увозних артикала и даље сачињавала луксузна роба намењена мањем броју становника који су могли да је приуште, константно се повећавао увоз велике количине јефтених производа намењених широј популацији. Са друге стране, највећи део извозних добара који се састојао од домаћих сировина је најкасније до краја 15. века по вредности превазишао укупну вредност увезене робе. Иако је производња племенитих метала и даље била знатна, водеће место у извозу су заузели бакар и стока. Бакар је и раније био експлоатисан, али у овом периоду је наступило његово "златно доба" са развојем нове технологије и улагања у производњу. Исто тако је извоз стоке доживео снажан успон. На почетку 16. века сваке године је у Аустрију извезено 8.000-20.000 грла, и тек нешто мање у Венецију. Иако су вино и коже и даље били важни извозни артикли, говеда су задржала примат и у наредном периоду. Пораст трговине илуструје и пример да је у време краља Жигмунда приход од тридесетине износио 20.000 флорина, а у време краља Матије 50.000 флорина. Од трговине стоком нарочите користи у напретку су имали Будим и Пешта, али је пораст куповне моћи становништва условио појаву огромног броја тргова. Главна оријентација трговине је и даље била на западу, према Царству, Венецији, затим на истоку ка Црном мору и Кракову, али је и Балкан поново добио на значају, поготово што су се чак и турски трговци у периодима мира упућивали у Будим.⁵²⁶

Након бурних догађаја везаних за османска освајања и поделу земље који су привремено негативно утицала на трговачку размену, привредни систем је остао јединствен и после распада земље, те је трговина поново оживела и наставила је својим старим путем. Њене главне карактеристике су и даље биле увоз луксузних производа, тканина, зачина и производа од гвожђа, и извоз сировина, нарочито стоке која је она преузела примат у извозу с обизом на смањење значаја рудног богатства Угарске приливом племенитих метала из прекоокеанских земаља. Током 16. века овај вид трговине је био у константном порасту те је тако са угарске територије осамдесетих година

⁵²⁵ P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 244-250; B. Nagy, *Transcontinental trade from East-central Europe to western Europe (fourteenth and fifteenth centuries)*, in: *The man of many devices, who wandered full many ways*, ed. B. Nagy, M. Sebök, Budapest 1999, 347-354; M. Štefánik, *Italian involvement in metal mining in the central Slovakian region, from the thirteenth century to the reign of king Sigismund of Hungary*, 30-35.

⁵²⁶ P. Engel, *The realm of of St. Stephen*, 323-325.

извожено око 100.000 грла годишње и исто толико кожа. Још од четрдесетих година 16. века вредност извоза из Угарске је двоструко премашивала вредност увоза и тај позитивн однос се задржао и наредних деценија. Знатан део те трговине је био у рукама трговаца са запада, али су у њој удела имали трговци из угарских градова, сами произвођачи и трговци са локалних тргова. Тако је трговина стоком остала у рукама грађанства и сељаштва, а племство и аристократија су у рукама држали крупну трговину житарицама која је постала неопходна зарад војних потреба.⁵²⁷

Економски развој западног Балкана и простора где се формирала средњовековна српска држава је са извесним закашњењем пратио трендове развоја европске трговине. На ово заостајање су утицале специфичне геофизичке одлике простора које су доводиле до значајне изолованости различитих аграрних група како влашких сточара тако и земљорадника у изолованим планинским долинама и на висоравнима. Напори да се савлада развој из чисто аграрне привреде до средњовековне робне производње те сходно томе јачања трговине и значајније улоге новца били су стога много већи. Тек ће срећне привредне а делом и политичке околности омогућити од почетка 13. века ширење трговине преко читаве српске државе и њено допирање до градова на Сави и Дунаву у граничном појасу према Угарској.⁵²⁸

Трговина у српским земљама се развила на првом месту захваљујући интензивној експлоатацији рудног богатства од 13. века. Важну улогу у томе је имао град Дубровник чији су се виспрени трговци упустили у послове широм Балкана настојећи да себи обезбеде профит. Зато се овом приликом морамо осврнути на њихово пословање. Није нам циљ да се дубље упуштамо у привредну историју Дубровника, већ да у кратким цртама прикажемо улогу дубровачких трговаца у привредном животу Србије, јер је њихов удео у трговини на простору средњовековне Србије био веома значајан. У том смислу српске земаље су за њих биле важно подручје ка коме су обилно пословали и изградили своје позиције. Зато њихово присуство, у недостатку других извора, представља најпоузданије мерило привредне развијености неког места, те се они сами по себи намећу

⁵²⁷ *Историја Мађара*, (3. Ђере), 231-234; О. Paulinyi, *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000-1526)*, Századok 1972, 596-601.

⁵²⁸ О проблемима развоја робне средњовековне привреде на западном Балкану нема много прегледних и систематизованих радова што је само наизглед чудно узимајући у обзир бројну документацију и из ње протекле научне радове о дубровачкој трговини јер та документација обухвата само поједине сегменте овог важног питања. Видети: С. Ћирковић – Д. Ковачевић – Којић, *Натурална привреда и тржишна производња између XIII и XV столећа* у С. Ћирковић, *Работници, војници духовници*.

као важан чинилац сваког покушаја проучавања економског развитка ових простора у средњем веку. На основу њихове делатности данас можемо да расветлимо неке аспекте привредног развитка и градова у Посавини и Подунављу, како српских тако и угарских јер су они константно ширили своје поље пословања које је досезало и пределе Јужне Угарске где су исто као и у српским градовима оснивали своје колоније. Зато је потребно нешто више рећи о њиховој улози у економској историји ових простора која се односи на првом месту на трговину.

Целокупан развој Дубровника у средњем веку почивао је на трговини. Она се најпре развила из потребе града да се снабде житом у довољним количинама, а касније је постала глава привредна грана Дубровника. Она се стога најпре развијала на поморским релацијама, да би се временом све више окретала ка копну, ка свом залеђу. Тако је Дубровник добио посредничку улогу у трговини између балканског залеђа и Медитерана. Томе је много допринео географски положај града, али и чињеница да су Дубровчани били вешти пословни људи који су умели да уоче и искористе сваку прилику за уносно пословање. Већ у 12. веку Дубровник је стекао значај као привредни центар који је у то време био условљен јачањем поморске трговине. На мору, Дубровник је у то време имао склопљене трговачке уговоре са медитеранским градовима Молфетом, Пизом, Ровињом, Равеном, Јакином, Фаном, Баријем, Монополијем и другима.⁵²⁹ У исто време Дубровчани су градили трговачке везе и у залеђу. Добили су повластице од српског великог жупана Стефана Немање 1186, затим од његовог брата хумског кнеза Мирослава 1186. и 1190, и босанског бана Кулина 1189.⁵³⁰ Формирање држава Србије и Босне у дубровачком ширем залеђу имало је пресудну улогу за привредни развитак овог града. Упоредо са њиховим јачањем и ширењем расле су и економске везе Дубровника са њима. Српски владари, наследници Стефана Немање, су углавном потврђивали додељене им повластице.⁵³¹ Доба највећег интензитета дубровачке трговине пада у период од 13. до 15. века, у доба када је у српској држави цветало рударство, привредна грана која је у великој мери повезала ова

⁵²⁹ K. Jireček, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjeg veka*, Dubrovnik 1915, 25-26; P. Rokai, *Dubrovnik i Ankonitanska marka u srednjem veku*, Novi Sad 1995, 38-42; J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od XI stoljeća do 1205. godine*, Anali historijskog odjela centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku, 13-14 (1976), 103-112.

⁵³⁰ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005, 132-136; K. Jireček, *Važnost Dubrovnika*, 30-31.

⁵³¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 136-139, 147-152.

два друштва и омогућила им узајамну корист.⁵³² У томе је лежала економска снага Дубровника јер је већ од 13. века њихова копнена трговина по обиму превазилазила трговину која се обављала поморским путевима. У то време су многи Дубровчани одлазили у Србију и пословали у скоро свим већим привредним центрима. Бавили су се углавном трговином, закупом царине, делова рудника те су активно учествовали у експлоатацији руде у Србији. Трговачки послови су их доводили до рудника где су осигуравали добијање метала тако што су учествовали у његовој производњи.⁵³³

Било је покушаја од стране српских владара да Дубровник потчине својој власти, те је долазило до оружаних сукоба, али то је било ретко и краткотрајно. Два и по века њихових односа више су испуњена многим везама које су утицале на даљи развитак и Дубровника и Србије јер су упоредо са јачањем и ширењем српске државе јачале и привредне везе са Дубровником.⁵³⁴ Српски владари су убирали половину прихода од продаје соли и годишњи трибут од 2000 перпера као дажбину за слободно кретање трговаца. Они су Дубровчанима издавали и потврђивали повеље којима су Дубровнику гарантовали мир, пријатељство, територију, слободу кретања и трговине, гаранције за накнаду штете ако им се деси нека невоља на краљевој територији. Исто тако прописани су били начини решавања међусобних спорова према којима су Дубровчани били потпуно аутономни, док су у споровима са домаћим становништвом судили мешовити судови. Само они Дубровчани који су се забаштиници у Србији, односно стекли непокретну имовину су били подложни дажбинама у местима где су боравили.⁵³⁵

Развој рударства у Србији све више је привлачио Дубровчане. Они су тамо одлазили у великом броју и почели су да се насељавају у привредно развијеним местима оснивајући своје колоније. Више стотина Дубровчана је тако учествовало у економском животу Србије задржавајући се понекад и више година у једном месту. Било их је у Брскову, Кучеву, Руднику, Кратову, Јањеву, Новом Брду, Трепчи, Призрену, Приштини, Трговишту, Скопљу, Београду, Смедереву и многим другим местима. У Босни се веће

⁵³²К. Јирићек, *Važnost Dubrovnika*, 26; С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997, 48-49; Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине 15. века*, ИЧ 18 (1971), 20-24

⁵³³Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини 15. века*, Зборник ФФБГ 10/1 (1968), 519-520, 524; С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, у: Работници, војници, духовници, 113-114; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984), 11-18.

⁵³⁴Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 20; С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, 50.

⁵³⁵С. Новаковић, *Законски споменици*, 155-156, 158-164, 166-173, 177-182, 200-203, 218-224, 231-236; М. Динић, *Дубровачки трибути*, у Из српске историје средњег века, Београд 2003, 725-739.

скупине Дубровчана помињу тек од половине 14. века, и то највише у Сребреници, Звонику, Фојници, Високом, Крешеву, Олову.⁵³⁶ Дубровачки трговци се нису током целе године налазили у једном истом месту. Многи од њих су одлазили на разне тргове широм Србије и Босне, те се у изворима могу јавити на више места током једне године. Али свакако да у изворима нису сачувана имена свих Дубровчана који су се налазили на тлу Србије и Босне, јер су сачувана имена углавном само оних који су се парничили. Тако је према процени Ј. Тадића од друге деценије 15. века у Србији и Босни боравило по неколико стотина Дубровчана одједном.⁵³⁷

Дубровчани су се у Србији бавили трговином, занатима, били су закупци или власници рудника, цариници, државни чиновници па чак и на високим дворским функцијама као што су управници финансија. Њихова влада није забрањивала својим грађанима добијање поседа у ширем залеђу, јер је од својих људи који су тамо постајали феудалци могла имати разне користи.⁵³⁸ Ипак, главно занимање Дубровчана у Србији је била трговина. Скоро целокупна спољна, а и већи део локалне трговине се обављао њиховим посредством. Домаће сировине и производе су односили у Дубровник, а одатле на Запад одакле су увозили разну робу и зачине. Поред Дубровчана било је и трговаца и из других градова, али је удео Дубровника превазилазио све остале. Они су били најбројнији и са најбоље организованим пословним везама у исто време на Балкану и на Западу.⁵³⁹

Дубровчани су трговали или индивидуално или удружени у трговачким компанијама. Индивидуалне трговачке радње и предузећа су биле власништво једног човека или породице, који су из њеног седишта одржавали везе са Дубровником и другим развијеним местима Србије и Босне. Поред ових, постојали су и они трговци који су имали

⁵³⁶ О дубровачким насеобинама у Србији и Босни: Р. Ђук, *Колоније у српским средњовековним градовима*, Социјална структура српских градских насеља 12-18. век, Смедерево-Београд 1992, 85-94; Десанка Ковачевић-Којић, *О Лањевоу у доба средњовековне српске државе*, у: Градски живот у Србији и Босни (14-15. век), 13-25; Иста, *Зворник (Звоник) у срењем веку*, 25-45; Иста, *Приштина у средњем веку*, 47-93; Иста, *Фојница у срењем веку*, 103-141; Иста, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 253-277; Иста, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, 381-405; Иста, *Истакнути Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*, 405-417; М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни 1-2*, у: Из српске историје срењег века, 455-469; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, у: Из српске историје средњег века, 669-679; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, Историјски гласник, 3-4 (1953), 91-102; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник радова народног музеја Чачак 14 (1984), 5-87.

⁵³⁷ Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 529.

⁵³⁸ М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, у: Из српске историје средњег века, Београд 2003, 426-430; С. Ђирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, 112-134; Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 24.

⁵³⁹ Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 25.

мале трговачке радње и који су располагали скоромном имовином. Неки од њих су били у сталном покрету између Дубровника и градова у залеђу где су трговали робом коју су у Дубровнику добијали на кредит па је продавали у Србији и Босни за новац или за сировине које су потом носили у Дубровник. Они су пословали на тај начин све док нису стекли капитал, па су настављали да тргују у Дубровнику или неком другом месту.⁵⁴⁰ Ипак, више је било оних трговаца који су пословали у оквиру трговачког друштва. Она су најчешће била конципирана тако што је један од ортака улагао капитал (*socius stans*) и углавном остајао у Дубровнику, а други је улагао свој рад и боравио и трговао у неком месту Србије или Босне (*socius tractans*). Друштво се углавном састојало од две уговорне стране, а могло имати више чланова, и сваки од њих је имао обавезе прописане уговором. Вођене су рачунске књиге, а улози у роби и новцу су понекад били једнаки али много чешће различити, када је један од ортака улагао новац а други свој рад. Зарада је дељена тако што је прво улагач повратио свој уложени новац, а добит се делила некад на једнаке делове, а понекад у различитим размерама између члана који је боравио у Дубровнику и оног ван њега. Исто тако се у случају неуспеха делио и губитак. Потраживања од дужника могао је да прузме један ортак, или су остајала заједничка. Време трајања друштва је могло бити различито. Највећи број је склапан на одређено време, али је било и оних која су оформљена за један конкретан посао или оних којима није одређен рок трајања.⁵⁴¹

Велику економску активност развили су Дубровчани и на мору, нарочито у 14. и 15. веку, мада је град под Светим Срђем био активан на овом пољу још од 12. века. Ипак, његова поморска трговина за време млетачке власти није имала превише услова за развитак јер је Венеција као поморска сила више подстицала копнену трговинуу Дубровнику. Али од 1358. године Дубровчани су били у могућности да се све више окрећу ка мору. Трговина Дубровчана са Медитераном стајала је у вези са њиховим поморством које се све више развијало како је јачао извоз из Србије и Босне у ове земље. Дубровчани су као посредници у тој трговини скоро целу своју трговачку морнарицу користили у те сврхе, што је свакако допринело њеном развоју- што у бројности бродова, што у њиховој носивости. Они су углавном пловили ка Венецији, Анкони, Пезару, лукама Абраца и Пуље и југоисточне Сицилије. Упркос развоју, дубровачки бродови су ипак по носивости

⁵⁴⁰ Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 26-27.

⁵⁴¹ М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, у: *Прекинут успон*, Београд 2005, 205-210.

заостајали за млетачким бродовима и то је био један од разлога што су они врло ретко излазили из Јадранског и Јонског мора. Врло ретко, нешто чешће од краја 14. века, су своје бродове упућивали на Предњи Исток. Тако је Дубровник своју стару копнену трговину са балканским залеђем уклопио у међународну поморску трговину на Медитерану и на тај начин пустио у промет балканске сировине и у том смислу се истакао као важан посредник између балканског залеђа и Запада. Управо је ова посредничка улога Дубровника између балканског привредног подручја и Медитерана највише допринела томе да се он уздигне привредно, друштвено и културно, а при томе је улога поморства далеко заостајала за значајем и вредношћу копнене трговине, што значи да је економска моћ Дубровника изграђена на привредним везама најпре са Србијом, а потом и Босном.⁵⁴²

Што се тиче дубровачке копнене трговине, она се није заустављала у границама Босне и Србије. Ширила се и даље на север, Дубровчани су трговали најпре са градовима северне Далмације Сплитом, Трогиром и Задром, а затим и са Сењом који је био полазна тачка важних путева за Хрватску и Угарску. Са Угарском се развила и трговина на другој страни, преко Саве и Дунава. У Бугарској су Дубровчани трговали и у 13. веку, сачувани су њихови уговори са бугарском царевима Иваном Асеном II и Михаилом Асеном. Касније су византијски трговци истиснули дубровачке из ових предела те се они помињу само у Видину. Врло ретко су ишли у Софију и Трново.⁵⁴³ Крећући се ка поменутих дестинацијама, дубровачки трговци су морали прелазити преко територија било Србије, било Босне, у зависности на коју страну су ишли. То је још једна околност која потврђује велику важност ових двеју земаља за развој дубровачке трговине.

Трговачке везе и односи нису увек текли без потешкоћа, нарочито у ратним временима. Немири који су захватили српску државу након смрти цара Душана имали су утицаја и на трговину. Дубровчани су се 1371. године жалили угарском краљу како су њихови трговци раније трговали у Рашкој, али да сада због нередовног стања које тамо влада, обим њихове трговине је у великој мери смањен.⁵⁴⁴ Било је и прекида трговине услед ратова са Турцима и сукоба са босанском властелом. У време првог пада

⁵⁴² Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 32, 40-42; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 529.

⁵⁴³ К. Јиреček, *Važnost Dubrovnika*, 44-45; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 2006, 205-212.

⁵⁴⁴ J. Gelcich, L. Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887, 53-54.

Деспотовине они сами су оценили да копнена трговина износи свега једну четвртину укупне трговине, мислећи при томе на однос према поморској трговини. Ипак, треба имати у виду да они износе ове податке румелијском паши од кога траже трговачке повластице, те стога веома преувеличавају, јер када је пет година пре тога ослепљени турски принц требао да дође у Дубровник они су му поручили да не долази да не би навукли на себе турски гнев јер се сва дубровачка имовина налази у Србији, Босни, Зети, Турској, Албанији и Грчкој.⁵⁴⁵

Са Балканског полуострва су се посредством Дубровника у Италију и остале медитеранске земље извозили најпре метали, на првом месту сребро. Један део сребра остајао је у Дубровнику за потребе ковнице, као и један део сребра који је служио дубровачким трговцима као платежно средство или подлога за добијање кредита. Највећи део сребра из рудника Србије и Босне се извозио даље у прекоморске земље, највише у Италију, најпре у Венецију која је у 14. и 15. веку била велико тржиште сребра, и у Фиренцу. Оно је слато у полугама, а одлазило је још у Пезаро, градове јужне Италије, Сицилије, у Александрију и у мањем обиму на друге стране. Одређене количине су одлазиле и у Јужну Италију и на Сицилију одакле су се Дубровчани углавном снабдевали житом. Мањи део сребра је одлазио на Левант, у Грчку такође за довоз пшенице, и у Египат за зачине. У великим количинама се посредством Дубровчана извозило и олово које се највише добијало у Босни, оно је углавном одлазило у Италију, али и у источне луке Пиринејског полуострва. Олово је у Дубровник стизало или отопљено или као руда и то највише преко трга Дријева на Неретви. Оно је такође извожено у Венецију, Сицилију и Александрију али и у Валенсију. Бакар је ношен у Венецију и Ђенову. Злато се из Србије извозило у малим количинама, и то не чисто већ помешано са сребром. Оно је потицало из Фојнице и Новог Брда извожено је на разне стране а некад и у полугама у Венецију. У мањим количинама је увожено и гвожђе из Бусоваче.⁵⁴⁶ Црвац је нарочито много извожен у 15. веку у Дубровник, а одатле и у Италију и Александрију.⁵⁴⁷ Из балканског залеђа су се

⁵⁴⁵И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у 14-15 веку*, ИГ 1 (1949), 43-44; К. Јигећек, *Važnost Dubrovnika*, 27.

⁵⁴⁶Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 33-36; Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине 14. века*, Годишњак ФФНС 2 (1957), 4-8; С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, у: *Работници, војници, духовници*, 89-91; Р. Rokač, *Dubrovník i Ankonitanska marka*, 141-144.

⁵⁴⁷Б. Храбак, *Црвац из Босне и Србије (15-17. век)*, Из Старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. 7, 276-288.

још извозиле разне сировине животињског порекла с обзиром да је сточарство било врло развијено - вуна, коже, жива стока, сир, лој, коњи, извожени су и пчелињи производи мед, восак, разна животињска крзна од вукова, куна, лисица, рисова и других.⁵⁴⁸ Дрво, најпре за грађење бродова је највише доношено са ушћа Бојане, са Дрима, а затим из Сења, са Неретве и са острва а такође се и извозило у Италију.⁵⁴⁹ Из унутрашњости Балкана увозили су Дубровчани и восак. Делом је употребљаван у домаћој производњи свећа, а делом извожен највише у Пезаро и мањим делом у Венецију и Ортону.⁵⁵⁰ Тражене су биле риба из јегуље из Скадарског језера као и из приморских градова Улциња и Валоне. Извожена је једна врста грубе вунене тканине по имену раша, названа по средњовековном имену српске државе. Трговина робљем је такође била заступљена. Продавани су робови највише пореклом из Босне. Стедиште ове трговине било је на ушћу Неретве где су их куповали Млечани, а касније и Каталонци и Сицилијанци. У 15. веку Дубровник је забранио овај вид трговине, али без превеликог одјека.⁵⁵¹

У Дубровник се из прекоморских земаља највише увозило жито које је углавном остајало у граду за његове потребе. У јужној Италији су набављана сочива у великој мери, а највише боб.⁵⁵² У Дубровник се са развојем сукнарства у све већим количинама увозила вуна. Било је оне која је увожена из залеђа, али је много квалитетнија вуна мерино овце у каснијем приоду увожена из Шпаније.⁵⁵³

Важни артикли дубровачког извоза у балканске земље биле су на првом месту тканине – вунене, памучне, платнене, свилене свих врста и боја. Оне су се користиле у изради одела свих друштвених слојева. Значи да је било скувих тканина намењених властели и владарима, и оних скромнијих које је куповало остало становништво. Дубровчани су углавном увозили ове тканине из италијанских градова – Фиренце,

⁵⁴⁸ Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине 14. века*, 1-4;

⁵⁴⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 14/1 (1971), 10-30

⁵⁵⁰ Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска преко средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971), 143-153.

⁵⁵¹ Ј. Тадић, *Историја Дубровника*, 30-31, 34-35, 36-37; К. Јигећек, *Važnost Dubrovnika*, 35-36; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у 14-15 веку*, 50-51; Филип де Диверсис набраја артикле који су се увозили у Дубровник из ширег балканског залеђа. Он каже да се увозило злато, сребро, олово, крмез, бибер и восак. (F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, превод: I. Božić, Dubrovnik 1983, 9)

⁵⁵² Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 10 (1967), 79-130; Р. Rokač, *Dubrovnik i Ankonitanska marka*, 119-129; У најважније артикле прекоморског увоза у Дубровник Диверсис убраја жито, просо, јечам, сочива, уље, усолјено месо и рибу, маслине, разно воће, шећер, зачине, мануфактурну роба, лекове, вуну, тканине, лан, бакарно, стаклено и земљано посуђе, клинове, опеке, гвозђе, цреп и други грађевински материјал. (F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 9).

⁵⁵³ Б. Храбак, *Вуна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у 15. веку*, ИЧ 27 (1988), 82.

Милана, Кома, Мантове, Вероне, Вићенце. Ређе се помиње сукно из Фландрије, али већ од половине 15. века помиње се и увоз енглеског сукна. Такође од 15. века и у Дубровнику почиње да се развија сукнарство уз свесрдну подршку градских власти.⁵⁵⁴

Исто тако важан предмет увоза на Балкан је била со јер у његовој унутрашњости, сем у Соли, није било наслага камене соли. Морска со се у ово поднебље доносила углавном са обала Јадранског, а понешто и са Црног и Егејског Мора. Камена со је увожена из Угарске и Влашке. Иако су Дубровчани имали своје солане, њихова производња није могла да задовољи и потребе за извоз, па је стога она довожена из Грчке и Јужне Италије. Због тога је трговина сољу на јадранском приморју била врло важан и уносан посао.⁵⁵⁵ Из Дубровника се у залеђе извозило и вино које је долазило морем из Италије. Посебно се истиче скупља врста вина малвазија која се за потребе дворова увозила из Венеције, где су такође извозили своја боља вина, а куповали су их још и у Реканатију и Далмацији и извозили даље на Балкан.⁵⁵⁶ Увозило се још и уље које је углавном набављано у Лећеу и извожено на Балкан и у Александрију.⁵⁵⁷ Шећер је у мањим количинама увожен на Балкан, а одатле је одношен мед у Јужну Италију. Морска риба је увожена и свежа или у желатину, морски полипи у мешинама, послатице, сирупи, јужно воће – смокве, поморанце, лимун, шипак, бадем, зачини, лекови, мириси, шафран. Увожена је и гвоздена роба – разне врсте оружја, калпаци, оклопи, подлактице, рукавице, делови коњске опреме од метала, оструге, стремен, потковице, трубље, ланци, ножеви, свећњаци, игле, разно друго посуђе и оруђе. На Балкан су доношени и корали које су ловили рибари у Јадранском мору, разне врсте стакла, огледала, стакленице, стакло за прозоре. У 15. веку су градске власти настојале да у граду развију и стакларство. Било је и увоза кожне робе, тешки појасеви који су украшавани разним бојама и сребром и златом, кесе за новце, рукавице. Поред свега увожени су још и сапуни и свеће, папир из Италије, соколови за лов који су хватани по стенама на обали, а извозили су се још и у Италију и Шпанију.⁵⁵⁸

⁵⁵⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди срењовековног Дубровника*, Београд 1982, 5-87, 248-267; Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак ФФНС 13 (1970), 87-144; К. Јирећек, *Važnost Dubrovnika*, 37-38.

⁵⁵⁵ М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у 14. веку*, Зборник ФФБГ 3 (1955), 95-152.

⁵⁵⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Трговина вином у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 9 (1966), 39-84.

⁵⁵⁷ D. Dinić-Knežević, *Trgovina uljem u Dubrovniku u 14. veku*, *Historijski zbornik*, 23-24 (1970-1971), 287-306.

⁵⁵⁸ К. Јирећек, *Važnost Dubrovnika*, 38-41; И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника*, 47, 50-51; Међу најважнијим производима које су посредством Дубровника увожене на Балкан Диверсис набраја со,

Трговина са балканским залеђем условила је у Дубровнику и развој занатства, јер су се углавном почели развијати они занати за чије потребе су одатле могле бити донесене сировине. Коже су се у Дубровник из залеђа доносиле у непрерађеном стању, а исто тако су се слале и даље у Венецију и Фиренцу, али су временом почеле да се прерађују и у Дубровнику. Тако се у Дубровнику развила производња кожних предмета – обуће, појасева, кеса, рукавица, коњске опреме и слично. Рекли смо да се у Дубровник из залеђа увозио и восак, а влада је помагала производњу свећа. Крајем 14. и првих деценија 15. века развило се и стакларство, производња сапуна и финих тканина које су дотада увожене углавном из Италије. Ови производи су били роба која је тражена на Балкану, а Дубровчани су били ти који су обезбеђивали снабдевање њоме.⁵⁵⁹

Пренос робе из Дубровника у залеђе и обрнуто вршио се караванима. Овај начин трговине је једино био и могућ с обзиром на природу терена и непостојање адекватних путева за колски саобраћај. Главно превозно средство је према томе био коњ. Караван је био организован тако што је постојао заповедник каравана *capitaneus turmae* кога је постављала влада и увек је узиман из редова властеле. Касније је његову улогу преузео трговац који је склапао уговор са примићурима или крамарима. Они су били старешине поносника и њихова је дужност била да се старају о каравану и да га доведу до циља. Каравани који су кретали из Дубровника нису се упуштали у предалека путовања.

вунене, памучне и свилене тканине, стаклено посуђе, а од робе која је ношена одатле преко мора злато, сребро, олово, восак, крмез, бибер, тканине, корале и дукате. (F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, 9)

⁵⁵⁹И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника*, 31-32; Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине 14. века*, 2; Тешко је сагледати целокупан интензитет трговине између Дубровника и његовог залеђа, али на основу прорачуна великог познаваоца архивске грађе у Дубровнику Јорје Тадића можемо дати неке приближне податке. Најпре се ради о броју коња који су током једне године преносили терет за Србију и Босну. За неке године на почетку 15. века утврђено је а основу уговора да је скоро 900 коња у току једне године одлазило из Дубровника. Ако се има у виду да нису за све караване склапани званични уговори, треба претпоставити да их је било много више. У тим поменутих уговорима углавном се радило о преносу тканина, а како је сваки товар имао вредност од 150, 170, чак и 250 дуката, према томе је вредност превезене робе у току једне године износила бар 250.000 дуката, а вероватно и много више. Што се тиче извоза сребра, Тадић је на основу трговачких књига браће Кабожића констатовао да су они за непуних пет година 1427-1432 извезли 3.500кг сребра, а у тој суми се налазило и 560кг сребра са златом, и мимо тога 17 кг чистог злата. Рачунајући да је у Дубровнику у то време постојало око 40 друштава сличног ранга са Кабожићима, Тадић је проценио да је само дубровачким извозом из Србије годишње изношено 25.000кг сребра у вредности од 500.000 дуката. (Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље*, 531, 535). Према истраживањима Б. Крекића у периоду од 1352-1390. посредством Дубровчана у Венецију је изнесено 1072 бале кожа, углавном овчијих, јагњећих и говећих, рачунајући само оне податке где је тачно назначена количина. Исто тако, је посредством Дубровчана у периоду 1372-1391 у Венецију извезено око 310.000 кг олова, такође узимајући у обзир само податке који доносе количину у цифрама. Треба свакако имати у виду да овиме није обухваћен целокупан извоз јер је много случајева остало незабележено. (Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине 14. века*, 3,7).

Граница до које су ишли била је долина Лима и горњи ток Дрине и у Босни до подручја Борча, Високог, Врхбосне и Олова. Даље се без претовара робе ишло у веома ретким случајевима.⁵⁶⁰

4.2. Развој трговине у градовима Посавине и Подунавља

Од античког наслеђа на обалама Саве и Дунава запажену улогу су имали Сирмијум, Сингидунум и Виминацијум потоња Митровица, Београд и Браничево. Својим досељавањем на Балкан Словени су дали трајан печат овим градовима. Они су били важне стратешке тачке у одбрани северних граница царства и та судбина их је пратила дуго времена. Војна функција је на овом потезу била примарна, али она није у потпуности искључивала привредни развитак. Он је до 14. века био прилично спор и скромних размера како се може закључити из оскудних извора о овом периоду. Полет рударства од средине 13. века у многоме је утицао на развој ове гране привреде а са њоме и трговине. Све до 15. века Београд је био пре свега војно утврђење на граници. Његов привредни развој је до тада био у великој мери подређен овој функцији. Чести ратови су са једне стране били фактор који онемогућава развој трговине, а са друге положај му је омогућавао да постане успутна станица коју су трговци користили на путу ка Цариграду или Бугарској. Кроз њега су прошле и крсташке војске 1096, 1147, и 1189. са којима се бесумње трговало, али уз одређен ризик с обзиром на пљачкашке пориве ових одреда. Немачке трговце који су имали своју колонију у Цариграду пут је водио преко Београда и Браничева.⁵⁶¹ У Браничеву су 1127. забележени угарски трговци који су опљачкани у сукобу са становницима града. Када су крсташи 1147. у Браничеву мењали новац имали су велике губитке.⁵⁶² У Земуну се трговина са крсташима првог рата који су наводно

⁵⁶⁰ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 305-330; Б. Храбак, *Херцеговачки поносници*, 335-371; Д. Динић-Кнежевић, *Учешће Влаха у преради вуне и превозу тканина у 14. и 15. веку*, *Истраживања* 7 (1979), 317-324.

⁵⁶¹ Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970, 47-55.

⁵⁶² Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 52; М. Динић, *Браничево у средњем веку*, у: Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 91-92.

куповали оружје свела на пљачку. Други талас крсташа исте године је страховито похарао Земун.⁵⁶³ Крсташи другог и трећег похода прошли су и кроз Ковин. Подигнут је на рушевинама старе римске тврђаве Контра Маргум која је била у употреби до 7. века, и претворен у седиште жупаније. Он је већ до средине 12. века израстао у велик град и значајан центар трговине и занатства. Путописац Идризи му се нарочито диви наводећи за Ковин и Бач да су два предивна и прометна града да су добро саграђени и веома богати са великим бројем имања. Ковин је уништен током монголске најезде, касније се насеље опоравило, али није достигло ранији значај. Исти путописац је написао за Браничево да је трговачко место које се налази у житом богатој равници.⁵⁶⁴ Скрајнут са главног пута са запада ка истоку, после повлачења Византије са ових простора Сирмијум је полако замирао јер није имао повољних услова за даљи развој. Полако је нестајало и његово старо име које се пренело на околну област у вулгаризованом облику *Срем* до половине 12 века. Средњевековно насеље на тлу старог Сирмијума изникло током 13. века добило је име по манастиру Светог Димитрија који се налазио у граду.⁵⁶⁵ Као православни манастир он је надживео православно епископију којој је припадао са седиштем у Сирмијуму. О њему су се бринули угарски краљеви, а добијао је дарове и од галичких кнежева.⁵⁶⁶ Крајем 12. века краљ Бела III га је поклонио Лаври светог Теодосија код Јерусалима, а краљ Бела IV га је са свим поседима 1264. уступио својој ћерки Ани и њеним синовима.⁵⁶⁷ То је крајем 12. века био богат манастир који је у поседу имао 26 села или делова села, у њима шест винограда, један воћњак, шеснаест шума, једанаест ливада и рибњака, четири скеле и четрнаест цркава.⁵⁶⁸ Манастир је потпадао под јурисдикцију најпре печујског бискупа а потом калочко-бачког надбискупа. Његово опадање нагло почиње 1334. године када је патријарх пропустио да именује новог игумана на место преминулог. Папа је покушао да

⁵⁶³ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967, 61.

⁵⁶⁴ Б. Стојковски, *Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, ЗМСИ 79-80 (2009), 63-64; К. Szende, *Towns along the way*, 184-187; К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 131; *Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља*, Ковин (А. Крстић), Београд 2010, 131.

⁵⁶⁵ К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 524-528; С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetrii*, у: Сремска Митровица, у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица 1969, 59; М. Динић, *Средњевековни Срем*, у: Српске земље, 270-271.

⁵⁶⁶ Ђ. Харди, *Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Споменица историјског архива Срем I (2012), 65-75.

⁵⁶⁷ А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Roma 1859, 9-11, 273.

⁵⁶⁸ Gy. Györfy, *Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави (Сремска Митровица) из 12. века*, Споменица историјског архива Срем I (2002), 51-52.

оживи манастир одредивши бискупа Њитре за његовог стараоца са широким овлашћењима.⁵⁶⁹ У каснијим изворима манастир се не спомиње. Уз њега је изникло насеље које је преузело његово име.

Историја Београда и Бараничева у 13. веку је, поготово у сфери друштвено-економске историје, у великој мери обавијена велом тајне. Једна повеља издата у време бугарске власти 1230. цара Јована Асена II дозвољава слободу трговине Дубровчанима за градове Видин, Браничево и Београд. Ток те трговине нисмо у могућности да пратимо поготово што је бугарска власт у Београду и Браничеву убрзо нестала – већ 1232. они су дошли под власт Угарске.⁵⁷⁰ Татарска најезда 1241-1242. је свакако негативно утицала на развој градских насеља на овом подручју. Поменули смо да је Ковин страдао том приликом. После ње је уследио период обнове. У једној жалби краљу становника Светог Димитрија из 1266. године се каже да су они ослобођени царина и зато одбијају да је плаћају у месту Пабор, где се налазио брод, и где ју је наплаћивала породица Сент Петери. У истом документу стоји да је привилегије том граду дао краљ Ладислав IV Куманац, а касније су их потврдили краљеви Андрија III и Карло Роберт, што значи да су становници Светог Димитрија имали трговачке привилегије још крајем 13. века.⁵⁷¹ Краљ Стефан V је у Митровици основао комору и ковницу новца.⁵⁷²

Рударство које се у српским земљама развијало од половине 13. века, у 14. веку је било у великом замаху. То је управо период у коме почиње све већа активност

⁵⁶⁹ A. Theiner, *Vetera monumenta*, 667-668.

⁵⁷⁰ J. Калић, *Београд у средњем веку*, 58-59; М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958, 13

⁵⁷¹ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akadémiai értesítő, Philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye 5-3 (1866), 331-332; Видети прилог 1. П. Рокаи, *"Бродови" на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку*, у: Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 173; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 62; Не знамо које је тачно привилегије Митровица добила од краља Ладислава IV, можемо само да наслутимо њихове обресе на основу општих карактеристика привилегија које су биле додељиване у то време. То су били право на одређени степен самоуправе који се односио на право постојања судије (*iudex*) и заклетих грађана (*cives iurati*) који су били органи управе у граду, затим право на слободан избор свештеника кога је требало да потврди само надлежни бискуп, право на поседе изван града који су били изузети из јурисдикције жупана и заједница је порезе плаћала директно краљу. Најважнија тачка, што се трговине тиче, било је изузеће од плаћања царина у одређеном опсегу, једној или две жупаније или чак широм земље. Исто тако привилегије су углавном подразумевале одржавање недељног, а понегде и годишњег сајма. Право на *ius stapuli* је само неколико градова имало у 13. веку, то су били Острогон, Пешта, Будим, Ђер и Пожун. Ово право је од 14. века чешће додељивано. Поменуте привилегије је у Угарској уживало око педесетак тргова, мада их је морало бити више, јер су тим бројем обухваћени само они тргови чије су привилегије сачуване. Оне за које сазнајемо само посредним путем, као што је то случај са Митровицом, нису обухваћене овим бројем. (K. Szende, *Royal privileges to the towns of medieval Hungary*, 45-52, 63-66).

⁵⁷² *Историја Мађара*, Београд 2002, (П. Рокаи), 87.

дубровачких трговаца чије присуство, како смо више пута истакли, потврђује трговачки обим неког места. Они се у *оностраном* Срему спомињу још 1296, а у *овостраном* 1302. године. О томе говори спор који је вођен пред дубровачким судом октобра 1296. године поводом захтева да се наплати један комад сентилерског сукна продатог пре три године у *оностраном* Срему.⁵⁷³ Али да је дубровачких трговаца било и у *овостраном* Срему види се из одлуке дубровачке владе од 1. маја 1302. којом се наређује под казном од 500 перпера да се због рата за месец и по дана по пријему наредбе врате у град сви трговци који су отишли у Склавонију и Угарску.⁵⁷⁴ Разлог за ову наредбу је био рат који се водио између Србије и Дубровника.⁵⁷⁵ Међутим, неки трговци који су боравили у Срему су се изговарали да не могу да се врате у Дубровник преко Босне јер су се банови Младен и Стјепан налазили у Подрињу.⁵⁷⁶ Исто тако, о боравку Дубровчана у овим крајевима говори и писмо из исте године које је послао из Срема у Дубровник Вук Бобаљевић заједно са другим дубровачким трговцима.⁵⁷⁷ Гервазије из породице Стило је 1306. године боравио у Митровици.⁵⁷⁸ Исте године је у Срему био Симон Рекус.⁵⁷⁹ О већем присуству Дубровчана у Срему већ 1312. године може да сведочи писмо које је Општина тамо упутила свом грађанину поменутом Гервазију, а које је њему предато у присуству дубровачке властеле Симона Растића,⁵⁸⁰ Матије Петрање и многих других из Дубровника.⁵⁸¹ Ових година је у

⁵⁷³ Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи 1278-1301*, Зборник за историју, књижевност и језик српског народа, треће одељење, св. 1, Београд 1932, 164-165; К. Јиречек, *Историја Срба 1*, Београд 1952, 189

⁵⁷⁴ *Monumenta Ragusina V*, 26-27.

⁵⁷⁵ Б. Крекић, *Зашто је вођен и када је завршен рат између Дубровника и Србије 1301-1302*, ЗРВИ 17,417-422; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986, 14.

⁵⁷⁶ Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом*, ГГБГ 27 (1980), 57.

⁵⁷⁷ Име Вук Бобаљевић је у Дубровнику било често. Овај Вук Бобаљевић (1297-1320) је био праотац главне лозе Бобаљевића. Потомци овог Вука Бобаљевића уздигли су свој род до врло утицајних положаја. Његови синови су били Домања, Влахо и Михаило Бобаљевићи. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, Београд 1960, 117; Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 49/4 (1959), 118, нап. 16).

⁵⁷⁸ *Monumenta Ragusina V*, 212; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 57; Чланови породице Стило су се крајем 13. и почетком 14. века бавили трговином по Србији и Босни. Српска краљица је од поменутог Гервазија наплатила износ од 500 перпера које јој је дуговао Пасквал Пекорарио. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 427).

⁵⁷⁹ Он је био утицајна личност Дубровачког патрицијата. Учествовао је у раду Малог већа и Већа умољених и више пута као судија. Активно се бавио поморском и копненом трговином. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 384-385).

⁵⁸⁰ Симон Растић је два пута био члан Већа умољених. Имао је послове у Србији, а 1313. године је заједно са Михаилом Менчетићем ишао краљу Милутину да поднесе жалбе дубровачких трговаца из Рудника. (*Monumenta Ragusina I*, 24; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 385-386).

⁵⁸¹ *Monumenta Ragusina I*, 45; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 14; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 57.

Митровицу долазио и Приасниус Рањина.⁵⁸² Мада се у неким поменутиим случајевима не наводи о ком се месту у Срему ради, сасвим је сигурно да је у питању Сремска Митровица, где се Дубровчани изричито помињу неколико година касније. То је била прва дубровачка колонија у јужној Угарској. Исто тако, тешко је одгонетнути колики је заиста био њихов број, али с обзиром да се помињу *многи из Дубровника*, очигледно их је било доста.⁵⁸³

Видимо, дакле да је дубровачка насеобина већ у првој половини 14. века била бројна. Од Дубровчана који бораве и послују изричито у Митровици помиње се Менче Менчетић 1319. године коме је влада из Дубровника писала у Митровицу, а одатле јој је одговорено да се он тренутно налази у Будиму. Менчетић је пословао и у суседном Руднику, где је влада децембра 1323. послала писмо својим трговцима који тамо бораве, а међу њима и Менчету Менчетићу у вези са наплатом некакве штете.⁵⁸⁴ Дубровчанин Јаков Кашица је 1319. године послао писмо својој Општини из Митровице.⁵⁸⁵ И чланови познате дубровачке породице Петрања⁵⁸⁶ су пословали у Митровици. Поменули смо већ да је 1312. године у Митровици боравио Матија Петрања. Теодор Петрања је маја 1332. у Малом већу заједно са Феличем Градићем изабран за капетана каравана који је носио робу за Босну и Угарску. Тројица чланова рода Петрања, Теодор, Георгије и Андрија су били у пратњи кравана са још двојицом Дубровчана те су се појавили као сведоци при тужби коју је Мартин Менчетић 21. новембра 1335. подигао против босанског бана јер му је два месеца раније, када је по свом фактору Николи Херпи упутио некакве тканине у Угарску, задржао ове тканине због дуга једног његовог компањона.⁵⁸⁷

⁵⁸² Његов отац Грубеша Рањина је имао пословних веза са Италијом, а 1281. године је ишао као посланик српском краљу, и касније је чешће боравио у Србији. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 379).

⁵⁸³ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 13-14; В. Hrabak, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine*, Balkan i Panonija kroz istoriju, Novi Sad 2006, 100-101.

⁵⁸⁴ *Monumenta Ragusina* I, 103.

⁵⁸⁵ *Monumenta Ragusina* V, 143; Његов отац Вита Кашица је пословао већ крајем 13. века у Брскову, а Јаковов брат Паскоје је 1322. године био позван пред краља Уроша. Син Витиног брата Клеменса је исте године био у Руднику, а Јаковов син се 1336. године жалио на бугарску краљицу јер је наредила да му се у Нишу одузме роба. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 172).

⁵⁸⁶ Ова породица је у првој половини 14. века имала запажану улогу у привредном и политичком животу Дубровника. Било их је у Малом већу, Већу умољених, на трговима по Србији, а неколицина њих је пословала у Митровици. Отац Матије Петрање је био Григорије Петрања који је крајем седамдесетих година 14. века био конзул у Брскову. Из српских земаља су допремали у Дубровник нарочито восак. Тодор, Андрија и Тома су били синови Матијиног брата Марина који је био истакнута личност у Дубровнику и заузимао је значајне положаје. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 356-360).

⁵⁸⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 190, нап. 65.

Георгије Пуцић је био у ортаклуку са неким Берлингером из Барселоне у које је он уложио 1910 перпера, а Георгије 54. Ово друштво је како се чини највише трговало у Угарској. Раскинуто је 1341. године, а Берлингер је имао право на све тканине њиховог друштва које су се налазиле у Угарској, затим на восак и сребро, по цени која је важила у Дубровнику. Берлингер је пословао и са Николом Обућаром, који га је путем писма које је носио курир Милтен 10. новембра 1343. звао да дође у Дубровник. Берлингера је прво требало да потражи у Митровици, а ако га тамо не буде било, да се потражи у Будиму или неком другом месту. Предвиђено је да трошкови пута до Митровице износе 4 перпера, а до Будима 9 перпера. За остала места је требало накнадно одредити суму према томе како кажу одређени *добри људи* у тим крајевима.⁵⁸⁸

О пословима Теодора Петрање у Угарској говори и његов тестамент из 1348. где се помиње његов део робе који се налазио код Николе Херпе. По Угарској је трговао и његов син Мароје. Тестаментом из 1348. године овластио је свог зета Клемента Држића да прода његову робу било где да се нађе и од тога исплати дугове Климу и Павлу Менчетићу чију је он робу продавао по Угарској. Задужио је Николу Херпу који је боравио у Митровици да наплати од неког Мађара 12 перпера на име два сребрна појаса. Георгије, син Марина Петрање желео је да у Митровици буде и сахрањен у цркви Свете Марије. У тестаменту Томе Петрање из 1348. године помиње се угарска монета, крстати грошеви и руднички грошеви са мачем. Код Николе Херпе у Угарској је имао заложен један велики столњак и два сребрна појаса вредности 13 марака. У тестаменту Томиног брата Андрије, који је умро исте године кад и Тома, помиње се угарска монета и руднички грошеви. Петрање су до средине 14. века изгледа били најактивнија дубровачка властела у Митровици, али је томе крај учинила Црна смрт 1348, тако да их је у другој половини 14. века мало остало. Чланови породице Петрања су како видимо пословали и у Руднику.⁵⁸⁹

У Митровици је трговао и Дубровчанин Паске Шчезе. Он је у страху од куге која је владала 1348. године саставио тестамент у коме се наводи да је поред осталог имао 886 дуката и флорина, шест либара финог сребра, три и по либре угарске монете, 50 перпера у крстатим грошевима, 40 печу фустана, а у Угарској је поседовао сребро у заједно са Николом Херпом и Николом Албанцем. Ипак, није умро те године јер је Мало веће је тек

⁵⁸⁸ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 16; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 368.

⁵⁸⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15; D. Dinić-Knežević, *Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju Vojvodine*, ZHAD 1-2 (1979), 89-90; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 357.

6. маја 1360. изабрало Паска Рањину⁵⁹⁰ и Вука Градића да покупе сву његову робу и ствари које су се налазиле у Митровици и пошаљу их у Дубровник. Видимо, дакле да су и Петраће и Шчезе сарађивали са Николом Херпом⁵⁹¹ што говори и о његовим разгранатим пословима у овом граду. Он се додуше након 1348. више не помиње у Митровици, али не знамо да ли је и после тога ту долазио. За 1348. годину имамо још неколико примера о пословању Дубровчана везаних за Митровицу. Мартол, син Марина са Колочепа је био у ортаклуку са Припчетом Утолчићем који је уложио у ово друштво 227 перпера, а Мартол је био дужан да обавља послове. Мартол је по Угарској пословао и са капиталом који је уложио Богоје Богданелов, а обрачун је извршен јуна 1355.⁵⁹²

О утицају рата који су водили краљ Лајош и Венеција око Далмације на пословање Дубровчана у Угарској не располажемо са довољно података, али да је поводом тога ипак било неких сметњи у трговини посредно говори писмо млетачког дужда Дубровнику у коме га обавештава да је склопљено примирје са угарским краљем и да могу бити сигурни и без узнемиравања на својим путовањима.⁵⁹³ У наредним годинама Дубровачка насебина у Митровици је све више расла. Константин Јиречек бележи да је она била у пуном процвату у периоду 1356-1396. и помиње трговачке привилегије које су имали дубровачки трговци у Митровици. Познато је да је након Задарског мира који је Угарска склопила са Венецијом 1358. године Дубровник признао врховну власт Угарске, што је у сфери трговачког пословања могло само да продуби и унапреди везе које су дубровачки трговци овде већ развили. То је олакшало и Дубровчанима који су већ имали разрађене послове у Србији и Босни, да прошире своје деловање и на другу обалу Саве.⁵⁹⁴ Баш те 1358. године у Митровици је боравио Матија Менчетић.⁵⁹⁵ Колико је ојачала дубровачка колонија сведочи и то да је влада већ морала да одређује конзуле да решавају спорове међу својим завађеним суграђанима.

⁵⁹⁰ Паско Петра Рањина (1344-1379) је био синовац поменутог Приасниуса Рањине. Бавио се увозом жита, а одазио је у Валону и Драч. Учествовао је у раду Малог већа. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 382).

⁵⁹¹ Његов отац Маринче Херпа је трговао по Србији, 1313. године је изабра за конзула у Мачви и околним крајевима. Никола Херпа је од 1456. године скоро редовно учествовао у раду Већа умољених. Умро је од куге 1363. године. (И. Манкен, *Дубровачки партицијат*, 177-178; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина*, Зборник радова народног музеја Чачак 14 (1984), 20-21)

⁵⁹² Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 16; D. Dinić-Knežević, *Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju Vojvodine*, 90.

⁵⁹³ *Monumenta Ragusina* II, 43-44.

⁵⁹⁴ К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ 1, 296. нап 279

⁵⁹⁵ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 336.

Раније је поменуто да су 1360. године изабрани Паске Рањина и Вук Градић за конзуле који су дужни да покупе све ствари и робу Паска Шчезе који је умро у Митровици и да их пошаљу у Дубровник. Исте године се у Митровици помиње Влахо Гучетић, који се као и његови рођаци бавио трговином у Угарској.⁵⁹⁶ За конзула задуженог за решавање спорова међу трговцима је 8. августа 1361. изабран Стефан Соркочевих.⁵⁹⁷ Он је морао да одабере још два своја суграђана са незаинтересоване стране из редова властеле или грађана и да са њима пресуђује у свим споровима. Такође, Влада поручује Стефану Соркочевиху да у њено име саветује Петра Гундулића,⁵⁹⁸ Влаха Лукаревића и Плавушка, Јакова и Мароја Радонића, да се не свађају, већ да се у његовом присуству једни другима извине под претњом казне од 100 перпера. Очигледно је Соркочевих био одређен за конзула за решавање управо овог спора. Исто тако му је његова Влада поручила да саветује дубровачке грађане да не примају грађанство Митровице јер ће у супротном бити кажњени.⁵⁹⁹ У Митровици је ових година боравио и Херве де Море коме је 11. јуна 1364. наређено да због дугова Мартина Прокулића⁶⁰⁰ према Бенеси Бенесићу, његове једне

⁵⁹⁶ Био је члан једног мање политички активног огранка познате породице Гучетић, а он сам се истакао у јавном животу у граду. Убијен је 1463. године. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 237, *Monumenta Ragusina III*, 33).

⁵⁹⁷ Стефан Соркочевих је у Митровици боравио у млађим данима. Седамдесетих година се већ био вратио у Дубровник и у више наврата је био биран за кнеза и на неке друге функције. Био је изузетно утицајна личност у родном граду. Имао је сина Никшу који је такође боравио у Митровици али је умро млад. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 415-417).

⁵⁹⁸ Члан веома познате трговачке и патрицијске породице у Дубровнику. Његов отац, Бенедикт Маринов као и деда Марин су се такође бавили трговином. Браћа Петар и Андрија су били судије у Видину 1368. године. Андрија је стекао лепу каријеру на двору краља Лајоша и те везе је његова Влада настојала да користи. У време спора са Николом Алтомановићем дубровачка Влада га је молила да се заложи за њене посланике које шаље краљу и да их заштити од Алтомановића. Након тога је изабран за градског кнеза јануара 1373. године, а већ у марту су браћа заједно ишла краљу са молбом да се заложи за сређивање односа између Дубровника и Венеције. О њиховом угледу на угарском двору сведочи и то што им је краљ од 1371. године уступио трибут од 500 перпера које је Република плаћала од 1358. године. Петар је у више наврата биран за кнеза у Дубровнику, а припадао је и Већу Умољених као и Малом већу. Влада му је поверавала разне мисије код краља Лајоша и касније код краљица Јелисавете и Марије. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара током средњег века*, ЗМСИ 31 (1985), 8-9; И. Манкен, *Дубровачки партицијат* 270-272)

⁵⁹⁹ *Monumenta Ragusina III*, 105; Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике I*, Београд 1935, 59-60; С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 64; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 58; К. Јиречек, *Важност Дубровника*, 94; У Угарској је у ово време трговао и Милтен Пањуровић. У његовом тестаменту који је састављен 20 јуна 1363 стоји да су му тамо остале неке ствари (кревет, завесе, одело), и да су му неки Мађари којима је продавао одело и накит остали дужни. У пословним односима био је са Припком Утолчићем коме је дуговао 120 дуката. Припче је у периоду 1358-1361 неколико пута је ишао као посланик своје владе на угарски двор. С обзиром на то да је Митровица била успутна станица при одласку у Будим, то је још један разлог више да можемо претпоставити да се тамо успут бавио и трговином. За његовог синовца Петроја то поуздано знамо. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 59).

⁶⁰⁰ Мартин Прокулић је у новембру 1364. боравио у Призрену и одатле је отишао у Видин. Тамо је две године био затворен на подстрек Андрије Гундулића, витеза краља Лајоша. Пошто је губитак који је због тога

бисаге сребра које су се налазиле у Митровици, држи код себе и пошаље када се то од њега буде затражило, на шта се он и обавезао да ће тако учинити. Он је био у Митровици и јануара 1388. године када је изабран за конзула, а судије су били Мишлен и Никша Ненадови. Херве де Море је дужи временски период боравио у Митровици о чему сведочи то што је 4. августа 1365. код њега ступила у службу на шест година Маргарета из Митровице без новчане надокнаде.⁶⁰¹ Ових година трговином у Митровици су се бавили и Јакобче, син Илије Обућара и Покре Бенеших. Они се помињу у једном случају из 1369. године у коме је Јакобче дуговао 50 дуката бану Николи Горјанском и Михаилу Рожди који је овај дуг хтео да наплати од Покре Бенешиха. Како се случај отегао, они су тај дуг наплатили тако што су одузели на тргу у Митровици пет печа тканина двојици других Дубровчана, Петроју синовцу већ поменутог Припчета Утолчића који је такође вероватно пословао у Митровици и Милцу Волшиковићу. Јакобче је прекорен и позвана на одговорност од стране своје владе због ових догађаја, али не знамо како се цео случај завршио.⁶⁰² Дубровачки трговци су трпели и неугоде изазване пљачком. Веће Умољених се новембра 1364. године обратило угарском краљу у вези са пљачком и штетом која је нанета њеним трговцима у Угарској а исто тако је донело одлуку да се не узима залог онима који су претрпели штете у Срему. На крају је закључено да се у Митровицу пошаље један курир да сазна истину о пљачки и штети која је учињена трговцима и да се тек по његовом повратку шаље посланство краљу.⁶⁰³

Невоље које су снашле дубровачку општину у вези са сукобом са Николом Алтомановићем вероватно су ометале трговачки промет тих година али о томе немамо превише конкретних података, а Дубровчани се и у то време везују за Митровицу. Ипак,

претрпео био 2000 перпера, када се вратио у Дубровник поднео је 26. новембра 1367. године тужбу против Андрије Гундулића који му је у Видину у својој кући већ био признао кривицу. Суд је због тога позвао Андрију Гундулића да у року од три месеца дође у Дубровник или да упуту законитог заступника. Андрија и његов брат Петар затворили су курире који су носили овај позив и одузели га, те су се они у Дубровник вратили тек августа следеће године. Овај спор је завршен тек јула 1381. године након смрти обојице. Одлучено је да Мартинов син Налко запоседне имовину Андрије Гундулића у двострукој вредности од поднетог захтева, што је износило 4000 перпера јер се Андрија није одазвао судском позиву када му је био упућен. (Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 171-173; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 372-373; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 60).

⁶⁰¹Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 128; *Monumenta Ragusina IV*, 22; М. Динић, *Одлуке већа дубровачке републике*, 2, 450; По Угарској је трговао и умро 1403. Паске, син Херва де Море, те је наређено Жору Палмотићу, Николи Милошевићу и Франку Округлићу да пронађу Пасков тестамент и испитају сведоке који су присуствовали његовом састављању. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 60).

⁶⁰²*Monumenta Ragusina II*, 70, IV, 114; Јорјо Тадић, *Пијама и упутства I*, 200-201; 226; С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 65; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 63-64.

⁶⁰³*Monumenta Ragusina IV* 35-36; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 63.

Влада се жалила краљу Лајошу на поступке Николе Алтомановића јер је тражио од њих исплату светодмитровског дохотка и вршио насиље над трговцима. Њени поклисари који су ове жалбе носили краљу били су упућени на двор марта 1371. године а њихова Влада им је у мају поново писала о рђавим поступцима Николе Алтомановића према њеним трговцима. У то време је бан Никола Горјански желео да пошаље Дубровчанина Живка Длшчића и свог човека Михаила Рожди да преговарају са Николом Алтомановићем, али је дубровачка Влада наредила Длшчићу да не напушта Митровицу док не добије упутства од њених поклисара који се налазе у Будиму. Такође му је поручено да пренесе бану да Никола Алтомановић и даље врши насиље над дубровачким трговцима и да је заробљене Дубровчане пустио тек након што су му исплатили 4000 дуката, а укупна штета коју им је нанео је износила 30.000 дуката. О свему овоме је Влада и сама писала бану, а успут га је обавестила и да је Никола Алтомановић постао још гори од када је сазнао да се бан заузима за интересе Дубровника.⁶⁰⁴

Седамдесетих година 14. века у Митровици су пословали и чланови познатих породица Гучетић и Бунић. Имамо податке о активностима браће Марина и Вита Гучетића у овом месту.⁶⁰⁵ Из ове породице трговао је по Угарској и Никола син Марина Гучетића из Пустијерне. У априлу 1375. је добио налог од своје Владе да замоли краља Лајоша да се заузме код апулијске краљице Ђоване да дозволи Дубровнику извоз 4000 товара жита годишње. На путу из Будима требало да сврати у Митровицу и тамо се

⁶⁰⁴ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 15-20; Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 209-215; *Monumenta Ragusina IV*, 120-121; Ј. Gelcich, L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára*, Budapest 1887, 54-57; Дубровачка општина је писала и свом властелину Андрији Гундулићу који је био у служби краља Лајоша, и молила га да са дубровачким посланицима оде на краљев двор и заузме се за заштиту интереса свог града. (*Monumenta Ragusina IV*, 122; Ј. Gelcich, L. Thallóczy, *Ragusa és Magyarország összeköttetései oklevéltára*, 59; Ј. Тадић, *Писма и Упутства I*, 221; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 30).

⁶⁰⁵ Марин Гучетић је био значајна личност у Дубровнику у 14 веку. Уз свог таста Николу Бућу који је био протовестијар цара Душана је боравио на српском двору. После његове смрти преузео је дужност протовестијара све до децембра 1355. када га је цар Душан разрешио свих обавеза. Већ следеће године га је Венеција ангажовала да у њено име преговара са краљем Лајошем, а јануара 1459. године је посланство у коме се он налазило успело да од краља издејствује слободан избор градског кнеза, а у априлу је на то место изабран сам Марин Гучетић. Након тога је често боравио у Будиму где је имао јаке везе на двору, па чак и наклоност самог краља те је дубровачка влада често користила ову ситуацију да тражи од њега да се заузме за свој родни град. Марин се успут бавио и трговином по Угарској. Трговао је заједно са својим братом Витом, али је међу њима дошло до спора, па су 3. априла 1368. изабрали тројицу арбитра који су утврдили да немају никаква међусобна потраживања. Из друштва које су имали у Угарској, Марин је имао право на две трећине прихода, а Вита на једну трећину. Марин је две године након овога умро, а Вита га је надживео за двадесет година. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара*, 7-8; М. Медини, *Дубровник Гучетића*, 47, 87-89; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 245-246; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 64).

задржи највише осам дана. Наредне године га је њему и осталим трговцима у Митровици, Мартолу Катени, Паскалу Менчетићу, Симку Бунићу Влада из Дубровника писала да је за конзула одредила Паскала Менчетића, који је требао да изабере још двојицу судија зарад решавања спорова међу Дубровчанима у Митровици осталим околним местима. Пресуде оверне печатом били су обавезни да најкасније за месец дана пошаљу у Дубровник. Ако конзул напусти Митровицу, Влада је била дужна да именује другог, а за случај да судија оде из града, конзул је бирао другог. Знамо да су Никола Гучетић и Паскал Менчетић били у Угарској и следеће године. Дубровачи посланик који тада ишао краљу требало је да успут сврати у Митровицу и да настави пут заједно са овом двојицом, а уколико их не нађе тамо требало је да настави сам. Очигледно је да ни сама Влада није тачно знала где се они налазе што може да сведочи да су често путовали у складу са својим пословима, али веома често као место на коме прво тражи своје грађане је била управо Митровица, која је очигледно била главно место окупљања Дубровчана у Угарској. Никола Гучетић је у Угарској био и априла 1381. године када је у Већу Умољених одлучено да се због рата око Тенедоса позову у град дубровачки трговци. Са њим је тада био *Macho de Pone*.⁶⁰⁶ Лука Бунић је трговао у Митровици и тамо стекао пословне партнере, тако је марта 1372. године Братен, син неког Толка из Митровице од њега позајмио 147 дуката. Сведок томе је био његов суграђанин Петар Иванишевић који је такође тада од Луке Бунића позајмио 871 дукат.⁶⁰⁷ Лукиног брата или рођака Симка Бунића смо већ поменули међу грађанима у Митровици којима пише дубровачка општина. Поменути дубровачки трговац из Митровице Петар Иванишевић је јуна 1373. године био позван на одговорност код своје владе због неплаћених царина на робу коју је купио у Венецији и однео у Угарску. Петар Иванишевић се није одазвао овом позиву, па је влада следеће године поново позвала њега и Мартола Катену да за два месеца од пријема позива дођу у Дубровник или пошаљу заступника да се реши овај случај. На Иванишевића се тужио и Јаков Соркочевећ да у

⁶⁰⁶ *Monumenta Ragusina IV*, 147-148, 152-153, 230; Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 305-306, 341-342; М. Динић, *Одлуке већа дубровачке републике 1*, Београд 1951, 128-129; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 254; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 35, 64-65; Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*, ЗРВИ 59/5 (1958), 21-46.

⁶⁰⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 66; Нисмо сасвим сигурни ко је уствари овај Лука Бунић. Може бити да је брат Симка и Михаела Бунића, односно син Јунија Марина Бунића. Мада И. Манкен не наводи изричито да је Јуније Маринов имао и трећег сина. Са друге стране, може бити и да је овај Лука син Миха Лукиног и брат Марина М. Бунића, те би у том случају био даљи рођак Симка и Михаела Бунића. Према годинама могућа је и једна и друга опција. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 146-156).

време када је он био закупац царине, Петар није платио царину на увезену робу. Курири су их већ током априла 1374. године пронашли у Митровици и предали им писмо о чему су по повратку обавестили кнеза и судије.⁶⁰⁸ У Митровици је пословао и Мартол Катена. Он је у овом граду био 1369. и 1376. године, а 1379. године му је дозвољено да иде рашком краљу зарад сређивања својих ствари. Недуго потом опет се налазио негде у Угарској када је позван да плати царину у Дубровнику за робу коју је купио у Угарској.⁶⁰⁹

Почетком 1379. године је дубровачка Влада због рата око Генедоса почела да више води рачуна о њеним грађанима који напуштају Дубровник, те је априла те године Веће умољених дозволило да из града оде само једна трећина од оних који су то тражили. Они који су желели да оду у Сребрницу или у Митровицу имали су рок за повратак у Дубровник два месеца. Веће Умољених је 16. августа 1379. године писало својим посланицима код босанског краља да га замоле да се заузме за њене трговце у случају глете коју је од њих одузео мачвански бан у Митровици. Он је то силом одузео од Дубровчана тврдећи да припада краљу.⁶¹⁰ Када је Влада слала Дамњана, сина бискупа Маркана, као свог поклисара краљу у јулу исте године, наредила му је да са једним слугом оде у Митровицу. Одатле је требало да Паскал Менчетић и Никша Гучетић за које је претпостављано да се тада налазе у Митровици оду са послаником код краља. Ако њих не нађе у Митровици требало је да сам настави пут. Паскал Менчетић је био у Митровици 1380. године, где је примио наредбу да намири дуг који има према покојном Андрији Гундулићу.⁶¹¹

Колико је нередовно стање у Угарској након смрти Лајоша Великог 1382. године имало утицаја на трговачки промет у Митровици, тешко је рећи. Сигурно је да је било неких потешкоћа и ванредних прилика око тога, али са друге стране имамо податке о активној трговини на овом простору. Поменути Бунићи, Лука и Симко су и ових година имали послове везане за Угарску и Митровицу. Они су у лето 1381. у Угарску увезли робу коју им је брат Михајло Бунић послао из Аконе у Задар, а након две године су платили

⁶⁰⁸ Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 275-276, 278-280; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 65.

⁶⁰⁹ Мартол Катена је у Угарској био и 1380. године када је влада тражила да краљу преда једно њено писмо. Имао је сина Миха који је саставио тестамент 1431. и био је последњи познати члан ове породице, која је тада изумрла. Иначе, у политичком животу Дубровника нису постигли значајније успехе. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 173-174; Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 193).

⁶¹⁰ *Monumenta Ragusina IV*, 206, 237; С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 65.

⁶¹¹ *Monumenta Ragusina IV*, 230-231; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 37; Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 405-406.

царину за ту робу.⁶¹² У току 1382. и 1383. године Петар Гундулић је у неколико наврата путовао у Угарску као посланик своје владе, а априла 1383. године је заједно са Стефаном Лукаревићем од краљица Марије и Јелисавете издејствовао потврду привилегија које је дубровачким трговцима дао краљ Лајош.⁶¹³ Већ смо напоменули да се Петар Гундулић бавио трговином у Митровици, а да ли је ова путовања користио у исте сврхе не можемо рећи, мада није искључено. Марин Бунић је 1385. године отишао у Угарску као поклицар да од краљице тражи потврду привилегије за трговину сољу.⁶¹⁴ Ових година је у Митровици умро и Оберко Пањуровић, који је можда био брат већ поменутог Милтена Пањуровића, па је дубровачка влада 27. септембра 1386 одредила Микоја Богојевића и Милтена Мартоливића за прокураторе који су требали да покупе и пошаљу у Дубровник Оберкову имовину која се налазила у Митровици.⁶¹⁵ У октобру 1387. године је Марин Бунић поново био на двору, овога пута заједно са Јунијем Соркочевићем. Тада је краљ Жигмунд потврдио Дубровчанима привилегије који су им доделили ранији угарски краљеви.⁶¹⁶ Овом приликом су добили још једну важну привилегију која се односила на то да је краљ дозволио дубровачким трговцима у Срему да продају сребро из Босне и из Србије својим суграђанима и да га извозе у Дубровник.⁶¹⁷ Велико веће је децембра 1387. године пренело на кнеза и Мало веће право да бирају конзуле за своје трговце између осталог и у Срему. Они су пре свега бирани из редова властеле, а ако је нема онда из реда грађана. Уз конзула су бирана и још двојица судија који су имали право да суде у споровима. Јануара следеће године, дакле 1388. за конзула у Митровици је изабран већ

⁶¹² Симко Бунић је имао разгранате послове и у трговини по балканским земљама и у великој мери са суседном Италијом где је извозио широк асортиман производа. Тамо га је заступао млађи брат Михајло који је примао, и слао му робу коју је он продавао по Србији, Босни и Угарској. (М. Динић, *Одлуке већа* 1, 335; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 149-151; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 66).

⁶¹³ М. Динић, *Одлуке већа* 1, 313-315, 328, 390; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, Београд 1934, 118-119; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 62.

⁶¹⁴ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, 179; Марин Миха Бунић је имао брата Луку са којим је заједно пословао. Обим њихове трговине је био изузетно велик. У Италију и на Левант су извозили из унутрашњости Балканског полуострва највише олово а затим и сребро, бакар, злато, гвожђе, крзно и восак, а овамо су доносили со, уље, тканине и друго. Њихов отац и стричеви су се интензивно бавили трговином по Србији и били закупци царина у Призрену. Стричеви Марин Л. и Јоханес Л. Бунићи су били и истакнуте дипломате на српском односно угарском двору. Јоханес Л. Бунић је био један од тројице поклицара који су закључили уговор са краљем Лајошем у Вишеграду 1358. године. Маринов син Лука Бунић (1399-1430) је био у служби краља Жигмунда (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 153-155).

⁶¹⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 59 нап. 2.

⁶¹⁶ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, 185-188; , И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 155.

⁶¹⁷ G. Wenzel, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest, 1876, 650-651; Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље 1/1*, 195-196. Видети прилог 3.

поменути Херве де Море јер тренутно тамо није било ни једног властелина, а за судије Мишлен и Никша Ненадови.⁶¹⁸ Недостатак властеоских породица у овом периоду могао би да значи смањивање интензитета пословања Дубровчана везаних за Митровицу, али право ових година је ту формирано трговачко друштво највећег забележеног обима на подручју Угарске. Најпре су се Марин и Лука Бунићи удружили са Јаковом Гундулићем и децембра 1389. године ангажовали Андрију Менчетића да годину дана тргује са њиховом робом по Угарској на ризик друштва. За тај посао обећали су му 100 дуката и трошкове за коње и људе које су му потребни, а Андрија је по истеку уговореног рока био дужан да им поднесе рачун о пословању. Још док је овај уговор био на снази, фебруара 1390, склопили су друштво на шест месеци са једне стране Лука и Марин Бунићи,⁶¹⁹ Мартол Цријевић, Јаков и Павле Гундулићи, а са друге стране Михајло и Марин Растићи⁶²⁰ и Марин Кабужић као прокуратор Влаха Менчетића. Прва група компањона уложила је робу коју је требало да шаље у Сремску Митровицу тамошњем конзулу Херве де Море и Мишлену Мартоловом, робу која је требало да се шаље њиховом фактору Андрији Менчетићу, затим робу која је требало да се на две барке шаље у Сењ Млечанину Бартоломеју који је одатле требало да је пошаље у Будим, затим робу коју је у њихово име требало са Леванта да доведе апотекар Иван Салинбено и сву робу која на њихово име стигне из Венеције и Фиренце, укупне вредности око 8000 дуката. Друга група компањона уложила је робу која је стигла из Венеције и ону која је тек требало да стигне у вредности од 2000 дуката. Послове друштва је у Будиму требало да води Михајло Растић. Од прихода првој групи је припадало две трећине а другој једна трећина. Нико од чланова друштва није смео да тргује по Угарској осим у склопу друштва јер би и у том случају сви приходи припадали друштву. Ако која страна уложи више од онога што је планирано, и у добити ће учествовати сразмерно улогу. До 12. новембра 1390. године у друштво је уложено 10.499

⁶¹⁸М. Динић, *Одлуке већа*, 2, 450.

⁶¹⁹ За Буниће је као њихов фактор радио и Лоренцо Риза који им је набављао робу на Истоку. На Родосу му је опљачкано 28 цакова памука, па су Марин и Лука фебруара 1391. одредили Касота, властелина са Родоса да покрене поступак у вези са овом пљачком. Касота је одобрење за ово требало да тражи од угарског двора Вероватно је и овај памук био намењен њиховој компанији у Угарској. Лоренцо је радио и за Симона Гучетића коме се фебруара 1397. године обавезао да пошаље у Дријева извесну количину воска. Истог дана је обећао да ће му првом барком послати у Сењ два и по милијара тврдог бакра по мери града Будима, који је требало да иде за Загреб. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 68).

⁶²⁰ Чланови истакнуте породице Растић. Михаило Растић се активно бавио трговином и закупом царина и дипломатијом. Имао је истакнут положај на двору босанског владара, где је такође и његов син Мароје изградио каријеру. Други Михаилов син Аловизије Растић је имао изузетан утицај на двору деспота Ђурђа. (И.Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 391-392).

дуката. Друштво је по Угарској пословало и следеће године, али уз нешто другчије учешће у добити.⁶²¹

О статусу дубровачке колоније у Митровици посредно говори и случај Дубровчанина Никше кога су новембра 1390. ухватили људи тадашњег мачванског бана Стефана Лошонција јер је на копљу носио грб Иваниша Хорвата, бившег бана који је имао упориште у тим областима. Свог заробљеника су повели бану, али су их успут пресрела двојица дубровачких трговаца Симко и Влахуша који су били такође из Митровице и ослободили свог суграђанина а ову двојицу су сад они заробили и предали митровачком судији који их је држао у заточеништву докле су они то хтели. Том приликом су им одузели два коња, оружје и одећу у вредности од 300 флорена. Стефан Лошонци је накнадно тражио правду за своје људе.⁶²² Не знамо како се овај случај завршио али у многоме илуструје слободу деловања Дубровчана што само може да говори у прилог њиховом утицају на овом подручју, што је само могло да призађе из њихове економске солидности.

Браћа Бунићи су пословали у Угарској и у току 1395. године. Марину Бунићу⁶²³ је остао дужан Франческо Бернардов који је био у служби угарског краља, те се око тога спорио са прокуратором Марина Бунића, Петром, те је дубровачка влада тражила од својих посланика који су ишли на угарски двор да се заложи за њега да се тај дуг исплати. Исте године је Бунићима Павле Гундулић слао свилу и накит. Први пут по Михајлу Растићу, који му је из непознатих разлога вратио пошиљку, а затим по Петру, сину Конрада Фирентинца.⁶²⁴ Године 1396. за дубровачког конзула у Митровици је именован Тонко Лиефковић. Код њега су се налазиле повластице и повеље за дубровачке трговце у овом граду па је од своје владе добио налог да их препише и копије упути у Дубровник, а

⁶²¹ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 67.

⁶²² I. Nagy, *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 426-427; Видети прилог 4. Никша Брајана Ненадић је 1388. године био изабран за судију у Митровици. (С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 67; М. Динић, *Одлуке већа* 2, 450).

⁶²³ У Угарској је трговао Лука, син Марина Бунића, а био је и у служби угарског краља. Почетком 15. века је боравио у Угарској, па је јануара 1410. године у Дубровнику његов брат Тома ангажовао Влатка Медојевића из Стона и Ивана Никшића из Дубровника да годину дана раде за Луку у Угарској уз обезбеђену плату, храну, стан и одело. Лука је вероватно пословао у Будиму јер у ово време Митровица не привлачи Дубровчане. Био је у служби краља Жигмунда који га је 1413. године послао у Дубровник да уручи позиве да се договоре око острва Брача, Хвара и Корчуле за које су Дубровчани били заинтересовани, а које је краљ узео од херцега Хрвоја Вукчића. (Д. Динић, Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 68; Иста, *Дубровчани у служби угарских владара*, 9).

⁶²⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 68.

оригинале сачува и у случају потребе покаже их заинтересованим дубровачким трговцима.⁶²⁵

Исте године, након Никопољске битке, турска војска је протутњала Сремом и Славонијом и успут опустошила Митровицу. Она је тада страховито страдала и више се никад економски није потпуно опоравила. Становништво је силом расељено, а дубровачки трговци су напустили Митровицу и њихова Влада им је забранила да одлазе тамо. Ипак, већ 28. новембра именовани су конзули за Срем онако како је предвиђено поменутом одлуком из 1387. године, али Митровица се изричито не наводи те је логичније претпоставити да се ова наредба односила на друга места. Када се Митровица опоравила од турских пустошења, Дубровчани су поново почели да је посећују, али се то сводило на појединачне случајеве и о враћању старог сјаја граду није могло више бити ни говора. Тада се Дубровчани више везују за Београд, мада су неки од њих из Београда пословали у Митровици. Знамо да је Михо Градић своју кућу у Митровици продао деспоту Стефану Лазаревићу.⁶²⁶ У Митровици је почетком 15. века трговао и Марин Бутуровић који је пословао и у Београду и у Смедереву и у Руднику. У Митровици је октобра 1408. саставио тестамент који је писао Ђурек Катић, а који је предат Богоју Маројевићу у Смедереву да га однесе у Дубровник.⁶²⁷ Тридесетих година су поново бирани конзули за Митровицу, али је ипак посећивање Дубровчана сведено на минимум.⁶²⁸ Нешто касније, трговачко друштво које су основали браћа Соркочевићи трговало је и по Митровици од марта 1434. па све до краја 1441. године. Када су се на крају сводили рачуни испоставило се да постоји велики број дужника из Угарске. То су били неки Стефан из Митровице који је дуговао за неко сребро, затим угарски краљ је дуговао 142 дуката, деспот Ђурађ осам литара сребра. Међу дужницима су били још и Брајан Радиновић из Београда, Величко из Крупња, Прибисав са Мораве, Прибисав бродар са Дрине, неки из Трговишта и Сребренице, па чак

⁶²⁵ С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 64.

⁶²⁶ Деспот Стефан је између јуна 1417. и јануара 1419. наредио Мароју, Бенку и Јакши, својим цариницима у Сребреници, да Миху, Матковом и Маројевом сестрићу дају 15 литара сребра за контуш и за брачин што је узео од њега, а за кућу коју је од њега купио у Митровици, пет либара сребра. Пошто исплату врше сребрнички цариници, Д. Динић-Кнежевић сматра да се ради о Сремској а не Косовској Митровици, која се у дубровачким изворима помиње тек 40тих годна 15 века. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 70)

⁶²⁷ М. Динић, *Грађа II*, 13-14, 19; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 88; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 30.

⁶²⁸ Јула 1430. године је у Митровици на захтев Влаха Бобаљевића против Михоча Милошевића образована комисија коју су чинили Stanissa de Zana као конзул и Братко Мишленовић и Матко Величковић као судије. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 70; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62).

и три Турчина, вероватно из Србије.⁶²⁹ На примеру ове компаније се заправо види колику су мрежу пословања имали дубровачки трговци и колико су били повезани са разним местима у Србији и Угарској. Имамо сведочанства о боравку Дубровчана у Митровици и 1446. године. Исте године се у граду помиње и сајам.⁶³⁰ По свему судећи, дубровачка насеобина у Митровици није потпуно замрла нити су они престали да је посећују и да послују у њој, али су временом друге дестинације постале привлачније. У време након обнове Деспотовине то је свакако било Смедерево.

Важно је такође поменути да су Дубровчани пословали и у Илоку. Убрзо након турског пустошења Митровице, дубровачка влада се распитивала о својим грађанима настањеним у Угарској па је наредила сојим поклицарима да иду у Илок, и одатле да са још једним својим суграђанином оду у Будим. То је било децембра 1396. године, што може да сведочи о томе да су се становници Митровице после катастрофе која их је тамо задесила склонили баш у Илок. Вероватно су они у Илок и раније свраћали, али о томе нема вести у изворима до овог догађаја. У наредних неколико година они су почели интензивније да послују и у Илоку па је дошло до спорова међу њима због чега је Влада морала да именује судске комисије. Мало веће је марта 1399. одредило Жора Палмотића за конзула поводом тужбе Бенка Гундулића који је тражио да се секвестрира имовина покојног Андрушка Франческовог коју је имао у Угарској. За судије су изабрани Милак Велојевић и Живко Ненадов.⁶³¹ Интересантно је то да се из породице Ненадов чланови појављују у Митровици 1388. године. То су били Мишлен и Никша који су тада изабрани за судије. Исто тако се у Ковину 1409. појавио Милош Ненадов, а био је ту присутан и 1412. године када се у истом месту спомиње Матко Ненадов.⁶³² До 1412. године доста се Дубровчана скупило у Илоку. Двадесетак имена за овако кратко време само могу да потврде изнесу претпоставку.⁶³³

⁶²⁹ Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62.

⁶³⁰ Тада је у рудник Сасе код Сребренице побегао Божидар Милошевић, слуга Џивка Браишића, укравши 180 дуката и неке друге ствари. Један од сведока је био Радак Ивковић коме је овај случај био познат јер се у августу враћао са сајма у Митровици. Његов исказ је потврдио Томко Утјешиновић, слуга Матулина Скверлистића. (Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62).

⁶³¹ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 70-71.

⁶³² Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 61; Isti, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice*, 103-104.

⁶³³ Важно је истаћи и њихове пословне везе са суграђанима у другим местима. Тако је Јаков Водопија тражио да се поводом штете која му је нанета испитају сведоци у Илоку и Руднику. Он је заједно са својим братом Никшом пословно био активан и у Београду и у Руднику и Сребреници у ово време. (Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 88-89; М. Динић, *Грађа II*, 15-16; М. Динић, *За историју рударства у*

Продори Османлија у Јужну Угарску и ратне године су свакако неповољно утицале на трговачки промет у Митровици. Она је у том вихору била разорена, али се убрзо након турског освајања и обновила. Она је у првом сачуваном попису за Сремски санџак датиран између 1545-1548. године уписана као село-варош Димитровица, као што је то чињено и са другим насељима у Срему. То значи да је из турског угла гледано по броју муслимана била село, али је као хришћанско насеље била варош, чему је знатно допринело насељавање становништва из северне Србије и североисточне Босне у Срем. Постепено се обнављала и трговина, што се види из тога што је највећи приход од Митровице била тржна царина која је износила 5.000 акчи. У попису који се датира између 1566-1569. године царски приход од тржнице се повећао на 12.000 акчи. Ови подаци јасно показују да је Митровица после пропасти поново веома напредовала као трговачко место. Она је тада имала 11 махала, а само у једној од њих је пописано 12 трговаца. Пазар је одржаван недељом на Старој чаршији, а петком код Бајазид-бегове џамије. Панађур се одржавао три пута годишње. У поседу сремског санџакбега Бајрам-бега се налазило 15 дућана. Према наредним пописима из 1578. и онеме после 1588. године Митровица је као трговачко место ушла у период стагнације и благог опадања. Ипак, она је у 17. веку још увек познат трг. Страни путописци Кикле и Браун помињу вашар у Митровици, а Евлија Челебија пише о вашару у Митровици као о нечему врло упечатљивом. Он каже да се вашар одржавао у малим дућанима који су изгледали као шатори, а који су се налазили на обали Саве југоисточно од града. Било их је 300 и годишње су радили 40 дана и ноћи. Једном годишње се одржавао велики вашар-панађур. Поред тога Евлија Челебија пише да је у Митровици било три трговачка хана и укупно 400 дућана.⁶³⁴

средњеveковној Србији и Босни, у: Из српске историје средњег века, Београд 2003, 546, 561-564; Б. Храбак, *Рудник под Шитурцем*, 30-31); Дубровчана у Илоку је било и у каснијим временима. Били су у пословним везама са својим земљацима из Сребренице али и из Београда и Смедерева. Ђурађ Припковић и Мароје Радановић су и исто време тужени у Илоку и Сребреници 1427. године, а за Мароја Радановића знамо да је пословао у Београду 1440. године. Године 1439. је у Београду боравио и Марин Радановић који му је можда брат или рођак (Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 61; М. Динић, *Грађа II*, 45-46; Марта 1446. године Богиша Богмиловић се жалио на људе илочног бана Осварта да су га опљачкали код места за које се претпоставља да се односи на Бијељину. За њега знамо да је боравио у Београду и Смедереву јер су на његов захтев образоване комисије 1445, за Београд и Смедерево, а 1446. године за Београд све против Јована Милутовића. (D. Dinić-Knežević, *Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju Vojvodine*, 92; М. Динић, *Грађа II*, 56-57).

⁶³⁴ Б. Ђурђев, *Шехер Митровица*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица 1969, 73-88; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976, 73-76; Евлија Челебија, *Путонис*, 353-357; Р. Самарцић, *Србија и Београд у списима француских савременика*, Београд 1961, 192.

Из свега наведеног видимо да је Митровица у копненој трговини Дубровчана имала доста значајно место. Они се на том простору помињу још крајем 13. века, али у 14. су најактивнији. Колико је овај град био значајан за дубровчане сведочи и то да су 1348. у време црне смрти закључивали друштва за трговину по Угарској.⁶³⁵ Најповољнији период за његово развијање као трговачког седишта наступио након што је Дубровник дошао под власт Угарске 1358. Митровица је била на погодном месту за прелазак у Угарску и стога је Дубровчанима била интересантна као трговачко место у коме су се окупљали у већем броју, али и као успутна станица ка Будиму. И дубровачка посланства која су ишла у Угарску су скоро редовно свраћала у Митровицу.⁶³⁶ Видимо да је колонија Дубровчана у Митровици била поприлично бројна. Поред пучана у њој је било и властеле из породица Стило, Кашица, Петрања, Рањина, Гучетић, Лучић, Гундулић, Соркочевић. За спорове међу дубровачким грађанима је био задужен најпре стални конзул, а касније је устаљена пракса да се за сваки спор бира посебна комисија, а дужност конзула је била и да чува повеље и привилегије које су добијали од угарских краљева. Дубровчани су у Митровици највише трговали тканинама, сребром, бакром али и луксзном робом из Венеције. Било је и глете која се добијала при прећишћавању сребра, а користила се у то време у фармацији.⁶³⁷ Сметње дубровачкој трговини стварали су сукоби великаша и ратови. Сукоб са Николом Алтомановићем, рат за Тенедос, династичке борбе након смрти краља Лајоша имали су утицаја на поремећаје трговине у Митровици, али су Дубровчани све те недаће успели да превазиђу и да и у тим смутним временима обављају овде своје послове. Али турско пустошење од јесени 1396. године је било удар од кога се дубровачка колонија у Митровици никад није опоравила. Трговина у Митровици није потпуно замрла, али су је Дубровчани од тада посећивали спорадично и ретко послујући и у другим местима, најпре Београду и Смедереву. У турско време она се опоравила и наставила да живи као трговачко место.

Опадање трговачког живота у Митровици довело је до већег интересовања Дубровчана за Ковин. Они су у тај град доспели највероватније из Браничева где се помињу 1330. године. Ту их је било много мање него у Митровици па су и вести о њима

⁶³⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 16.

⁶³⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 214-215; К. Лиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, Београд 1959, 276; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 63.

⁶³⁷ Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 57-58; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 65

спорадичне и оскудне. У годинама 1361. и 1362. помињу се у неким споровима где су претрпели штете, али их у то време њихова влада није превише штитила што такође може да сведочи о њиховом слабом присуству у то време.⁶³⁸ У првом случају је дубровачка влада наложила свом поклицару који је ишао краљу да се пожали на магистра Стевана из Ковина који је њиховим суграђанима отео коње. Посланик је добио упутство да расправља о том питању само уколико оштећени Дубровчани пошаљу свог представника, а уколико га не пошаљу не мора да помиње овај случај.⁶³⁹ У другом случају је краљ писао 14. јануара 1362. године Ладиславу, жупану ковинске и крашовске жупаније, да је сазнао да је Стефан син Бенедикта, вицекастелан Ковина одузео дубровачком грађанину Павлу сину Николе 160 центенара олова у вредности од 280 флорена, а такође је и од друга два Дубровчанина Марка и Паскоја одузео два коња у вредности од 50 флорена. Ту се очигледно ради о коњима који су одузети прошле године. Пошто краљева наређења о повраћају отетих добара нису у више наврата испуњена, он је послао Јована Словена да присуствује враћању ствари оштећеним трговцима.⁶⁴⁰ Још један усамљен податак сведочи о присуству Дубровчана у Ковину у 14. веку. Ради се о позиву на суд кога су курири Раде и Твртко предали у пролеће 1377. године дубровачком трговцу Павлу Побратовићу у присуству Грубоја Ђурђевог у Ковину.⁶⁴¹ Живљи трговачки послови у Ковину почињу крајем 14. века. Краљ Жигмунд је, како је и сам истакао, у жељи да ојача одбрану подстицао развој пограничних градова.⁶⁴² Према писању Илариона Руварца, краљ Жигмунд је Ковину издао повељу о привилегијама и јануара 1396, позивајући се на раније дате привилегије том граду. У тој повељи се каже да су становници Ковина по целој Угарској ослобођени сваког ђумрука и да се нико не усуди да га од њих узима.⁶⁴³ До 14.

⁶³⁸ С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, ЗМСИ 1 (1970), 82-84; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 70.

⁶³⁹ Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 42-43.

⁶⁴⁰ Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik XIII*, 201-202; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина*, 84; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 70.

⁶⁴¹ Ј. Тадић, *Писма и упутства I*, 351-352; С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина*, 84-85.

⁶⁴² I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888, 5.

⁶⁴³ И. Руварац, *Прилози за повет српског народа у земљи угарској*, Зборник Илариона Руварца, Београд 1934, 423-424; Е. Ivánfi, *Keve vármegye eméleke*, Századok (1872), 160-161; П. Рокаи, *Последње године балканске политике краља Жигмунда*, Годишњак ФФНС 12/1 (1969), 92.

века Ковин се развио у значајно трговачко насеље у коме се налазила комора соли и где се убирала тридесетнина.⁶⁴⁴

Стога није чудно што су се Дубровчани после пустошења Митровице уз Илок преорјентисали на Ковин. Већ почетком 15. века имамо податке о њиховом парничењу. Судске комисије су 17. јуна и 18. јула 1409. образоване на захтев Бенка Томашевића, Стојка Милетића и његовог покојног партнера Рада, а као кривци су означени Милош Ненадов, Никола Цивојевић и Стјепко Цивојевић из Београда. За конзуле су изабрани Савко Михаила Бобаљевић, Томо Лукаревић и Вук Бобаљевић, а за судије Павко Томов, Ђурађ Кружић, Шиме Николић, Пјерко Томковић, Марин Лебро и Влахуша Братков. То значи да је тада у Ковину боравило бар 15 трговаца колико их је ове побројано али је несумњиво да их је било много више.⁶⁴⁵ И у марту и мају 1410. године су образоване комисије за спорове у овом граду. За конзуле су бирани Вук Бобаљевић и Влахо Бобаљевић, а за судије Савко Бобаљевић, Томаш из Сплита, Шиме Николић и Ђурађ Катић. У овом случају су се парничили Ђунко Ђинковић и Цвијетко Томковић против Павла, ванбрачног сина Рафа Гучетића, и његовог ортака Мароја са Шипана и Николе из Шумета. Августа 1412. образована је судска комисија у саставу Милош Ненадов, Матко Ненадов и Јакша Арнутовић да донесе пресуду у тужби Бартола Маринова и Дејана Ратковића против Лукше Озерковића. Видимо дакле да су у овим споровима набројана четири представника властеле, од којих су тројица из познате породице Бобаљевић и 22-23 пучана, али их је морало бити више.⁶⁴⁶ У Ковину је 1412. умро и Дубровчанин Живко, син Томка Николетића, па је 3. маја те године на захтев његових кредитора, Луке Бунића, Марина Ђурђевића, Николе Гундулића, Андрије Русино и Живка Ругића дубровачка влада упутила Влаха Бобаљевића у Ковин да покупи оно што је тамо остало иза Живка и пошаље јој, да би се намирила потраживања у Дубровнику. Истог дана је кнезу и судијама

⁶⁴⁴П. Рокаи, "Бродови", 141, 160; Д. Динић-Кнезевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, ЗМСИ 37 (1988), 25.

⁶⁴⁵М. Динић, *Грађа II*, 15; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 60; Isti, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice*, 102-103; Марин Лебро је последњих година 14. века био врло активан трговац у Руднику. (Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 30).

⁶⁴⁶Неки од поменутих Дубровчана су можда становали у Смедереву јер су истог дана 23. августа 1412. Јакша Арнутовић, Бартол Маринов и Дејан Ратковић наведени као конзул и тужиоци и у Смедереву. (Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 60) Дејан Ратковић је касније живео у Шарошу и тамо трговао, а имао је и пословне везе са својим суграђанима у Београду. Био је у ортаклуку са Бартолом Маринчетићем, те су их двојица имали бројне дужнике у Руднику, Новом Брду, Београду и Угарској. (М. Динић, *Грађа II*, 29; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини*, 56-57).

уручено писмо од неког Филипа, вероватно неког од одговорних из Ковина, поводом Живкове смрти, из којег се види да су све његове ствари скупљене и да ће бити уручене влади, осим неких које је узео Жуњо Гундулић, можда његов сарадник.⁶⁴⁷

Привредни живот Ковина се заснивао на низу привилегија и повластица које су овом граду давали и потврђивали угарски краљеви. Право на одржавање сајма у време празника Успења пресвете Богородице краљ Жигмунд је становницима Ковина је дао 1405, а 1412. године је уступио на коришћење пуста селишта Баваниште и Скореновац. Увођењу у овај посед је присуствовао краљев човек Никола, син Сирка од Крокуча и као сведок са стране становника Ковина магистар и каноник Никола. Истакнуто је и то да се овом чину нико није противио.⁶⁴⁸ Најшире привилегије Ковин је добио 1428. године. Тада је краљ Жигмунд повељом издатом у Карансебешу 29. новембра 1428. године грађане Ковина ослободио плаћања пореза како личног тако и на робу, свих давања у новцу и услугама краљу и његовој комори, а посебно су ослобођењи плаћања *lucrum camere*. Села Баваниште и Скореновац, која им је раније уступио само на коришћење, сада им је дао за насељавање, уз то да поменуте привилегије важе и за будуће становнике ових села. Омогућено им је да тргују по целој земљи без ометања од стране племства и других старешина. Било је забрањено прелатима, баронима, старешинама, кастеланима, племићима, сеоским и градским судијама да им суде, да их приводе и хапсе и терају да плаћају било какве казне. У случају спора са њима, надлежан је био ковински судија, што је било врло значајно. Осим тога, добили су право лова на рибу у свим рекама и текућим водама у околини Ковина осим у забрањеним рибањацима. Добили су и право одржавања слободне тржнице без плаћања пореза сваког понедељка, уторка и среде до подне. Дозвољено им је и да старешину парохијске цркве, након смрти пређашњег, сами бирају и да им је за то довољна само потребна канонска потврда надлежног бискупа. Грађани Ковина су били дужни да чувају краљевске прелазе и капије, да дају годишње 200 либара воска и то за сваки празник Обрезивања господњег *као симболични заветни дар краљевском величанству и његовој комори*. Странцима или трговцима који живе ван Ковина дозвољено је да продају тканину и вино само у време вашара у том граду, и то

⁶⁴⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 174.

⁶⁴⁸ I. Magdics, *Rácskevei Oktánytár*, 1-4; Видети прилог 5. Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша» од 1000. до 1872*, Београд 1887, 1-5 Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима*, 26; *ИСН II*, 320 (С. Ћирковић).

само на велико. Тканина се није смела продавати на меру већ искључиво у читавим котурима, а вино се није смело продавати у пинтама него у целим бачвама.⁶⁴⁹ Ту забрану је краљ поновио у посебној повељи.⁶⁵⁰ Ова мера је вероватно требала да утиче на заштиту домаћих трговаца који су се углавном бавили само локалном трговином на мало. Колико се заиста порез није убирало од становника Ковина не можемо са сигурношћу рећи јер је сам краљ у неколико наврата инсистирао на том праву Ковинаца и њиховој заштити. Већ следеће године становници Ковина су се жалили краљу због непоштовања поменутих њихових права и наплаћивања пореза. Стога је краљ прекорео рашког барона Владислава да не наплаћује више на својим поседима порезе становницима Ковина, а посебно да то не чини на свом поседу Шел⁶⁵¹ Исто тако је 4. јула 1435. поново потврдио ослобађање становника Ковина и села Баванише и Скореновац од исплате тридесетине и било којих других новчаних намета.⁶⁵² Сутрадан је на ранију поновну жалбу становника Ковина да се у селима Радуш, Хађаш и Шел у име Владислава, сина Јована Маротија наплаћују дажбине, краљ интервенисао поновном потврдом њихових привилегија и забраном наплаћивања пореза.⁶⁵³ Јануара 1436. становници Ковина су се поново жалили краљу због наплате тридесетине, те је он опет интервенисао у њихову корист.⁶⁵⁴ Године 1435. краљ Жигмунд је долелио Ковину *ius stapuli*. Сви трговци домаћи и страни сву своју робу која је на продају и за размену, било да она циркулишу из смера од Угарске према Србији или обрнуто, из Србије према Угарској, морали су изложити у Ковину и тамо је продати или разменити, а даље су могли само са оном робом коју овде нису успели да продају. Исто је важило и за трговце из Србије који се крећу према другим деловима Србије, те ни у том случају нису смели да се врате са истим тим стварима.⁶⁵⁵ Ток ове размене нажалост нисмо у могућности да ближе испратимо због недостатка извора, али потреба да се она регулише свакако говори о томе да је било активности на том пољу.

⁶⁴⁹ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 4-9; Видети прилог 6. Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 5-10; Д. Динић, Кнежевић, *Словенски живаљ*, 26; И. Руварац, *Прилози*, 428-429.

⁶⁵⁰ G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X-6*, Budae 1844, 928-929.

⁶⁵¹ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 9-11; М. Лудаић, *Различита стара писма која се Срба тичу*, ЛМС 105. (1862), 54-57; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 10-13.

⁶⁵² I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 11-13.

⁶⁵³ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 18-19; Д. Динић, Кнежевић, *Словенски живаљ*, 27-28.

⁶⁵⁴ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 16-17.

⁶⁵⁵ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 13-15; Видети прилог 7. Д. Динић, Кнежевић, *Словенски живаљ*, 27

У Ковину је вероватно стално било дубровачких трговаца, некад више некад мање, али се конзули и судије поново после 1412. године бирају тек 18. јануара 1430. године. За конзула је изабран Петар Лукаревић, а за судије Вукота Миленовић и Сотко Утешеновић и то на тражње Влаха Братосалића који се спорио са Иваном Жуња Ивановог и његовим братом Стефаном.⁶⁵⁶ Ових година су жупани ковинске жупаније наизменично били браћа Матко и Франко Таловци. Дубровачка влада се марта 1432. обраћа Матку, тада жупану Ковина, и моли га да се краљ Жигмунд заложити код папе да се дубровачким трговцима дозволи трговина са неверницима на Леванту. Априла 1435. године се поново обраћа Матку као жупану Ковина са молбом да се заузме за њихове трговце по Угарској да могу слободно по свим местима продавати и куповати робу.⁶⁵⁷ Забележено је да је један месар у Ковину водио трговачко друштво са једним клубучарем из Новог Брда. Они су се код Михаила Лукаревића, дубровачког трговца који је пословао у Новом Брду тридесетих година 15. века, били задужили на 25 дуката, што је била поприлична свота новца. На овом примеру видимо да су постојале везе између Ковина и градова у јужној Србији.⁶⁵⁸

Привредни живот Ковина се развијао заснован на привилегијама које су даровали краљеви али неповољну околност за његов даљи економски живот су чинили турски упади у јужни Банат. Већ у фебруару 1438. краљ Алберт је стао у заштиту становника Ковина за које каже да су они крећући се кроз различите области угарског краљевства у потрази за основним потрепштинама или каквом другом муком натерани, долазили на поседе племића где су лоше третирани те је он настојао да их заштити од самовоље великаше и још једом потврди сва њихова права.⁶⁵⁹ У питању су очигледно становници Ковина који су бежали од турског харања.

Невоље за Ковин су настављене након опсаде Смедерева 1439. када су Турци два пута прешли Дунав и похарали Ковин, те велики број његових становника одвели у робље. Они који су преживели и избегли ропство напустили су Ковин и отишли према Будиму. Краљ Владислав је и овога пута настојао да их заштити у њиховом збегу. Забранио је великашима да хапсе, узнемиравају и наносите штету било које врсте поменутиим грађанима када се они нађу на њиховим имањима, местима наплате царине и међу њима,

⁶⁵⁶ Д. Динић Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 174, нап. 4.

⁶⁵⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 175.

⁶⁵⁸ М. Динић, *Из дубровачког архива*, 1, Београд 1957, 66; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, у: *Градски живот у Србији и Босни 14-15. век*, Београд 2007, 379.

⁶⁵⁹ I. Magdics, *Rácskevei Oktánytár*, 19-21.

већ да им дозволе да са својом децом и имовином без било каквог узнемиравања и сметње мирно и спокојно посвуда бораве и задрже се где желе.⁶⁶⁰ Ови изгнаници, махом Срби, су се на крају свог пута сместили на дунавском острву Чепел јужно од Будима на пустом селишту цркве светог Аврама. Краљ Владислав им је 10. октобра 1440. доделио то земљиште и потврдио раније дате привилегије града Ковина. Дозволио је да овим Србима буде омогућено да тамо живе и да поседују земље, ливаде, воде и друга добра унутар граница нареченог села, а под истим слободама и привилегијама које су имали у граду Ковину са припадајућим селима. Тренутним и будућим жупанима овог острва је наложио да ни на који начин не осујећују Србе у њиховом доласку и боравку у овом месту.⁶⁶¹ Једном новом повељом издатом истог дана краљ је дозволио новим становницима Чепела да на реци Дунаву у близини свог боравишта и унутар њихових граница подигну брод, те да га обезбеде лађама и чамцима, и да одатле лађом превозе све путнике и њихову робу и да тај брод заувек поседују.⁶⁶² Овај нови Ковин је називан Горњи, Мали или Српски Ковин. Њему су додељене исте привилегије које је имао Ковин на доњем Дунаву. Краљ Владислав је у посебној повељи 1. јула 1455. потврдио ове повластице и привилегије и наложио Владиславу Горјанском, угарском палатину и жупану чепелског острва, и његовом заменику да се те повластице поштују.⁶⁶³ Садржај ових привилегија потврдио је поново 16. марта 1458. године краљ Матија на молбу грађана Малог Ковина, а слично је чинио и касније у више наврата.⁶⁶⁴

Што се тиче Ковина на доњем Дунаву, он се опоравио тек након Дуге војне, али није достигао пређашњи сјај. Становници Малог Ковина су још неко време одржавали везе са својим родним градом. Врло је интересантан покушај регулације трговине између Турске и Угарске који је на уму имао деспот Ђурађ када је посредовао при склапању мира 1449. године. Он је тада изнео предлог да турски трговци могу слободно да долазе и тргују у градовима Београду, Ковину, Храму, Северину и Карансебешу. Да становници Ердеља,

⁶⁶⁰ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 21-23

⁶⁶¹ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 23-24; И. Руварац, *Прилози*, 429-430; М. Лудаић, *Различита стара писма*, 57-58; . Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 13-14

⁶⁶² I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 24-25; Д. Динић, Кнежевић, *Словенски живаљ*, 28; И. Руварац, *Прилози*, 431

⁶⁶³ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 32-34; *ИСН II*, 320 (С. Ћирковић).

⁶⁶⁴ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 36-37; И. Руварац, *Прилози*, 432; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 24-44; А. Kubinyi, *Urbanisation in the east-central part in medieval Hungary*, in: *Towns in medieval Hungary*, ed. L. Gerevich, Budapest 1990, 141-142.

Рашке и Босне могу слободно да прелазе у Угарску ради својих послова и да им Турци при томе не праве сметње. Исто тако сматрао је да треба да одреди исти број места на турској територији у која би могли да долазе угарски трговци и да ту у миру обављају своје послове. Иако овај деспотов план није успео, он сведочи о потреби да се легализује погранична трговина која је свакако постојала само је требало да се укалупи у правне оквире да би трговци добили већу заштиту и несметаније обављали своје послове.⁶⁶⁵

Краљ Владислав је на молбу грађана Ковина изнова и од речи до речи у новој повељи издатој 2. јуна 1453. године потврдио све привилегије и повластице које је својевремено овом граду био доделио краљ Жигмунд повељом од 29. новембра 1428.⁶⁶⁶ Као и раније, грађани су се краљу у више наврата жалили на непоштовање њихових права на шта је краљ реаговао прекоривањем своје властеле и поновним потврђивањем привилегија граду Ковину.⁶⁶⁷ Једном приликом су се жалили и на деспота Ђурђа да им на својим поседима наплаћује порез кога су ослобођени, те је краљ упутио деспоту захтев да то више не чини.⁶⁶⁸ Све раније привилегије потврђивали су и наследници краља Жигмунда.

Дубровчана је изгледа у то доба још увек било у Ковину. Дубровачки посланик Јакомо Гундулић се својој влади јавио 6. новембра 1454. из Ковина. Међутим, након 1558. и догађаја везаних за борбе деспота Лазара и Михаила Силађија на подручју *побрешких градова*, они се у Ковину више не спомињу.⁶⁶⁹ Видимо ипак да дубровачка колонија у Ковину није била нарочито бројна нарочито у поређењу са суседним Смедеревом. Мада, Смедерево је свој највећи процват доживело у оно време када је Ковин већ замирао, у доба након обнове Деспотовине. Последња привилегија коју је угарски краљ издао Доњем Ковину, а којом располажемо је из 1455. године. Међутим, Ковин је град за који имамо сачуване најопширније и најконкретније привилегије на овим просторима. Овим привилегијама су били обухваћени сви грађани, гости, насељеници и дошљаци, како се то

⁶⁶⁵ J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorságon* X, Pest 1853, 243-244; Видети прилог 9. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 121-122; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 261-262; А. Kubinyi, *Urbanisation in the east-central part in medieval Hungary*, 142.

⁶⁶⁶ I. Magdics, *Ráczkevei Oktánytár*, 25-27; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 15-22; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 29.

⁶⁶⁷ I. Magdics, *Ráczkevei Oktánytár* 27-28, 30-32.

⁶⁶⁸ I. Magdics, *Ráczkevei Oktánytár* 29-30; М. Лудаић, *Различита стара писма*, 58-59; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша»*, 22-23.

⁶⁶⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 176.

у више даровница помиње. И такође видимо да су угарски краљеви настојали да се оне поштују мада нисмо у могућности да сагледамо у којој мери је то било тако. Исто тако, краљ Жигмунд је настојао да заштити домаће трговце који су трговали на мало дозвољавајући странцима да тканине и вино продају само на велико. Из бројних жалби краљу видимо да је становницима Ковина било изузетно стало да се њихове привилегије очувају што значи да су имали користи од њих.

На привилегијама су инсистирали и када су напустили Ковин на доњем Дунаву и преселили се на Чепел. Новоосновани Мали Ковин је самим овим положајем био предодређен да се даље развија. Као што је поменуто у његовој близини се налазио брод који је уступљен новим становницима. Мали Ковин је убрзо израстао у значајан трг у овом делу Угарске. Његови становници су трговали са Будимом, али су одлазили и у Ердељ и на запад. Трговци из Малог Ковина се помињу на царини у Муразомбату (данас Мурска Собота у Словенији).⁶⁷⁰ За осниваче Малог Ковина се изричито на више места каже да су били Срби, те су управо они свој нови дом уздигли на ниво важног трговачког места, тако да је логично претпоставити и да су се и они у Ковину на доњем Дунаву бавили трговином, а не само Дубровчани. Из тога произилази да су Срби из Ковина на доњем Дунаву су били носиоци краљевских привилегија које су пренели у Мали Ковин, што сведочи да се трговином бавило и домаће српско становништво.

У време када се Ковин привредно развија пада и интензивнији развитак Београда такође као привредног центра. Први пут у својој историји он је постао престоница једне државе а не само војно утврђење. Када га је добио од краља Жигмунда, деспот Стефан Лазаревић је одмах прегао да од њега створи велик и развијен град. Он је први систематски радио на овом плану. Настојао је да широким повластицама привуче своје поданике, а и странце да се у њему населе. На шта су се конкретно односиле додељене повластице није довољно јасно јер је све побројано фрагментарно и уопштено. Деспот је становнике престонице ослободио царина и пролаза у својој земљи као и других обавеза које су дуговали према владару и држави (градозиданије). Успео је да издејствује код угарског краља да становници Београда буду и у Угарској ослобођени од неких царина. Тако се Београд уклапао у привредно подручје Србије, а отварао су се и тргови угарских

⁶⁷⁰ А. Kubinyi, *Urbanisation in the east-central part in medieval Hungary*, 140-145.

градова за његове житеље.⁶⁷¹ Сваки становник је зарад доказивања ових својих права добијао „књигу са печатом“, мада нам није познато који су били услови за стицање оваквог статуса, да ли време боравка у граду или поседовање непокретне имовине. Све ове повластице деспот је побројао у повељи издатој Београду која нам нажалост није сачувана.⁶⁷² О њој сведочи и преноси нам поменути део Константин Филозоф. Исти писац нам каже како су са свих страна стално долазили људи и да се овај град густо населио за кратко време.⁶⁷³ Очигледно је деспоту било стало да привредно развије Београд у што краћем року. Можда је тако нешто било договорано са краљем Жигмуном при даривању града деспоту Стефану. За ову могућност немамо директних потврда у изворима, али на то као да упућује учествовање краља Жигмунда у додељивању трговачких повластица становницима Београда на угарској територији, и његово схватање да се насељавањем и развијањем градова на граници јача одбрамбени систем државе који је он неговао додељивањем привилегија Дубровчанима у Срему 1387.⁶⁷⁴ године и Ковину 1428.⁶⁷⁵ године. У то време угарски краљ и српски деспот су били природни савезници против османске силе која се помањала са истока.

У сваком случају деспот Стефан се трудио око економског уздицања Београда и његовог повезивања са Угарском јер је на тај начин отварао шире могућности за пословање негових поданика у својој престоници што је свакако значајно за сваки погранични град. На тај начин, мерама које је деспот у почетку вештачки и циљано подстицао, Београд је касније добио важно место у трговини.⁶⁷⁶

Највише података као и увек када је о привреди реч имамо о Дубровчанима. Они су и овде имали своју колонију мада она изгледа да није била веома бројна ако се суди

⁶⁷¹О томе је на свој начин писао деспотов биограф у 51. глави свог дела посвећеној Београду: *А даде и ослобођење граду томе од сваких ствари, и даде и повластице овима са сваким утврђењем да се не поколеба, у коме су биле наведене и благодати Божије које су биле на њему, о слободи од порабоћења, и печат златни овима даде који има слику града, да који хоће какву куповину да чини у сваки крај, добије књигу са почетом да је становник тог града, па не даје нигде царине ни пролаза. А измоли и утврди од околних себи господара земаља, па и од самог краља, и по овим крајевима свако ослобођење трговцима.* (Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, превод: Лазар Мирковић, Београд 1936, 86; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 84-85).

⁶⁷² А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 347; Јованка Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009, 189-198.

⁶⁷³ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 86.

⁶⁷⁴ G. Wenzel, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest, 1876, 650-651.

⁶⁷⁵ I. Magdics, *Rácskevei Oktánytár*, 4-9.

⁶⁷⁶ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 85.

према броју спорова које су ту водили. Али они нису тада започињали своје послове у Београду, они су их ту само настављали и ширили. Тако у Београду има трговаца који су сами или са својим компањонима пословали у Сребреници, Новом Брду, Трепчи, Приштини, Јањеву, Руднику, Зајачи, Ваљеву, Смедереву, Рудиштима, али и у Ковину и Митровици.⁶⁷⁷ Марин и Матија Градићи⁶⁷⁸ су пословали у Београду, а Марин Градић је трговао и у Новом Брду и Сребреници где је био и цариник. Њихов сестрић Михо Градић је како смо већ поменули трговао у Митровици где је имао и кућу. Такође смо поменули и Марина Бутуровића који је трговао у Митровици, а пре тога је био цариник у Руднику а имао је и пословне везе у Београду и Смедереву. Његов син Андрија је пословао у Београду и Смедереву. Стојко Милетић је пословао у Београду, Ковину и Руднику.⁶⁷⁹ У Београду су ових година боравили и пословали и Марин Лебро, Влауша Браћо, Никола Водопија, Ђурађ Калић.⁶⁸⁰ Исто тако своје послове су овде обављали и Вук Михаила Бобаљевић и његова браћа.⁶⁸¹ Неки од њих су боравили и више година у Београду. Они су ту и двадесетих година 15. века. Тада се у овом граду још помињу и Јакша Водопија коме је ту уручен судски позив да реши спор са Марином Градићем у Сребреници.⁶⁸² Он је такође 1417. заједно са Бенком Гундулићем⁶⁸³ закупио сребрничку царину.⁶⁸⁴ У Београду

⁶⁷⁷ Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 56; Дубровачки трговац Ђура Милковић је трговао у Ваљеву а можда и даље у Србији. Међу његовим дужницима налазио се и сам деспот. Убијен у Србији 1410-1411. Главна ставка у његовом увозу је „свита“. Податак о контакту са деспотом можда говори и о томе да су Дубровчани из Ваљева долазили на деспотов двор. (Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, Историјски гласник, 3-4 (1953), 99-100).

⁶⁷⁸ Чланови познате дубровачке породице Градић из које су од 14. века бирани чланови Великог и Малог већа. Марин Градић се помиње од 1392. године па све до 1422. када је умро негде у Србији. У годинама 1402. и 1406. био је купац царина и у Приштини. Био је поверљив човек деспота Стефана коме је тестаментом оставио 105 либара сребра. Његов син је био Јуније Градић који је касније био у служби деспота Ђурђа. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 277-285).

⁶⁷⁹ М. Динић, *Грађа II*, 14-16; М. Динић, *За историју рударства*, 561, 570; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 32-36.

⁶⁸⁰ М. Динић, *Грађа II*, 15.

⁶⁸¹ Име Вук Бобаљевић је у Дубровнику било веома често. Познате су четири особе са овим именом и презименом. Вук Бобаљевић о коме је овде реч је био трговац који је пословао у Београду а ишао је и као поклицар краљу Жигмунду 1428. и 1430. године, а вероватно је учествовао у борбама око Новог Брда у време смрти деспота Стефана. У Београду је пословао са својим братом Влахом, а можда и са братом Савом јер се у Београду помиње брат Саве Бобаљевића. Овај Вук Бобаљевић имао је сина Андрију који је такође боравио у Београду. (Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 49, 4 (1956), 118, нап. 16; М. Динић, *Грађа II*, 14-15, 17-18, 26-28).

⁶⁸² М. Динић, *Грађа II*, 15-16.

⁶⁸³ Бенко Гундулић је био син Петра Гундулића који је трговао у Митровици, и синовац познатог витеза краља Лајоша, Андрије Гундулућа. Бенко је са братом Федериком наставио послове свог оца у Србији. Бенко је 1413. и 1422/3. године био купац царине у Новом Брду, а 1423. је ту функцију вршио заједно са братом у Руднику. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 272).

⁶⁸⁴ М. Динић, *За историју рударства*, 517, 561 Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 87.

је 1420. године умро Марин Орашковић у кући Матка Таловца. Он због болести није био у стању да пише тестамент па га је усмено издиктирао у присуству Матка и Франка Таловаца, Николе Капичевића, кројача Ђурка и својих слугу Бељина и Радина. Због тога је дубровачка влада издала налоге својим грађанима Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Влаху Бобаљевићу да испитају сведоке по овом питању, што су они и учинили. Писмо исте садржине је било послато и на двор деспота Стефана и одређени су Бенко Гундулић, Вук Бобаљевић, и Паскоје Лучић да ураде исто с тим што је Андрија Бобаљевић заменио Бенка Гундулића јер је овај био отишао у Ново Брдо.⁶⁸⁵ У Београду је 1422. године боравио и руднички цариник Влатко Добројевић који је био позван на одговорност код своје владе због оптужба трговаца.⁶⁸⁶ Још неколико дубровачких трговаца у Београду нам је познато због спорова које су тамо водили. Године 1423. су се спорили Цветко Петровић и Франко Таловац, а за конзула је изабран Ловро Мартолов Гучетић, а за судије Андрија Капичевић и Богдан Прочас. Следеће године је водио спор Радмило Перон против кожара Остоје. За конзула је овај пут изабран Матко Таловац, а за судије Паскоје Веселковић и Никола Капичевић. Две године касније образована је комисија у саставу конзула Михаила Бобаљевића и судија Матка Луке и Бартола Маринчетића у спору Михаила, Павла и Луке Соркочевића против Ивана Радићевића.⁶⁸⁷ Дубровчани из Београда су трговали и у Шарошу. Тамо су 1426. године Дејан Ратковић и Синко Станишић⁶⁸⁸ позајмили Павлу Мартиновићу 1100 дуката. Дејан Ратковић је пословао и у друштву са Бартолом Маринчетићем. Они су заједнички дуже време пословали у Србији и имали су дужнике у разним местима, Руднику, Новом Брду, Београду, Угарској. Видели смо да је 1426. Ратковић боравио у Шарошу, а Маринчетић је тада био у Београду где је како смо видели био изабран за судију у једном спору.⁶⁸⁹ Исте године трговачко друштво су слопили Жањ Петра Жупана који је трговао у Београду и Сребреници и Лука Милановић који је трговао у Венецији где је и умро. Овај пример много говори о распону дубровачких послова и удела ових простора у њима.⁶⁹⁰ Видимо да за период владавине деспота Стефана, односно

⁶⁸⁵ М. Динић, *Грађа II*, 16-18.

⁶⁸⁶ М. Динић, *Грађа II*, 18.

⁶⁸⁷ М. Динић, *Грађа II*, 19.

⁶⁸⁸ Синко Станишић је био цариник у Новом Брду у годинама 1411, 1418, 1423. (М. Динић, *За историју рударства*, 638).

⁶⁸⁹ М. Динић, *Грађа II*, 19, 29; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини*, 56-57.

⁶⁹⁰ Ово друштво је склопљено на три године и у њега је уложено укупно 3420 дуката. Жањ Петра Жупана је и касније пословао у Београду. О пословним везама Дубровчана у Београду може да поведочи и керамички

у време када је Београд био у српским рукама, дубровачка колонија по свој прилици није била многобројна. На то упућују мали број судских комисија и свега око десетак имена који потичу из властеоских породица, што је заиста мало чак и ако узмемо у обзир да нема довољно сачуване грађе. Они су своје послове до тада већ развили по Србији и сада Београд прикључују свом домену трговања.⁶⁹¹ Вероватно је било неопходно одређено време да се према плановима деспота Стефана град развије и установи као трговачко седиште. Ми нажалост не знамо какви су били његови конкретни планови. Ко су били главни носиоци привилегија које је доделио, који су били услови за њихово стицање, и какве су биле обавезе тог привилегованог становништва. По свој прилици Дубровчана је у Београду у то време било мало. Са друге стране деспот Стефан је добивши Београд предузео толико обимне грађевинске радове да се може рећи да је подигао скроз нови град. Фортификациони систем се састојао од четири брањене целине, при чему је зидинама био опасан и доњи град у коме су живели житељи Београда. Он се простирао од падине до Дунава све до данашње куле Небојше. Ту су биле куће трговаца, занатлија и других становника, а било је развијено предграђе испред самих градских зидина. У горњем граду је становала властела, а у оквиру њега био је посебно утврђен деспотов двор.⁶⁹² Величина самог Доњег града и постојање неутврђеног подграђа нам говори о већем броју становника мада је скоро немогуће одгонетнути колико је то заиста број био. Константин Филозоф каже да је деспот за кратко време *густо населио* Београд. Деспотов биограф каже и то да је деспот са *свију својих страна сабрао најбогатије људе и населио их у том граду*. Све ово би могло да упућује да је већинско становништво било српско и да је оно било главни носилац привилегија које је деспот доделио. Логично је уосталом да владар своју нову престоницу жели да насели својим поданицима и да међу њима развије трговину, која је у то време била веома уносан посао и да им јаким зидинама обезбеди сигурност. У Београду је било и странаца јер Константин Филозоф каже и да су *становници непрестано долазили из околних земаља*.⁶⁹³ Видели смо да су га и Дубровчани насељавали иако у малом броју, сигурно је био и Мађара с обзиром на погранични

тањир из Орвиета који је пронађен у овом граду. (Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 57-58).

⁶⁹¹ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 87.

⁶⁹² М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006, 93-130; Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 127-133.

⁶⁹³ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 86.

карактер града, а вероватно су се у њему задржали и неки који су ту живели пре него што га је деспот добио од краља Жигмунда, а постоји могућност да су у њему трговали и Млечани.⁶⁹⁴

Када је деспот Ђурађ вратио Београд краљу Жигмунду, у њему је већ више од двадесет година успешно развијана трговина. Био је вероватно још увек добро насељен чак и под претпоставком да је један део становништва напустио град. Његов економски развој није прекинут, већ је настављен. Сам краљ Жигмунд је инсистирао на томе. Он је позивао дубровачке трговце да наставе да долазе у Београд и да тргују у њему. Том приликом им је ставио у изглед неке привилегије и повластице. Они су се том позиву у наредним годинама одазвали и доста проширили своју активност.⁶⁹⁵ Промена власти није омела Дубровчане у њиховом пословању, има оних који су ту били у време деспота Стефана и који су наставили да послују у овом граду. Један од таквих је био Вук Михаила Бобаљевић који је очигледно био веома значајна личност дубровачке колоније у Београду јер је учествовао у великом броју комисија за решавање спорова својих суграђана. Он је још у деспотово време имао кућу у Београду.⁶⁹⁶ Исти је случај са браћом Матком и Франком Таловцима који су изградили лепе каријере као краљеви људи. Матко је имао и кућу у Београду.⁶⁹⁷ Један спор који су водили Соркочевићи Михаило, Павле и

⁶⁹⁴ О присуству Млечана у Београду би можда могао да сведочи пронађени златник дужда Франческа Фоскарија (1423-1457) који је нађен у горњем граду, мада се овај податак мора узети са великом опрезношћу пошто је поменути млатачки новац могао тамо доспети и на неки други начин. (Д. Јованвић, М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Откопавања у београдској тврђави 1948. године*, Старица 1951, 261; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 87, нап. 15).

⁶⁹⁵ М. Кисић, С. Божанић, *Одговор дубровачког већа на писмо краља Жигмунда од 9. XI 1427 – превод и језичка анализа*, Истраживања 23 (2012), 191-192; М. Динић, *Грађа II*, 20-21.

⁶⁹⁶ Вук Бобаљевић је имао брата Влаха Бобаљевића који је такође пословао у Београду, а и у Нађбањи где је имао кућу. Тамо је написао и свој тестамент, који је најпре био послат у Београд његовом брату Вуку који га је затим по Јакову Бенвенутићу, Јовану Баранину и Јовану Гучетићу 1432. године послао у Дубровник. (М. Динић, *Грађа II*, 26-28) У Београду је боравио и Вук Влаха Бобаљевића који је у свом тестаменту из 1453. цркви Свете Петке у Београду поклонио 20 дуката. (М. Динић, *Грађа II*, 70; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 294, нап. 137). Исто тако се у Београду помиње и Влахо Савков Бобаљевић. (М. Динић *Грађа II*, 32, 36, 38) Стеван Савков Бобаљевић је 1428. године депоновао 40 литара сребра код Мале браће у Сребреници са молбом да се оно преко Матка Таловца достави његовом брату Влаху. (М. Динић, *За историју рударства*, 513) Вероватно је Влахо већ тада живео у Београду с обзиром да је посредник Матко Таловац за кога поуздано знамо да је тада већ био везан за Београд. Вук Бобаљевић се у Београду помиње у годинама 1409, 1420, 1422, 1431-1433, а умро је 1434. Трговао је и кожама у Млечима. (М. Динић, *Грађа II*, 18-19, 23-26, 29; Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 118 нап. 16; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 118).

⁶⁹⁷ Браћа Матко, Франко, Петар и Иван де Лука су били дубровачки грађани пореклом са Корчуле. Своје ново име су понели по поседу Таловац у Славонији који им је доделио краљ Жигмунд. Видимо да су пословали у Београду у време деспота Стефана, а касније су ступили у службу краља Жигмунда. Дали су значајан допринос борби против Османлија и одбрани јужних угарских граница, те су им краљеви давали и потврђивали многе поседе. Краљ је Матка именовано за капетана Београда, а учествовао је у покушају да се

Лука против Ивана Радичевића започет је марта 1426. а дубровачка влада је децембра 1431. поново бирала судије и конзуле за решавање истог спора.⁶⁹⁸ Андрија Капичевић је био у Београду децембра 1423, а тамо се помиње и маја 1431. и августа 1435.⁶⁹⁹ Исти је случај и са Ловром Гучетићем који је у Београду био 1423. и 1431. године.⁷⁰⁰

У периоду од предавања Београда краљу Жигмунду па све до опсаде града 1440. године дубровачка колонија је узрстала и бројала је око 90 чланова. Побројано је отприлике 73 имена пучана и 15 имена властеле.⁷⁰¹ Треба узети у обзир да су тим бројем обухваћени само они који су се парничили те је стваран број вероватно много већи. Они се ту задржавају и по неколико година. Поменули смо већ случај Вука Бобаљевића. Његов брат Влахо је пословао у Нађбањи, која је била познати рудник сребра и злата и који је краљ Жигмунд поклатио деспоту Стефану 1411. године.⁷⁰² Син Вука Бобаљевића, Андрија Бобаљевић се у Београду помиње 1431. и 1438. као конзул у три судска процеса.⁷⁰³ Од породице Гучетић у Београду је у ово време пословало више чланова. Марин Клементов Гучетић је боравио у Београду у периоду 1431-1434. када је био биран за судију и конзула у више спорова својих суграђана.⁷⁰⁴ Ловро Гучетић је у Београду био

поврати Голубац. До априла 1430. године постао је заповедник Сребрника у Усори. Учествовао је у договорима са папом око крунисања краља Жигмунда царском круном, те је пратио краља на овом путу. Именован је за губернатора Загребачке бискупије и општине Градац и за губернатора Вранског приората. Године 1436. је именован за бана Далмације, Хрватске и Славоније. Франко је био ковински жупан, капетан Београда и Северински бан, учествовао је у угарском походу који је продро у Србију све до Крушевца. Петар је био бан Далмације и Хрватске, а Иван је био врански приор и помиње се једном као капетан Београда. Таловци су свој утицај одржали и у време краља Алберта и Владислава после чије смрти њихова моћ опада. Матко је убрзо након тога и умро, последњи пут се помиње новембра 1444. године. Иван је погинуо у борби са Цељским грофовима, а Франко 1448. године на Косову. Петар је био бан Хрватске и Далмације до почетка 1453. када је на то место постављен Ладислав Хуњади. Након тога Петар је умро марта исте године. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара*, 9-12; А. Коларевић, *Таловци- посјед и град*, ИГ 1-2 (1975), 101-112; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 106-109, 112, 272-274, Л. Thallóczy, А. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 86-93, 104-106, 111-123, 124-126, 134-135) Видети прилог 8.

⁶⁹⁸ М. Динић, *Грађа II*, 19, 25.

⁶⁹⁹ М. Динић, *Грађа II*, 19, 23-24, 36.

⁷⁰⁰ М. Динић, *Грађа II*, 19, 23-25; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 296 нап. 148.

⁷⁰¹ Бројеви су само приближно тачни с обзиром на карактер грађе. (Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 294, нап. 135, 139; Видети и: М. Динић, *Грађа II*, passim).

⁷⁰² М. Динић, *Грађа II*, 26-28.

⁷⁰³ М. Динић, *Грађа II*, 25, 44, 45.

⁷⁰⁴ Овај Марин Клементов Гучетић је по свој прилици син Клемента Маројевог Гучетића (1363-1396). Клемент Гучетић је заједно са својом браћом развио разгранате трговачке послове посебно при извозу олова из Босне и увозу соли из Дубровника у Босну. Браћа Гучетић се помињу и као закупци царине у Среберници и Каменици 1392. године. Имали су и јако трговачко упориште у Угарској. Били су прилично утицајна породица у Дубровнику што им је омогућавало да обезбеде уносне послове. (И. Манкен, *Дубровачки Патрицијат*, 249-253) У Београду се од Гучетића 1433. помињу и Јован М. Гучетић и Клемент Гучетић који су можда били синови или рођаци поменутог Марина. (М. Динић, *Грађа II*, 28-29).

1431. године када је на његов захтев образовано чак три судске комисије, а исте године је у једном спору и сам учествовао као судија.⁷⁰⁵ Чланови чувене породице Гундулић су трговали у Београду. Један он њих је Матеја Гундулић који је у овом граду био 1434. када је на његов захтев образована судска комисија за спор који је водио против Франка калафата.⁷⁰⁶ Фредерик Гундулић је у Београду боравио 1436-1438. Он је био син Петра Гундулића за кога смо рекли да је био истакнута личност у дубровачкој колонији у Митровици у другој половини 14. века.⁷⁰⁷ Године 1434. је у Београду за конзула изабран Михаило Растић, а и Паскоје Растић је обављао неке своје послове у Београду са Матком Таловцем.⁷⁰⁸ И пучани су имали разгранате послове у Београду. Од оних који се ту чешће помињу и који су дуже боравили у граду један је свакако Новак Ђурђевић који је учествовао у неколико спорова са својим суграђанима. Он је почео да тргује уз свог ујака Дежина Николића који је имао развијене послове у Србији. После ујакове смрти наследио је његову имовину, а у то време је већ живео у Београду.⁷⁰⁹ Интересантан је један догађај у коме је Мароје Радановић тужио Новака Ђурђевића и Николу Комарића да су га тукли заједно са једним Србином са којим је овај био у спору. Новак Ђурђевић се раније спорио

⁷⁰⁵ Ловро Гучетић се спорио против Андрије Капићевића и Обрада Радишића, затим против Павка Ивковића, и коначно против Мароја и Матка Величковића. Судија је био у случају Михаила, Луке и Павла Соркочевића против Ивана Радичевића, Радина Миошића и Радосава Брајковића. (М. Динић, *Грађа II*, 23-25.) Иначе, Ловро Гучетић је вероватно био члан незаконитог огранка породице Гучетић јер је његов отац Мартол био ванбрачни син Маринчета Гучетића из Пустијерне који је умро од куге 1348. године. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 253-254).

⁷⁰⁶ М. Динић, *Грађа II*, 32; Нисмо сигурни ко је уствари овај Матеја Маринов Гундулић. Можда је био син Марина Niffici Гундулића који је са својим братом Никшом имао разгранате трговачке послове. А можда је и био нећак Фредерика Гундулића чији се брат Марин помиње у вези са некаквим дугом које је имао према неким Флорентинцима. Исто тако се помиње у Београду 1438. године Јаков Маринов Гундулић. За обојицу - Матеју Мариновог и Јакова Мариновог је назначено да су племенитог рода. (М. Динић, *Грађа II*, 39-41, 45; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 258-277).

⁷⁰⁷ М. Динић, *Грађа II*, 38-39, 44; Када је Петар Гундулић умро, његови синови су још били малолетни, јер их је отац добио у позним годинама. Они су касније наставили његове трговачке послове у Србији. Бенко (1394-1428) се у годинама 1413. и 1422/3. помиње као цариник у Новом Брду, а 1423. заједно са братом Фредериком у Руднику. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 272) Њихов брат Марин Петров Гундулић је имао разгранате послове и трговачке партнере у Фиренци, Прату и Венецији. Извозио је тканине а помиње се и фирентинска свила која је можда посредством њега и његовог брата стизала и до Београда, мада о томе нема директних података. (Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 296, М. Динић, *Грађа II*, 39-41).

⁷⁰⁸ Нисмо сигурни ко је уствари овај Михаило Растић. Личност под истим именом коју помиње И. Манкен је умрла 1431. Тај Михаило Растић је био уважен члан дубровачке заједнице, играо је значајну улогу у дипломатским односима са Босном, Србијом и Угарском, а исто тако се бавио и трговином и закупом царина. Његов син је био Алојз Растић који је имао истакнуту улогу на двору деспота Ђурђа. Паскоје Растић (Паскоје Жужлетић 1363-1438) је био члан друге гране ове породице и изградио је каријеру на двору краља Жигмунда као његов витез. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 391-392).

⁷⁰⁹ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 295; М. Динић, *Грађа II*, 32-33.

и са Николом Комарићем.⁷¹⁰ Јаков Бенвенутић је у Београду боравио укупно осам година ако се суди само према споровима у којима је учествовао, а могуће да је и више. Он је учествовао у неколико спорова као заинтересована страна, али и као судија и конзул. Написао је марта 1442. тестамент у Београду и њиме даривао цркву Св. Марије у овом граду.⁷¹¹ Био је имућан човек судећи по његовом тестаменту. Имао је имовину у Бару и кућу у Београду и шест слугу. Пре доласка у Београд пословао је у Србији, био је цариник Маре Бранковић у Трпчи 1413. године, а држао је и приштевску царину у области Ђурђа Бранковића.⁷¹² По неколико година у Београду су боравили Радивој Катана, Мароје Кршевић, Жањ Петра Жупана, Божићко Матковић, Ловро Лучетић. Неки од њих су имали и своју имовину тамо.⁷¹³

Видимо да су у Београду пословале племићке породице Гучетићи, Гундулићи, Растићи, Бобаљевићи али се све више повећава број пучана који преовладавају трговином у Београду. Неки од њих се ту задржавају и по неколико година и имају куће у граду. Интересантне су трговачке везе породице Бобаљевић која је имала разгранате послове и у Угарској и у Србији.⁷¹⁴ Дубровачки трговци остају везани за центре у Србији⁷¹⁵ које су

⁷¹⁰ Новак Ђорђевић је био у Београду 1433, 1434, 1438, 1440. године. (М. Динић, *Грађа II*, 28-29, 32, 34, 35, 44-46).

⁷¹¹ Беневенутић је засигурно боравио у Београду у годинама: 1431-1432, 1434-1436, 1438-1439, 1442. (М. Динић, *Грађа II*, 24, 26, 34, 36, 38, 45, 54).

⁷¹² У Изворима се помиње и као Јакша Драгојевић. (Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 294-295, нап. 140)

⁷¹³ Радивој Катана се помиње у Београду 1435-1436, 1438, у једном од ових спорова је био судија. Није припадник племенитог рода Катана који је изумро 1431, а ни не помиње се са титулом испред имена. Он је заправо Радивој Миросалић Катана који је у периоду 1445-1453. године боравио у Смедереву. (М. Динић, *Грађа II*, 36, 38, -39, 44-45; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, у: Ослобођење градова, 106, нап. 12; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 173-174); Мароје Кршевић се у Београду помиње 1434, 1438, 1440. Године 1434. се са својим суграђанима спорио чак три пута. Те године је у Београду био и његов брат Радоје Кршевић. Мароје је по свој прилици имао и кућу у Београду, што би могло да сведочи да је ипак ту више боравио од онога што показују судске комисије. (М. Динић, *Грађа II*, 34, 44-46); Жањ Петра Жупана је био у Београду у периоду 1431-1433. и учествовао је у раду комисија као судија. Он је још 1420. године трговао и задуживао се у Дубровнику и давао новац на зајам. Био је активан трговац и пре доласка у Београд. (М. Динић, *Грађа II*, 25-26, 28-29; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 299, нап. 169); Божићко Матковић се помиње у Београду 1431. и 1441. године, а пословао је и у Руднику где је поседовао једну среброносну рупу. Каније је пословао и у Смедереву. (М. Динић, *Грађа II*, 24, 46; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 297, М. Динић, *За историју рударства*, 566, 572; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 37-39; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 106, нап. 9) Матковић је изгледа био у пословним односима са Ловром Лучетићем јер су се њих двојица жалили да им је опљачкано 700 литара бакра и још неки други предмети. Још у време деспота Стефана Ловро Лучетић је боравио у Руднику, а 1433. године је ишао за Шарош. (Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 297-298; М. Динић, *Грађа II*, 29); Када је Милош Велојевић умро у Београду 1436. године влада је наредила тројици њених грађана да ту имовину уновче и пошаљу у Дубровник. (М. Динић, *Грађа II*, 38).

⁷¹⁴ Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 115-139.

⁷¹⁵ Поред досад наведених примера треба поменути и случај када је Будисав Богавчевић из Рудника 1435. године тужио Обрада Петковића из Београда. (М. Динић, *Грађа II*, 36; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*,

често посећивали, али прелазе и у Угарску. Помињу се у Нађбањи и Шарошу. Краљ Жигмунд је позвао и занатлије града Шопрона да се са својим породицама настане у Београду.⁷¹⁶ О издавању привилегија Београду нису нам остала непосредна сведочанства осим оних која се узгред помињу код Дубровчана.⁷¹⁷ Ипак, имајући у виду да је Београд под деспотом Стефаном уживао трговачке повластице и да је краљ Жигмунд 1428. издао повељу Ковину са онако широким повластицама за трговце, логично би било претпоставити да је и Београд, тако велик и развијен и насељен град, добио нешто слично.⁷¹⁸ Ако би се то узело као тачно, онда пада у очи широко замишљена политика краља Жигмунда коју он и не крије у повељи издатој Ковину да насељавањем и економским ојачавањем градова на граници поспешује одбрану своје земље.⁷¹⁹ Још 1387. је он издао повељу Дубровчанима о слободи трговине и увоза племенитих метала у Срему, а 1428. Ковину и ако узмемо да је и Београд добио неке повластице, онда је то сасвим очигледно. Покушаји насељавања Тевтонаца на доњем Дунаву од 1427. имали су исти циљ. Не треба ни испустити из вида да је одмах по добијању Београда од краља Жигмунда деспот Стефан почео да развија у њему привреду. Услови око уступања града нам нису познати, али није немогуће да је постојао неки договор у том смислу поготово што су становници Београда добили трговачке повластице и у Угарској.

Тешка времена за развој града наступила су већ после првог пада Деспотовине и прве опсаде Београда 1440. године. Нагло се смањио број Дубровчана у Београду, мада неки од њих су наставили да послују у овом граду.⁷²⁰ Султан Мехмед Освајач је дао Дубровчанима неке трговачке повластице када је био под Смедеревом и Београдом.⁷²¹ Али је велико питање колико се несметано трговина могла спроводити на том подручју ако имамо у виду све ратне операције које су у то време и на том подручју вођене. Ту је

297). Матко Величковић је у време депота Стефана боравио у Ваљевоу, а у Београду 1431. заједно са братом Маројем, и 1439. (М. Динић, *Грађа II*, 24, 45, Б. Храбак, *Трг Ваљево*, 93, Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 298).

⁷¹⁶ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 289-290.

⁷¹⁷ Она се помињу у одговору Дубровчана краљу Жигмунду када их је позвао да се населе у Београду: ... будући да Ваша преузвишеност жели да повећа и прошири наречени град, она у писму изискује и нашу услужност у погледу подстицања овдашњих трговаца и занатлија, наших суграђана а Ваших поданика, да, уз бројне привилегије и повластице које гарантујете, преузме своје тежње и спровођење трговине управо на Београд. (М. Кисић, С. Божанић, *Одговор дубровачког већа на писмо краља Жигмунда*, 192)

⁷¹⁸ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 290-291.

⁷¹⁹ П. Рокаи, *Последње године балканске политике краља Жигмунда (1435-1437)*, 92

⁷²⁰ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 302-304.

⁷²¹ М. Динић, *Грађа II*, 47; А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, 31.

сигурно било и честих ситних окршаја који се у изворима ни не бележе. Од оних Дубровчана који су наставили своје послове у Београду у овим тешким временима помињу се Миотош Весеоковић,⁷²² Влахуша Илић,⁷²³ Јаков Бенвенутић,⁷²⁴ Радивој Катана и Никола Колендић⁷²⁵. Јавили су се и неки нови трговци који се пре тога нису помињали у овом граду, мада не мора да значи да нису свраћали. Изгледа да су везе са Угарском функционисале ако се може судити према жалби Петка Новаковића који је док је на коњу ишао у Угарску, био нападнут у Београду у лето 1441.⁷²⁶

За то време није образована ни једна комисија за решавање спорова. Укупно се у периоду првог пада Деспотовине помиње двадесетак Дубровчана у Београду. То је значајно мањи број у односу на период који је претходио, али је и мањи временски период у коме се обрачунава. Приметно је и то да властеле више нема. Када је дубровачка Влада слала своје поклицаре краљу у ово време, они су ишли преко Београда, чак им је наређено децембра 1443. да иду у Београд јер тамо могу наћи сапутнике који ће поћи са њима краљу. Истим тим посланицима је јануара 1444. године поручено да новац за трошкове пута могу узети на зајам у Београду од дубровачких трговаца као што су Радивоје Катана и други.⁷²⁷ Све указује на то да је у време првог пада Деспотовине трговачко пословање Дубровчана у Београду још увек како-тако функционисало, али је у исто време почињао његов сумрак.

Ипак, после Дуге војне и донекле сређених односа са султаном наставило се са трговином у Београду. Неки који су ту и раније боравили настављају и даље. То су на

⁷²² Миотош Весеоковић је био судија у једном спору у Београду 1438. године, а маја 1441. је тужио једног свог суграђанина да када је ишао из Дубровника за Београд овај га је оптужио кадији у Руднику те је стога био затворен и одузето му је робе у вредности 25 дуката. Овај случај потврђује да је и у време пада Деспотовине саобраћај Дубровник-Београд како-тако функционисао. (М. Динић, *Грађа II*, 45-46).

⁷²³ Влахуша Илић је умро у Београду септембра 1441. године. Он је тестамент написао 1437. године када је кретао за Србију, а 1438. је у Београду водио спор против Радивоја Зузарине. Имао је некретнине на Шипану, две куће у Дубровнику и имовину у Београду. (М. Динић, *Грађа II*, 45, 48-51).

⁷²⁴ Јаков Бенвенутић је, рекли смо, написао тестамент у Београду 7. марта 1442, а Влада је наредила 2. фебруара 1443. да се испитају сведоци његовог, и тестамент Влахуше Илића. За то су били задужени Ратко Милетић, Михоч Јагодић и Добрашин Стојчић. Последњи је касније трговао у Смедереву у периоду 1438-1445. (М. Динић, *Грађа II*, 54, 49-50; Д.Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 106, нап. 11). Јаков Бенвенутић је такође пословао и у Руднику. (Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 37-38).

⁷²⁵ Никола Колендић је био рођак Новака Ђурђевића са којим је вероватно пословао када је дошао у Београд где се помиње јануара 1440. Био је сведок тестамент Јакова Бенвенутића 1442, а и касније се помиње у Београду. (М. Динић, *Грађа II*, 46, 54; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 297, нап 156).

⁷²⁶ М. Динић, *Грађа II*, 47.

⁷²⁷ М. Динић, *Грађа II*, 51-54.

првом месту Никола Колендић и Радивој Катана.⁷²⁸ Јављају се нови трговци, као на пример Франко Васиљевић⁷²⁹ који је и касније био активан у Београду, али дубровачке властеле скоро да више нема. Свега петнаестак имена се везује за Београд у овом периоду до опсаде града 1456. године. Образовано је тек неколико судских комисија, а у неким случајевима при њиховом одређивању дубровачка влада није знала где се њени грађани налазе па је именovala комисије у више места.⁷³⁰ Очигледно се трговци више нису задржавали дуже време у једном месту што може да сведочи о сталној несигурности и вероватно лошем пословању. У то време више је образовано судских комисија у суседним Рудиштима него у Београду.⁷³¹ Покушај деспота Ђурђа да створи мрежу градова посредника у трговини између Турске и Угарске, у чему је своју улогу требало да има и Београд, није успео.⁷³²

Велика опсада из 1456. је дотукла привредни развој Београда. Град је био разрушен а становиштво покошено кугом. Три године касније је пало Смедерево и Турци су освојили целу Деспотовину, што је Београд довело у статус пограничног града према изразито непријатељској сили. У таквим условима тешко је било могуће спроводити несметану размену, мада су Дубровчани још увек пословали у Београду. Све послове су углавном преузели пучани. Једини властелин који је свраћао у Београд је био Натал Соркочевић премда је он био више везан за Смедерево.⁷³³ Свега двадесетак Дубровчана који се помињу након 1456. године у Београду недвосмислено сведочи о опадању њихове

⁷²⁸ Никола Колендић се налазио у Београду и 1446. године, а 1456. је одређен за конзула у једном спору у Рудиштима. Радивој Катана је био у комисији за један спор 1445. када су одређена тела и за Београд и за Смедерево. М. Динић, *Грађа II*, 55-56, 66.

⁷²⁹ Овог Франка Васиљевића свакако треба разликовати од знатно старијег Франка Васиљевића који је био новобрсдски цариник и дужник госпође Маре. (М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, 421; Исти, *За историју рударства II*, 604; Исти, *Трепча у средњем веку*, 676-677; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 126); Наш Франко Васиљевић је био поверљив човек краља Матије. У његовој кући је била смештена краљева благајна, а био је уз краља док је он ратовао у Босни. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара*, 15-16).

⁷³⁰ На захтев Богише Богмиловића је најпре образована комисија против Јована Милутовића новембра 1445. у Београду и у Смедереву, а затим је августа 1446. против Живана Милутовића образована комисија у Београду, Смедереву, у Приштини, а у Новом Брду против Андрушка дон Николе. Интересантно је поменути да је марта 1446. Богмиловић тужио и људе илочног бана Осварта да су га напали вероватно код Бијељине и однели му робу. Ово у многоме говори о трговачким везама које су Дубровчани градили у Србији и Угарској. (Динић, *Грађа II*, 57; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 597).

⁷³¹ У Рудиштима се јављају неки Дубровчани који су боравили у Београду, то су Франко Васиљевић и Никола Колендић, мада је већи број оних који се везују за Смедерево. (Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак музеја града Београда 3 (1956) 101; М. Динић, *Грађа II*, 56, 58, 66)

⁷³² Видети прилог 9.

⁷³³ М. Динић, *Грађа II*, 81

привредне активности у овом месту.⁷³⁴ За неке од њих је потврђено да су и раније пословали у овом граду, а неки се ту први пут спомињу, мада не мора да значи да нису ту пре били. Већ познати београдски трговци су Никола Колендић и Франко Васиљевић који је свакако најзначајнија личност дубровачке колоније овог доба. Последњи пут се у Београду помиње 1467. године, а до тада је развио живу и разгранату трговину. На том путу доживљавао је и неприлике. Једном приликом је био опљачкан док је путовао за Београд.⁷³⁵ Био је и у ортаклуку са Бранком Крупниковићем из Приштине и Томком Радовановићем са којима је трговао сољу.⁷³⁶ Димитрије Јованов из Београда је 1503. године преко Марина Замање⁷³⁷ слао неке тканине и ножеве у Скопље Марину Гучетићу.⁷³⁸ Ови примери сведоче о томе да упркос тешким условима за трговину са подручјима које су освојили Турци трговина је како-тако обављана. Исто тако друштво које су били основали Димитрије Јованов и Ђурађ Димитријев из Београда са Луковиком Кастиљоне из Вероне говори о још неугаслој трговини са италијанским градовима.⁷³⁹

Смањење обима дубровачког пословања посебно је упечатљиво од осамдесетих година. Не помиње се ни један властелин, нема ни једне судске комисије, свега неколико документата који говоре о трговини потврђују изнесено. Привредни развој Београда диктирали су односи две државе који нису били благонаклони. Тако се Београд вратио функцији пограничног утврђења и постајао све мањи привредни центар, мада трговина није била сасвим запуштена. О њој се морало водити рачуна макар на локалном нивоу зарад снабдевања свакодневним потрештинама. Стога је примирјем из 1483. године предвиђено да се трговина између Турске и Угарске одвија без икаквих сметњи.⁷⁴⁰ Београд је био центар за наплаћивање тридесетине за целу околну област, у коју су спадали и Купиново, Шабац, Барич, Митровица.⁷⁴¹ Када је 1503. потписан мир, у уговору је стајало да трговци који потичу из земаља које су га потписале могу слободно и без страха да

⁷³⁴ М. Динић, *Грађа II*, 65-98; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 302-305.

⁷³⁵ М. Динић, *Грађа II*, 72.

⁷³⁶ М. Динић, *Грађа II*, 81.

⁷³⁷ Један члан породице Замања је пословао у Будиму осамдесетих година. (Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 64).

⁷³⁸ М. Динић, *Грађа II*, 92.

⁷³⁹ М. Динић, *Грађа II*, 91.

⁷⁴⁰ V. Fraknói, *Mátyás király levelei II*, Budapest 1895, 273-275.

⁷⁴¹ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 305; Да је краљу тај приход био важан сведочи то што га је навео међу свиме оним што преузима од београдских банова када им је 7. јуна 1507. давао разрешницу. (L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 329-330).

тргују у складу са обичајима земље у који долазе уз плаћање предвиђених дажбина. Могли су по својој вољи боравити или напустити неки град или област.⁷⁴² Године 1519. је обновљен мир и у њему је предвиђено да се спорови међу трговцима решавају помоћу мешовитог суда.⁷⁴³ Сви ови уговори су очигледно настојали да правно омеђе и подстичу трговину која је већ постојала на том подручју. Од ње су имале користи обе стране, а некако је функционисала чак и у ратним околностима.⁷⁴⁴ Све ипак упућује на то да је након опсаде града 1456. године трговачки промет у Београду био у константном опадању. Дубровчани су га све ређе посећивали и њихова делатност се сводила на појединачне случајеве, а властела није имала удела у томе. Трговачки промет се умногоме смањило и свео на локални карактер.

Након пада Београда под турску управу, дубровачка насебина у овом граду је почела полако да се обнавља. Они су се у граду почели поново јављати од 1523. године, али су они Дубровчани који су настањени у Београду још увек ретки. Од 1529. године повећавао се број Дубровчана који су пословали у Београду, а неки од њих су ту боравили и дуже време. И у наредној деценији приметан је сталан прилив нових трговаца у Београд, али и њихови све раширенији и разгранатији послови оличени у склапању трговачких друштава, имовини и капиталу које су поседовали. У Београду се тридесетих и четрдесетих година 16. века јављају и чланови патрицијских породица Гучетић и Соркочевих.⁷⁴⁵ Нагли успон дубровачке трговине у Београду догодио се и након пада Будима (1541) и Темишвара (1552) у турске руке. Многи Дубровчани из Београда су се отиснули и трговали на овој релацији узимајући кредите. Они су пословали са својим суграђанима у Будиму, Пешти, Темишвару, Ђулафехервару, Печују, али су и неки београдски трговци имали дућане у овим градовима.⁷⁴⁶ Београд је врло брзо након заузећа постао најзначајнији трговачки центар Смедеревског санцака. Чаршија која је основана непосредно након освајања је између осталог имала 40 дућана и 6 трговачких одаја. У наредним деценијама изграђени су бројни караван-сараји од којих је био најимпозантнији Мехмед-паше Соколовића за кога се каже да је био права трговачка

⁷⁴² J. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 59; G. Wenzel, *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*, *Történelmi tár* 24 (1877), 88.

⁷⁴³ A. Theiner, *Vetera monumenta*, 626-628.

⁷⁴⁴ J. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, 59-60.

⁷⁴⁵ Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Београду под Турцима*, ГГБГ 13 (1966), 29-41.

⁷⁴⁶ Б. Храбак, *Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године*, ЗМСИ 30 (1984), 12-16, 33-35; Isti, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice*, 111-112.

тврђава. У оквиру истог комплекса подигнута је специјализована тржница са великом трговачком двораном и низовима дућана. Подграђе Београда је 1536. године добило статус шехера, а у попису 1560. године у њему је било 16 муслиманских и 11 хришћанских махала.⁷⁴⁷ Према речима Рајмона Лубенауа који је у Београду боравио 1587. године у Београду се, нарочито код Дубровчана, могло наћи све што се пожели као у најразвијенијим градовима Италије и Немачке.⁷⁴⁸ Путописци 17. века су често писали како у Београду има пуно дућана и трговаца. Анонимни француски писац наводи да је сва трговина у Београду у рукама Дубровчана. Утисак о развијеној трговини у Београду преносе и Кикле и Пуле. Евлија Челебија наводи да је у Београду било 3700 дућана и да је годишње стизало 5-6 хиљада товара арапске и персијске робе која се даље слала у Угарску, Пољску, Чешку, Босну и другде.⁷⁴⁹ Ако су бројеви и претерани, они ипак говоре о субјективном утиску који је београдски трг оставио на њега, и о пишчавој жељи да нагласи његову величину. Тако је након затишја које је било последица сталних сукоба и несигурности, са мирним временима поново успостављена несметана трговачка размена.

Из наведеног видимо да је трговина у Београду у почетку за владе деспота Стефана подстицана вештачким путем и да је то настојање дало своје резултате. Још за деспотовог живота ту су се сабрали разни пословни људи који су у своје дотадашње послове укључили Београд. Свој зенит као трговачки центар Београд је доживео под влашћу краља Жигмунда коме је, као и деспоту, било стало да се са таквом праксом настави. Они који су трговали у Београду у деспотово време наставили су то и даље, али јављају се и нови људи и дубровачка колонија се у многومه повећала. Ту су пословали чланови патрицијских породица Бобаљевић, Гучетић, Гундулић, али има и доста пучана који су овде развили особито разгранате послове и ту се задржавали и по неколико година. Негативне промене настале су након прве опсаде града 1440. године, али и тада су Дубровчани наставили да га посећују. Ипак, о оном сјају о коме говори Константин Филозоф у доба деспота Стефана и ономе који наслућујемо из бројности Дубровчана у време краља Жигмунда, није се могло више помишљати. Било је оних трговаца које ратна

⁷⁴⁷ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560 – земља-насеља-становништво*, Београд 2004, 104-105, 128-132; Р. Тричкових, *Београд под турском влашћу 1521-1804*, Зборник за оријенталне студије САНУ 1 (1992), 101.

⁷⁴⁸ О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, ГГБГ (1966), 54.

⁷⁴⁹ Р. Самарџић, *Француски путописци о Београду и Србији*, 166, 193, 202; Евлија Челебија, *Путопис*, 88, 93; Б. Храбак, *Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у 16. веку*, Зборник Филозофског факултета у Приштини 6 (1969), 36-38.

дејства нису омела у свом раду те се они и даље јављају као становници Београда. То су углавном били пучани. Неки од њих су обновили своје послове и након катастрофалне 1456. године, али је то било спорадично и ретко. Како је током бурних година његова стратешка и војна функција добијала на значају, Београд је све више тонуо као привредни центар. То је посебно изражено од осамдесетих година 15. века. Ратна времена и општа несигурност прекинули су тренутно привредни развој Београда. Након чврстог успостављања турске власти, обновила се и привредна делатност у граду.

Када је о Смедереву реч, оно је град који је настао наменски, са циљем да надокнади 1427. године за српску државу изгубљени Београд. Деспот Ђурађ је из основа подигао нов град, исто онако као што је његов ујак чинио са Београдом. Историја Смедерева је фактички почела онда када је постало престоница једне земље. То је у најмању руку редак случај. Смедерево се додуше помиње још 1019. у повељи Василија II као место које припада браничевском епископу.⁷⁵⁰ После тога у изворима се не јавља све до времена када кнез Лазар дарује манастир Раваницу, те јој између осталог даје „У Смедереву људину Богосава с општином и с баштином“.⁷⁵¹ Дубровачки трговци се у Смедереву јављају још у доба деспота Стефана, значи у време када још није било ни помена о његовој изградњи. Они су ту долазили из Београда у коме је, како смо видели, у то време подстицан привредни развој. Поменули смо већ тестамент Марина Бутуровића који је 1408. писан у Митровици, и предат Богоју Маројевићу 1409. у Смедереву да га однесе у Дубровник.⁷⁵² Следеће године на захтев његовог сина и наследника образована је судска комисија да реши спор, али Влада није била сигурна где се њени грађани тачно налазе па је иста комисија одређена за Београд и Смедерево. Како су на оптуженичкој страни стајали Савко Бобаљевић и његов брат, за које знамо да су пословали у Београду и касније, можемо претпоставити да су Дубровчани из Београда имали пословне контакте са Смедеревом. Године 1411. образоване су три судске комисије за решавање спорова, а 1412. још једна. Тај број свакако не одговара интензивнијем привредном развоју неког места. Посете Дубровчана Смедереву су у то време биле спорадичне и ретке. Поготово што се након поменутих спорова нису образовале судске комисије више од двадесет

⁷⁵⁰ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку 11. века*, Глас СКА, 76, (1908), 36.

⁷⁵¹ С. Новаковић, *Законски споменици*, 769; С. Ћирковић, *Смедерево*, у: *Ослобођење градова у Србији од Турака*, 61; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 122-123.

⁷⁵² М. Динић, *Грађа II*, 13-14.

година.⁷⁵³ То је било време када је деспот Стефан настојао да привуче трговце у Београд, па није нимало чудно што се Смедерево које тада није ни имало утврђење превише не истиче. Чак и када је сазидано Смедерево у време деспота Ђурђа, оно није одмах постало примамљиво за насељавање Дубровчана у већем броју. Када је деспот Ђурађ 1433. наредио да се на неки начин дужници у Смедереву заштите од својих дубровачких кредитора, они се нису тада превише бунили, јер им послови ту још увек нису били раширени нити су имали већи број дужника у Смедереву.⁷⁵⁴ Подаци из судских комисија говоре да их је ту 1436. године било пет, а 1438. године девет. У време првог пада Деспотовине не помињу се у Смедереву.⁷⁵⁵ У то време им је султан био забранио извоз "белог" или "финог" сребра из Србије.⁷⁵⁶ Исто тако, као што смо већ поменули, дао им је неке трговачке повластице док је био под Смедеревом и Београдом.⁷⁵⁷

Важно је истаћи и то да су рударска места била много привлачнија за Дубровчане у ово доба. Највише их је било у Сребреници, Новом Брду, Приштини, Руднику и Трепчи. У свим овим местима Дубровчана има много више него у Смедереву.⁷⁵⁸ Неки од њих су из Београда свраћали у Смедерево. Добрашин Стојчић је у Београду био 1436, 1438, 1442-1443. године, а у Смедереву се наводи у годинама 1438-1445. Очигледно је пословао на овој релацији чим се за 1438. годину наводи у оба града.⁷⁵⁹ Дубровчани су у новој престоници очигледно имали неке послове али и даље је Београд, који је тада доживљавао свој зенит у том погледу, био значајнија станица за њих на овом подручју.

⁷⁵³ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 103.

⁷⁵⁴ Деспот је наредио да у Смедереву дубровачки кредитори могу наплаћивати трећину од дужника који немају некретнине него живе од плате, и да оне који имају поседе не могу затварати нити продавати њихову имовину док не истекне година дана. У другим местима, посено у Новом Брду, Дубровчани су се бунили против овакве праксе, тако да је по обнови Деспотовине стање враћено на старо. (С. Ћирковић, *Смедерево*, 64).

⁷⁵⁵ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 104.

⁷⁵⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 585; И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд 1952, 95-96.

⁷⁵⁷ М. Динић, *Грађа II*, 47; Тада су неки Дубровчани уговорили закуп сребреничке царине. Пошто су је почели наплаћивати по већој тарифи од оне коју је град светог Влаха неко време покушавао да издејствује од деспота, Влада их је прекорила да то не чине и да врате стање на старо. (М. Динић, *За историју рударства*, 528; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 615).

⁷⁵⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 690-698.

⁷⁵⁹ Он је био компањон Радивоја Катане који је такође пословао у Београду и касније у Смедереву. Стојчић је учествовао у три судска спора у Београду, сва три пута као оптуженик, 1436. и 1438. године. Био је и сведок тестаментa Јакова Бенвенутића, те је био и један од задужених да испита сведоке по том питању. (М. Динић, *Грађа II*, 38-39, 44-45, 49, 54; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 11).

После обнове Деспотовине, од 1444. године број Дубровчана у Смедереву је био стално у порасту. Оживела је трговина и они се све више везују за овај град. Неки од њих ту бораве и до тринаест година. Њихова колонија је према подацима судских комисија у периоду 1445-1458. бројала укупно 347 чланова, али их је било сигурно више јер су тим бројем обухваћени само они који су водили судске спорове.⁷⁶⁰ Они су се у Смедереву бавили првенствено трговином, али и закупом царине. Један од Дубровчана-цариника у Смедереву је био и Вук Бобаљевић. Он је заједно са још неким својим суграђанима 1446. године закупио царину у Смедереву и они су увели једно ново правило да сви трговци који долазе у Смедерево и остану ту три дана морају да плате царину без обзира да ли су нешто продали или не. Раније је била пракса да се плаћа царина само на продату робу у граду, док се остала могла носити даље неоцарињена. Због тога су дубровачки трговци који су били настањени у Смедереву тражили од своје Владе да реагује по овом питању, што је она и учинила новембра 1446. пославши писмо Вуку Бобаљевићу и другим Дубровчанима који држе ову царину и запретивши казном да одмах укину ово ново правило и врате све на стари поредак.⁷⁶¹ Дубровачко посланство које је 1447. године стигло на двор деспота Ђурђа да честита свадбу његовог сина постигло је да се ова наредба спроведе.⁷⁶²

Треба истаћи и то да када је деспот Ђурађ издао повељу Дубровчанима септембра 1445. године, издао је и посебну за Сребреницу у којој им је дозволио куповање сребра и трговање у његовој земљи, али не и у Смедереву.⁷⁶³ То изузеће Смедерева се очигледно није односило на све Дубровчане него само на оне из Сребренице јер те одредбе нема у општој повељи. Који је био смисао ове забране није довољно јасно. Можда је деспотова

⁷⁶⁰ Од поменутих 347 чланова дубровачке заједнице, њих 210 се јавља само једанпут, остали се у деспотовој престоници задржавају по више година, неки од њих чак 9, 10, па и 13 година, што говори о њиховом трајнијем везивању за овај град а не само о посећивању пролазног карактера. (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106; А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ, 1-2 (1983), 34-35).

⁷⁶¹ А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, 33-34; Поменули смо већ да је у Дубровнику живело више личности са именом Вук Бобаљевић. Овај Вук Бобаљевић није иста личност са већ поменутиим Вуком Михаила Бобаљевића који је раније био активан трговац у Београду. Његов отац се звао Влахо, а Вук је рођен 1419. након смрти свог оца. У то време је Вук Михаила Бобаљевић већ био активан трговац. Вук Влаха Бобаљевића је касније направио сјајну каријеру као дипломата. Успут се бавио и трговином али не нарочито успешно. (Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, 115-139; И Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 117-119).

⁷⁶² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 620.

⁷⁶³ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1/2*, Београд 2006, 30-32; М. Динић, *За историју рударства*, 529-530.

намера била да искључи трговце овог града из трговине сребром у Смедереву и на тај начин омогући онима који су из Смедерева привилегован положај у трговини овим металом или је ова мера имала неке везе са некаквим тада актуелним догађајима о којима немамо података. Оно што је важно, види се да је престоница имала изузетан положај у односу на неки други град, а да је промет сребра у њој постојао сведочи податак да је у јесен 1455. један товар сребра из Смедерева опљачкан у земљи грофа Цељског.⁷⁶⁴ Константин Јиречек допушта могућност да је Смедерево имало *ius stapuli*.⁷⁶⁵ За привредни развитак Смедерева важно је и то да је оно имало своју ковницу новца. Ту је у време деспота Ђурђа и Лазара ковано 8 врста сребрног новца, односно 6 врста у време деспота Ђурђа и 2 у време деспота Лазара.⁷⁶⁶

Смедерево је привлачило предузетнике из још увек развијених центара какви су били Приштина, Ново Брдо, Рудник, Трепча. Неки од њих су неколико година пословали на релацији Рудник-Смедерево,⁷⁶⁷ а дубровачки трговци из јужнијих предела су временом све више своје интересе усмеравали ка Смедереву и оно је већ 1449. било град са највећим бројем Дубровчана.⁷⁶⁸ Приметно је и то да је Смедерево нагло ојачало у приливу Дубровчана управо на рачун Новог Брда, Приштине, Трепче. То је посебно уочљиво за 1454. годину, што свакако стоји у вези са турским надирањем. Смедерево је за разлику од поменутих градова било на крајњем северу државе и том погледу на најзаштићенијем

⁷⁶⁴ С. Ђирковић, *Смедерево*, 64-65; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 627; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1/2*, 11-21.

⁷⁶⁵ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 430.

⁷⁶⁶ Од тих осам врста пет спадају у категорију аспри а три у маљушнике који су били вредности око 1/4 аспре. Постојали су и фалсификати ковани од бабра и превучени танким слојем сребра који су такође ковани у званичним ковницама. Смедеревски новац је у Деспотовини био врло распрострањен. Око 3/5 свих аспри у оптицају су биле градске аспре, а смедеревске аспре су чиниле 2/5 укупног новчаног промета. (С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, 71-86).

⁷⁶⁷ На пример Радовац Прибињић Жеженић се помиње у Руднику у периоду 1434-1447, а у Смедереву 1445-1453, Радојко Гојаковић у Руднику 1435-1450, а у Смедереву 1447-1455, Радеља Радојевић Желенчић у Руднику 1428-1450, а у Смедереву 1448-1450, Мароје Радојевић Јуда у Руднику 1443-1453, а у Смедереву 1448-1457, Паладин Петра Лукаревић у Руднику 1446-1450, а у Смедереву 1447-1453, Симон Дамјана Менчетић у Руднику 1447-1452, а у Смедереву 1447-1453 (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насебина*, 110; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 29-51).

⁷⁶⁸ Радосав Бољковић Акир је пословао у Приштини у периоду 1445-1452, а у Смедереву у периоду 1448-1454, Иван Николић у Приштини 1445-1458, Живко Ратковић у Приштини 1442-1448, а у Смедереву 1452-1453, Драгоје Аловизија Гичтић у Приштини 1450, а у Смедереву 1450-1453, Милаш Мудричић у Новом Брду 1446-1449, а у Смедереву 1448-1450, Милорад Радосалић у Новом Браду 1446-1447, а Смедереву 1449-1450, Марко Бунјић 1447-1449, а у Смедереву 1453-1453. (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насебина*, 110) Видимо дакле, да је у јужним крајевима ређи случај преклапања година боравка него у Руднику који је био северније. То сведочи о томе да су дубровачки трговци се све више померали ка северу како је надирала турска опасност и да су напуштали југ преусмеравајући своје послове у Смедерево.

месту. Стога није чудно што су дубровачки трговци склањајући се пред Турцима за своје следеће одредиште бирали управо Смедерево.⁷⁶⁹ Интересантни су трговачки путеви Јакше Миладиновића Зеца који је био златар. Он је најпре радио у Приштини 1447-1448, а у периоду 1451-1457 је био у Смедереву, а у то време 1454. и 1455. се јавља у Рудиштима.⁷⁷⁰ Сличан је случај Богише Богмиливића који је у годинама 1445-1448. трговао у Новом Брду, а 1445. и 1446. године се помиње у Београду, а у Смедереву 1448-1449. године.⁷⁷¹ Мароје Рачић је најпре пословао у Руднику током 1443-1453, а тада је долазио и у Смедерево 1451-1454. и у Београд 1455. године.⁷⁷² Ови примери, поготово случај Богише Богмиливића лепо илуструју трговачке везе и контакте које су Дубровчани стварали међу привредним центрима у Србији. Важно је поменути и трговачке везе Дубровчана које су градили између Смедерева и Београда који тада био под угарском влашћу. Божић Матковић се најпре помиње у Београду 1431. године да би од 1445-1450. пословао у Смедереву.⁷⁷³ Михоч Галвани је 1445. године био у Београду, а од исте године па све до 1452. се помиње у Смедереву.⁷⁷⁴ Лауренције Лучетић је у периоду 1447-1453. био у Смедереву, а 1455. године се помиње код Београда.⁷⁷⁵ Радивој Катана који се истакао као трговац у Београду и у тешким временима, укупно од 1435. до 1445. године, преорјентисао је поље деловања на Смедерево те се овде јавља од 1445. до 1453. године.⁷⁷⁶ Познати трговац Франко Васиљевић пре него што је развио интензивније послове у Београду, најпре је трговао у Смедереву у периоду 1450-1457. године. Касније је његова активност више везана за Београд, мада је имао веза и са Смедеревом.⁷⁷⁷ У то време се помиње и у Рудиштима 1453-1456. где је у три случаја биран за судију и конзула. О

⁷⁶⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 107-108; Иста, *Смедерево као привредни центар*, у: Пад српске деспотовице 1459. године, Београд 2011, 258.

⁷⁷⁰ М. Динић, *Грађа II*, 58, 63; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 10, 110.

⁷⁷¹ На захтев Богише Богмиливића је новембра 1445. године образована комисија за тужбу против Јована Милутовића у Београду, за исти случај је три дана касније образована комисија и у Смедереву. Следеће године у исто време су на његов захтев против Живана Милутовића образоване комисије у Смедереву и у Приштини, а у Новом Брду против Андрушка дон Николе. (М. Динић, *Грађа II*, 56-57.)

⁷⁷² М. Динић, *Грађа II*, 64; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 110; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 46-51).

⁷⁷³ Он је био везан и за Рудник где је поседовао једну сребрну јаму. М. Динић, *Грађа II*, 24; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 6; Б. Храбак, *Рудник под Штурцем*, 32-49; М. Динић, *За историју рударства*, 566, 572.

⁷⁷⁴ М. Динић, *Грађа II*, 56; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 11.

⁷⁷⁵ М. Динић, *Грађа II*, 64; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 10.

⁷⁷⁶ М. Динић, *Грађа II*, 36, 38, 44, 52, 54, 56; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 12.

⁷⁷⁷ М. Динић, *Грађа II*, 58, 63, 65, 69, 72, 80, 81, 83, 84; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 11.

везама између Смедерева и Београда говоре и случајеви када је дубровачка Влада именовала исте комисије или су исти учесници спорова у оба града.⁷⁷⁸

Велики део дубровачке колоније у Смедереву је чинила властела. Она је у граду била присутна до скоро пред сам пад Деспотовине и чинила је отприлике трећину дубровачке популације у српској престоници. Из њених редова су махом бирани конзули и судије за решавање спорова. Пучани су на ове функције у Смедереву бирани врло ретко. Једном се само десило да је пучанин Никола Радулиновић биран за конзула.⁷⁷⁹ Од властеле која је боравила у Смедереву поменућемо оне који се срећу више пута. То су Вук Бобаљевић о коме је већ било речи, затим Влахо Николе Кабужић⁷⁸⁰, Јуније Марина Градић⁷⁸¹, Јуније Мартинушић, Јаков Налка Прокулић⁷⁸², Јуније Гундулић, браћа Никола Дамјана Менчетић и Симон Дамјана Менчетић⁷⁸³, Аловизије Михаила Растић⁷⁸⁴ и Никола

⁷⁷⁸ Поменули смо већ случај Богише Богмиловића, када је на његов захтев образована комисија у оба града. За судије су и у Београду и у Смедереву изабрани Радивој Катана и Михоч Галвани, док је конзул био различит. У Београду је био Никола Дринхас, а у Смедереву Влахо Бобаљевић. Треба додати и комисију која је образована 1447. у оба града на захтев Радашина Ђорца против неког Франка. Конзули и судије су били Орсат Соркочевећ, Лампре Илије Цријевић, Клеменс Марина Гучетић. Лампре Илије Цријевић је био члан дубровачке колоније у Смедереву у периоду 1447-1453. Орсат Соркочевећ је 1450. године у Горажду узео три коња да му пренесу два товара робе у Смедерево. Нажалост не знамо шта је та роба све садржала. (М. Динић, *Грађа II*, 56-57; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 106, нап. 10; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 606).

⁷⁷⁹ Никола Радулиновић је био у Смедереву у периоду 1445-1457. године, а 1457. године је био кнез у Сребреници. Његови рођаци су и раније трговали у Сребреници, али и Новом Брду и Приштини. Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 111, нап. 27, 116; К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 370)

⁷⁸⁰ Није син познатог трговца Николе Кабужића који је водио послове са својим братом Луком. Тај Никола Кабужић је имао 11 синова али се ниједан не зове Влахо. (Десанка Ковачевић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабужић (Saboga) 1426-1433*, Београд 1999, 12) Влахо Кабужић је боравио у Смедереву 1447-1454. године где је биран 9 пута за конзула и 39 пута за судију. Пословао и у Руднику где се спомиње 1447-1448. године. (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 271, нап. 66).

⁷⁸¹ Познати амбасадор и човек од поверења деспота Ђурђа се између осталог бавио и трговином. Позајмљивао је сребро својој општини, али је кредитирао и трговце. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 628, 641, 677; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 256).

⁷⁸² Овај Јаков Прокулић је можда син Налка, синовца Мартина Прокулића који је трговао у Митровици, Призрену и Видину и који се спорио са Андријом Гундулићем јер га је овај неправно затворио. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 372-373).

⁷⁸³ Симон Дамјана Менчетић је био отац познатог дубровачког песника Шишка Менчетића. Његова супруга, мајка Шишка Менчетића се звала Векија и вероватно је била ћерка Сигисмунда Ђорђића, брата Дамјана Јунија Ђорђића, стога није чудно да су обоје имали везе са Смедеревом. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат* 343; З. Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Београд 2014, 87-88; М. Rešetar, *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, Zagreb 1937, V, 48-49). Симон Менчетић је боравио у Смедереву у годинама 1447-1453, а био је активан и у Руднику. (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 271, нап. 66).

⁷⁸⁴ Аловизије Растић је био утицајан човек на двору деспота Ђурђа. Његов отац Михаило Растић је био истакнути трговац, трговао је између осталог у Угарској, у Митровици. (Видети нап. 114); Алојз Растић је у Смедереву од Јунија Дамјана Соркочевећа позајмио једног коња па му на име тога оставља у тестаменту осам дуката. У Смедереву је у његово име послове обављао његов слуга Радоња, кога су Турци приликом

Паскоја Растић,⁷⁸⁵ Паладин Лукарчевић. Највише од све властеле је у Смедереву било Соркочевића. То су били истакнути деспотов челник Паскоје Јунија Соркочевић, његов брат Дамјан и син Јуније, затим Јуније Дамјана Соркочевић, Божићко Дамјана Соркочевић, Јуније Мароја Соркочевић, Никола Соркочевић, Никола Михаила Соркочевић и Михаило Соркочевић звани Кличко.⁷⁸⁶ Исто тако у граду је боравило и доста чланова породице Цријевић. Ту се помињу Влахо Мартола Цријевић, Стефан Мартола Цријевић, Иван Алојзија Цријевић, Лампре Илије Цријевић, Тројан Илије Цријевић, Никола Цријевић, Стефан Николе Цријевић.⁷⁸⁷ У Смедереву је боравило и неколико чланова породице Гучетић. То су били Аловизије Вите Гучетић, Петар Вите Гучетић, Клемент Марина Гучетић, Драгоје Аловизија Гучетић, Иван Алексија Гучетић, Марин Вите Гучетић, Цоре Гучетић.⁷⁸⁸ Из породице Ђорђић у колонији у Смедереву су

освајања Смедерева заробили и одвели, па му Алојз, ако се врати из ропства оставља два дуката. (Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 256).

⁷⁸⁵ Можда је он био син Паскоја Жужлетића који је био витез краља Жигмунда. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 392).

⁷⁸⁶ Много чланова породице Соркочевић се бавило трговином у Србији. Најистакнутији њен представник у Србији је свакако био деспотов челник ризнички Паскоје Соркочевић. Он је био син Јунија Мариновог, који је био на важним функцијама у Дубровнику и поклицар на страним дворовима. Године 1380. је ишао код кнеза Лазара и Вука Бранковића, а уживао је поверење и Маре Бранковић. Одлазио је и као поклицар код босанског краља и угарских краљица 1382-1383, а од краља Жигмунда је заједно са Марином Бунићем издејствовао привилегије 1387. године. Његова браћа Никола и Матко су такође трговали у Трепчи, а син Паскоје од 1419. године у Приштини. У Трепчи је иначе пословао и Јуније Ивана Соркочевић, који је био потомак ванбрачног сина једног члана породице Соркочевић. Он је имао део топионце, рупу и кућу у Трепчи, где је имао и ванбрачног сина Ђорђа. Паскоје је имао брата Дамјана, чији су синови вероватно поменути Јуније и Божићко. Он је иначе у неколико наврата посредовао у трговини за деспота лично. Септембра 1444. у питању су били барут и шалитра, а 1446. прозорско стакло за смедеревски двор. Године 1452. је слао 50 либара сребра у Венецију зарад куповине неких ствари за деспота. Челников син Јуније је након смрти свог оца отишао у Смедерево и ту живео три године. Уживао је велики углед и био је у више наврата судија у споровима својих суграђана али није остварио импозантну каријеру као његов отац. Остали Соркочевићи који се помињу у Смедереву су вероватно били ближи или даљи сродници Паскоја Соркочевића. Ова породица је имала много грана и чланова и доста њих је пословало у Србији. Доста их је било везано и за Сребреницу. Ту се помињу Драгоје Соркочевић, браћа Андрија Никола и Лука Соркочевић који је у овом рударском месту имао много дужника. Од Соркочевића се у Србији помињу још и Иван, Никола-Никша, Орсат, Павле и Јаков који је учествовао у дипломатским мисијама за свој град. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 412, 418-419; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 38, 75-77, 80, 219, 255, 299, 314, 375, 413, 415, 593, 605, 614, 631-632, 641, 644, 648, 654-655; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, у: Српске земље, 675-676; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина* у, 115; Иста, *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, у: Градски живот у Србији и Босни 14-15. вијек, Београд 2007, 433).

⁷⁸⁷ Можда су Влахо и Стефан синови Мартола Цријевића који је крајем 14. и 15. века трговао великим количинама олова из Србије и Босне. Када је Влахо Цријевић 1455. године дошао из Смедерева у Дубровник стављен је у карантин јер је тада у деспотовој престоници владала куга. Чланови породице Цријевић браћа Јаков и Никола били су истакнути трговци и закупци царине у Зајачи. (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 461; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 115; М. Динић, *За историју рударства*, 524-525; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 439, 511, 571, 592, 594, 619-620, 627, 630, 654, 725).

⁷⁸⁸ Од Гучетића треба поменути и Јована Гучетића који је као поклицар своје Владе долазио деспоту. Он је био у првом посланству деспоту Ђурђу када је дошао на власт. Тада су он и Марин Растић у Некудиму 27.

били деспотов угледни дипломата Дамјан Јунија Ђурђевић и његови синови Јуније, Марин, Никола и Јероним.⁷⁸⁹ Њихови рођаци који су такође боравили у Смедереву били су Јуније Марина Ђурђевић, Марко Петра Ђурђевић, Паладин Петра Ђурђевић, Михаило Ивана Ђурђевић.⁷⁹⁰ Чланови породице Бунић који су пословали у Смедереву били су Марко Петра Бунић, Павле Томе Бунић, Паладин Марина Бунић, Жупан Бунић.⁷⁹¹

децембра 1428. добили повељу којом је деспот Ђурађ потврдио привилегије деспота Стефана. Такође се бавио и трговином у Србији, посебно у Сребреници и Зајачи. Деспот је био у контакту и са Марином Гучетићем код кога је београдски митрополит Григорије оставио своје драгоцености када се са деспотом обрео у Дубровнику. Био је један од закупаца сребреничке царине 1440. године, а у истом месту је имао и кућу. Када је напуштао Дубровник, деспот се писмено обавезао да нема потраживања од Марина на име царина у Србији, Рашкој и Усори. Он је једном учествовао и као судија у једном спору на деспотовом двору, а био је и један од испитивача тестамена латинског канцелара деспотовог Николе де Архилуписа. Никола Гучетић је био трговац који је једном приликом купио робу у Романији и са њом преко Србије отишао у Угарску. Када је кренуо из Варадина опљачкали су га људи међу којима је био и брат варадинског бискупа правдајући своје дело неким дугом Таловаца и тврдећи да је Никола Гучетић у њиховој служби. Дубровачка Влада се због овог жалила краљу. Никола Гучетић је и раније трговао у Угарској, а помиње се и у Сребреници. Ту је трговао и Рафаел Гучетић који је био један од оних који су закупили сребреничку царину од султана под Смедеревом и које је влада прекорела због високе царине коју су наплаћивали. Ту је имао куће, јаме и разна друга добра. Ишао је и као поклицар деспоту. У Сребреници је умро Стефан Гучетић. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 114, 284, 259-260, 291, 353, 407, 463, 602, 608,615-616, 619, 622, 681, 718; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 115; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 190).

⁷⁸⁹ Деспотов човек од великог поверења Дамјан Ђурђевић је живео у Смедереву 13 година. Ту је имао и своју кућу коју је оставио деспоту Лазару у чијој је служби био после смрти деспота Ђурђа. Након његове смрти отишао је у Угарску где је 1458. године и умро. Његови синови су ступили у службу код угарских краљева. Најстарији Јуније је био на двору краља Матије Корвина који га је прогласио за барона угарског краљевства и капетана угарске војске у борби против Турака, те су се они жалили на њега у Дубровнику. Обављао је за краља и послове везане за имовину босанског краља у Дубровнику. Активно се бавио трговином, највише скупоченим тканинама, сребром и бакром. У Угарској је остао до краја живота. Умро је крајем 1479. године. Његов брат Марин је најпре обављао дипломатске послове за своју владу, као поклицар је одлазио код деспота и на Порту. Исто је био барон угарског краљевства и краљев саветник који му је дао на управу Новиград и Сењ и доделио му титулу капетана Сења. За ове територије је морао да се бори са Франкопанима који су полагали право на њих. Трговачки послови су му врло слабо ишли с обзиром да је био презадужен. Од артикала којима је трговао помињу се бакар и шафран. Умро је у Будиму 1485. године. И Јероним је био барон угарског краљевства и краљев саветник. Доста времена је проводио на краљевом двору, а ишао је и на Порту као поклицар. Умро је 1488. године. Никола је исто био у служби краља Матије и после његове смрти у служби краља Владислава. Његов син Франческо је кренуо истим путем. Никола је умро највероватније у Угарској 1495. године. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара*, 13-14; Иста, *Дубровник и Угарска*, 185-190; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 210-211).

⁷⁹⁰ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 115; Од Ђорђића треба поменути и Јована који је 1435. ишао као поклицар деспоту у Смедерево, Леонарда и Франка који су пословали у Новом Брду и Сигисмунда у Сребреници. (М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 593, 613, 684).

⁷⁹¹ Павле Томе Бунић је био унук Марина Миха Бунића истакнутог дубровачког трговца који је у своје време пословао у Митровици и био поклицар који је од краља Жигмунда 1387. издејствовао привилегију о трговини сребром у Срему. Павле Т. Бунић је био један од трговаца који су носили сребро из Смедерева за Венецију и били нападнути у земљи грофа Цељског. Жупан Бунић је био одређен за пратњу деспоту Ђурђу на галији када је напуштао Дубровник јула 1441. године. Њему је тада било дозвољено да преко дана буде у друштву са деспотом а увече се морао вратити на свој брод. Од Бунића треба још поменути Јакова Бунића који је често биран за поклицара. Године 1454. био је упућен код деспота и Хуњадија, и тада је требало да тражи да се Дубровник укључи у мир са Турском, али је то властела у Смедереву већ тражила. Требало је и да покуша да постигне признавање трговачких привилегија, али није инсистирао на томе будући да деспот није био вољан да се тиме бави. Потом га је Хуњади позвао у Београд, а одатле у Ковин па у Петроварадин

Услед неповољних околности изазваних нагонима за систематским освајањем Балкана од стране Турака, од 1454. број Дубровчана у деспотовој престоници је био стално у опадању, мада су још увек ту пословали. Године 1456. када је Смедерево доживело опсаду у граду их је било свега десетак судећи по комисијама. Међутим, од 1458. године они се у Смедереву више не помињу, тако да су га напустили још пре коначног пада.⁷⁹² И сама дубровачка Влада је својим грађанима забрањивала да носе робу и новац у Србију непосредно пред крај њеног постојања. То се дозвољавало само у изузетним случајевима када је сматрано важним и оправданим.⁷⁹³

Иако нису сви Дубровчани напустили Смедерево након његовог пада, њихов број у граду се драстично смањио. До шездесетих година је образовано свега неколико комисија, а у периоду 1465-1485. нема помена о Дубровчанима у Смедереву, што је свакако у вези са војним операцијама које су вођене тада на том подручју. Након престанка ратних дејстава они су се у граду јављали све чешће, или као пролазни трговци или као стално настањени. Почетком 16. века њихови послови су се веома раширили и разгранали. Према турском попису из 1516. године у Смедереву је било 23 Дубровчана, мада не мора да значи да су сви они били тамо настањени. Тада је приход од скеле у Смедереву износио 43.000 акчи. У Београду је двадесет година касније тај приход износио 25.000 акчи, али је ипак новоосвојени Београд донекле потиснуо Смедерево чији приход од скеле пао на око 13.000 акчи. После освајања Будима и Темишвара, као и у случају Београда, трговински промет у Смедереву је био у порасту. Многи предузетници су трговали на овим релацијама. Осамдесетих година 16. века трогодишњи закуп смедеревске скеле је износио око 663.000 акчи. У Смедереву је постојало јавно складиште робе, чији су прописи после

где је требало да се одржи сабор угарског племства. Пратио је Хуњадија на сабору у Будиму и Бечком Новом Месту 1455. године. После пада Новог Брда одлазио је код Касим-бега који је стајао на челу града. Од Бунића су у Србији пословали још неки Марин Бунић који се бавио извозом олова, и Стефан Бунић кнез у Новом Брду. (Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 115; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 124-127; (И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 156; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 260, 424-427, 432, 635, 709, 711; М. Динић, *За историју рударства*, 630, 665-667).

⁷⁹² Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 103-111.

⁷⁹³ Јануара 1458. је дозвољено Сигисмунду Ђурђевићу да пошаље у Сребреницу 500 дуката за рад у својим јамама, али се морао заклети да неће послати више новца од тога и да ће га користити само у поменутој сврхе. Под истим условима је трансфер новца дозвољен још двојици Дубровчана. Ови подаци много говоре о несигурности трговаца и предузетника у то време и њиховом повлачењу из српских крајева. (С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, у: *Работници, Војници, Духовници*, Београд 1997, 129-130; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 593).

освајања важили и за Београд, а и било је главна лука за увоз соли.⁷⁹⁴ Евлија Челебија је навео да у Смедереву има два трговачка хана и 300 дућана у којима има свих скупочених ствари и робе.⁷⁹⁵

Из изнесеног видимо да је доба највећег просперитета Смедерева у средњем веку било раздобље након обнове Деспотовине па све до њеног коначног пада, мада је одмах по свом оснивању почело да привлачи дубровачке трговце који су ту основали повећу колонију. Ту је било и пучана и властеле. Од властеоских породица у Смедереву се јављају Соркочевећи, Бобаљевићи, Бунјићи, Кабужићи, Цријевићи, Градићи, Гучетићи и други. У тесаментима Дубровчана се помињу њихове радње у Смедереву које су они издавали и под закуп. У њима се трговало тканинама, сребрним и златним предметима, посуђем, одећом, коњима, оружјем и другом опремом, сребром. Мада, деспот Ђурађ је већ 1445. изузео Смедерево од слободне трговине сребром и његовим извожењем у Дубровник. Колико се то поштовало остаје недовољно јасно пошто из каснијег периода има помена о трговини сребром из Смедерева.⁷⁹⁶ Приметно је да су трговци који су боравили у Смедереву често долазили из јужних крајева, што стоји у вези са правцем турског надирања. Након пада у турске руке привреда у граду је једно време стагнирала и опадала, али се временом опоравила и настављен је развој Смедерева.

Најкасније од свих градова на простору који обрађујемо се јавља трг Заслон на Сави. Он се први пут у изворима спомиње 16. априла 1454. године у вези са спором дубровачких грађана. Он је вероватно постојао и раније, али његов помен је тек пред крај постојања српске државе. У поменутом спору је Мало веће одредило Ратка Опершу, Цивка Браишића и Миловца Прибињића да расправе неки спор на тражење Михоча Вучића који се истог дана спомиње и у Зајачи. Када су тројица Дубровчана марта 1455. године вршили ликвидацију свог трговачког друштва, међу њиховим дужницима се

⁷⁹⁴ В. Нрабак, *Dubrovački privrednici u Smederevu u doba Osmanlija*, Anali zavoda za povjesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku 17 (1979), 175-207; Исти, *Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније*, 21-32; Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. године до краја 16. века*, у: *Ослобођење градова*, 143-148; О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века*, у: *Ослобођење градова*, 197-200; Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinski oblast*, Beograd 1974, 19, 35, 40, 53, 83; С. Кагић, Б. Поповић, *Смедеревска варош од 1459. године до краја 16. века*, ИЧ 62 (2013), 79-96.

⁷⁹⁵ Евлија Челебија, *Путонис*, 313-314.

⁷⁹⁶ С. Пирковић, *Смедерево*, 64-65; Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина*, 112.

налазио Никола, кнез Заслона који им је дуговао 8 дуката и 20 гроша.⁷⁹⁷ Дубровчани су очигледно и ту обављали своје послове, али о томе немамо ближих сведочанстава. У времену након турског освајања, његова функција као трговачког места се променила у војну. Тврђава која је ту изграђена имала је одличан положај за упаде преко Саве у Угарску. Тада је дошло и до појаве новог имена Шабац које још увек представља загонетку. Тек након трајног запоседања Шапца и целе околне области од стране Турака имамо конкретнија сведочанства о привредном развоју Шапца. Његов главни адут у томе су чинили трг и скела који су давани у трогодишњи закуп. Према приходима тих закупа Шабац је био важна скела, али његови приходи знатно су заостајали на пример за приходима Зворника. Исто тако Митровица се брже развијала од Шапца, те је достигла ниво шехера док је Шабац остао у рангу касабе. Он је остао важан локални трг и у том погледу је стално напредовао. Године 1533. годишњи приход од шабачке скеле је износио 3000 акчи, а приход од царине на тргу 1500 акчи, а до 1570. године се тај приход више него утростручио. Приход од скеле је тада износио 8706 акчи, а од трга 2535 акчи, а од самог монопола на вино 3000 акчи и од тржног надзорништва 512 акчи, што би значило да је укупан државни приход од промета у Шапцу износио 14.753 акче. У наредних 15 година тај приход се још повећао на 32.212 акчи од чега је био удео скеле 12.700 акчи и трга 14000 акчи. Ове цифре много говоре о привредном напретку Шапца у то време. У попису из 1548. у његовим махалама је забележено 5 трговаца мада их је морало бити више јер пописивач није доследно све записао.⁷⁹⁸

Још мање података имамо о привредном животу у граду Браничеву. Оно је било помало скрајнуто и у сенци већих градова, те о њему нема много сачуваних података. Дубровчани су овде ретко залазили јер је за њих било поприлично далеко. Војна цеста од

⁷⁹⁷ М. Динић, *Грађа II*, 63; М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, у: Српске земље, 49-50; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и мачванска бановина*, у: Прекинут успон, Београд 2005, 99; С. Ђирковић, *Шабац – Средњи век*, у: Шабац у прошлости, Шабац 1970, 91-92; Б. Храбак, *Трг Ваљево*, 94 нап. 27.

⁷⁹⁸ Приходи од скеле у Шапцу закупљивали су се заједо са приходима скела у Митровици и Купинову. Другу групу скела чинили су Рача, Нови и Брчко. Године 1528. то су учинили Хусеин, син Абдулахов, Јунус син Петров и Андрија, син Вуков, а године 1531. Махмуд син Хусеинов, Јусуф син Абдулахов и Алија син Абдулахов сви из града Бејурделена (Шапца). Тројица њихових јемаца су такође били из Шапца. Од За закуп ових скела се 1537. каже да су јемци из вароши тврђаве Бејурделен. Од 1534. једну групу за закуп прихода скела чинили су само Шабац и Митровица, а Купиник је издвојен и спојен са скелом Барица. То сведочи о повећању промета на овим скелама. Те године скеле за Шабац и Митровицу је закупио Смиљ, син Николин из Једрена. Године 1537. то је учинио Шимун из Београда, 1539. године Балија такође из Београда, а 1542. Никола из Митровице и Томо из Јединоваца. (А. Ханџић, *Шабац и његова околина у 16. вијеку*, у: Шабац у прошлости 1, Шабац 1970, 117-146).

Београда за Цариград у ово време се више није користила у трговачке сврхе, те се Браничево више није налазило на главном путу. Ипак, имамо помен да је Браничево веома богат град⁷⁹⁹ 1437, када је деспот Ђурађ морао да га преда султану. Али у чему се огледало то богатство нисмо у стању да нагађамо.⁸⁰⁰ У османско време град Браничево се не помиње. Његову војну улогу преузела је новоизграђена тврђава Рам (Храм). Ту је обављана трговачка размена са Угарском, одакле се довозила со, робови, вино. Такође се од трговачких артикала помињу, мед, масло, сир, житарице, воће, риба, товарни коњи.⁸⁰¹ Исто тако можемо само да наслутимо о трговини у Храму (у Угарској) на основу неоствареног плана деспота Ђурђа да се регулише трговина између Угарске и Турске тако што је Храм предложен као једно од места где би султанови поданици могли слободно да тргују на угарској територији.⁸⁰²

Исто тако мало знамо о привреди у Голупцу. Он је на првом месту био војно утврђење. Његов скучен простор није отварао могућност за већи број становника. Подграђе, ако је уопште и постојало у доба пре турске власти, очигледно није било превише привредно активно. Планирање града било је подређено војним потребама. У њему су били смештени војници и заповедник града- војвода. Цивилно становништво које је живело у таквим тврђавама, углавном се бавило пословима који су везани за опслуживање војске. Такви градови нису било погодни за развој привреде. У њима се ништа није производило сем за сопствене потребе, а није било већег броја становника који би чинили циљну групу потрошача. Дубровчани нису ту имали своју колонију.⁸⁰³ О трговини у Голупцу имамо сведочанства тек у турско време. Тада су се на пијаци у граду углавном продавали пољопривредни производи намењени локалном становништву, али се разна роба довозила из Угарске. Као предмети опорезивања при трговини у Голупцу се помињу мед, масло, сир, житарице у уопштено све животне намирнице, затим вино, риба,

⁷⁹⁹ Gelcich J, Thallóczy L, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest 1887, 405

⁸⁰⁰ М. Динић, *Браничево*, 109.

⁸⁰¹ Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, Пожаревац 2007, 75-78; D. Voјanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 22; А. Крстић, *Средњовековни тргови и османски пазари у Браничеву, континуитет и промене*, 109; Е. Миљковић, А. Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитети и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, ИЧ, LVI (2008) 279-304.

⁸⁰² Видети прилог 9.

⁸⁰³ С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, 7-28; Гордана Симић, *Голубачки град*, Старинар (1982/1983), 71-82; Александар Дероко, *Град Голубац*, Старинар (1951), 143-146; Гордана Марјановић-Вујовић, *Голубац, средњовековни град*, Старинар (1982/1983), 65.

воће, овце, говеда, товарни коњи, со.⁸⁰⁴ И о трговини у Земуну имамо тек нешто података из времена турске управе. Његово становништво се махом бавило пољопривредом, а средином 16. века је приход од недељног пазара у Земуну износио свега 1500 акчи, док је укупан приход од Земуна износио 15.500 акчи.⁸⁰⁵

4.3. Чиме се трговало у градовима на Сави и Дунаву?

Добро је познато да је најважнији извозни артикал средњовековне српске државе било сребро. Оно је било омиљени предмет трговине Дубровчана који су га у огромним количинама износили из Србије, те га пласирали даље на запад, највише у Италију. Најважнији рудници сребра били су Ново Брдо и Сребреница које су путеви повезивали са Дубровником независно од било ког града који се налазио на Сави или Дунаву. Једини извори сребра који могу бити повезани у заједничку привредну целину са посавином и подунављем су Рудник и Рудишта који су давали неупоредиво мање овог племенитог метала. Са друге стране везе које су имали трговци у Новом Брду, Сребреници и другим рудницима дају подстрека да се претпостави да је сребро из тих рудника било у оптицају и на овим просторима. Сребро је извожено и из Угарске. Знамо да је у Нађбањи која је била рудник сребра и злата било Дубровчана, а 1428. године су се Дубровчани жалили да им се на територији Босне бола сребро које је потицало из Угарске, Зворника и Сребренице. Сребро је могло бити извожено и са Дунава и Саве преко Градишке за Сењ.⁸⁰⁶ Имамо нешто података о трговини сребром у градовима о којима је овде реч. Дубровчанин Паске Шчезе који је трговао у Митровици у свом тестаменту из 1348. године наводи да је поред осталог имао шест либара финог сребра. Друштво које су склопили Георгије Пуцић и Берлингер из Барселоне, а које је било везано за Митровицу, такође је трговало сребром. У једном дужничком спору се помињу и једне бисаге сребра које су биле власништво

⁸⁰⁴ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 21-22, 43-44.

⁸⁰⁵ О. Зиројевић, *Земун- период турске владавине до Бечког рата (1683)*, ГГБГ 30 (1983), 23-24.

⁸⁰⁶ Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62.

Мартина Прокулића који је такође трговао у Митровици.⁸⁰⁷ Код једног Дубровчанина у Митровици се налазила већа количина глете, нус производа који се добијао при пречишћавању сребра. Иначе, глета се користила и у фармацији у то време.⁸⁰⁸ Али то су пре свега мале количине које не дају утисак о интензивној трговини сребром на овом простору. Дубровчани су 1387. године тражили и добили од краља Жигмунда право да њихови трговци из Срема купују сребро у Босни и Рашкој и да га потом продају својим суграђанима и извезу у Дубровник. Видели смо да се и пре тога трговало сребром у Митровици, али је ова привилегија свакако значајна јер је промет сребром у Угарској био ограничен.⁸⁰⁹ Очигледно је постојала потреба да се унапреди трговина сребром на овим просторима.

И трговци из Београда су учествовали у трговини сребром. Стеван Савка Бобаљевић је 1428. године депоновао код Мале браће у Сребреници 40 литара сребра које је требало да Матко Таловац достави његовом брату Влаху. Речено је већ да су Бобаљевићи у ово време водили послове у Београду, а и Матко Таловац је у то време живео у Београду и имао тамо своју кућу те се са великом сигурношћу може закључити да је ово сребро било намењено за тај град.⁸¹⁰ Сребро је из Београда носио Божидар Мађушић који је на путу убијен код Ужица. Тада му је украден новац и сребро укупне вредности 600 дуката.⁸¹¹ Франко Васиљевић је опљачкан на путу за Београд, а у његовом товару је између осталог било три унче и три аскађе сребра.⁸¹² У тестаментима трговаца се помиње и сребро из Рудишта.⁸¹³

Што се тиче трговине сребром у Смедереву, ситуација није довољно јасна. Деспот Ђурађ је Дубровчанима повељом за Сребреницу 1445. године изузео Смедерево из трговине овим металом. Ова мера се вероватно није односила на све Дубровчане јер је

⁸⁰⁷ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 16, 60.

⁸⁰⁸ С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 65.

⁸⁰⁹ G. Wenzel, *Diplomacziái emlékek az Anjou-korból III*, 650-651; Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 63; С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 65; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 65. Видети прилог 3.

⁸¹⁰ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 295-296.

⁸¹¹ М. Динић, *Грађа II*, 64; Још неколико посредних података могу да наговесте да се у Београду трговало сребром. На пример, Божићко Матковић је имао среброносну рупу у Руднику, а пословао је и у Београду. 566, 572. Исто тако је Јакша Водопија би цариник у Сребреници (1417, 1418) и Руднику (1405, 1407, 1429 а долазио је и у Београд. Слична је ситуација са Марином Бутуровићем, Вуком Михаила Бобаљевићем. И Марин Градић је трговао и у Београду и у Новом Брду и Сребреници где је био и цариник. М. Динић, *За историју рударства*, 545-546, 561; М. Динић, *Грађа II*, 14-15, 25-26, 28-29.

⁸¹² М. Динић, *Грађа II*, 72.

⁸¹³ Ј. Калић, *Београд у међународној трговини*, 58, нап. 50.

нема у општој повељи. Можда је њен циљ био да искључи трговце из других градова из куповине у Смедереву. Дубровчани се нису противили овој забрани за Смедерево која је укључивала и гламу, али су тражили 1447. године да се она укључи у слободан промет у осталом делу државе. У сваком случају има вести о трговини сребром у Смедереву. Чувени трговац Бенко Котруљевић је добијао сребро од свог ортака Вука Бобаљевића који је живео у Смедереву.⁸¹⁴ У том смислу је важно поменути и да су неки дубровачки трговци из Смедерева били везани за Ново Брдо, Сребреницу и Рудник, што може да сугерише да се међу артиклима којима су трговали налазило и сребро.⁸¹⁵ Познато је и да је сребро Алвиза Растиха које је ишло из деспотове престонице у Венецију 1455. године опљачкано код Босанске Крупе. Нешто сребра је одлазило и у Угарску. Поменули смо већ да је краљ Жигмунд при давању привилегија граду Пожуну предвидео увоз сребра из Србије. Оно је свакако морало ићи преко неког од градова на граници, највероватније Београда или Смедерева. Дубровчани су сребро у свој град извозили и из Угарске.⁸¹⁶ У тестаментима дубровачких трговаца из Смедерева у више наврата се помињало да су поседовали сребро.⁸¹⁷ Дамјан Ђурђевић је такође трговао сребром.⁸¹⁸ Овај племенити метал се у сваком случају морао у већим количинама сливати у престоницу с обзиром на то да се ту налазила ковница новца који је, како смо рекли, имао највећег удела у оптицају у Деспотовини.⁸¹⁹

Трговало се и бакром, који је највероватније потицао из Рудника с обзиром да је доста трговаца из Смедерева боравило и тамо.⁸²⁰ Бакар се у великим количинама извозио из Угарске. Главна лежишта бакра су се налазила на северу Угарске у данашњој Словачкој. Један део тог бакра је дунавским путем довожен до Београда и онда даље Савом до Градишке одакле је пут ишао за Сењ. Из Сења је даље извозио у италијанске градове. Један компањон се обавезао Симону Гучетићу фебруара 1397. године да ће

⁸¹⁴ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1/2*, 11-21, 30-32; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 627-628, 630-631.

⁸¹⁵ Неки од њих су Франко Василевић који се спомиње у Смедереву и Рудиштима, Никола Радулиновић у Смедереву и Сребреници. (Видети нап. 777-779).

⁸¹⁶ Они су се 1428. године жалили на болање сребра приликом прелажења преко босанске територије јер је сребро које су носили потицало из Угарске, Зворника и Сребренице. (Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској*, 62)

⁸¹⁷ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 112.

⁸¹⁸ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 638.

⁸¹⁹ С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, у: Ослобођење градова, 71-86.

⁸²⁰ Видети нап. 773, 779.

послати првом барком у Сењ два и по милијара тврдог бакра по мери града Будима.⁸²¹ И Дубровчанин из Митровице Петар Иванишевић је извозио бакар у Венецију.⁸²² Бакром су трговали Дамјан Ђурђевић и његов брат Марин.

Нешто података има и о трговини оловом. Стефан, син Бенедикта, вицеканцелара Ковина, одузео дубровчанину Павлу Николином 160 центара олова вредности 280 флорина 1361. године.⁸²³ Паскаш Николић и Стјепан Медојевић су 1446. године донели у Дубровник олово из Смедерева.⁸²⁴

Важан трговачки артикал је свакако била со. Најважнију рудници соли у Угарској су се налазили у Ердељу и одатле се со превозила реком Мориш до Сегедина, који је био важан центар за даљу дистрибуцију соли.⁸²⁵ Коморе соли налазиле су се у Митровици, Ковину, Сланкамену и Сонти.⁸²⁶ Дубровчани су још 1385. године од краљице Јелисавете тражили привилегије о слободној трговини сољу.⁸²⁷ Со је из Угарске увожена у Србију. Године 1414. се изричито помиње со из Угарске у Приштини.⁸²⁸ Касније је Франко Васиљевић у Београду био надлежан за њену продају. Држао је у закупу краљеве приходе од продаје соли, а заједно са својим компањонима Бранком Крупниковићем и Томком Радовановићем је њоме трговао у Приштини и Смедереву.⁸²⁹ Банови Шабачке бановине су 1494. године примили плату у соли у вредности од 2000 форинти. Генерално, у

⁸²¹ Бакар је у Венецију највише стизао из Немачке, Босне и Византије, али и у 14. и почетком 15. века из Угарске. На пример, године 1385. шест Фирентинаца, од којих се највише истакао Ђовани Портинари као представник банкарске куће Медичи, су извозили преко Сења бакар из Угарске. После краћег прекида, обновили су посао који је по уговору трајао до фебруара 1387. године. Дубровчани су учествовали у извозу бакра из Угарске преко Сења, мада у мањој мери. Године 1475. један Гундулић је продао једном Растићу у Анкони 4 и по милијара бакра из Сења. Сењски капетан Марин Ђурђевић је 1479. године извозио бакар из Сења заједно са Николом Гундулићем. И Вито Гучетић је имао трговачко друштво са поменутиим сењским капетаном, а једном приликом пре 1481. године при извозу бакра из Будима настала је штету од 301 дуката. Поменути Никола Гундулић је 1484. године слао бакар из Сења за Дубровник. Почетком 16. века угарски краљ је дозволио Дубровчанима да позајме бакар из Сења зарад изливања оружја, али је 1508. године тражио да исту количину бакра врате Сењанима. (Б. Храбак, *Извоз бакра из Угарске и суседних крајева преко Сења у 14. и 15. веку*, ЗМСИ 31 (1985), 43-50.

⁸²² С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 65.

⁸²³ С. Ђирковић, *Прилози за историју Ковина*, 84.

⁸²⁴ Б. Храбак, *Херцеговачки поносници*, Из Старије прошлости Босне и Херцеговине II, Београд 2003, 357

⁸²⁵ А. Kubinyi, *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreich Ungarn in Mittelalter*, in: Stadt und Salz, ed. W Rausch, Linz 1988, 213-214; М. Szilágyi, *Árpád period communication networks*, (doktorska disertacija u rukopisu), 90. Краљ Андија II је у Златној були забранио да се постаје за дистрибуцију соли налазе било где друго осим у Сегендину, Салацеи (Салач) и на граници. G. Fejér, *Codex diplomaticus*, III/1, 377).

⁸²⁶ П. Рокаи, *Бродови*, 141, 160, 165.

⁸²⁷ Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље*, 1/1, 178-179; Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 66; И. Манкнен, *Дубровачки патрицијат*, 155.

⁸²⁸ К. Јиреček, *Važnost Dubrovnika*, 39, нар. 61.

⁸²⁹ М. Динић, *Грађа II*, 81-84; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 302; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини*, 58.

Угарској није била реткост све до модерног доба да се исплате врше у соли.⁸³⁰ У османском периоду имамо података о увозу соли из Ердеља и Влашке у Смедерево које је и педесетих година 16. века било главна дунавска лука за довоз соли у Србију и околне крајеве. Оно је ту улогу задржало и крајем века, а и босански крајеви су се преко Смедерева снабдевали сољу. Со је из истих крајева успут довожена и у Голубац и Рам.⁸³¹

Дубровчанима је за извоз нарочито био интересантан пигмент за бојење тканина црвац. Они су га у великим количинама извозили даље у Фиренцу, Ферару, Венецију, Анкону, Пезаро, али је део остајао у Дубровнику за потребе тамошње производње. Браћа Бенко и Михо Котруљевић су набављали црвац у Смедереву. Када су 1438. године направили инвентар робе којом су дотада трговали, између остале робе записан је и црвац у вредности од 1282 дуката и 37 гроша. Они су трговали црвцем и пре сачињавања овог инвентара, а поменута количина показује да је њихова трговина била великог обима. Један од Котруљевића је становао у Смедереву и одатле је слао робу. Једна испорука за Фиренцу је била 1280 либара црвца 1438. године. Према спису Бенка Котруљевића црвац је заузимао једно од значајнијих места међу артиклима које су они извозили. Из Смедерева су 1443. године за Дубровник отпремљене бале црвца од 220 либара. Један међу Дубровчанима који су се бавили трговином црвцем у Смедереву био је Матко Илић. Педесетих година 15. века најпознатији извозник црвца у Италију био је Марин Цидиловић који је имао стабилних веза са Смедеревом на једној и са Венецијом, Фиренцом на другој страни. Он је имао у Смедереву отрака Николу Паскојева коме је слао људе да донесу црвац и који је у Смедереву наплаћивао црвац за његов рачун. У јесен 1453. године Цидиловићу се обавезао да пошаље 1400 либара црвца Радич Богдановић коме је Цидиловић поручуо да пошаље 2000 либара ако може. Трговином црвцем се бавио и Дамјан Ђурђевић. Поменути златар Мароје Марковић који је долазио у Смедерево се такође бавио трговином црвцем. Више докумената сведочи о постојању интензивног

⁸³⁰С. Ћирковић, *Шабаци*, 104; J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlander*, 1, Halle 1797, 129; P. Engel, *The realm of St. Stephen - A history of medieval Hungary*, London-New York 2001, 63.

⁸³¹D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 17, 21, 44; Б: Храбак, *Царина и баждарина у северној Србији на промет са Угарском и балканским областима (до краја 16. века)*, Зборник радова народног музеја у Чачку 19 (1989), 11, 14, 17.

пословања са црвцем у Смедереву. Црвац је извожен и из других места, нарочито из Трговишта.⁸³²

Највећи пак удео у трговини имале су тканине. Продавало се више врста тканина страног порекла. Дубровачки трговци текстил из Италије, Француске и Византије продају у залеђу, а део тога одлази и у градове на Сави и Дунаву. Трговина овом робом се одвијала још крајем 13. века. Октобра 1296. у Дубровнику је вођен спор између Радослава Вуктенића и Браторада, слуге Влаха Менчетића, коме је Радослав три године раније продао у Срему један комад сентилерског сукна вредности 8 перпера, а овај му није исплатио.⁸³³ Тканине је у Митровицу слао и Мартин Менчетић 1335. године по свом фактору Николи Херпи, а које су биле задржане због неког дуга. Паске Шчезе који је такође трговао у Митровици у свом тестаменту из 1348. године наводи да је имао 40 печка фустана. Тканинама је трговало и друштво које су сломили већ поменути Георгије Пуцић и Берлингер из Барселоне.⁸³⁴ На тргу у Митровици су 1369. године мачвански бан и Михаило Рожди узели од Дубровчанина Петроја Утолчића и Милца Волишковића пет печка тканина на име онога што им је дуговао један њихов суграђанин.⁸³⁵ Тканине је у Угарску слао и Павле Гундулић. Он и његови компањони нису морали да плате плате царину на једну испоруку из 1395. године коју су слали у Угарску преко Фирентинца Петра Конрадовога, пошто су већ биле царињене кад су их слали по Михајлу Растићу који их је вратио. Гундулић је 1398. године био у Венецији где је набављао тканине, а тада је купио 32 комада сукна. Тада је 63 комада сукна купио и Мартол Цријевић. Знамо да су њих тројица тесно сарађивали и били везани за Угарску и Митровицу.⁸³⁶ Интересантно је да је у Ковину било дозвољено страним трговцима да тканинама тргују само на велико, односно морали су их продавати у целим балама. Вероватно је ова мера служила да заштити домаће трговце који су трговали на локалном нивоу на мало.⁸³⁷ Деспот Стефан је у једном обраћању Дубровчанима 1417. године писао да су они раније из Србије извозили кожу, восак и сир, а да у његово време извозе сребро и злато, а они су му на то одговорили да се исто тако чини и сада само у мањим местима. Чисту свилу, кадифу, кадифу са

⁸³² Б. Храбак, *Црвац из Босне и Србије (15-17. век)*, Из Старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. 7, 276-288; С. Радојчић, *Црвац*, Зограф 2 (1967), 30-31; М. Спремић, *Деспот Бурађ Бранковић*, 638.

⁸³³ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 35; Г. Чремошник, *Канцеларијски и нотарски списи*, 164-165.

⁸³⁴ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15, 16.

⁸³⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 63.

⁸³⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 80, 83; Иста, *Дубровник и Угарска*, 67-68.

⁸³⁷ I. Magdics, *Rácskevei Oktánytár*, 7.

златним круговима, златни брокат, свилени и памучни дамаскин, свилене поставе и бисер носили су у већа места и на деспотов двор, односно у Београд где је било доста имућног света који је тако скупоцене тканине могао себи да приушти.⁸³⁸ Са тканинама је у Угарску ишао и Никола Гучетић. Он је из Романије прошао кроз Србију и отишао у Варадин са дозволом кнеза Ковина и бискупа Варадина. При одласку из Варадина био је нападнут и одузета му је роба због чега се после жалио краљици Барбари 1432. године.⁸³⁹ Након обнове Деспотовине Дубровчани су тканине у великим количинама слали у Смедерево. Оно је тада било стециште богатог света и господе којој је приличило да носи скупоцена одела. Већ од октобра 1444. године почињу да се формирају друштва за трговину тканинама по Србији која су трајала једно путовање, неколико месеци или годину дана. Као место продаје више пута се наводи Смедерево. У оптицају је пре свега било дубровачко сукно, али и оно страног порекла. Двојица Дубровчана су фебруара 1445. године примили у своје друштво 10 печа финих тканина које су вределе 310 дуката од Натала Стефана Наљешковића да их носе у Смедерево. Судаћи по цени а и по томе што се наглашава да су фина, сукна су вероватно била из Италије. Марин Цидиловић је 1451. године требало у име Ивана Обрадовића да прода у Смедереву нешто више од 30 лаката златног броката који су вредели око 133 дуката, а две године касније је он послао у деспотову престоницу 6 печа флорентинског сукна. Матија Илијин и Матија Смољановић су основали друштво у које су 1455. године укупно уложили 2100 дуката. Матија Илијин је прво путовао у Анконитанску марку с крмезом и другом робом коју је тамо продао и купио 66 сукана у вредности од 1700 дуката, а остатак новца је уложио у вуну и другу робу. Купљено сукно је Матија Смољановић носио у Србију на продају. Смољановић се тамо изгледа дуже задржао јер му Матија новембра следеће године шаље још 42 сукна, а можда и после тога, јер је њихово друштво трајало све до марта 1459. године. Ово сукно је без сумње ишло за српски двор и најкрупнију властелу јер су се они облачили у fine стране тканине.⁸⁴⁰ Руско Прибисалић је у Смедереву држао дућан у коме је продавао тканине и лукове, а Милорад Радосалић је у својој радњи у Смедереву поред осталог имао

⁸³⁸ Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 89; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1*, Београд-Сремски Карловци, 220.

⁸³⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 257.

⁸⁴⁰ У фебруару 1445. године је послато 7 сукана и 10 финих тканина за Смедерево, а септембра 1450. године 13 сукана, и јуна 1451. године 30 и ½ броката. Септембра 1459. године за Смедерево је послато сукно у вредности 610 дуката. (Д. Динић-Кнежевић, *Тканине*, 253-255).

30 сукана од 50 лаката донесених из Дубровника. Тканинама су трговали и поменути чланови породице Соркочевих и Дамјан Ђурђевић.⁸⁴¹ У лето 1452. године војвода Јакша је без царине из Дубровника извезао тканине које је купио за племиће деспота Ђурђа.⁸⁴² Слуга Андрије Соркочевиха, Петар, кога су напали разбојници на путу из Рудишта за Ваљево 1454. године је, између осталог, имао код себе 4 пече миланског фустана.⁸⁴³ Трговина тканинама је била толико уносна и распрострањена да је у периоду 1427-1459 око 15-20% друштва која су пословала у Србији трговало управо тканинама. Очигледно је добар део те робе одлазио у престоницу јер се она и најчешће помиње као место продаје.⁸⁴⁴

Дубровчани су у Посавину и Подунавље доносили и разне друге ствари. Од појединачних предмета помињу се лукови, седла, мачеви, коњи, крзна, разни делови одеће, тацне, разни сребрни предмети, златно и сребрно прстење.⁸⁴⁵ Мароје Петрања је Николу Херпу који је боравио у Митровици, задужио је да наплати од неког Мађара 12 перпера за два сребрна појаса. Тома Петрања је код Николе Херпе имао заложен један велики столњак и два сребрна појаса вредности 13 марака. Милтен Пањуровићу у свом тестаменту из 1363. године наводи да су му тамо остале неке ствари као што су кревет, завесе, одело, и да су му неки Мађари којима је продавао одело и накит остали дужни. Као фактор браће Марина и Луке Бунића је радио Лоренцо Риза који им је набављао робу на Истоку. На Родосу му је 1391. године опљачкано 28 џакова памука. Вероватно је и овај памук био намењен њиховој компанији у Угарској. Бунићима је Павле Гундулић и у току 1395. године слао свилу и накит. Године 1379. двојица мађарских трговаца су из Дубровнике извезли два товара уља. Марин Ђурђевић је 1471. године у Угарску извозио шафран.⁸⁴⁶ У периоду турске управе имамо доста података о извозу великих количина говеђих кожа из Београда и Смедерева које су затим слате у Италију. У то време је и жива стока извожена из Угарске преко Београда.⁸⁴⁷ Њоме се трговало и у Смедереву, где се

⁸⁴¹ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 112.

⁸⁴² М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 645.

⁸⁴³ М. Динић, *Грађа II*, 58.

⁸⁴⁴ М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва*, у: *Прекинут успон*, 225; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 664-665.

⁸⁴⁵ М. Динић, *Грађа II*, 54, 58, 65.

⁸⁴⁶ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15, 61, 67-68, 187.

⁸⁴⁷ Б. Храбак, *Сировине Подунавља у трговини Дубровчана из Београда 1521-1640*, *Годишњак града Београда* 32 (1985), 86, 90-93.

помињу овце, говеда, коњи и свиње. У Голубац су из Угарске довожене овце, говеда и товарни коњи. У Шапцу је постојао сталан промет стоке.⁸⁴⁸ У то време нарочито је била заступљена трговина робљем. Београд је био велика пијаца робља на кога је оно упућивано из Угарске, са Истока и из Ердеља. На београдско тржиште су упућивани нарочито угледни робови, где су ослобађани уз велики откуп. Робовима се трговали и у другим градовима на Дунаву у Смедереву, Голупцу, Раму.⁸⁴⁹

Видимо, дакле, да се трговало најразличитијим стварима, онима за потребе у домаћинству и лову, луксузним предметима, специфичним прехранбеним производима, одећом и посебно тканинама. Све се то могло наћи у радњама Дубровчана и на трговима.

Важно је напоменути да су плодна поречја Саве и Дунава отварала разне могућности за развој пољопривреде којом се бавило сеоско становништво из околине, али и становници града који су имали своје поседе ван градова. На тај начин се градско становништво снабдевало прехранбеним производима. Угарска је још од 12. века важила за плодну и храном богату земљу, највећи део популацеје се, као и у Србији бавио земљорадњом.⁸⁵⁰ Пшеница је у томе заузимала значајно место.⁸⁵¹ Још крајем 12. века за

⁸⁴⁸ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 17-18, 21, 43, 83; Б. Храбак, *Сировине подунавља*, 87, 90, 92-93; Б. Храбак, *Царина и баждарина*, 15.

⁸⁴⁹ Б. Храбак, *Царина и баждарина*, 18-19; D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 17, 83.

⁸⁵⁰ P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 56-57; М. Благојевић, *Земљорадња у срењовековној Србији*, Београд 1973, 11.

⁸⁵¹ Сведочанства о житу су углавном из познијег периода, из времена турске управе, али у сваком случају истичу да је то поднебље било пријемчиво за гајење житарица те свакако можемо претпоставити да је та врста производње постојала и раније, ако и не у том обиму, вероватно је могла задовољити потребе локалног становништва. На поседу Рудишта које је припадало Београду се 1456. године између осталог помињу и обрађена и необрађена земља, њиве, ливаде, шуме, млинови и млиништа. Знамо да су у Београду на Сави постојали млинови, једна група чешких мајстора је радила на њиховој изградњи 1495. године, а помињу се и непосредно по турском заузимању града. У Венецији је у време пада Београда 1521. године постојала представа о северној Србији као врло родном и богатом крају. Исто тако можемо поменути да је дубровачка општина у периоду оскудице од 1555. године настојала да се снабдева и у областима дубље унутрашњости Балканског полуострва у Београду и Смедереву, Срему, на Косову, и западној Македонији. Београд је од турског освајања па кроз цео 16. век био значајан трг, како за велику месну потрошњу, тако повремено и за извоз у годинама глади. О великим количинама зрнасте хране најбоље сведоче ниске цене пшенице иако се Београд налазио на врло прометном месту где је потрошња била врло велика. Поред жита које се добијало из непосредне околоне града, оно се допремало Дунавом са истока из Влашке, Бугарске, и из околине Смедерева, а са запада из Срема а понекад и из Мачве и из Подриња који су улазили у састав зворничког санџака. Становници Шапца су се бавили производњом пшенице и проса и давали тешко за надмиривање пореза у натури. Дубровчани су само у годинама велике глади и оскудице, те услед тешкоћа при пловидби изазваних ратним догађајима на мору, у малим количинама због скупог транспорта извозили пшеницу из београдског и смедеревског краја. Дубровачких података о раду да се добију фермани за извоз жита из Београда, о интересовањима за цену, као и о самим наруџбинама има за годину 1564-1565 и после жетве 1565. При куповини се општина ослањала на везе и капитал дубровачких трговаца у Београду. (J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorságon. Oklevéltár X*, Pest 1853, 519-521; В. Храбак, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI, stoleću*, Priština 1971, 247, 291, 336-337, 379, 446; Исти, *Београд као житно*

манастир Светог Димитрија уз кога је касније израсло и насеље Митровица се наводи да је у поседу имао 26 села или делова села, у њима шест винограда, један воћњак, шеснаест шума, једанаест ливада и рибњака.⁸⁵² Дунав и Сава су свакако као велике реке биле богате разним врстама рибе о чему нарочито говоре извори из каснијих времена, али нема разлога да не претпоставимо да се риба одувек вадила из река. То је био дар природе који је човек средњег века свакако знао да искористи. Краљ Жигмунд је дајући привилегије грађанима Ковина дозволио лов рибе у свим водама осим у забрањеним рибњацима.⁸⁵³ У Београду и Смедереву је нарочито ловљено много рибе. Најчешће се спомињу дебели шаран, моруна и јесетра која је могла бити дугачка чак седам метара. Рибљи производи су се могли конзервирати на разне начине - сољењем, пихтијањем, сушењем на сунцу и као такви су били погодни за дужи транспорт јер се нису могли лако покварити.⁸⁵⁴ И пчеларство је било развијено на том подручју. Већ смо поменули трговачко друштво Георгија Пуцића и Берлингера из Барселоне које је између осталог трговало и воском.⁸⁵⁵ У поменутој повељи Ковину краљ Жигмунд ослобађа његове становнике свих дажбина осим тога што су дужни да му дају 200 либара пчелињег воска за сваки празник Обрезања Господњег.⁸⁵⁶ Трговином воском се бавио златар Мароје Марковић који је повремено посеђивао Смедерево.⁸⁵⁷ Калочко-бачкој црквеној заједници је уступљен десетак са поседа Београда од житарица, хране, пчела и вина,⁸⁵⁸ а непосредно по паду Београда освајач је опорезовао кошнице хришћана.⁸⁵⁹ Освајач је исто учинио и у Срему.⁸⁶⁰ У турско време восак је нарочито извожен из београдског и смедеревског краја. Мед је опорезиван на скелама у Београду, Смедереву, Голупцу, Раму.⁸⁶¹

тржиште и житарство шире београдске околине у 16. веку, Годишњак Музеја града Београда 4 (1957), 59-68; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 101; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 291; А. Ханџић, *Шабаци и његова околина у 16. вијеку*, 143).

⁸⁵² Gy. Györfy, *Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави (Сремска Митровица) из 12. века*, Споменица историјског архива Срем 1 (2002), 51-52.

⁸⁵³ I. Magdics, *Ráczkevei Oktánytár*, 7.

⁸⁵⁴ P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 56; Б. Храбак, *Риболов и рибља пијаца у Београду у 16. и 17. веку*, Годишњак града Београда 7 (1960), 59-66.

⁸⁵⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 16; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 368.

⁸⁵⁶ I. Magdics, *Ráczkevei Oktánytár*, 5.

⁸⁵⁷ М. Спремић, *Десном Ђураћ*, 638.

⁸⁵⁸ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 306-307.

⁸⁵⁹ Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд 1964, 26, 140.

⁸⁶⁰ Н. Шулетић, *Сремски санџак у 16. веку*, (докторска дисертација у рукопису), 47-48, 70-72.

⁸⁶¹ Б. Храбак, *Сировине Подунавља у трговини Дубровчана из Београда 1521-1640*, ГГБГ 32 (1985), 87, 96; D. Vojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 21-22, 35.

У околини Београда се гајила и винова лоза. Још је Константин Филозоф писао о томе да су у Србији деспота Стефана засађени многи виногради, а када је пролазио кроз земљу деспота Ђурђа Бертрадон де ла Брокијер је приметио да ту има нарочито доброг вина.⁸⁶² На поседу Рудишта која су припадала Београду се 1456. године између осталог помињу виногради.⁸⁶³ Касније су становници Београда имали воћњаке и винограде у залеђу према Авали и код Земуна.⁸⁶⁴ И сам београдски бан је имао винограде.⁸⁶⁵ Десио се и један спор између бана и грађана Београда око неких посуда за вино који је стигао чак до краља.⁸⁶⁶ Лоза је нарочито добро успевала и у Срему. Већ смо истакли да је манастир светог Димитрија између осталог поседовао и 6 винограда.⁸⁶⁷ Још од средине 12. века па све до турског времена вино из Срема је важило за најпознатије, најквалитетније и најскупље од свих вина произведених у Угарској. Токајско вино је тек у модерно доба постало добро познато. Вино из Срема је ношено на север Дунавом или караванима. Оно је долазило до Остргона, а одатле је извозено и у Чешку и друге земље.⁸⁶⁸ У 14. и 15. веку распрострањено је било широм Угарске, а слато је било и у Пољску, Моравску и Шлезију. Вино је привлачило бројне трговце из Сегедина, Печуја, Будима и Пеште који су долазили у Срем да га набаве, а неки од њих су и поседовали винограде у Срему. За сремска вина се говорило да су слатка као вина са Крита. Трговина сремским вином је претрпела велику штету после пустошења Срема 1521. године када су уништени виногради и замрла производња. Од тада датира доминација токајског вина и успон вина из источне Словачке, мада је и у каснијем периоду сремско вино било хваљено.⁸⁶⁹ У време турске власти вино је

⁸⁶²Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, Београд 1936, 50; Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод: М. Рајичић, Београд 1950, 131; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, 139-140.

⁸⁶³J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorságon* X, 519-521.

⁸⁶⁴J. Калић, *Београд у средњем веку*, 291, нап. 120.

⁸⁶⁵L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia*, 344.

⁸⁶⁶J. Калић, *Београд у средњем веку*, 291.

⁸⁶⁷Gy. Györffy, *Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави*, 51-52.

⁸⁶⁸M. Szilágyi, *Árpád period communication networks: road systems in western Transdanubia* (doktorska disertacija u rukopisu), 101-102; P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 57.

⁸⁶⁹Потражња за вином довела је до тога да се на релативно малом простору какав је био Срем развило доста тргова чијећи овај део земље прилично урбанизованим, што није карактеристично за остале делове Јужне Угарске. То су били поред Митровице Илок, Черевих, Петроварадин, Сремска Каменица, Сланкамен, Манђелос. (A. Kubinyi, *Weinbau und Weinhandel in den Ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: *Stadt und Wein*, Linz 1996, 75-76, 81-82; K. Szende, *Towns along the way*, 220-221; I. Petrovics, *Foreign ethnic groups*, 11-12; П. Рокаи, *Бродови*, 142) Међу њима се помиње и град Енг као богат град. За њега и Митровицу се каже да су били богатији од Печуја. Град је настрадао од турског пустошења и поново се јавља у изворима тек 1570. године као село средње величине настањено Србима под именом Вагинци. (P. Engel, *The realm of St. Stephen*, 258, 332) Врло је тешко извршити прецизну убикацију с обзиром да то место

увожено у Смедерево, али су и становници Смедерева имали своје винограде.⁸⁷⁰ Забележено је да је тридесет становника Шапца поседовало винограде у укупној површини од 36,5 дунума.⁸⁷¹ Исто тако су становници Смедерева и Голупца имали своје винограде и продавали вино на пијаци, али је оно у ове градове и довожено са других страна.⁸⁷² Производи свих поменутих добара су се сигурно морали налазити на градским пијацама и подмиривати потребе локалног становништва.

О занатској производњи генерално имамо врло мало података, али се тешко може замислити један средњовековни град без занатлија. Човеку су за свакодневни живот и рад били потребни разноврсни предмети које је морао имати. То су почевши од одела и кућног инвентара, преко разних врста алата и оружја, па све до грађевинских објеката биле ствари које је неко морао направити. Део тога се свакако могао увести однекле или бити произведен у домаћинству за сопствене потребе, али су доста тога израђивале специјализоване занатлије.⁸⁷³

О занатству у Митровици се зна врло мало, али је интересно да су неке занатлије из овог града су одлазиле службом у Дубровник. Мартин, поткивач коња из Сремске Митровице је јуна 1392. године примљен у општинску службу на годину дана уз плату од 30 дуката и обезбеђену кућу за становање. Поред овог основног посла, поткивања општинских коња, правио је вршке од копља и бомбарде. У Дубровнику је радио до 1395. године.⁸⁷⁴ Срем је иначе у то време био познат по једном занату који је

данас не постоји, али највероватније се налазило негде између данашњих села Кувеждин и Дивош, јер се и данас један потес села Дивош назива Вађинци. (С. Гавриловић, *Срем од краја 17. до средине 18. века*, Нови Сад 1979, 42; Душан Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Историја насеља и становништва, Београд 1950, 116; М. Јачов, *Срем на прелому два века (17.-18)*, Београд 1990, 36-37) За овај податак се захваљујем колеги др Ненаду Нинковићу. Видети и: Ђ. Харди, *Descriptio Sirmii Ладислава де Киш Серењија као извор за историју Срема у првој половини 18. века*, Споменица историјског архива Срем 3 (2004), 189.

⁸⁷⁰ D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 16.

⁸⁷¹ А. Ханџић, *Шабац и његова околина у 16. вијеку*, 143.

⁸⁷² D. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi*, 17-18, 21, ; Б: Храбак, *Царина и баждарина*, 11, 21.

⁸⁷³ О занатству: К. Јиречек, *Историја Срба II*, 170-172; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, у: Градски живот у Србији и Босни 14-15 вијек, 371-380; Иста, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, у: Градски живот, 353-370; Иста, *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, у: Градски живот, 405-416; С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, у: Работници, војници, духовници, 61-78.

⁸⁷⁴ Било је више случајева да су занатлије из Угарске одлазиле на рад у Дубровник. Највише их је било управо из оружарске струке, али је било и других као што су обућари, кројачи, клесари, кожари, седлари, уздари, бербери, златари и један трубач. Углавном се не говори одакле су тачно, али се за неке каже да су из Митровице, као поменути поткивач, затим из Печуја, Будима, Стоног Београда. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 206-209; Иста, *Dubrovački arhiv kao izvor*, 157; М. Динић, *Један Сремац у Дубровнику крајем 14. века*, ГИД НС 6 (1933), 329).

највероватније био развијен и у самој Митровици. То је био вез од златних и сребрних жица који се обилато користио при изради црквене одеће. Катедрала Светог Николе у Барију имала је као поклон од српског цара митру и столу на којима су представљени ликови Христа, Богородице, Јована Крститеља и других светитеља и који су били украшени разним орнаментима и бисерима. Све је то било израђено на "сремски начин" који је очигледно морао имати неки свој лични печат по коме је био препознатљив. Тешко је одгонетнути одкуда је та вештина била заступљена баш у Срему, али је интересантно и то да су се у Мачви у време краља Драгутина израђивале црквене одежде и сасуде, такође од злата и сребра украшене бисерима.⁸⁷⁵ У Београду се од занатлија помињу кројач Ђурко 1420, кожар Остоја 1423, каменорезац Алгрето 1433, Франко калафат 1434, кројач Стојан и пратомајстор Јован 1442, и дрводеље Михаило и Ђорђе са својим људима 1495. године.⁸⁷⁶ Када је краљ Жигмунд преузео Београд од Ђурђа Бранковића, тражио је од дубровачке владе да у град пошаљу трговце и занатлије. Бан Матко Таловац је посредством Јунија Цријевића 1437. године ангажовао групу занатлија из Дубровника за рад од шест месеци у Београду. То су били Радован Миладиновић, мајстор за прављење црепа и опеке, и његова два помоћника Иван Стипојевић и Добрије Радашиновић, и Припко Радовановић, мајстор за прављење цистерни, његов слуга Вукић. С обзиром да је у Београду била смештена угарска речна флота, било је потребно имати мајсторе за изградњу и оправку бродова. Један Италијан је обављао тај посао, градио је фусте, а плату је примао из дворске благајне.⁸⁷⁷ У Смедереву се од занатлија помињу златари Јакша Зец, за кога смо рекли да је једно време боравио и у Рудиштима, затим Јакша Рајковић и Мароје Марковић. Последња двојица су у споровима понекад бирани за судије што сведочи о њиховом угледу у колонији. Од других занатлија у Смедерев помињу се подстригачи сукна Витко и Радосав, свећар Новак, пекар Никша, ткач Радосав Радоњић, бријач Никола и кројач Радосав Хрунковић који је живео и у Новом Брду и тамо имао

⁸⁷⁵ С. Ђирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 66; В. Томић де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, ЗМСЛУ 2 (1966), 115; Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866, 36-37.

⁸⁷⁶ М. Динић, *Грађа II*, 17-19, 28, 32, 54-55; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 90, 292.

⁸⁷⁷ М. Динић, *Грађа II*, 20-21, 41-43; Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, 292.

кућу и био јемац домаћим људима који су се задуживали код Михаила Лукаревића.⁸⁷⁸ У Ковину се помиње као дужник Михаила Лукаревића месар Богдан Новаковић.⁸⁷⁹

Чак и под претпоставком да изворна грађа није довољно очувана, мали број занатлија и уопштено заната сведочи о томе да занатство у градовима на Сави и Дунаву није скоро уопште било развијено. Потреба да се у Београд доводе специјализоване занатлије из Дубровника као да потврђује изнесено. То је утолико значајно што је занатска производња била заметак индустрије. Србија и Угарска су у средњем веку биле претежно аграрне земље, те им је недостајао овај вид производње чије су производе морале увозити из других земаља.

Градови на Сави и Дунаву настајали су у различитим временима, на различитим теренима и из различитих потреба. Неки од њих баштине античку традицију, неки су настајали спонтано, неки наменски, а за неке ни не знамо ко их је основао. Њихове функције мењале су се у различитим епохама и свој зенит су доживљавали у различито време. Тако су Митровица, Београд и Браничево као наследници античких градова Сирмијума, Сингидунума и Виминацијума имали бурну историју кроз дуг временски период. Њихове примарне функције мењале су се у различитим временима. Тако су као војна утврђења имали веома важну улогу. Што се привреде тиче, Митровица је своју кулминацију достигла крајем 14. и почетком 15. века. Након опадања, њену улогу је преузео Ковин који се интензивно развија све до 1440. када су га Турци похарали и део становништва се преселио на Чепел. После тога његов привредни живот је у опадању. У то време још увек цвета привредни развој у Београду започет у време деспота Стефана, али након опсаде града 1456. и он почиње да слаби. Наменски подигнут град као што је било Смедерево свој привредни зенит је доживело у периоду након обнове Деспотовине па све до њене пропасти. У групу наменски подигнутих градова спада и Шабац који је био првенствено војно утврђење, али његов предходник Заслон је био трговачко место. Стратешки важна утврђења попут Голупца нису отварала велике могућности за развој привреде јер су то била искључиво војна утврђења. Према томе видимо да се трговина у Посавини и Подунављу развијала од почетка 14. до средине 15. века. Након тога је

⁸⁷⁸ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 114; Иста, *Прилог проучавању занатства*, 373-374; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 638; Б. Храбак, *Рудишта*, 101;

⁸⁷⁹ Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима*, 28-29; Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства*, 379; М. Динић, *Из Дубровачког архива 1*, 66.

уследио застој изазван турским продорима, да би се она поново интензивирала од прве половине 16. века када су Турци трајно запосели ове просторе. Ратне прилике ишле су на штету трговачком развоју овог региона.

Дубровачки трговци су имали велику улогу у развоју трговине у Србији, и самим тим и у градовима на Сави и Дунаву. Они су своје послове ширили и у Угарској, али су у Србији имали доминантнију улогу. Било их је у свим важнијим рудницама и трговима. Врло је чест случај да су исте особе или чланови једне породице који су међусобно сарађивали срећу по градовима на Сави и Дунаву и по важнијим рударским и трговачким местима какви су били Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Приштина. На тај начин они су ширили своју пословну мрежу и економски повезивали различите регије. Они су били активни и у Угарској, особито у јужним деловима о којима смо говорили. Северни и западни делови Угарске су били знатно развијенији од јужних и тамошња трговина је била у рукама Италијана, Немаца и угарских трговаца. Дубровчани су у односу на све њих имали мање значајну улогу у трговини у Угарској. О домаћим трговцима имамо свега неколико посредних наговештаја.

Из свега наведеног видимо да је трговина била важан фактор за развој градова. А то да ли ће се неко место развити у економски центар зависило је од два веома важна предуслова. Први је био физички положај града који је одговарао тадашњим потребама и погодовао токовима на првом месту трговачке размене. Таквом положају свој развој је договала Митровица, град који није био ни центар државе ни регије, својим положајем се наметнуо као важан трг на путу ка Угарској где су Дубровчани настојали да развију своју трговину. Кроз цео 14. век она је држала доминантну улогу у трговини на овим просторима, а крај томе је учинио колико ратни вихор, толико и укупне промењене околности, те се у 15. веку Београд истакао као доминантнији центар. Ковин, Земун, Београд и Браничево су имали сличну судбину у епохи када је био жив саобраћај на старом путу *Via militaris*. Тако је Београд исто као Митровица имао повољан географски положај, који је био врло важан у овој ранијој епохи али му он није био довољан да се економски развије у 15. веку када је стари пут био слабо коришћен. Ту је кључну улогу имала чињеница што је деспот Стефан сместио престоницу у овај град. Тада су се испуниле две најважније претпоставке - град је имао повољан географски положај и постао је политички односно државни центар што је резултирало економски

најразвијенијим градом на простору о коме пишемо. Деспот Ђурађ је покушао да исто постигне са Смедеревом и донекле је успео у томе, али се Београд са бољим географским положајем ипак наметнуо као водећи. Смедерево је било само замена за изгубљени Београд, његова градња је била изнуђен потез до кога вероватно не би ни дошло да деспот није морао да врати Београд угарском краљу. Београд је био на бољем географском положају чега су били свесни савременици, како сам деспот Ђурађ, који је покушао да на истом принципу створи нови град, тако и Турци који су одмах по заузећу Београда у њега из Смедерева преместили седиште Смедеревског санџака. Повољан географски положај је био од пресудног значаја за формирање тргова локалног типа какав је био Заслон односно Шабац. Митровица и Ковин су наставили свој живот као локални тргови после давно угасле славе, углавном захваљујући повољном географском положају. У турско доба се цео трговачки потенцијал који се раније делио, иако не равномерно, на неколико градова на Сави и Дунаву током претходног периода, махом слио у Београд. Смедерево је једини град на овом потезу који је наставио свој развој, али је ипак Београд имао примат. Остали градови су сведени на ниво локалних тргова. Поднебље о коме говоримо било је изван главних токова европске трговине, оно је било далека периферија која је посредством дубровачких трговаца донекле прикључена европској трговачкој мрежи. Ипак, на регионалном нивоу је имало важну улогу која ће се задржати и у модерно доба.

Такође, видимо да је град имао важну улогу у економском развоју целе државе, али је у овом случају специфично то што су се градови налазили на граници. У циљу заштите границе морало се водити рачуна о војним утврђењима која су била итекако важна у бројним окршајима, али и о насељавању већег броја становништва уз границу. То се постизало развојем привреде, на првом месту трговине што је и сам краљ Жигмунд настојао да оствари. На тај начин је требало да се створе јака упоришта и обезбеди боља одбрана, да се фактички створи живи бедем који је способан сам себе да брани. Такав систем је функционисао само у време стабилне државе са јаким и енергичним владарем на челу. Слабљењем државног система осипала се и погранична одбрана, а становништво се селило у северније крајеве, одузимајући главни адут за даљу одбрану. То је био систем који је изискивао пуно бриге и одржавања и у сукобу са освајачем са Истока показао се као недовољан.

5. Живот у граду

5.1. Становништво

О становништву у градовима на Сави и Дунаву врло је незахвално говорити из разлога слабо очуване грађе. О густини насељености тог подручја, броју градског становништва и етничком саставу немамо готово никаквих података за период средњег века. Генерално смо врло слабо обавештени о градском становништву уопште у српским земљама поготово када су у питању вредности које треба изразити бројевима. Овај проблем није присутан само на домаћем простору, већ и шире. Фернан Бродел је то представио речима «*Бројке које треба измислити*» јер се ослањањем на вероватне сразмере полази од познатих бројева и долази до вероватних бројки вишег ступња које одређују ред величине, а то је вероватна горња или доња граница.⁸⁸⁰ За градове на Сави и Дунаву немамо никаквих података на основу којих би макар могли да претпоставимо колико је житеља имао поједини град у одређеном периоду. Константин Филозоф каже да је деспот Стефан «густо населио град».⁸⁸¹ С. Ћирковић сматра да становништво Шапца није било малобројно с обзиром да су у оквиру утврђења постојале три целине, спољашње утврђење, унутрашње утврђење и цитадела. То би могло важити и за Београд и Смедерево. Али то су само неодређене опасности које ни на који начин не говоре о евентуалном броју, нити о односу на друге градове у околини. У Смедереву је било доста племства, оног које је у 15. веку већ увелико живело по градовима, и оног које је било везано за деспотов

⁸⁸⁰ F. Brodel, *Materijalna civilizacija, Ekonomija i kapitalizam od 15. do 18. veka, Strukture svakodnevnice, moguće i nemoguće*, Београд 2007, 15, 22-23. Број становника у средњевијековном граду се кретао у распону од неколико хиљада до око 40.000. Фернан Бродел је сматрао да се насеље већ од 2000 становника може сматрати градом. На пример градови Базел, Бамберг, Дарем, Амијен, Бовоаз, Асизи, Карказон су имали до 10.000 становника. Ипр је почетком 15. века бројао око 10.000, а Келн и Нирнберг по 20.000 становника. Вроцлав је у 15. веку имао око 30.000 житеља. У Лондону у 12. веку било око 25.000 становника, а у 15. веку се тај број попео на 40.000. Сличан је случај са Лувеном и Бриселом који су бројали између 25-40.000 душа. Мало је било градова као што је то био Бриж са око 70.000 становника, а становништво од преко 100 хиљада који су достигли Париз, Венеција, Милано, Фиренца је било права реткост све до 17. века. Крајем средњег века Ришар Гаскон сматра да би 2000-2500 била доња разумна граница за број становника једног града. Ипак, у Светом Римском царству у 15. веку има око 3000 места са статусом града, иако многи не прелазе 400 становника. У Шпанији и делу Светог Римског царства постојао је и појам *сеоски градови* који је означавао мале градове нешто веће од варошица са јаком сеоском околином. (F. Brodel, *Materijalna civilizacija, I*, 51, 460-461; L. Mamford, *Grad u istoriji*, 319, 327-328, 334).

⁸⁸¹ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, Београд 1936, 86.

двор. За Смедерево знамо да је у њему у време од првог пада Деспотовине па све до коначне пропасти државе живело укупно око 300 Дубровчана, али не знамо колики проценат становништва су они чинили у граду.⁸⁸² Дубровчана је, како смо видели, било и у другим градовима на Сави и Дунаву, у Митровици, Београду, Ковину, али ни за један од ових градова се не може поуздано установити који је то број, а камоли који проценат будући да су у дубровачким исправама забележени углавном само грађани који су се парничили.

О етничком саставу градског становништва на Сави и Дунаву исто је тако врло тешко говорити, мада постоје неколики подаци који говоре о томе. У време византијско-угарских сукоба у време Манојла Комнина забележено је да су у Београду постојале две струје, једна лојална византијској власти, а друга која је настојала да се град преда угарској страни. То је свакако редак податак о активностима градског становништва у догађајима 12. века.⁸⁸³ У Београду је у време византијске власти било и Угара који су према Кинаму учествовали у обнови града, да ли као ратни заробљеници или локално становништво није сасвим јасно.⁸⁸⁴ Слична ситуација је била и у Земуну. Хонијат бележи да су неки становници Земуна изнутра помагали Ромеје 1165. године, а помињу се и становници Срема који су припадали грчкој цркви те су свечано дочекали цара Манојла 1164. године. Вероватно је то било словенско становништво.⁸⁸⁵ О томе сведоче и археолошки налази керамике и некропола.⁸⁸⁶ Када је основана сремска бискупија 1229. године папа Гргур IX је писао да Словене и Грке настањене у Срему треба преобратити на латински обред. Три године касније 1232, папа је писао да ако се старешине епископија у Београду и Браничеву не покоре Риму збаце и обе бискупије прикључе сремској бискупији.⁸⁸⁷ Из једног папског писма сазнајемо да су у манастиру св. Димитрија у првој половини 14. века, а и раније живели грчки, угарски и словенски монаси.⁸⁸⁸ Како се

⁸⁸² Д. Ковачевић-Којић *Дубровачка насеобина у Смедереву*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.

⁸⁸³ *ВИИИЈ* 4, 53.

⁸⁸⁴ *ВИИИЈ* 4, 65; Ј. Калић, *Београд*, 53-54.

⁸⁸⁵ *ВИИИЈ* 4, 70-71, 136; Ј. Калић, *Земун у 12. веку*, 431-432.

⁸⁸⁶ D. Dimitrijević, *Zabran, Petrović, Surčin. Srednjevekovna nekropola sa crkvom*, *Arheološki pregled* 5 (1963), 142-145.

⁸⁸⁷ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus III*, Zagreb 1905, 303, 305-306; Д. Динић Кнежевић, *Словенски живањ у урбаним насељима средњевековне јужне Угарске*, *ЗМСИ* 37 (1988), 8; М. Динић, *Средњевековни Срем*, 278

⁸⁸⁸ М. Кисић Божић, Д. Васин, *Писмо папе Климента VI бискупу Њитре, старешини грчког манастира Светог Димитрија*, *Споменица Историјског архива Срем* 14 (2014), 136-141.

насеље развијало везано уз манастир, први становници *Villae Sancti Demetrii* су били манастирски служитељи и зависни људи, углавном земљорадничко становништво.⁸⁸⁹ О постојању српског елемента у Београду можемо наслутити у периоду управе краља Драгутина. Тај период који је трајао тридесетак година је могао бити довољан да се у граду насели одређени број Срба, поготово ако имамо у виду да се папа Никола IV жалио на јачање шизматичке цркве у Београду и на њеног поглавара који је настојао да подиже нове цркве и у њих доводи шизматичке свештенике, дакле православне. Сматрамо да није неупутно закључити да тамо где је постојала потреба за свештенством има и пастве.⁸⁹⁰ Исто тако, биограф краља Драгутина, архиепископ Данило, пише да се при дочеку краљице Симониде у Београду окупило мноштво властеле и да је тих дана трајало неисказано весеље.⁸⁹¹ Не можемо рећи додуше колико је властеле живело у граду, а колико га само посетило, али логично би било претпоставити да се доласку српске краљице веселило српско становништво. У повељи изdatoј Стефану Лацковићу за заслуге при освајању Београда наводи се да је при борбама страдало доста шизматика, да су многи побијени а многи заробљени.⁸⁹² У сремској бискупији је била слаба наплата црквене десетине због великог броја шизматика.⁸⁹³ Папа Јован XXII у једном писму из 1322. каже да у Београду не постоји каптол и да нема клера и хришћана, мислећи на католике.⁸⁹⁴ Није немогуће да је у овом периоду дошло до осетнијег осипања становништва уопште. Константин Филозоф бележи да је Београд када га је деспот Стефан преузео био разрушен и запуштен.

Исто тако бисмо могли закључити да је у Ковину средином 15. века живело доста Срба, па можда чак и то да су у том граду били већинско становништво. У великом броју привилегија које су издате граду Ковину наглашава се да су његови становници Срби. То је уочљиво посебно у времену након првог пада Деспотовине када је овај град похаран а његови житељи се разбежали по јужној Угарској. У више наврата се напомиње да су ови изгнаници махом Срби, те је и ново градско језгро које су они основали на острву Чепелу

⁸⁸⁹ С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetrii*, Сремска Митровица, у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица 1969, 62.

⁸⁹⁰ Ј. Калић, *Београд*, 67; А. Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae I*, 366.

⁸⁹¹ Данило други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 105.

⁸⁹² I. Nagy, *Sopron vármegye története. Oklevéltár első kötet 1156-1411*, Sopron 1889, 99.

⁸⁹³ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus VIII*, 437; Д. Динић Кнежевић, *Словенски живаљ*, 9.

⁸⁹⁴ А. Theiner, *Vetera Monumenta Hungariae I*, 484.

понело име Српски Ковин.⁸⁹⁵ Године 1433. су Ковин и Храм наведени као места где јеретици и шизматици бораве у великом броју.⁸⁹⁶ То свакако не значи да су само они живели у граду Ковину на доњем Дунаву и да није било других етничких елемената. Само у овом граду о њима имамо највише помена у изворима.

Веће присуство Срба у Београду карактеристично је за период када је он био престоница српске државе. Београд је у време деспота Стефана Лазаревића према речима његовог биографа густо насељен становништвом *од свију околних земаља*.⁸⁹⁷ Ова реченица као да осликава шароликост етничког елемента у Београду у то доба. Сигурно да је у њему било Мађара који су у граду живели пре предаје града деспоту Стефану, те да су у граду и остали, али је вероватно деспот насељавао град претежно српским становништвом.

Краљ Жигмунд је намеравао да у погранична места на Дунаву насели витезове тевтонског реда. Он је још 1427. године послао свог канцелара Гаспара Шлика у Пруску да их доведе али је тражио да се доведу и трговци, бродоградитељи, чиновници и бродска посада. Један број ритера је кренуо из Пруске, а краљ их је дочекао у Пожуну и отпратио у Северин. Тражио је да се пошаљу и нове групе ритера које су вероватно насељене у Београду.⁸⁹⁸ Интересантни подаци су остали из преписки везаних за делатност папског инквизитора Јакова Маркијског кога су обавештавали 1437. године да већи део Срема насељавају Рашани, и мада неки градови и села важе као хришћански, ипак у већини живе Рашани и Босанци измешани са хришћанима. Каже се и да са друге стране Дунава, у дубини приближно од једне миље живе измешани Рашани, босански јеретици и хришћани.⁸⁹⁹ На деспотским поседима у Угарској је вероватно било доста Срба. Од

⁸⁹⁵ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888, 23-25, 32-34, 36-45; Д. Динић Кнежевић, *Словенски живаљ*, 26-28; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасту Угарског краљевства*, превод: М. Полгар, Београд 1987, 31.

⁸⁹⁶ E. Fermeđžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 usque ad annum 1752, Zagrabiae 1892.*, 139-140; *Кретања према северу*, ИСН II, (С. Ђирковић), 319; Поред Храма и Ковина поменута су и друга места Ковиљ, Кувеждин, Черевећ, Оршава, Себеш и Хацег.

⁸⁹⁷ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, Београд 1936, 86.

⁸⁹⁸ Ј. Калић, *Београд*, 106-107; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 105, 141, 146; Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905, 53-54; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle II*, Bucarest 1915, 252-254).

⁸⁹⁹ E. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 158-164; ИСН II, *Кретања према северу*, (С. Ђирковић), 319; Р. Грујић, *Један папски инквизитор 15. века у Војводини*, ГИДНС 4 (1931), 438-440, Д. Динић Кнежевић, *Словенски живаљ*, 10.

бројних поседа у рукама деспота Ђурђа су на Сави и Дунаву били Купиник, Митровица, Сланкамен и Земун.⁹⁰⁰

Срби су наставили да живе у Београду и у време када је град враћен краљу Жигмунду, али им је од тада, према речима Бертрадона де ла Брокијера, био забрањен приступ Горњем граду.⁹⁰¹ У то доба је деловала и православна митрополија, што опет потврђује присуство православних у граду.⁹⁰² Фрањевац Таљакоцо наводи да становништво Београда чине шизматици, односно православни.⁹⁰³ Могуће је да је доста њих дошло у Београд након пада Деспотовине. Угарска је у то време примала ове пребеге из Србије јер су могли да служе при одбрани земље.⁹⁰⁴ Познати су нам такви примери Цветка и Марка који су побегли из Турске 1502. године и настанили се у Београду.⁹⁰⁵ У Београду је 1504. године живело минимум 35 српских породица, јер је државни службеник предвидео трошкове за њихову плату за ту годину.⁹⁰⁶ То су само они који су вршили граничарску службу у граду. Бесумње их је било више. Из Смедерева су 1507. године побегла три брата Павле, Лазар и Никола Голочеловић који су се такође настанили у Београду и добили посед у околини града.⁹⁰⁷ Приликом опсаде Београда 1521. године забележено је да су становништво доњег града чинили Мези односно Срби и да нису пружили довољан отпор нападачу.⁹⁰⁸ Након пада Београда под турски власт, Срби су изведени из града и одведени у околину Цариграда.⁹⁰⁹

⁹⁰⁰ *Кретања према северу*, (С. Ђирковић), ИСН II 322-324; Д. Динић-Кнежевић, *Словенски живаљ*, 15, 17; Не треба мешати овај деспотски посед са селом Szentdemeter у околини Дебрецина које држао деспот Стефан Лазаревић. Митровица је од 1451. године сигурно у рукама деспота Ђурђа. (С. Ђирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 68, нап 57).

⁹⁰¹ Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод: М. Рајичић, Београд 1950, 133-134.

⁹⁰² Ј. Калић, *Београд*, 306-308.

⁹⁰³ Ј. Калић, *Београд*, 311;

⁹⁰⁴ Године 1498. краљ је забрањивао својим пограничним заповедницима под строгом казном трајне неверности да узнемиравају избеглице из Турске, њихову личност и имовину, *Corpus iuris Hungarici I*, 305 (Ј. Калић, *Београд*, 312, 454); А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, Загреб 1914, 41-45; Н. Лемајић, *Српска елита на прелому епоха*, Сремска Митовица-Источно Сарајево 2006, 61-70

⁹⁰⁵ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 304, 308-309, 315, Н. Лемајић, *Српско становништво Баната и Поморшца у 15. и 16. веку*, Средњевековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси, Сремска Митровица 2013, 11-19.

⁹⁰⁶ L. Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Budapest 1915, Magyarország melléktartományainak oklevéltára. Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum 4, 179

⁹⁰⁷ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 326-327

⁹⁰⁸ М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд 1951, 100-101.

⁹⁰⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1928, 262; С. Новаковић, *Насеља Београђана 1521. године у Цариграду*, Из српске историје, Нови Сад 1966, 227-232.

У Београду, као уосталом и у другим трговачким местима, је било доста Дубровчана, а можда и Млечана и разних других посетилаца за које не знамо колико су се задржавали у овим градовима. Лекар деспота Ђурђа Анђело Маудо и његов слуга су били Италијани.⁹¹⁰ Помиње се Јован из Бара 1432. у Београду,⁹¹¹ а Абрахам из Сирије у Смедереву.⁹¹² У српским градовима генерално је било све више Турака. Њихов елемент је био све заступљенији, мада се то више види из терминологије. Тако су Дубровчани деспотов двор називали портом, а 1449. се помиње пазар у Смедереву.⁹¹³ У једном тестаменту писаном у Смедереву се помињу турски појасеви, у другом су украдене турске капе, у трећем турска роба, у четвртном турски покривачи.⁹¹⁴ Деспотов нотар Никола де Архилупис је имао бокал израђен на турски начин.⁹¹⁵ Деспотов посланик Јуније Градић је у Напуљу добио новац да сашије хаљину коју је носио по турској моди.⁹¹⁶ На двору деспота Ђурђа је био и Турчин Ибрахим који се међу дворанима помиње 1441. године у Дубровнику.⁹¹⁷ Након пада Солуна, а затим и Цариграда, у Смедереву се нашло и нешто Грка. Ту су боравили Димитрије Леонтарис и браћа деспотице Јерине Ђорђе и Тома Кантакузин.⁹¹⁸

У градовима су живели људи свакаког сталежа. Било је ту градске сиротиње, богатих, средњих и ситних трговаца. Било је и властеле. У Смедереву се помиње властела Смедерева.⁹¹⁹ Становништво које је куповало италијанску и дубровачку робу, луксузне тканине, накит, посуђе и друге предмете, било је имућније градско становништво. То нису могли себи приуштити сељани.⁹²⁰ Градско становништво се јасно разликује од сеоског.⁹²¹ Становници града су добијали писмени доказ да у њему станују, како је то био случај са Београдом у време деспота Стефана. Издвајање грађанског слоја, односно градског

⁹¹⁰ К. Митровић, *Католичка парохија у Смедереву (16-17. век)*, БИГ 7 (2016), 29-32.

⁹¹¹ М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958, 26-28.

⁹¹² Д. Ковачевић Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 119.

⁹¹³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, 750.

⁹¹⁴ М. Динић, *Грађа II*, 65; Исто тако се помињу и угарске капе и чакшире, угарске чаше, накит.

⁹¹⁵ Д. Ковачевић Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву*, 112.

⁹¹⁶ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, Прекинут успон, 380.

⁹¹⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 750.

⁹¹⁸ Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 198-201.

⁹¹⁹ В. Макушев, *Историјски споменици II*, 115.

⁹²⁰ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 754-755.

⁹²¹ Ž. Le Goff, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, 364.

патрицијата, ако је и имало приметак у градовима у унутрашњости Балкана, није се развило.⁹²²

Градско становништво, бар оно које се бавило трговином, било је углавном писмено. Један дубровачки трговац који је пословао и у Београду је за зајам добијен у Шарошу написао признаницу својом сопственом руком. Приликом једног случаја у вези са том истом признаницом 1433. године у Београду, три сведока су изјавили да су неписмени.⁹²³ Мада, већина је ипак била писмена. Водили су рачунске књиге, бележнице, потписивали уговоре и тестаментна. Дубровачки тестаменти су, поред тога сто су писани латинским писмом, писани су и ћирилицом. Такви су тестаменти Радовца Прибинића умрлог 1453. у Смедереву, и Јакше Драгојевића умрлог у Београду.⁹²⁴

Важне прекиде у развоју градског становништва поред самих ратова који су били врло чести, чинили су насилна премештања становништва у одређеним ратним сукобима. Познато је да је у време татарске најезде страдао Ковин. Митровица је настрадала 1396. године када је њено становништво пресељено у Брусу.⁹²⁵ Турци су робили митровачко становништво и 1458. године.⁹²⁶ Становништво Ковина је напустило свој град након турске похаре 1440. године.⁹²⁷ Вероватно и у периоду непосредно пре коначног пада Деспотовине.⁹²⁸ Београдско становништво је претрпело две велике опсаде, а при паду града 1521. је пресељено у околину Цариграда.⁹²⁹ Неволје становништву доносиле су и разне болести и помори. Могуће је да је куга владала у Митровици 1348.⁹³⁰ такође куга у Смедереву 1455. године⁹³¹ и у Београду 1456. године.⁹³²

⁹²² Лексикон српског средњег века, Грађани, (С. Ћирковић), 126-127; И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку*, Настава историје у средњој школи 2 (1951), 116-117; С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, Војници, Духовници, 262-264; Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка патрицијата у Византији*, Градска култура на Балкану 15-19. век, Београд 1984, 19-55.

⁹²³ М. Динић, *Грађа II*, 29-32.

⁹²⁴ М. Динић, *Грађа II*, 49-50.

⁹²⁵ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 69; Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд 1927, 113, 119; Ово пресељење помиње и Ханс Шилтбергер. С. Ћирковић, *Civitas Sancti Demetrii*, 67, нап 49.

⁹²⁶ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akadémiai értesítő, Philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye 5-3 (1866), 334-335.

⁹²⁷ I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 21-25.

⁹²⁸ Судија Мартин и заклетни грађанин Варнава се помињу у Доњем Ковину 1455, а затим се помињу и у Горњем касније 1458. године. (I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 34-37).

⁹²⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1928, 262; Ј. Калић, *Београд*, 311; С. Новаковић, *Насеља Београђана 1521. године у Цариграду*, 227-232.

⁹³⁰ Тада је куга владала у Дубровнику, а доста Дубровчана је те године било у Митровици. (Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска*, 15-16).

⁹³¹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 461; Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина*, 115.

Измешаност етничких елемената за пограничне градове је сасвим природна појава. Тако је било и у градовима на Сави и Дунаву. Појава све већег броја српског становништва у овим крајевима је директно везана за османска освајања. Нажалост, због недостатка извора нисмо у могућности да одговоримо на бројна питања која би могла да нас занимају о становништву ових градова. Најпре колико је становника бројао сваки град, те да се прецизније одреди и његова етничка структура у одређеним епохама у односу на друге. Који део становништва су чинили странци, и колико од њих је имало имовину у граду. Колико чланова су имале породице које су ту живеле, и чиме се конкретно бавило локално становништво. Колико је било мушкараца, а колико жена, и деце. Ова и бројна друга демографска питања ће нажалост остати без одговора.⁹³³

5.2. Управа

5.2.1. Војна управа

О градским властима у градовима на Сави и Дунаву такође имамо мало података. За период византијске власти на овом подручју имамо податке да је у Београду управљао стратег. Помињу се стратег Сет 579. године и стратег кога помиње Порфирогенит преко кога су Словени тражили другу земљу за насељавање 630. године. То су били градски војни комаданти.⁹³⁴ У време бугарске власти на овом подручју помиње се само управник Београда Боритакан.⁹³⁵ У Сирмијуму се почетком 11. века помиње као заповедник града Сермон, и након византијског освајања је његову улогу преузео Константин Диоген.⁹³⁶ Седамдесетих година 11. века се у Београду помиње дукс Никота (Никита) као врховни војни старешина у граду, али је могуће да је управљао и широм области. И у време проласка крсташа 1096. године се у Београду помиње дукс Никита као врховна власт и

⁹³² Ј. Калић, *Београд*, 170. Видети и: Ф. и Ц. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, Београд 2004, 203-112.

⁹³³ Тек делимично по методу аналогije могло би се понешто закључити из пописа Осијека из 1469. године (I. Mažurán, *Porezni popis grada Osijeka 1469*, Starine, knjiga 58, 1980, 125 – 166.) и пописа Бачке из 1522. године (Z. Gyöbe, *Именски фонд бачког кметовског становништва 1522. године*, Нови Сад 2014). Видети и Szabó I, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*, Budapest 1954.

⁹³⁴ *ВИИИЈ* 2, 49, нап 151.

⁹³⁵ *ВИИИЈ* 1, 297- 299; Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена*, Гласник СУД 63 (1885), 1-3; К. Лиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник КЈ 1, Београд 1959, 126; Ј. Калић, *Београд*, 31-32.

⁹³⁶ *ВИИИЈ* 3, 136-140; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 50-52.

главни заповедник у Београду. У то време се спомиње и заповедник суседног града Земуна.⁹³⁷ У 12. веку, у време угарско-византијских борби на овом подручју као заповедник Браничева се помиње Куртикије.⁹³⁸

У периоду развијеног и позног средњег века, такође је била наглашена војна функција града што се тиче управе. У угарским градовима је ту функцију вршио кастелан. Имамо више података о кастеланима у Голупцу у 14. веку.⁹³⁹ У српским градовима у средњем веку знамо на основу појединачних случајева да је војну власт у тврђави вршио војвода, а у Голупцу знамо за војводу Јеремију који је држао ову тврђаву.⁹⁴⁰ О постојању градског војводе нема директних података у Београду, али Константин Филозоф каже да се унутрашња кула није хтела отворити све док није дошао деспотов наследник Ђурађ Бранковић, што највероватније значи да је кулом, односно тврђавом управљао њен врховни заповедник који је у одсуству владара имао нека овлашћења. Војвода у Београду се помиње када је један непознати преписивач преписао осам књига по наредби војводе Радослава у Београду.⁹⁴¹ Војвода је било и у Смедереву. Ту је резидирао велики војвода. До 1436 је то био Радосав Михаљевић, а до 1456. Дмитар Крајковић. У Смедереву је војвода био 1452. Вукосав који се следеће године јавља у улози судије. Могуће је да је у Смедереву било више војвода. Деспот Ђурађ је њих најмање осам послао да дочекају Јелену Палеолог. Вероватно су неки, ако не сви, били из Смедерева.⁹⁴²

У Митровици се као кастелан 1458. године помиње Петар Занк, а у време владавине Матије Корвина на његовом месту се помиње капетан.⁹⁴³ На тој функцији се помиње и Андрија Бот де Баина.⁹⁴⁴ Када је краљ Жигмунд преузео Београд након смрти деспота Стефана, град је враћен под јурисдикцију мачванског бана, у којој је имао посебан

⁹³⁷ Ј. Калић, *Београд*, 36-37, 60-61.

⁹³⁸ *ВИИИЈ* 4, 13.

⁹³⁹ I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis III (1333–1339)*, Budapest 1883, 402; I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus andegavensis V (1347–1352)*, Budapest 1887, 97; T. Ortvay, F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430*, Pozsony 1896, 299

⁹⁴⁰ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 119; С. Ћирковић, *Голубац*, 13-14; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006. 253-256; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља 12-18. век, 125-127.

⁹⁴¹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 77.

⁹⁴² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 723; М. Динић, *Власти у доба Деспотовине*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 222; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима деспота Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФБГ 8/2 (1964), 479-524; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 166.

⁹⁴³ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, 334-335.

⁹⁴⁴ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 292-293.

статус. Краљ је лично постављао градског заповедника и њему се лично обраћао без посредства мачванског бана.⁹⁴⁵ Што се тиче саме организације управе у граду, у време владавине краља Жигмунда у Београду је постојао кастелан чији је примарни задатак био да се стара о војним потребама града, да организује одбрану и све пратеће елементе, оружје и муницију.⁹⁴⁶ Да ли је имао неке цивилне функције као у другим градовима у Угарској није довољно јасно.⁹⁴⁷ Постојала је и служба вицекастелана. Први кастелани по преузимању Београда су били Јован Тетеш, затим његов брат Ладислав, а за време управе Јована Тетеша функцију вицекастелана је обављао њихов рођак Georgius de Day.⁹⁴⁸ У исто време постојао је и капетан града. Разлике и ингеренције капетана и кастелана нису до краја јасне, али су оба звања постојала у исто време. У суштини, ингеренције кастелана су биле везане за тврђаву, њену одбрану и снабдевање, а капетан је вршио војну функцију и био заповедник одреда у случају рата. Изгледа да у Београду није прављена нарочита разлика у овим звањима.⁹⁴⁹ Приликом освајања Шапца 1521. године се помиње градски заповедник који је ухваћен и предат султану.⁹⁵⁰ Важна улога у граду је припадала и провизору. Он се помиње у Београду од времена реформи краља Матије Корвина у пограничним градовима.⁹⁵¹ Провизора је постављао краљ, али он није био банов чиновник. Њихове дужности су биле усклађене, а провизор је био одговоран краљу. Провизори су новац добијали од дворске благајне и морали су да пописују расходе и правдају трошкове двору.⁹⁵² Дужност провизора је била да се стара о потребама града. На првом месту, морао је да се постара да се обезбеди градска посада. Он ју је опремао, исплаћивао и обезбеђивао. Требало је да се постара да у граду буде довољно занатлија који су се бавили занатима који су корисни првенствено у рату зарад производње оружја и одржавања

⁹⁴⁵ J. Калић, *Београд*, 270-271.

⁹⁴⁶ E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VIII*, Budapest 1895, 343, 376-377, 397.

⁹⁴⁷ G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis 10/7*, Budae 1843, 624

⁹⁴⁸ E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VIII* 343 354, 374, 372, 377-378, 389-390, 417,

⁹⁴⁹ E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VIII* 399, 417; Петар Сокол се 1449. године помиње и као кастелан и као капетан (E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo IX*, Budapest 1899, 229; J. Калић, *Београд*, 272-273; E. Mályusz, *A magyar rendi állam Hunyadi korában*, Századok 91 (1957), 560-562)

⁹⁵⁰ Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузеле Београд*, Зборник за источњачку књижевну и историску грађу 1, (1956), 44; С. Ћирковић, *Шабаци*, 105-107

⁹⁵¹ *Corpus iuris Hungarici I*, 341, члан 21

⁹⁵² J. Калић, *Београд*, 285; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 329, 337-338:

ратних справа. Требало је обезбедити и материјал за њихов рад. То су били углавном тобције, ковачи, дрводеље и други. Све оно што се није из одређених разлога могло произвести у граду требало је набавити на другом месту. Провизор је био дужан да се постара да градски бедеми буду оправљени и одржавани. Најзад, он је морао да обезбеди довољне количине хране.⁹⁵³ Први провизор нам је познат из 1488. године.⁹⁵⁴ Провизори су некад били толико прилежни у обављању својих дужности да се дешавало да при томе употребе и силу, те су пљачкали и отимали оно што им је потребно, па чак и људство.⁹⁵⁵

Градови на Сави и Дунаву су кроз различите историјске епохе били и центри административних области које су се налазиле у њиховој околини. Тако се у Сирмијуму у 11. веку налазило седиште истоимене теме, или административне области којом је управљао Константин Диоген. У познијем периоду Митровица је била седиште Мачванских банова. Ковин је био седиште Ковинске жупаније. Половином 12. века Чанадска жупанија је територијално подељена на неколико нових жупанија, те се од 12 века помињу у јужним деловима на Дунаву и Ковинска и Крашовска Жупанија, што је највероватније стајало у вези са византијско-угарским сукобима тог доба и потребом да се ојача јужна граница.⁹⁵⁶ Храм је у периоду 1346-1470 био центар Крашовске жупаније. Мада постоји могућност да је он то био и раније, највероватније се у претходном периоду седиште ове жупаније налазило на локалитету Град код данашње Дупљаје које је изгледа страдало током монголске најезде, те је због тога седиште жупаније премештено у Храм.⁹⁵⁷ У Смедереву и Голупцу су била седишта истоимених власти, војно територијалних јединица које су настале највероватније у доба реформи деспота Стефана.⁹⁵⁸ Од друге половине 15. века дешавају се извесне промене у управи Београда. Он је у последње време имао посебан статус с обзиром на његову важност при одбрани од

⁹⁵³ *Corpus iuris Hungarici I*, 335 члан 68; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 337-338;

⁹⁵⁴ T. Gerevich, E. Jakubovics, A. Berzeviczy, *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest 1914, 122; О личностима које су обављале ову функцију у Београду видети: J. Калић, *Београд*, 444 нап. 98

⁹⁵⁵ C. Wagner, *Petri de Varda epistolae*, Posonii-Cracoviae 1776, 120-121

⁹⁵⁶ Gy. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, Szeged 2003, 78; Gy. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1998, 460-470; A Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája I*, Budapest 2011, 161, 165.

⁹⁵⁷ З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната*, 176-177; A Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája I*, 165-166.

⁹⁵⁸ М. Динић, „Власти“ за време Деспотовине, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 220-222.

Турака.⁹⁵⁹ Најкасније 1465. године Београд је издвојен у посебну бановину.⁹⁶⁰ Банове је у Београду постављао краљ углавном на годину дана, мада је једна личност могла да буде дуже присутна у том звању. Положај бана није био наследан ни доживотан. Углавном су у Београду столовала два бана, мада то није увек био случај.⁹⁶¹ На сабору 1518. је донесена одлука да у пограничним градовима увек морају да постоје два бана, од којих један никако не сме да напусти град.⁹⁶² Плату су требали добијати из дворске благајне. Због слабљења централне власти почетком 16. века, било је случајева да су ова правила нарушавана.⁹⁶³ Дужност бана је била да се стара првенствено о војним задацима у граду и околини која му је поверена. На тај положај су се могли бирати само искусни војници, како је прецизирано 1495. године.⁹⁶⁴ Они су чували и бранили град у случају рата, бан је био врховни заповедник одбране, а по потреби је ратовао и ван Београда. Бан је морао да увек држи одређени број коњаника, око 200, а плаћао их је од новца који је за то добијао од краља. Бан је био одговоран и за то да град буде опремљен ратним материјалом и људима који се старају о томе. Банови су организовали и уходе које су слали у Турску да се обавешавају о тамошњим приликама, те су касније извештаје слали краљу. Исто тако они су водили рачуна о Србима који су прелазили на другу страну и прелазили у угарску војну службу.⁹⁶⁵ Банови су столовали и у Шапцу, а били су директно потчињени краљу који их је постављао. Није нам познато време оснивања ове бановине нити њен територијални опсег, а основана је сигурно пре 1491. године.⁹⁶⁶ У овом периоду имамо података да су краљеви људи слати у јужне крајеве да утврде у каквом су стању тврђаве и да предложе мере за организацију одбране.⁹⁶⁷

⁹⁵⁹ Често су банови Мачве били капетани Београда, те се то у њиховој титули и посебно наводило. Banus Machouiensis et capitaneus Nandoralbensis. (E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo IX 586*, J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár X*, Pest 1853, 565, 571; I. Nagy, A. B. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490. I*, Budapest 1875, 78-79.

⁹⁶⁰ М. Динић, *Грађа II*, 81; У једном документу из 1487. године истовремено се јављају бан Мачве и бан Београда. (J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon. Oklevéltár XII*, Pest 1857, 375); Банови Београда се помињу и код недовољно поузданог Сремца и пре 1456. године. Ђурађ Сремац, *Посланица*, 4, 10, 12

⁹⁶¹ О бановима Београда видети: Ј. Калић, *Београд*, 438. нап. 41

⁹⁶² *Corpus iuris Hungarici I*, 341, члан 21

⁹⁶³ Ј. Калић, *Београд*, 277-279

⁹⁶⁴ *Corpus iuris Hungarici I* 289, члан 33

⁹⁶⁵ Ј. Калић, *Београд*, 279-282

⁹⁶⁶ С. Ћирковић, *Шабац*, 104; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 287-288;

⁹⁶⁷ С. Ћирковић, *Шабац*, 104 нап. 61

5.2.2. Цивилна управа

О цивилној управи у граду, односно о његовом унутрашњем уређењу и функционисању имамо податке тек у позном средњем веку, у време када се градови интензивније привредно развијају те се донекле може пратити живот градског насеља. Генерално, у Угарској правило је било да постоји градски судија и веће заклетих грађана који су стајали на челу управе града. У градовима у српској држави је за цивилне послове био задужен кнез. У рударским градовима у Србије постојало је и веће од 12 пургара што је врло слично ситуацији у Угарској где је такође постојало веће. У угарским градовима Митровици⁹⁶⁸ и Ковину⁹⁶⁹ забележено је на више места постојање судије и заклетих грађана. У Београду за време владавине деспота Стефана Лазаревића је такође могуће да је постојало неко слично веће с обзиром да Константин Филозоф помиње 12 апостола иза чега се можда крије управо ово веће.⁹⁷⁰ Логично је претпоставити, као што то сматра и Ј. Калић да је град морао имати и своју управу која се бринула о административним пословима, поготово што Константин Филозоф пише да је сваки становник добијао књигу са печатом као доказ да је житељ Београда. Такав документ је морала издавати званична канцеларија.⁹⁷¹ За Ковин и Београд знамо да су имали одређене привилегије које су уживали њихови грађани који су морали то доказати одређеним документом. Вероватно је постојао орган градске управе који је издавао таква документа.⁹⁷² О цивилној управи у Београду има мало података у периоду након што је после смрти деспота Стефана опет постао угарски град. Бан је имао некаква цивилна овлашћења на која упућује то да није смео да у град пусти злочинца који је убио краљевске порезнике, а ако га нађе у граду да

⁹⁶⁸ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, 331; A. Ipolyi, I. Nagy, D. Véghely, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus VII*, Budapest 1880, 400, 425, 427; E. Mályuzs, *Zigmondkori okléveltár I*, Budapest 1951, 72

⁹⁶⁹ Не знамо колико је трајала дужност оних који су имали ове функције. У Ковину имамо забележена имена судије Петра у годинама 1428, 1436, 1438, 1440, али није сигурно да се ради о истој особи. У Ковину се као судије помињу и Јован, син Бенедикта 1453. године и Мартин 1455. године. Имамо и случај помена два заклета грађанина, то су Ђорђе и Варнава. (I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, 9, 16, 19, 21, 25, 27, 30, 34)

⁹⁷⁰ Пургари су забележени и у два градска насеља без рударства. То су Звоник и Горажде у Босни. С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, војници, духовници, 261-263, 270; А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља 12-18. век, 128-130; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 86

⁹⁷¹ Ј. Калић, *Београд*, 91

⁹⁷² I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, passim; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 86

га ухапси.⁹⁷³ Постојао је судија и веће заклетих грађана. Судије се помињу 1455, 1479, и 1504.⁹⁷⁴ Веће заклетих грађана је такође морало постојати у Београду у ово доба. Судија и заклетих грађани заједно представљају градски суд. У прилог томе иду и чињенице да је у то време постојало веће заклетих грађана и судија у суседном Ковину, и да је једна скупина грађана Београда расправљала о мерама које треба предузети поводом предстојеће турске опасности.⁹⁷⁵ Када грађани нису били задовољни пресудом градског суда, могли су се жалити вишој инстанци. Једна таква институција је забележена у Загребу, *iudices seniores*, али не и у градовима на Сави и Дунаву о којима пишемо. Становници тих градова су се жалили краљу ако су сматрали да су им права повређена. Становници Београда су се краљу жалили на поступке бана.⁹⁷⁶ Грађани Ковина су се у више наврата жалили краљу Угарске због повреде њихових права и привилегија.⁹⁷⁷ И у Митровици је познат један спор где је краљ морао да интервенише.⁹⁷⁸ Краљ је могао да лично решава спорове или да за то овласти одређено лице.

У Смедереву су такође грађани играли одређену улогу. Они су били ти који су 1458. одлучили да за господара Смедерева прихвате Михаила Анђеловића.⁹⁷⁹ За Смедерево нема никаквих података о градској управи, а Сима Ћирковић сматра да аналогија са другим српским градовима не даје довољно поуздану основу да се претпостави да је такво уређење постојало и у Смедереву.⁹⁸⁰ Изгледа да су војводе у Смедереву обављале и неке цивилне функције, као што је суд. Дубровчанин Петар Гојковић је 1453. писао својој општини да га је Радоња Богосалић позвао на „српски суд у Смедереву код војводе Вукосава“. Још један податак сведочи о постојању суда у Смедереву а то је тужба Михоча Луцича из 1454. да га је Новак Наљешковић привео у Смедереву на „српски суд код Ђурђа Големовића, судије господина деспота. Помиње се и

⁹⁷³ Било је случајева бахатог понашања банова које у целокупној кризи која је захватила Угарску није нико могао да спречи у злоупотребама. (Ј. Калић, *Београд*, 283)

⁹⁷⁴ М. Динић, *Грађа II*, 63, 88; L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 314-316; Судије су имали и други градови Сланкамен и Рудишта за време угарске управе. L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 307; М. Динић, *Грађа II*, 65

⁹⁷⁵ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 347

⁹⁷⁶ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 308-309;

⁹⁷⁷ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 9-11, 16-17, 18-21

⁹⁷⁸ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, 333-334

⁹⁷⁹ В. Макушев, *Историјски споменици* 2, 114-115; С. Ћирковић, *Смедерево*, 68; М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 514-524.

⁹⁸⁰ С. Ћирковић, *Смедерево*, 64

„велики судија господина деспота“ 1436. године, који је највероватније столовао у Смедереву.⁹⁸¹ У Заслону се спомиње кнез.⁹⁸²

Смедерево и Београд су функционисали као престонице српске државе, односно као стална седишта владара. У то доба се, по угледу на Византију, двор трајно сместио у урбаном окружењу.⁹⁸³ То је допринело и томе да су ова два град постали седишта државне управе, те су тамо боравили бројни државни чиновници. У Смедереву су то били логотети: 1428. Војихна, 1440. Манојло, 1445. Богдан, 1450-1458. Стефан Ратковић који је био велики логотет. О владаревим приходима и расходима се бринуо протовестијар, то су били: 1428. Богдан, 1435. Никола Родоп, а после обнове деспотовине ова титула је замељена титулом челник ризнички. Ту функцију је између 1445. и 1453. вршио Паскоје Соркочевих. У време деспота Лазара помиње се ризничар Радослав. Челници у деспотовини су вршили функцију управника двора, преузели су улогу ранијег довородржице (*comes palatinus*). Главни је био велики челник. Као такав од 1428. је био Радич, један од највиших достојанственика деспота Стефана и Ђурђа. Године 1445. је то био Михаило Анђелових, а после пада Цариграда Ђурађ Големових. Како се он једном приликом јавља и као судија, те се види да судство није било одвојено од државне управе.⁹⁸⁴

На двору су били и други службеници и личне пратње деспота. Помиње се Радич Богдашић као деспотов главни коњушар и Вукашин Липић и Ђуро Срдић дворани господина деспота. Помиње се и Богдан Злокијевић, деспотов саветник.⁹⁸⁵ У једном писму упућеном из Смедерева, помиње се магистар Јован, нотар деспота Ђурђа.⁹⁸⁶ Једна од градских служби је била писарска. У Београду их је било више. Бан је имао свог писара, а судија свог.⁹⁸⁷ Провизор је такође морао бити писар јер је морао да положи рачун краљу

⁹⁸¹ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 709

⁹⁸² М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958, 63.

⁹⁸³ С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђење до градског насеља*, Работници, војници, духовници, 430-434

⁹⁸⁴ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 722-723; С. Ћирковић, *Смедерево*, 62-63; К. Јиречек, Ј Радонић, *Историја Срба II*, 358-364, *Врховна власт и државна управа*, ИСН II, (М. Благојевић), 121-126; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006, 243-250; Помиње се 1451 и деспотов тајни савет у који су улазили Паскоје Соркочевих, Дамјан Ђурђевић, Алвиз Растић.

⁹⁸⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 723, 730; К. Јиречек, Ј Радонић, *Историја Срба II*, 388.

⁹⁸⁶ L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 165-166

⁹⁸⁷ Ј. Калић, Београд, 284, L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907, 344

о својим расходима.⁹⁸⁸ Градови су имали и своје печате којима су оверавана документа које је издавала градска канцеларија.⁹⁸⁹ О њој и нотаријату нема других података који би сведочили о њиховом раду, осим ових посредних који потврђују њихово постојање.

Начин управе у градовима се мењао кроз епохе, мада једна константа је увек присутна. На основу извора којим располажемо видимо да је у свакој епоси кроз које су ови градови пролазили и смене власти увек био присутан војни елемент који је био оличен у улози војног заповедника града. У периоду развијеног средњег века, у градовима који су били трговачки центри те су имали развијена подграђа у којима је живело цивилно становништво углавном је присутна и цивилна градска управа. То је потврђено за угарске градове на овом подручју, посебно за Митровицу, Ковин и Београд у 15. веку, а у српским градовима она се може само посредно назрети.

5.3. Црква

Средњовековни град се не може замислити без цркве. Она је тада имала изузетно значајну улогу у животу града. Неке од најважнијих догађаја у граду као што су сајмови и панађури су се одржавали испред цркава. Црква је у граду била жариште свакодневног друштвеног живота. Она је у извесном смислу представљала центар окупљања градског становништва. Црква нас се овде тиче само онолико колико је утицала на структуру града и њихов развој. Од најмањег села са својом сеоском црквом до највећег града са својом катедралом, у безбројним црквама, манастирима и светилиштима Црква је била видљиво присутна у свакој друштвеној заједници. Врхови њених торњева су били прво што је путник који се приближава граду угледао на хоризонту.⁹⁹⁰

Градови на Сави и Дунаву Сирмијум и Сингидунум су имали дугу хришћанску традицију коју је досезала до античких времена. Посебно се у изворима наводи страдање

⁹⁸⁸ Ј. Калић, *Београд*, 287 нап. 98

⁹⁸⁹ М. Динић, *Грађа II*, 88; Становници Београда у време деспота Стефана су морали имати „књигу са печатом“ као доказ да су становници града. Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 86; Према једном опису на печату Митровице из 1388. године који је сачуван на једној повељи је представљен Свети Димитрије као римски војник са копљем у десној руци и штитом у левој. (*Стари печат града Митровице у Срему*, Бранково коло 1/3 (1895), 96); О градској управи након пада српских земаља под турску власт видети: Д. Бојанић-Лукач, С. Ђорђевић, *Развој локалне градске управе на Балкану од 15. до 19. века*, Градска култура на Балкану 15-19. век, Београд 1984, 59-81.

⁹⁹⁰ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 282; Д. Бојовић, *Богослужење у средњовековном граду*, БИГ 3 (2012), 127-135; Ф. и Ц. Цајс, *Живот у средњовековном граду*, Београд 2004, 123-137.

Сирмијских мученика у време цара Диоклецијана, што ће послужити стварању култа епископа Св. Иринеја Сирмијског (погубљен 6. априла 304). Мартиролошки култ Иринеја и његовог ђакона Димитрија окосница су култа током 4. и 5. века, о чему сведоче и остаци црква нађени у рушевинама старог Сирмијума. Тек касније култ ђакона Димитрија бива потиснут и црквено преобликован у култ Св. мученика Димитрија Солунског.⁹⁹¹ Досељавањем Словена на Балканско полуострво срушен је византијски управни и војни систем на том поднебљу, а нема сумње да је исто тако било и са црквеном организацијом.⁹⁹² Цар Лав III је 732. године цео Илирик потчинио цариградској цркви, и изузео га испод власти папа, што Рим није никад прихватио. Франачко освајање Срема је довело ову област под канонску ингеренцију аквилејског патријарха.⁹⁹³ Бугарски кнез Борис је на сабору у Цариграду 869/870. издејствовао извесну црквену аутономију и висок ранг архиепископа те је тако Бугарска остала под утицајем Цариграда. Са друге стране основана је Панонска архиепископија 869/ 870, са правом проповедања на словенском. По неким мишљењима је средиште нове Методијеве бискупије био Сирмијум. Многобројни проблеми у односима кнеза Бориса и Цариграда, које су узроковале потешкоће и самом Методију, компликује формална одлука цара да се власт над Бугарском црквом поново врати папи, што у пракси није поштовано.⁹⁹⁴ Тако да се помињу и прве епископије, епископ Сергије у Београду 878, Агатон Моравски епископ Браничевски 879. године. Папа је 878. године тражио да се смени београдски епископ Сергије који је био Словен, зато што је неканонски изабран чином који је обавио Георгије који се лажно представљао за епископа, он је вероватно био великодостојник византијске цркве. Истом склопу питања припада и писмо папе Јована VIII српском кнезу Мутимиру којим га је позивао да свештенство његове области подреди Панонској дијецези, дакле јурисдикцији Римске цркве.⁹⁹⁵ Од 1018/1019. године у Браничеву, Београду и Сирмијуму су се налазила седишта истоимених епископија које су потпадале под јурисдикцију Охридске

⁹⁹¹ Ђ. Бубало, К. Митровић, Р. Радић, *Јурисдикција католичке цркве у Срему*, Београд 2010, 18-20; Н. Лемајић, *Сирмијум и ћирилометодијанско наслеђе*, *Истраживања* 24 (2014), 411-415

⁹⁹² Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама – рани средњи век*, 24-31.

⁹⁹³ Ђ. Бубало, К. Митровић, Р. Радић, *Јурисдикција католичке цркве у Срему*, 30.

⁹⁹⁴ Б. Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку*, 91-108; Б. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, 49-50.

⁹⁹⁵ Ј. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Европа и Срби – средњи век, Београд 2006, 116-117; Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама – рани средњи век*, 52-54; Ј. Калић, *Београд*, 30-31; Н. Лемајић, *Сирмијум и ћирилометодијанско наслеђе*, 415-417

архиепископије. Северне области на граници са угарском су били у жижи интересовања балканске политике царства. У складу са тим при црквеној организацији у време Василија II, београдској епископије је било обезбеђено значајно место. Њој је одређен максималан број свештеника, односно 40. Сремској и Браничевској је додељено по 15.⁹⁹⁶ Почетком 12. века београдски епископ је био уважена личност, будући да у једном писму Теофилакт Охридски наводи да су епископске столице достојни само они који су се у престоници истакли образовањем, говорништвом и учитељевањем, а у такве је убројао и београдског епископа.⁹⁹⁷

Након првог слома Византије, на овим просторима је ојачао утицај католичке цркве. Године 1229. је основана сремска бискупија која је била подређена надбискупији у Калочи.⁹⁹⁸ Године 1232. Папа Гргур IX је захтевао да се београдски и браничевски епископи потчине римској цркви или ће у супротном изгубити своје дијецезе.⁹⁹⁹

За време владавине краља Драгутина у овим областима, у Београду је столовао православни епископ. У једном писму папа Никола IV пише да у Београду постоји епископска црква чији је поглавар шизматик.¹⁰⁰⁰ Данило II помиње саборну цркву у Београду.¹⁰⁰¹ Највероватније у време Драгутинове власти су Мачванска и Браничевска епископија дошле под јурисдикцију Српске архиепископије.¹⁰⁰² Епископ Мачвански Јован

⁹⁹⁶ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку 11. века*, Глас СКА 76(1908), 36-46; *Тријумф Византије почетком 11. века*, ИСН I, (Љ. Максимовић), 175-179; Приликом организације католичке цркве у време краља Стефана I, област Срема је на црквеном плану била део Печујске бискупије. После византијског освајања 1018. године на простору источног Срема формиран је архиђаконат са центром у Сирмијуму који је био подређен архиепископу у Калочи. Када су Мађари освојили Срем 1071/1072 грчки епископат које ту раније имао седиште није био укинут, већ је премештен у Бач који је постао средиште грчких црквених општина у Угарској. (Б. Стојковски, *Црквена историја Срема*, 114-125).

⁹⁹⁷ Ј. Калић, *Београд у 12. веку*, Европа и Срби – средњи век, 75-76; ВИНЈ 3, 353.

⁹⁹⁸ М. Динић, *Средњовековни Срем*, 278; С. Ћирковић, *Католичке парохije у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, 240-240.

⁹⁹⁹ А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Roma 1859 102-104.

¹⁰⁰⁰ *Vetera monumenta historica Hungariam*, 399.

¹⁰⁰¹ Данило други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 105; У ово време још није постојало митрополијско уређење у српској цркви. Могуће је да је она као почасна титула додељена због угледа места у коме се налазило епископско седиште. (Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902, 354, 357-358; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 49-50).

¹⁰⁰² Према неким мишљењима Мачванска епископија је у ово време називала и Београдском, а постојала су и мишљења да су у питању две епископије. Када је у Београду обновљено столно место почетком 15. века назива се Београдска митрополија. (М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 37, 51); М. Пурковић је сматрао да се седиште Мачванске епископије налазило у Дебрецу и изразио сумњу да је Београд у време краља Драгутина био епископско седиште. (М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Скопље 1937, 34, 46;

и епископ Браничевски Мојсије су пописани на повељи манастиру Бањској.¹⁰⁰³ Након што је краљ Милутин изгубио Београд православна београдска епископија се угасила и у њему до почетка 15 века нису столовали српски архијереји.¹⁰⁰⁴

У 14. веку крајеви уз Саву и Дунав, Мачва Београд и Голубац су потпадали под јурисдикцију которског Бискупа. Папа Климент VI је у сличним писмима која је послао угарском краљу Лајошу, цару Душану и босанском бану штитио права которског бискупа да прикупља десетину на овом подручју. Њему припадају Мачва, Голубац и Београд и тврђаве и села и сва друга места испод Саве и Дунава насупрот Рашке.¹⁰⁰⁵ У време владавине српских деспота которски бискуп је поново почео да тражи да му се омогући вршење јурисдикције у Србији. То је и остварено Смедеревским уговором 14. августа 1435. године. Которски бискуп Контарено је исте године одредио свог викара у Србији. Ипак, которска бискупија је своја права тешко остваривала у Србији где су већину католичког становништва чинили Дубровчани. Након пада Србије, католичке парохије су доспеле под јурисдикцију барског надбискупа.¹⁰⁰⁶

У време деспота Стефана Лазаревића, у периоду када је био престоница државе, у Београду је столовао београдски митрополит, тада је то био митрополит Исидор.¹⁰⁰⁷ Постојало је више православних цркава. Једна од њих је била црква Успенија пречисте Богородице као седиште Митрополије која је највероватније постојала од времена краља Драгутина, те је обновљена у деспотово време. У деспотово време саидана је црква Света Три јерарха која је била намењена за гробницу српских митрополита, друга је била црква светог Николе уз коју се налазила болница и прихватилиште за странце, као и црква Свете Петке, у њој се чувало светитељкино тело које су Срби понели са собом када су морали да напусте Београд. Вероватно се и у оквиру деспотовог двора налазила и мања

¹⁰⁰³ Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890), 10; Крајем 14. века први пут се помиње браничевски митрополит. (В. Мошин, *Ђирилски рукописи југославенске академије 1*, Загреб 1955, 60; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 74.

¹⁰⁰⁴ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 51.

¹⁰⁰⁵ И. Божић, *О јурисдикцији Которске дијецезе*, 12-13; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, 252-253; Т. Smičiklas, *Codex diplomaticus XI*, 264-266; А. Theiner, *Monumenta Slavorum I*, 216.

¹⁰⁰⁶ И. Божић, *О јурисдикцији Которске дијецезе у средњовековној Србији*, 14-16.

¹⁰⁰⁷ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1*, 231; N. Jorga, *Notes et extraits* 2, 152, 154, 160; После митрополита Исидора, први по имену познати београдски митрополит је Георгије који је пратио деспота Ђурђа у изгнанству после првог пада Деспотовине. М. Динић, *Поклад београдског митрополита Георгија из 15. века*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области Скопље(1936), 27-34; До краја 15. века помињу се митрополит Јоаникије 1479. и Филотеј 1481. године (Ј. Калић, *Београд*, 310).

капела.¹⁰⁰⁸ У време деспота Стефана поред православне у Београду је функционисала и католичка епископија, чије је седиште било у граду. Позната су нам имена двојице њених поглавара фрањеваца Гргура и након њега Матије. У граду је постојала епископска црква која је датирала из ранијег периода, а Брокијер помиње и цркву дубровачких трговаца која се налазила ван градских зидина.¹⁰⁰⁹ Када су једном угарски свештеници донели неке иконе, најпре су их морали показати деспоту који их је означио па су тек онда раздвојене црквама.¹⁰¹⁰ После повратка града под окриље угарске државе католичка епископија је поново ојачала. Као њен поглавар се 1429. године опет помиње један фрањевац, овога пута Бласиус Јоанис, уместо преминулог епископа Николе. У граду је постојао и фрањевачки манастир,¹⁰¹¹ а повећао се и број католичких цркава. У горњем граду је постојала једна црква где су новембра 1456. мису слушали угарски краљ и гроф Цељски.¹⁰¹² Постојала је и црква свете Марије.¹⁰¹³ У угарско време наставила је са радом српска православна митрополија, али је била у тешком стању и њен поглавар, митрополит Теофан је молио московског кнеза за помоћ.¹⁰¹⁴ Кантакузина Бранковић је око 1447. године даровала богато украшену митру београдском митрополиту.¹⁰¹⁵ И даље је наставила са радом црква Успенија пречисте Богородице као митополијска црква, а црква свете Петке је и даље била православна. Није познато да ли су неке, и колико њих претворене у католичке цркве. У Горњем граду највероватније није било православне цркве будући да је Србима прилаз овом делу утврђења био забрањен.¹⁰¹⁶ Вероватно се једна православна црква налазила ван градских зидина, будући да у писму из јуна 1456. године Михаило Силађи каже да су је Турци опљачкали. Он је том приликом тражио од

¹⁰⁰⁸ Константин Филозоф, *Живот деспота Стафана Лазаревића*, 85-86; Ј. Калић, *Београд*, 91-92; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне Митрополије у Београду*, Београд 2004, 12-14; Митрополијска црква је богато обдарена поседима међу којима се налазио и рудник Рудишта надомак Београда. Године 1453. су калуђери наводно добровољно препустили овај рудник Јовану Хуњадију у замену за неке друге поседе. (Ј. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorságon* X, Pest 1853, 413- 414).

¹⁰⁰⁹ Ј. Калић, *Београд*, 93; Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 131.

¹⁰¹⁰ К. Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 88; Д. Медаковић, *Једно занимљиво место у биографији деспота Стефана Лазаревића*, Зборник МС 13-14 (1956), 302.

¹⁰¹¹ Турци су са звоника фрањевачког манастира који се налазио у Доњем граду, бомбардовали Горњи град. М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, 96, 112.

¹⁰¹² Ј. Калић, *Београд*, 307.

¹⁰¹³ Дубровчанин Јаков Бенвенутић је тестаментом даривао ову цркву. М. Динић, *Грађа II*, 54

¹⁰¹⁴ С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између Српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик СКА 39 (1903), 16-17; Тадашњи московски кнез Василиј Иванович је био муж Јелене, унучке Стефана Јакшића по ћерки Ани. (А. Ивић, *Историја Срба*, 53).

¹⁰¹⁵ Јб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 91.

¹⁰¹⁶ Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 133-135.

Капистрана да се заложи за изградњу нове цркве, вероватно зарад придобијања српског становништва због предстојеће опасности.¹⁰¹⁷ Последњи београдски митрополит средњовековног разобља за кога се зна је био Максим, односно Ђорђе Бранковић, он је у том звању поменут 1513. године.¹⁰¹⁸

Седиште браничевске митрополије се налазило у цркви светог Николе у Браничеву.¹⁰¹⁹ Последњи митрополит који је ту имао седиште је Венијамин поменут 1416. године.¹⁰²⁰ Вероватно је већ баничевски митрополит Саватије чији помен имамо из 1434. године боравио у Смедереву. По свој прилици је седиште браничевске митрополије премештено у Смедерево, нову престоницу.¹⁰²¹ У њему је столовао и митрополит Атанасије. Он се додуше 1441. не помиње као смедеревски митрополит¹⁰²², али се већ 1451. и 1453. на тај начин ословљава.¹⁰²³

Једна црква у Смедереву се налазила у источном делу Великог града и грађена је у исте време када је зидан Мали град, тако да се првобитно налазила изван утврђења, али када је и смедеревска варош опасана зидинама, обухваћена је и ова црква. Она је најпре служила за потребе двора, а у време првог пада Смедерева је била једина црква у граду. Тада је претворена у цамију. После обнове Деспотовине опет је постала хришћанска богомоља. У том периоду саграђена је и црква Благовештења, којој је непозната локација, али се највероватније налазила у оквиру утврђења. Она је после коначног пада Деспотовине срушена, а њени остаци су искоришћени за доградњу фортификација. Изван градских зидина, данас на старом гробљу у Смедереву, постојао је манастир Успења Богородице.¹⁰²⁴ У Смедереву су се од 1453. године чувале мошти Светог Луке које је

¹⁰¹⁷ Ј. Калић, *Београд*, 308-309; Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970; М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник радова Народног музеја 9-10 (1979), 497-512.

¹⁰¹⁸ Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, 40.

¹⁰¹⁹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 187-188.

¹⁰²⁰ Јб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, 70; У 14 веку се помињу два браничевска архијереја, један је епископ Јосиф, а други митрополит Михаило. Могуће је да је Михаило добио ту титулу након проглашења патријаршије 1346. године. (М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 153-154).

¹⁰²¹ К. Јиречек, Ј. Радонић, *Историја Срба II*, 395; С. Ћирковић, *Смедерево*, 65; Поред митрополита у Смедереву се налазио и његов викарни епископ који се такође назива смедеревски. По имену је познат само један из 1466, то је епископ Јаков.; Р. Ћук, *Повеља царице Марје манастирима Хиландару и светом Павлу*, ИЧ 24 (1977), 114; М. Јанковић, *Епископије и митрополије*, 154-155

¹⁰²² Јб. Стојановић, *Старе српске повеље и писма 1/2*, 21

¹⁰²³ I. Ruvargac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868), 185 nap 1; И. Павловић, *О светом Луци и преношењу његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882), 94.

¹⁰²⁴ М. Поповић, *Ка проблему средњовековних цркви Смедеревског града*, Старица 50 (2000), 201-217.

деспот Ђурађ купио те су оне уз свечану процесију донесене у престоницу у нади да ће заштитити град. Мошти су на крају похрањене у митрополијску цркву али су се сувише кратко налазиле у граду да би се у њему оформио култ те да ходочасници похрле у Смедерево.¹⁰²⁵

Ковин је у црквеном погледу потпадао под јурисдикцију Чанадске бискупије, али је у њему постојао истоимени архиђаконат. Парохија у Храму је припадала суседном Крашовском архиђаконату.¹⁰²⁶ У периоду 1366-1368. године је у Ковину и Храму су основани фрањевачки манастири који су припадали ковинској кустодији.¹⁰²⁷ Они се последњи пут помињу у папиној потврди фрањевачких привилегија 1433. године.¹⁰²⁸ Ковински манастир је највероватније пострадао током турских напада 1439. године. У Ковину је у 15. веку постојала и црква посвећена Блаженој девици Марији.¹⁰²⁹ Вероватно је постојала и православна црква с обзиром на велики број Срба у Ковину.

У Митровици се током рата Угарске и Византије 1071. године помиње црква светог Димитрија. Тада су краљ Соломон и херцег Геза током једног похода опљачкали Ниш и одатле узели руку светог Прокопија и однели је у Сирмијум у цркву Светог Димитрија.¹⁰³⁰ Што се тиче самог манастира Светог Димитрија на Сави, за његову историју су од огромног значаја две скоро истоветне буле папе Хонорија III од 25. октобра 1216. и 29. јануара 1219. године којима је папа овај манастир са свим његовим поседима даровао Лаври светог Теодосија у Јерусалиму.¹⁰³¹ Према мишљењу Ђерфија оне у основи пописа добара манастира светог Димитрија на Сави садрже извод из повеље којом је краљ Бела III

С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења у Смедереву*, Зборник Народног музеја 9-10 (1979), 403-418; К. Чешљар, *Проблем конзервације живописа старе цркве у Смедереву*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе 9 (1970), 173-177; М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе 16 (1984), 249-257;

¹⁰²⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 385-388; I. Ruvarc, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868), 178-187; И Павловић, *О светом Луци и преношењу његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882), 70-100.

¹⁰²⁶ Период владавине краља Ладислава I и Коломана је време даље изградње црквене организације. У време владавине краља Коломана настају први архиђаконати на тлу Угарске. Ковински архиђаконат је променио име у Торонталски у првој половини 14. века када је образована Торонталска жупанија. (Z. Čemere, *Srednjevekovni manastiri Banata i Pomorišja*, Kikinda 2008, 34-35; G. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Nemzet és emlékezet, Budapest 1998, 459-460.

¹⁰²⁷ У том периоду су такође основани фрањевачки манастири у Оршави, Чери, Карансебешу, Турну Северину и Ермењешу. (Z. Čemere, *Srednjevekovni manastiri Banata i Pomorišja*, 91-92; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II* 14, 95, 115.

¹⁰²⁸ E. Fermežin, *Acta Bosnae* 139-143.

¹⁰²⁹ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 1

¹⁰³⁰ *ВИИИЈ* 4, 74-75.

¹⁰³¹ A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Roma 1859, 9-11

између 1193-1196 побројао ове поседе и заједно са њима цео манастир приложио Лаври у Јерусалиму. Брижљиво анализом извора је установио да је манастир ове поседе добио највероватније у периоду 1111-1128. године.¹⁰³² Када краљ Бела III издаје повељу, у њој се помиње да су манастир даривали галички кнежеви са 13 кантара воска годишње. Први пут је манастир овај приход добио највероватније у периоду 1113-1125. године, а могуће је да је у том периоду и угарски краљ даривао манастир. То су били Коломан и Стефан II.¹⁰³³

Повеља Беле III најпре набраја поседе које је манастир добио на основу неке раније привилегије, а затим набраја и поседе које је добио у новије доба. Према попису манастирских добара и поређењем са другим манастирима, Ђерфи је констатовао да је манастир Светог Димитрија на Сави спадао међу богатије манастире тог времена у Угарској.¹⁰³⁴

Права Лавре светог Теодосија у Јерусалиму су због удаљености и околности да је њено седиште било у рукама мухамеданаца била тешко остварива, а игуман манастира Светог Димитрија је настојао да поново задобије независност манастира те је од папе успео да добије заштитно писмо 1215. године. Стога су следеће године изасланици Лавре тражили и добили од папе Хонорија III потврду својих права потврђеним поменутих булама из 1216. и 1218. Међутим, игуман манастира је и даље настојао да се даривање манастира не оствари, те је тражио новог заштитника манастира који је довољно моћан да заштити манастирска добра. У 13. веку, а пре 1228. године је издата лажна привилегија у којој је писало да је палатин Радо 1057. године пренео патронат над манастиром на печујског епископа Мауруса. У повељи је стајало и да се манастир налазио у дијецези печујског епископа, што није било тачно јер је припадао надбискупији у Калочи.¹⁰³⁵ Надбискуп Калоче који је на то гледао као на повређивање својих права је отпутовао у Рим и 1229. године издејствовао од папе оснивање сремске бискупије која је била под јурисдикцијом Калоче. Њено седиште се налазило у данашњем Баноштору, а 1247 је након најезде Монгола премештено у Свети Иринеј.¹⁰³⁶

¹⁰³² Gy. Györffy, *Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, Споменница историјског архива Срем 1 (2002), 25-34, 45.

¹⁰³³ Ђ. Харди, *Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Споменница Историјског архива Срем 1 (2002), 65-75; Gy. Györffy, *Pregled dobara*, 46-51.

¹⁰³⁴ Gy. Györffy, *Pregled dobara*, 34-42, 52-54.

¹⁰³⁵ Gy. Györffy, *Pregled dobara*, 54-62.

¹⁰³⁶ М. Динић, *Средњовековни Срем*, 278; Ђ. Бубало, К. Митровић, Р. Радић, *Јурисдикција католичке цркве у Срему*, 54-57. Б. Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку*, 133-146.

После најезде Монгола манастир, са свим црквама које су преживеле ову катастрофу, је дошао у посед католичке цркве. Међутим, касније је враћен грчкој цркви. У то време се нашао међу поседима које је Краљ Бела IV 1264. године поклатио својој кћери Ани, удовици галицијског кнеза Ростислава Михаиловича и њеним синовима који су били православне вере.¹⁰³⁷ Ипак, манастир је сиромашео, а удаљеност од центра у Цариграду је временом учинила да је патријарх пропустио да именује новог игумана на место преминулог. Тако га је папа Климент VI доделио бенедиктинцима 1344. године.¹⁰³⁸ У ово доба у 14. веку у граду су пред манастира постојале још две цркве. Једна је црква свете Марије која је можда била главна црква трговачког насеља, а друга је црква Светог Николе.¹⁰³⁹

Цркве и манастири који су поседовали реликвије светаца постајали су циљ ходочашћа. То је привлачило људе у градове ништа мање него могућност рентабилне трговине.¹⁰⁴⁰

5.4. Грађевине

Материјални остаци који сведоче о градском животу, начину живота, кућама јавним зградама и објектима су врло слабо очувани што умногоме отежава реконструкцију морфологије градова. Вечито се рушило, да ли због ратног вихора или због тога што је старо постало беспотребно те да би се сазидало ново. Или је једноставно зуб времена учинио своје. Тврђава са градским зидинама је за градско насеље представљала највећу и веома значајну грађевину. Ова два појма се донекле могу и изједначити, али могао је да постоји и град без тврђаве, а исто тако и тврђава без градског језгра. Тргови су били

¹⁰³⁷ А. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam*, 273.

¹⁰³⁸ М. Кисић Божић, Д. Васин, *Писмо папе Климента б. бискупу Њитре, стареџини грчког манастира Светог Димитрија*, Споменица Историјског архива Срем 14 (2014), 136-141.

¹⁰³⁹ С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 63, нап. 24.

¹⁰⁴⁰ На пример кости св. Томе Бекета у Кантерберију, крв светог Јануарија у Напуљу. L. Mamford, *Grad u istoriji*, 284; У Смедереву су се налазили мошти св. Луке, у Београду икона Богородице и у Митровици рука св. Прокопија.

типови градова који су по правилу били отвореног типа, мада са константним надоласком опасности и овај тип градова је бивао фортификован. Постојале су и тврђаве типа Голупца, које су биле искључиво војне постаје и уз које се није развило цивилно насеље.

Помоћу зида мали град, који је некада био немоћан чак и пред малом војном силом, могао је да постане право утврђење. Људи су се радо окупљали на таквом једном острву мира и сигурности, а што је број становника био већи, расла је и способност одбране и сигурност унутар зидина. Рад на зиду, његовом поправљању и грађењу је био мала цена за сигурност коју је пружао, мирно трговање и рад. Тада се јављају и остали атрибути урбаног живота, а град постаје магнет. Највећа економска повластица, право одржавања редовног сајма једном недељно на коме су се окупљали трговци и произвођачи је зависила од физичке сигурности и правне постојаности. Тако је један нови сталеж, сталеж трговаца стекао заштиту од крађе и произвољних намета. Они су почели да се трајно насељавају у граду, обично у предграђима у које полако почиње да се сели „центар града“. Ако је у почетку центар града био у манастиру или замку, после 11. века главне делатности друштвене заједнице су почеле да се померају ка тржници, а прихватање трговаца и занатлија као слободних грађана је на многим местима обележено продужењем зида око њихових предграђа.¹⁰⁴¹

Градови на Сави и Дунаву били су утврђени на различите начине. На овом простору у релативној целости су од свих тврђава остале очуване једино смедеревска и голубачка тврђава. Београдска је веома изменила свој лик након борби и реконструкција крајем 17. почетком 18. века, тако да је од ње остало врло мало средњовековног. Митровачка и ковинска су у потпуности уништене те не можемо ни наслутити како су изгледале. Слично је са Земуном, Браничевом и Храмом од којих су остали само фрагменти. Шабачко дрвено утврђење је описано у изворима, а остаци позније турске тврђаве отварају могућност да се наслуте њен изглед. Не постоје подаци о унутрашњој просторној организацији градова, о положајима и називима тргова и улица, пијаца, о изгледима и распореду кућа, продавница и радионица о јавним зградама и свему осталоме што се морало налазити у једном средњовековном граду.

¹⁰⁴¹ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 267-268

Најимпозантније и највеће утврђење од свих градова на овом простору имао је Београд од времена деспота Стефана. До тада је београдска тврђава имала неколико фаза развоја почевши од римског каструма који се налазио на платоу Горњег града и делу парка Калемегдан. То је било трапезасто утврђење са кулама и брањеном површином од око 20 хектара. Откривене су само две капије, северна и јужна. По својим димензијама Сингидунум није спадао у ред већих легијских логора. Био је мањи је од низа каструма на лимесу дуж Рајне, од Мајнца, Бона, Нојса, Виндониса.¹⁰⁴² Утврђење је обновљено у време цара Јустинијана, те је том приликом његова површина највероватније смањена на трећину ради лакше одбране са мањим бројем војника, а налазило се на нешто већој површини него што је био каснији Горњи град.¹⁰⁴³ Исто то утврђење користила је Византија током 11. и прве половине 12. века, а у то време су савременици сматрали да је Београд слабо утврђен.¹⁰⁴⁴ Нови византијски кастел изграђен је у време цара Манојла Комнина, највероватније у периоду 1151-1165/7.¹⁰⁴⁵ Он се налазио у западном углу будућег Горњег града, где ће се касније налазити Унутрашње утврђење. Имао је неправилну издужену полигоналну основу, а омеђавала су га три зида са кулама и капијом која је излазила према дунавској падини, где није могла да буде изложена непосредном правцу напада, а било је омогућено лакше комуницирање са насељем у подножју града. Цео кастел је био површине око пола хектара.¹⁰⁴⁶ Појава новог каструма вероватно је

¹⁰⁴² М. Гарашанин, *Антички Сингидунум*, Историја Београда 1, Београд 1974, 51-71; М. Поповић, *Антички Singidunum – dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja*, Singidunum I, Београд 1997, 1-20; М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 1*, ГГБГ 38 (1991), 35-48; Д. Бојовић, *Резултати археолошких истраживања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму*, Старинар 26 (1975), 71-83; Д. Бојовић, *Римски војни логор у Сингидунуму*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Београд 1988, 111-114; М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд, 1988, 33-41; Према неким мишљењима површина идеалног града није требала да пређе 800 метара у дужину и 500 метара у ширину, јер би веће димензије довеле у опасност одбрану града. Торино и Аоста се уклапају у ту рачуницу, а Базел је имао површину 4,8 хектара, Стразбур и Орлеан око 20 хектара, Лондон око 130 хектара, Аутун око 200 хектара, Ним око 265 хектара. L. Mamford, *Grad u istoriji*, 221.

¹⁰⁴³ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 42-47; После обимних радова на фортификационом систему у време цара Јустинијана, у наредном периоду све до краја 10. века врло ретко се граде нова утврђења. Половином 11. и у 12. веку, више се не подижу већа утврђења са правилним основама која су карактеристична за предходне епохе. Уместо њих се зидају кастели који представљају по димензијама мања утврђења са неправилним основама а која се налазе на стратешки важном и тешко приступачном терену. Ова промена у систему градње стајала је у вези са кризом коју је Царство преживљавало у 11. веку. Смањење војне силе и система одбране условило је овакву градњу која је била бржа и јефтинија.

¹⁰⁴⁴ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 51.

¹⁰⁴⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 60.

¹⁰⁴⁶ Г. Марјановић- Вујовић, *Slavic Belgrade*, *Balkanoslavica* 2 (1973), 1-15; М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 2*, ГГБГ 39 (1992), 29-56 М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње*

утицала и на развој цивилног насеља, јер је према Идризијевим речима средином 12. века, град био у пуном развоју и са бројним становништвом.¹⁰⁴⁷ Овај кастел је разрушен после рата 1182, те га је крсташка војска затекла у таквом стању 1189. године. Током 13. века, Београд као угарска тврђава према граници са Србијом се није налазио на самој граници, те није било потребе да се додатно утврђује пошто Угрима није претила опасност од Срба. Старо византијско утврђење је највероватније поправљено и одржавано те је као такво задовољавало потребе, будући да се Београд у то доба није налазио у ратним опасностима. У 14. веку каструм је поправљан и обнављан али је дозидана још једна фортификациона целина. Она је била смештена на падини и приобалном простору према самом ушћу. Два бедема са укупно 4 куле, пружала су се од кастела ка реци, а и западна страна, односно обала је такође утврђена бедемом. Овај нови део је имао облик неправилног трапезоида и површину нешто већу од 1 хектара. Овим је у многоме поспешена одбрана града, јер се сада могао бранити и са реке. Цивилно насеље њиме није било обухваћено, његова функција је била да обезбеди већи одбрамбени простор за војну посаду.¹⁰⁴⁸

У време деспота Стефана предузете су толико обимни грађевински подухвати да је фактички створен нови град. Затечен стари византијски кастел са Западним подграђем је у првој фази градње обновљен. У другој фази градње је утврђен Горњи град и изграђени спољни бедеми Западног подграђа, а у трећој је изграђен Доњи град. Тако се утврђење састојало од пет фортификованх целина – Доњи град, Западно подграђе, Горњи град и Унутрашњи град који је био подељен на две посебно брањене целине између којих се налазила донжон кула- кула Небојша.¹⁰⁴⁹ Горњи град је подигнут на заравни гребена, баш

утврђење Београдског града 3, ГГБГ 40/41 (1993/1994), 13-39; Д. Јовановић, М. Гарашанин, *Откопавање у Београдској тврђави 1948. године*, Старинар 2 (1951), 260-265;

¹⁰⁴⁷ Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979, 15-16; Б. Стојковски, *Арански географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, ЗМСИ 79-80 (2009), 67.

¹⁰⁴⁸ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 73-84; М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 4*, ГГБГ 43 (1996), 37-55.

¹⁰⁴⁹ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 86-88; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 84-85; Ј. Калић, *Опис Београда у 15. веку*, 516-521; Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду*, 523-532; Д. Ковачевић-Којић, *Слика Београда у дјелима савременика*, Градски живот у Србији и Босни (14-15. вијек), Београд 2007, 195-201; Константин Филозоф наводи да је Београд седмоврх, односно да има седам утврђених целина. М. Поповић је идентификовао целине које спомиње Константин Филозоф. Први врх би био Горњи град, други врх Доњи град, трећи би био утврђено пристаниште. Четврти, пети и шести врх се налазе у Унутрашњем граду јер је он подељен на две брањене целине са донжон кулом у средини. Седми врх би био Западно подграђе. (М. Поповић, *Београдска тврђава*, 87-88); О обимности и важности зидања Београда говори и податак да је деспот Стефан ослободио три села манастира Лавре светог Атанасија на

тамо где се он завршава стрмим литицама према рекама, релативно правилног правоугаоног облика, површине око 4,2 хектара, опасан двоструким бедемима дебљине 2,10 м и висине 7 м са укупно 10 кула и четири капије. Према приступачним зидовима били су ископани ровови. Утврђено је и пристаниште тако што је продужен северни бедем који је чак улазио у реку, а на његовом крају се налазила једна већа кула кроз чији је доњи део протицала вода, па се користила и као млин. Од ње, до друге куле на приобалном беду се простирао ланац који је затварао пристаниште у које је по Брокијеру могло да стане 15-20 галија.¹⁰⁵⁰ Једна капија је била на југоисточном беду, друга на североисточном, једна мала према обали Саве и једна према насељу у приобаљу. Пета капија је водила ка Унутрашњем град у који се улазило кроз капију у оквиру које је био покретни мост.¹⁰⁵¹ У западном делу Унутрашњег града се налазио деспотов двор, а у источном су биле коњушнице. Њиме је обухваћен поменути обновљени стари византијски кастел који је на тај начин добио функцију Унутрашњег града.¹⁰⁵²

У последњој фази деспотове градитељске делатности изграђен је Доњи град. Он је са јужне стране био ограничен Горњим градом, Унутрашњим градом и Западним подграђем, а на дунавској обали и на правцу једино преосталог копненог прилаза, односно са североисточне стране су назидани бедеми. Североисточни бедем који је преграђивао простор од Горњег града до обале Дунава био је дугачак око 330 метара и широк око 2,60. У оквиру овог бедема стајале су 4 куле и две капије. Испред овог бедема простирао се дунавски рукавац који је служио као пристаниште које помиње Константин Филозоф. Приобални бедем је био најслабије утврђен, био је дебљине око 1.5 метара, а на њему се

Светој гори свих обавеза осим зидања Београда и учествовања у владаревој војсци. (С. Новаковић, *Законски споменици*, 500-501; Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922), 14)

¹⁰⁵⁰ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 89; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 84; Б. Де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 133; Г. Марјановић Вујовић, *Пристаништа Београдског града*, Саопштења 11 (1970).

¹⁰⁵¹ М. Поповић, *Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве*, Саопштења 30/31 1998/1999, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2000, 71-76; М. Поповић, *Западна капија Горњег града Београдске тврђаве*, Саопштења 24, Београд 1992, 177-192; М. Поповић, *Утврђене средњовековне капије на североисточном беду Београдског града*, Саопштења 9, Београд 1970; В. Иванишевић, *Простор око Јужне капије горњег града Београдске тврђаве*, Старица 47 (1996), 253-271; М. Вуловић, *Капије Београдске тврђаве*, ГГБГ 19 (1972), 157-176; А. Ивановић, *Јужна капија београдског Горњег града*, ГГБГ 42 (1995), 17-44.

¹⁰⁵² М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, ГГБГ 23 (1976), 19-30; М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Остава клесарског, дрводељског и ливачког алата из Унутрашњег утврђења Београдског града*, ГГБГ 30 (1983), 59-67; М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у времену од 12 до 17 века*, Саопштења 16 (1984); М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града* 5, ГГБГ 44 (1997), 67-88.

налазила једна већа кула отприлике на средини дужине бедема и пет или шест мањих кула и две капије. Површина доњег града је износила око 9,5 хектара и његовом изградњом је готово удвостручена брањена површина тврђаве. Зидови утврђења су имали на својој горњој површини шетну стазу и круништа са зупцима, у оквиру којих су се налазили отвори-стрелнице. Према унутрашњој страни шетна стаза је била проширена дрвеном галеријом за око 1.5 метара, што је било важно за боље кретање бранилаца, а шетна стаза је највероватније била покривена дрвеним крововима.¹⁰⁵³ Београд је такође имао развијено подграђе које се пружало изван градских бедема.¹⁰⁵⁴

Београдско утврђење грађено у време деспота Стефана је у таквом облику дочекало опсаду 1440. године. Након успешне одбране и уочених одређених слабости извршене су још неке доградње на тврђави. Источна капија Доњег и Источна капија Горњег града додатно су утврђене изградњом истурених фортификација – барбакана ради лакше одбране. Они су имали и положаје за смештај артиљерије којом је брањен прилаз капијама. Јужна капија Горњег града која је за одбрану била најтежа највероватније је зазидана у овом периоду.¹⁰⁵⁵ После опсаде 1456. године предузете су мере да се поправе оштећења на утврђењу. Поред тога изграђена је једна велика топовска кула на обали Дунава (данас кула Небојша). На најистуренијем, односно северном делу дунавске падине изграђено је Источно подграђе тако што су изграђени бедеми од барбакана Источне капије Доњег града и Источне капије Горњег града. На споју ових бедема била је подигнута топовска кула, данас Јакшићева кула. Тиме је добијена још једна фортификациона целина површине око 0.75 хектара. На овај начин покушало се да се тврђава припреми за дејства артиљерије која је све више добијала на значају.¹⁰⁵⁶ Тако је утврђење сазидано у доба деспота Стефана Лазаревића уз неколико измена и доградње дочекало опсаду 1521. године којој није успело да одоли. Чињеница је да је тврђава подлегла опсади тек након 100 година од градње, у време када је употреба артиљерије у опсадне свхрхе узела маха, те да

¹⁰⁵³ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 111; Видети још: М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Средњовековни Београд у светлости археолошких открића*, Историја Београда 1, Београд 1974, 296-301; М. Поповић, *Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве*, Саопштења 28, Београд 1986, 181-198; Г. Марјановић Вујовић, *Западно Подграђе*, Историја Београда 1, 302-306; В. Бикић, М. Поповић, *Развој фортификација Београда у 15 веку*, Историја Београда 1, 307-312.

¹⁰⁵⁴ М. Поповић, *Средњовековна подграђа Београда*, ГГБГ 25 (1978), 121-131; Г. Марјановић Вујовић, *Средњовековна насеља на просторима Београдске тврђаве*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Београд 1988, 125-139.

¹⁰⁵⁵ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 133-135.

¹⁰⁵⁶ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 137-142; Ј. Калић, *Кула Небојша у Београду*, 531-532.

је успела да претходно издржи две јаке опсаде, што говори у прилог постојаности и важности београдског утврђења у овом периоду.

Средњовековно утврђење Браничево као наследник римског Виминацијума се развило на левој обали Млаве. Тврђава је обновљена у време цара Јустинијана, а поново је дограђивана у 12. веку у две етапе. Најпре је обновљено старо утврђење које је имало квадратну основу са четири кружне куле на угловима и браћену површину од око 2 хектара. Највероватније крајем треће деценије 12. века утврђење је дограђено тако што је образован нови утврђени простор површине 2.5 хектара који је обухватао цео виши природни плато. Постојало је и развијено подграђе.¹⁰⁵⁷

О изгледу и распореду ковинског утврђења нема конкретних података, али основе за претпоставку о његовом развоју дају археолошки извори. Средњовековно насеље у Ковину је највероватније од свог настанка било заштићено земљаним бедемом, а у 12. веку је браћени простор проширен утврђењима палисадног типа. Ковин је страдао након најезде Монгола те је у потпуности био уништен. Ново утврђење везује се за 14. век, када је у њему боравио угарски краљ. Мере обезбеђивања и проширивања тврђаве вероватно су предузимане и крајем 14, почетком 15. века када почиње да прети опасност од Турака. Након пустошења Ковина у периоду првог пада Деспотовине утврђење је било разорено, али је ускоро поново обновљено. Вероватно је у том периоду изграђена и кула. Постојало је и развијено подграђе са северне стране.¹⁰⁵⁸ Постојање тврђаве је потврђено и у писаним изворима.¹⁰⁵⁹ Подграђе је према Идрисијевим подацима било развијено у 12. веку, а такође и у 14. и 15. с обзиром на бројне трговачке повластице које је град имао.¹⁰⁶⁰

Средњовековна тврђава Храм је подигнута на остацима касноантичког кастела. Била је квадратне основе димензија око 93 са 92 метра, са по једном кружном кулом у

¹⁰⁵⁷ М. Поповић, *Светиња- нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старица 38 (1987), 1-38; М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старица 39 (1988), 125-176; В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, Старица 28 (1967), 30-49.

¹⁰⁵⁸ М. Вуксан, *Ковин град – Средњовековно насеље и утврђење*, Рад музеја Војводине 39 (1997), 175-185; З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. До 16. века*, Нови Сад 2016 (докторска дисертација у рукопису), 173-176; Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, 15.

¹⁰⁵⁹ I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888, 12.

¹⁰⁶⁰ Видети поглавље које се односи на трговину у градовима на Сави и Дунаву.

угловима на спојевима бедема и са још две куле у склопу утврђења. Дограђивана је у каснијим периодима, а срушена је према одредбама Београдског мира 1739. године.¹⁰⁶¹

Земун је утврђен у 12. веку, најпре када је краљ Стефан II наредио да се камење из Београда пренесе за изградњу Земунa. Он је био разорен највероватније 1151, године а поново је утврђиван у периоду 1151-1165. Када су његове бедеме поправљали угарски краљеви и византијски цар Манојло Комнин. Град је био утврђен бедемима са кулама које су имале круништа и заклоне за стрелце. Постојао је и дубок јарак који је штитио утврђење. Са спољне стране бедема постојале су дрвене куле, а и подграђе је било опасно бедемима. Према Хонијату, Земун је био неприступачан са јужне стране због земљаног брега који се ту налазио и заштићен реком. Постојало је и утврђено подграђе као и водовод који је доводио воду из Дунава, што се сматрало као врло важно за одбрану града.¹⁰⁶² Ова тврђава је пострадала током угарско-византијских борби у 12 веку, а у 14. је Земун добио ново утврђење правоугаоне основе димензија око 32 и 30 метара са кулама на угловима. Главни улаз се налазио на северозападној страни бедема.¹⁰⁶³

О изгледу Митровице у средњем веку има врло мало података. Крсташи трећег крсташког рата затекли су је у рушевинама.¹⁰⁶⁴ Једно писмо папе Иноћентија IV из 1247. каже да су манастири светог Димитрија и светог Гргура у Срему били потенцијална нова седишта бискупије зато што су били погодни да се уз њих подигну утврђења.¹⁰⁶⁵ Град изграђен на рушевинама античког и византијског града још увек је у себи имао неке обресе протеклих епоха. Неки делови града су још били очувани, а налазили су се у приватном поседу. То су били делови палате и купатила.¹⁰⁶⁶ Митровица је имала градски трг око кога су се налазили куће и плацеви.¹⁰⁶⁷ О изгледу тврђаве нема података, она се само спомиње у изворима. С. Ћирковић сматра да је она била утврђена и пре 1396. јер се

¹⁰⁶¹ З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. До 16. века*, 176; Д. Димитријевић, *Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*, *Старинар* 33-34 (1982-1983), 29-62; А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападног Баната*, *ЗМСИ* 73 (2006), 39.

¹⁰⁶² Ј. Калић, *Земун у 12. веку*, 435-441; *ВИИИЈ* 4, 39-42, 64-66, 75-87, 117-119, 133-137.

¹⁰⁶³ Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, *Војводина* 1, 312-313, 320, 324, 328; D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894, 233. П. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896.

¹⁰⁶⁴ К. Жиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, *Зборник КЈ* 1, 525

¹⁰⁶⁵ G. Fejer, *Codex diplomaticus IV/1*, 476.

¹⁰⁶⁶ I. Nagy, *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 400; К. Жиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, *Зборник КЈ* 1, Београд 1959, 525; С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 63.

¹⁰⁶⁷ E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I*, 72 пер. 713.

помиње издајник који је град предао Бајазиту, те је она због тога постала лак плен Турака, а не зато што је била неутврђена.¹⁰⁶⁸ У 15. веку има више помена о митровачком утврђењу. Помиње се њен кастелан Петар Занк, а краљ Матија Корвин је на почетку своје владе дао да се поправи утврђење.¹⁰⁶⁹ Током својих освајања у Срему Турци су порушили тврђаву.¹⁰⁷⁰

Градитељи голубачке тврђаве су одабрали место са изузетним стратешким положајем. Високе литице Ридана онемогућавале су приступ са јужне и источне стране, са севера град је штитио Дунав. При опсади нису могле бити поткопаване зидине и куле јер су биле изграђене на стени. Једини прилаз је био са запада. Овакав положај отварао је могућност лако брањене и тешко освојиве тврђаве. У оно време је важио за јаку тврђаву што је забележио и путописац Брокијер.¹⁰⁷¹ Основа града је неправилна што је било условљено конфигурацијом терена. Он се састоји из два дела, унутрашњег и спољашњег, односно старијег и млађег, који су такође издељени на две мање целине, тако да их је било укупно четири. Бедеми су просечне дебљине око 2.80 метара, а на њима су се налазиле шетне стазе које су биле обезбеђене зупцима са стрелницама. Голубачко утврђење је имало 9 кула, које су високе од 20 до 25 метара. Претпоставља се да су биле покривене шиндром, даском, оловом или нечим другим.¹⁰⁷²

Голубац је грађен у неколико фаза које је тешко одредити и временски раздвојити. У првој фази је изграђено горње унутрашње утврђење са четири куле и бедемима који их повезују. Главна или шешир кула се налазила на источном бедуму и била је виша од осталих. Она је на највишој и најтеже приступачној стени изнад самог Дунава била капија која је спајала унутрашње и спољашње утврђење. Испред ње се вероватно налазила покретна конструкција. Површина овог дела утврђења је износила око 1400 метара квадратних. На њеном другом спрату се налазила капела чији је улаз био лепо декорисан и

¹⁰⁶⁸ С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 67.

¹⁰⁶⁹ G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akadémiai értesítő, Philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye 5-3 (1866), 334-335.

¹⁰⁷⁰ Б. Ђурђев, *Шехер Митровица*, 74; Р. Шмит, Ђ. Бошковић, *Средњовековни градови у Војводини*, Војводина 1, 306; Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти угарског краљевства*, 69.

¹⁰⁷¹ «И говорили су ми да је то утврђено место, али се може врло добро опсађивати и тући из бомбарда и других справа и спречити да добије помоћ, сем по цену врло великих жртава.» (Бертрадон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод: М. Рајичић, 133).

¹⁰⁷² Г. Симић, *Голубачки град*, *Старинар*, 33-34 (1982/1983), 71-86; А. Дероко, *Град Голубац*, *Старинар* 2 (1951), 139-149; Г. Марјановић-Вујовић, *Голубац, средњовековни град*, *Старинар* 33-34 1982/1983, 65-69; М. Цуњак, *Средњовековни град Голубац*, 53-57; Евлија Челеби, *Путонис*, 550.

на коме је стајала икона заштитника града. Основи и положаји ниша у капели су као код православних храмова, те би то могло да сведочи у прилог томе да је она изграђена у српско доба.¹⁰⁷³ Друга фаза градње је везана за период владе деспота Стефана од 1402-1410. године. Могуће је да се град припремао за дочек деспота и да је у ту сврху саграђен приобални део, односно доњи део унутрашњег утврђења. Њега су обезбеђивале две куле и још једна у приобаљу. Површина овог дела је износила око 900 метара квадратних. Он је био посебно добро утврђен. У њему се налазила палата у којој је становао заповедник града. Тако се унутрашње утврђење састојало из горњег и доњег дела који су били одвојени бредом на чијим су крајевима биле куле. На његовом јужном делу се налазила грађевина паралелна са самим зидом чија функција није потпуно јасна али је поуздано да је кроз њу ишао пролаз који је повезивао ове две целине унутрашњег утврђења.¹⁰⁷⁴ У наредној фази су изграђени спољашњи бедеми и још три куле које их обезбеђују. Они су се надовезивали на унутрашње утврђење, те се тиме добило утврђење површине око 2950 метара квадратних. Ово спољашње утврђење је подељено на горње и приобално. Дебљина приобалног бедема је износила око 2 метра, а зидан је посебном техником због близине воде. Ту се налазила мања грађевина која је вероватно била стражарница, а ту је била и већа грађевина за коју се верује да је била житница. Између кула се налазио главни улаз у град. Одмах више капије се налазио извор који је пунио ров широк 7 метара испред улаза. Преко рова се налазио мост који је водио у град. У четвртој фази градње је подигнута турска водена кула. Она се налази на западној страни у приобалном појасу, а она сама задире у реку. Између ове куле и следеће уз Дунав се налазило пристаниште. Брокијер¹⁰⁷⁵ наводи податак да је у њему у турско време увек било 100 лађа спремних за прелазак преко Дунава. Пета фаза градње се везује за прилагођавање ратовањем ватреним оружјем у каснијем периоду.¹⁰⁷⁶

На обали Дунава насупрот Голупцу на брегу изнад Дунава краљ Жигмунд је подигао тврђаву Ласловар. Утврђење на овом месту је постојало још у 13. веку, али након што су Турци заузели Голубац 1427. године краљ наредио да се доведу мајстори из

¹⁰⁷³ А. Дероко, *Град Голубац*, 146; Г. Симић, *Голубачки град*, 75.

¹⁰⁷⁴ Александар Дероко, *Град Голубац*, 145; М. Цуњак, *Средњовековни град Голубац*, 67-69.

¹⁰⁷⁵ Бертрадон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, 133.

¹⁰⁷⁶ Н. Катанић, *Фазе изградње Голубачког града*, Саопштења 19 (1987), 181-197; А. Дероко, *Град Голубац*, 144-145; М. Цуњак, *Средњовековни град Голубац*, 65-69; Г. Марјановић-Вујовић, *Голубац, средњовековни град*, 65-66.

Италије који су унутар овог утврђења саградили унутрашњу тврђаву која је имала пет кула.¹⁰⁷⁷

Смедеревска тврђава припада истој епоси градње као и Београд деспота Стефана, првој половини 15. века. Разлика је у томе што је београдска тврђава имала иза себе вишевековну историју и различите фазе градње и доградње, а Смедерево је одједном назидано у целини. Смедеревска тврђава је саграђена у облику троугла, а састојала се из две фортификоване целине, Малог и Великог града. Град су са две стране штитиле воде Дунава и Језаве, а испред и Малог и Великог града био је ископан ров који је био испуњен водом ових река. На тај начин је тврђава фактички претворена у острво ради лакше одбране. Укупна дужина зидина је износила према Дунаву око 550 метара, према Језави 400, а према копну 502 метра. Тако је брањени простор обухватао око 10 хектара, што Смедерево ставља одмах иза Београда по површини брањеног простора.¹⁰⁷⁸ Градња смедеревске тврђаве се може поделити у две фазе. Најпре је назидан Мали град на самом ушћу Језаве у Дунав. Он је изграђен веома брзо, градња је највероватине почела у пролеће 1428. године, а завршена је 1430.¹⁰⁷⁹ Мали град је био засебна фортификациона целина која се у случају напада могла самостално бранити. Штитили су га двоструки бедеми који су према Дунаву били широки 2.60 метара а према копну 4.5 метара. Висина бедема је износила 13 метара, а на њиховим врховима су се налазиле шетне стазе са зупцима. Испред копненог зида налазио се и спољни бедем, а био је и ископан ров ширине 12 метара испуњен водама Дунава и Језаве који је одвајао Мали од Великог града. Мали град је био утврђен са шест кула од којих су се четири налазиле на копненом бедему, а на дунавском зиду се налазила најутврђенија донжон кула. На зиду према Језави првобитно

¹⁰⁷⁷ А. Крстић, *Из историје средњовековних насеља југозападнoг Баната*, ЗМСИ 73 (2006), 46-47; А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Београд 2010, 78; З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. до 16. века*, 267-268.

¹⁰⁷⁸ *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд 1990, 31-132, М. Кашанин, *Смедеревски град*, Српски књижевни гласник, 31/4 (1930), 277-280; М. Кашанин, *Цивилна и војна архитектура у средњовековној Србији*, Уметнички преглед 2/10 (1939), 295-299; А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950, 147-150; А. Дероко, С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старице 7-8 (1956/1957), 181-191; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 124-135; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старице 2 н.с. (1952); И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд, 1970, 74-82; М. Поповић, *Ordonance in the defensive system of the Smederevo fortress in the fifteenth century*, *Balkanoslavica* 7 (1978); М. Поповић, *Смедеревски град, етапе грађења и значење*, Пад српске деспотовине 1459. Године, Београд 2011; М. Поповић, *Смедеревски град – проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник 1, Смедерево 2006; М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998.

¹⁰⁷⁹ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи 1*, 84.

није било кула, али је касније дозидана једна.¹⁰⁸⁰ Мали град је имао три капије. Главна га је спајала са Великом градом, кроз коју се улазило преко покретног моста. Две капије су се налазиле на Дунавском бреду и служиле су за комуникацију са скривеним путем према спољном бреду и за излаз на обалу реке.¹⁰⁸¹

Другу фазу градње чинила изградња Великог града, односно зидинама опасане вароши, као што је у Београду то био Доњи град. Она је била углавном завршена до 1439. године, односно до првог пада Смедерева. У суштини, настављени су дунавски и језавски бредови Малог града, те је простор између њих преграђен Јужним или Варошким бредом. Овај бред је био двоструки, дебљине око 3.5 метара, а висине преко 11 метара са круништем и зупцима. Испред зида је као и у случају Малог града био ископан ров који су испуњавале воде Дунава и Језаве ширине 20 метара, а са његове друге стране се налазила камена ескарпа. Овај бред је био ојачан са 11 кула, које су се налазиле на једнакој раздаљини од 39 метара. И бред према Језави је био двоструко утврђен, дебљине око 3.5 метара и 11 метара висине, са три куле. Најслабије је био утврђен Дунавски бред са дебљином зидова око 2 метра и висином од 7 метара. Најпре је имао само једну кулу, али су касније дограђене још четири. Велики град је имао четири капије, две веће на Јужном или Варошком бреду, и по једна на Језавском и Дунавском, с тим што се на Дунавском бреду налазила и једна посебна капија која је служила за извлачење лађа из Дунава у брањени простор.¹⁰⁸² У турско време тврђава је дограђена и додатно ојачана тако што је на Дунавском зиду дозидан спољни бред. У исто време су на спољним бредовима саграђене и полигоналне топовске куле. Једна се налазила на врху троугла, на самом ушћу Језаве, а три са јужне стране, две на угловима и једна на средини.¹⁰⁸³

¹⁰⁸⁰ И. Здравковић, А. Дероко, *Конзерваторско-иститивачки радови у Малој граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе 10 (1959), 137-147; V. Pribaković, *Neki novi momenti u istraživanju Malog grada Smederevske tvrđave u 1961. godini*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8-9 (1963), 127-150; M. Popović, *Smederevska tvrđava – Mali grad*, Arheološki pregled 18 (1976), 115-120; M. Поповић, *Смедеревски град*, Београд 2013, 23-34.

¹⁰⁸¹ М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, Старинар 28-29 (1977/1978), 213-230.

¹⁰⁸² *Споменица петтогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића*, А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950; М. Поповић, *Смедеревски град*, 34-42.

¹⁰⁸³ С. Ћирковић, *Смедеревска тврђава на почетку турске власти*, Пад Српске деспотовине 1459, Београд 2011, 289.

Најмлађе утврђење на овим просторима је шабачка тврђава. Њу су уствари зидали Турци након пада Деспотовине у периоду 1470/1-1472.¹⁰⁸⁴ Делимичан опис остао је сачуван у писму Габријела из Вероне који је био присутан током опсаде 1476. године. Према његовим речима тврђава је била направљена од дрвене грађе и земље, тако што су хрстови трупци били повезани међусобно пружењем, а између били испуњени земљом. Утврђење се састојало из три целине, спољашње вароши, унутрашње вароши и цитаделе, а спољна варош и цитадела су биле опасане рововима испуњеним савском водом. Тако је цела тврђава била фактички као острво, које је издељено на мања острвца. Тврђава је имала укупно девет кула које су се налазиле на угловима унутрашњег и спољашњег утврђења, и девета у средини цитаделе. Оне су такође биле израђене од хрстовине и земље, а биле су кружног облика. Тврђава је имала и спољни бедем за који очевидац каже да је био мајсторски урађен.¹⁰⁸⁵

Градови који су остали из римских дана обично су у основи задржавали свој четвороугаони систем парцелације и блоковске градње у самом центру, али су делимично мењани изградњом цитаделе или манастира чиме је промењено равномерно парцелисање. Градови који су полако израстали из села или замка били су више прилагођени топографији мењајући се полако из генерације у генерацију. Овај други тип градње града се често сматра јединим правим средњовековним типом, мада су многи новоосновани средњовековни градови који су унапред планирани за насељавање често, мада не увек, грађени по геометријском облику. Сва три начина су била средњовековна. Самостално или њиховом комбинацијом је створено мноштво различитих облика. Често је било економичније прилагодити се конфигурацији терена него је мењати. Зато су узроци многих архитектонских неправилности града неки поток који је касније наткривен, неко дрво које је касније посечено. Сваки средњовековни град је никао из јединствене ситуације и тако је у свом плану створио јединствено решење. Његове црте су често биле производ историјске случајности пре него свесног избора.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁴ С. Ћирковић, *Шабача*, 95-96.

¹⁰⁸⁵ I. Nagy, V. A. Nyágy, *Magyar diplomacziak emlékek Mátyás király korából 1458-1490 II*, Budapest 1877, 343-345; С. Ћирковић, *Шабача*, 95-96; Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузеле Београд*, 44-45; С. Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887), 1-20; Г. Елезовић, *О имену Шапца кроз векове*, Гласник ЕИ 1 (1952), 29-57; Д. Павловић, *Шабачка тврђава*, Старица 5-6 (1954-1955), 305-315; М. Јевтић, М. Васиљевић, *Шабачка тврђава и постанак града*, Шабача у прошлости 1, 405-446.

¹⁰⁸⁶ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 322-323.

Куће су углавном грађене у непрекинутим низовима или у облику стамбеног блока који је окруживао унутрашње двориште са зеленим површинама. То је стога што су одвојене куће биле теже за загревање, више изложене елементарним непогодама и имале су неискоришћен простор са обе стране. Због тога су оне биле веома ретке.¹⁰⁸⁷ У утврђеним градовима су се налазиле у предграђима и у унутршњости утврђења у Београду и Смедереву, и то у Београду као просторно највећем граду у два нивоа, у Горњем и у Доњем граду. Унутрашњи град у Београду и Мали град у Смедереву били су предвиђени за становање српских деспота, и евентуално њихову личну пратњу односно касније за заповедника града. Властела је у Београду живела у Горњем граду. Знамо на пример да је ту имала кућу деспотова сестра Оливера.¹⁰⁸⁸ У Смедереву је такође у Великом граду живела властела, као и Дубровчани.¹⁰⁸⁹ У Доњем граду у Београду је такође живело доста трговаца.¹⁰⁹⁰ Шабац је исто имао Унутрашњу и Спољашњу варош.¹⁰⁹¹ Остаје непознато на који начин су одређени грађани добијали право да се настане у оквиру утврђења. Смедерево и Београд су имали неутврђена подграђа у којима је највероватније живела већина становништва. За Митровицу знамо да је имала градски трг око кога су биле груписане куће и плацеви.¹⁰⁹² Голубац је био типична стратешка тврђава, те није имао развијено подграђе. Он је био искључиво војно утврђење.

Средњовековне куће грађене у подграђима су биле површине од 9 до 35 метара квадратних, грађене углавном од дрвета са појединим каменим деловима. Мogle су се састојати од једне или више просторија, а мogle су имати и трем. Скромне димензије кућа су биле стога што је мањи простор било лакше згрејати. Са великом вероватноћом се претпоставља да су у градским насељима у 15. веку грађене и спратне куће. У таквим објектима су приземни делови зидани од камена, а спратови су зидани од дрвета или се користила комбинација ова два градива. За грејање кућа су се користила огњишта и земљане пећи. У Доњем граду у Београду посведочено је постојање пећи од ћерпича. Подови су били од набијене земље, врло ретко премазане танким слојем глине. У Доњем

¹⁰⁸⁷ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 300.

¹⁰⁸⁸ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 121

¹⁰⁸⁹ Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова, 103-120.

¹⁰⁹⁰ М. Динић, *Грађа II*, 15-73.

¹⁰⁹¹ I. Nagy - B. A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, Budapest 1877, 343-345

¹⁰⁹² С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, 63.

граду су откривени трагови дашчаног пода, мада је то била врло ретка појава. Кровови су често били од трске.¹⁰⁹³

У градовима су се налазили и утврђени станови властелина који је држао град, заповедника тврђаве или у случају Београда и Смедерева у доба Деспотовине резиденције владара. У Београду је деспотов двор сачињавао Унутрашњи град који је био подељен на две целине са између постављеном донжон кулом. У предњем североисточном делу су се налазиле помоћне зграде – коњушница, поткивачница, магацин муниције и зграде за становање пратећег особља, у југозападном делу уз бедемско платно су се налазиле зграде деспотовог двора.¹⁰⁹⁴ У Београду се налазио и митрополијски двор у Доњем граду.¹⁰⁹⁵ У Смедереву се владарска резиденција налазила у посебно утврђеном Малом граду, и њу је чинио комплекс више грађевина. Најзначајнија је била зграда уз Дунавски бедем у три етаже са очуваним прозорима- бифорама. У тој згради се налазила велика сала аудијенције која се помиње у изворима. И уз Језавски и уз Јужни бедем су се такође налазиле зграде које су скупа чиниле деспотов двор. Такође је постојала и посебно утврђена донжон кула.¹⁰⁹⁶ У Голупцу су стамбени и пријемни делови смештени у јединствен објекат. То је била монументална грађевина и по величини и по обради детаља. Била је постављена на приобалном бедему са димензијама 43.4x13.8 метара. Састојала се из два дела северног и јужног, имала је подрум, приземље и таван. Подрум је степеништем био подељен на два дела, а служио је вероватно као остава. Приземље је било намењено за становање. Тавански простор је био у функцији одбране. Под је био поплочан дрвеним даскама, а за загревање су се користили пећњаци.¹⁰⁹⁷ У смедеревском замку је постојао и добро

¹⁰⁹³ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 170-180; Ф. и Ц. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, Београд 2004, 35-44; На пример, у Лондону су после пожара 1189. даване посебне повластице за оне који су градили куће каменом и црепом, а 1212. је донета уредба о обавезном кречењу сламнатих кровова како би се боље заштитили од пожара. У Либеку је 1276. године донета уредба обавезној употреби незапаљивог материјала за кров и гранични зид између кућа. (L. Mamford, *Grad u istoriji*, 301).

¹⁰⁹⁴ М. Поповић, *Београдска тврђава*, 73.

¹⁰⁹⁵ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 85; М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњовековне Митрополије у Београду*, Посебна издања археолошког института 41, Београд 2004, 47-85.

¹⁰⁹⁶ А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старица 2 (1951), 59-96; А. Дероко, И. Здравковић, *Заштита остатака дворца деспота Бурђа у Смедеревском граду*, Зборник заштите споменика културе 9 (1958), 49-76; С. Ненадовић, *Уређење Смедеревског града*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије 1 (1956), 75-84; D. Pribaković, *Ostava iz 15. veka u Malom gradu Smederevske tvrđave*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* 6-7 (1962), 55-94; M. Popovic, *La residence du despot Djurdj Brankovic dans le Chatelet de la forteresse de Smederevo*, *Balkanoslavica* 7 (1978), 101-112.

¹⁰⁹⁷ Г. Симић, *Палата Голубачког града*, Саопштења 22-23 (1990-1991) 77-101; Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 76-77, 181-185.

изграђен канализацион систем. Постојао је озидани канал који се изливао у водени ров испред замка, а постојао је и низ нужника чији су се канали такође изливали у ров. Овакво решење је постојало и у Голупцу, а сасвим је могуће и у Београду.¹⁰⁹⁸

Средњовековни град морао је имати и друге бројне грађевине које су биле неопходне за функционисање града и живот у њему. То су поред кућа биле и друге зграде као што су занатске радионице и дућани, мада су се они врло често налазили у оквиру објеката у којима се и становало. Постојала су и коначишта за смештај трговаца и њихове робе. Важан сегмент у граду је свакако била и житница односно житна јама која се могла налазити у стамбеном објекту али и изван њега. Оне су биле брижљиво укопане у земљу и обложене глином, каменом или даскама да би биле подесне да се у њима складишти жито.¹⁰⁹⁹ Потреба средњовековног човека су биле и пећи за припремање хране, односно хлеба. Налазиле су се у близини стамбених објеката, а једна пећ је коришћена за потребе више домаћинстава.¹¹⁰⁰ Важна ставка у граду су свакако били бунари и цистерне поготово ако се до воде није могло лако доћи. Градови на Сави и Дунаву нису спадали у ту категорију, али је постојање бунара и цистерни било важно приликом опсаде града. Зато су они имали важну функцију. У дворишту Малог Смедеревског града је постојао бунар.¹¹⁰¹ У Земуну је још у 12. веку постојао водовод који је доводио воду из Дунава. Не зна се додуше колико дуго је био у употреби.¹¹⁰²

Било је и других грађевина за које на основу писаних извора знамо да су постојале. Тако је у Смедереву постојала ковница новца, за коју би било логично претпоставити да се налазила унутар утврђења. Могуће је да су постојале и зграде градских канцеларија будући да у изворима има доста помена о градским пословима и привилегијама који су се морали негде обављати. У Београду је забележено и постојање болнице и прихватилишта за странце које се налазило на врло лепом месту.¹¹⁰³ Можда су некакви слични санитетски

¹⁰⁹⁸ Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, 181-188; М. Поповић, *Смедеревски град*, 32-33;

¹⁰⁹⁹ *Лексикон српског средњег века*, Житна јама, (Д. Минић), 194-195

¹¹⁰⁰ L. Mamford, *Grad u istoriji*, 306

¹¹⁰¹ У Унутрашњем утврђењу београдске тврђаве је постојала цистерна. М. Поповић, *Велики бунар београдске тврђаве*, ГГБГ 24 (1977), 32.

¹¹⁰² Ј. Калић, *Земун у 12. веку*, 440-441.

¹¹⁰³ Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, 86.

објекти постојали у у другим градовима, мада је школованих лекара генерално било врло мало.¹¹⁰⁴

Један од делова града је био и трг. Сам трг у граду је често био неправилног облика с обзиром да се прилагођавао смештају околних зграда које су одређивале формирање слободног простора. Његова пространост је могла бити различита. Трг је могао бити тек нешто проширена улица па све до тргова великих површина. На тргу су се поред његове основне намене за размену добара одвијали и други важни догађаји у граду какве су биле црквене процесције, смакнућа злочинаца, витешки турнири.¹¹⁰⁵

Сваки средњовековни град је никао из јединствене ситуације и на јединственом терену, тако да је морфологија градова овог доба врло различита и представља обиље облика, распореда и изгледа. Неке законитости су ипак уочљиве. Основна обележја града средњег века су утврђење, замак у коме су обитавали владари или заповедници града и манастир односно црква и трг.

¹¹⁰⁴ Болнице за негу болесника и рањеника су поред манастира отворане и у градовима. То је постало место у сред града, при руци сваком коме је потребно. Уз то се отварају и манастирска коначишта намењена за смештај путника. Отварање сиротишта и народних кухиња такође представља средњовековну појаву, будући да је брига о беспомоћнима била обавеза хришћанског милосрђа. Ове урбане институције су биле директно везане за цркву и никада се од ње нису одвајале. У Паризу је 1274. године било свега 8 школованих лекара и 38 нешколованих људи који су се бавили медицином. L. Mamford, *Grad u istoriji* 284; Р. Радић, *Болести и лечење*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, 414-418; Ф. и Џ. Џајс, *Живот у средњовековном граду*, 109-120;

¹¹⁰⁵ *Лексикон српског средњег века*, Трг, (Д. Ковачевић-Којић), 739; L. Mamford, *Grad u istoriji*, 327; С. Бојанин, *Средњовековна светковина између приватног и јавног*, у: Приватни живот у српским земљама средњег века, 251-270.

6. Закључак

Урбанизација предела уз реке Саву и Дунав је динамичан процес који је трајао вековима и који је био праћен бројним успонима и падовима места и градова. Без обзира што су неки средњовековни градови настали на месту градова античког лимеса пре можемо говорити о урбаном дисконтинуитету са античким периодом јер су и такви градови (Митровица, Београд, Виминацијум) своју обнову више дуговали географским локацијама него историјском наслеђу. На настанак и развој градова на овим посторима је утицало неколико фактора. То су природно окружење, ратна дешавања и развој привреде. Сва три фактора утичу један на другог, и позитивно и негативно. Када кажемо природно окружење при томе мислимо и на непосредно окружење једног града, али и на шире подручје и везе које је имао са другим регијама. Први аспект је важан због тога што је из свог најближег окружења град црпео животне ресурсе као што су обрадиво земљиште, шуме, ливаде, воде које су неопходне за човеково преживљавање. Такође, ту спада и положај града у односу на пример на реку, због поплаве, али његов стратешки положај са кога је могао да с брани у случају напада. Приобаље Саве и Дунава је у прошлости био равничарски и прилично мочваран, али и шумовит и плодан терен. Средњовековни човек је умео да искористи ресурсе које му је дала природа. Истурене лесне ртове са нешто вишом висином у односу на околину је користио за подизање насеља, мочваре за рибњаке и у суши за сенокос. Пецао је у рекама богатим рибом.

Средњовековни град је био ближе ономе што бисмо данас назвали селом него градом. Грађани у предграђима су имали сопствене воћњаке и винограде и баште, на пашњацима изван града држали су стоку, користили су се дрвом из шуме и одлазили тамо у лов. Умерена клима је такође поговарала развоју насеља. Други аспект, положај града у односу на шире подручје и везе са околином је двојаког карактера. Релативно добра повезаност речним долинама и једноставна приступачност условили су две ствари: могућност продирања и развоја трговине, али са друге стране и константну жељу сваког да се домогне ове регије уз олакшану приступачност војним операцијама. Градови на Сави и Дунаву окусили су благодат прве, али и горчину друге опције. Први сегмент, уже окружење, је више везан за географију, а други је више везан за друштвене односе. Зато

се утицај природне средине на настанак и развој градова никако не сме узимати као појава сама за себе. Увек се мора довести у контекст деловања људске заједнице и друштвених односа. У том смислу можемо периоде поделити на ратне године, време непосредне опасности од рата, и мирнодопске услове.

Врло важан аспект сагледавања једног града је његова функција у друштву и држави. Кроз цео свој век постојања Београд је важио као тврђава од изузетне стратешке важности. То је у литератури често истицано и подвучено. У чему се заправо огледала та важност кроз време? Видели смо да је много пута мењао своје господаре и да су се око њега здушно отимали освајачи. За сваку страну која је желела да га поседује он је пружао нека преимућства, али се његова функција као пограничне тврђаве разликовала зависно од тога која страна га је поседовала. У време док је био Сингидунум, представљао је прву одбрамбену линију Царства од најезди Варвара, јер је стајао на самој дунавској граници и штитио продор који се могао очекивати кроз моравску долину која је углавном била најпогоднија за дубљу пенетрацију у територију Царства. Иста таква ситуација је била у доба када су се кроз цео 12. век водиле брбе између Угарске и Византије. У том светлу треба посматрати и Браничево, Земун и Сирмијум. За Угарску су они у то време били тачка ослонаца за заштиту јужних граница, и евентуално полазна основа за продор на југ. У време развоја српске државе чија је интересна сфера био југ, односно византијске земље, Београд, а и Браничево нису имали превише запажену улогу. Београд је био у угарским рукама, али није имао као одбрамбена тврђава неки изразит значај, јер српски владари нису никад тежили освајањима на северу. Покушај краља Милутина да задржи Београд након смрти краља Драгутина завршио се неуспехом. У време цара Душана и највеће експанзије српске средњовековне државе, предност у освајању је дата јужним областима. У доба постојања српске деспотовине Београд је поново добио на великом значају. Тада је као тврђава у српским рукама имао врло специфичан значај. Он јесте тада био погранична тврђава према Угарској, истовремено и њен саставни део. Угарска у то време није била непријатељ и није се очекивао напад на српску територију са те стране. Штавише чињеницом да су Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић прихватили вазалне обавезе према угарском владару и били веома угледни барони краљевства, Деспотовина је делимично, а свакако у одбрамбеном смислу била део угарске државе. Опасност је долазила са југа и југоистока од Турака. Београд је у том смислу био од њих најудаљенија тачка. Он није био

на првој линији одбране и функционисао као погранична тврђава, него је у замишљен као последња линија одбране. Могли бисмо стога рећи да је он уствари био донжон кула за читаву земљу. Исти је случај и са Смедеревом у доба деспота Ђурђа. Иако пограничне тврђаве према Угарској, оне су заправо требале да буду последња тачка упоришта у односу на Турке. Угарска је са супротне стране Дунава имала Ковин, чију је околину краљ Жигмунд настојао да насели и ојача одбрану целе регије. Са престанком постојања српске државе, њихова функција се из основа опет мења. Оне су тада поново класичне пограничне тврђаве које обе стране желе да поседују. Угарска да би се помоћу њих бранила, а Османлије да би могле да нападају. Исти положај су тада имали и Шабац и Голубац. Градови су мењали своје функције и прилагођавали се околностима које су их окруживале. Иако су неки од градова на Сави и Дунаву који су се развили у средњем веку баштинили античку традицију, правог континуитета који је могла да обезбеди некакава градска функција, било она привредна или административна, међу њима нема. Велика раздобља од по неколико векова празнине који су обавијени велом тајне у историји ових градова, уз мењање имена насеља сведоче о томе. У време варварских најезди и досељавања Словена на Балкан ово поднебље је било под утицајем култура неурбаног карактера. Стари римски град, његове рушевине или делови утврђења су били примамљиви за насељавање новог становништва. На овај начин се одржавао једино и само просторни континуитет, будући да су само материјални остаци једноставно служили као полазна основа за потпуно нове насеобине. Носиоци и ствараоци средњовековне урбане културе на овим просторима су дакле били најпре Византија, затим Угри, Срби и Турци. Сваки од ових народа у својим епохама, и свака од њих је оставила неки свој печат.

Географија трговине у развоју градских насеља имала је подједнако важан значај за развој града као и сама трговина. Простор и пут трговаца често су условили и сам живот трговаца и живот уз трговачке путеве. Центри у Низоземској и Италији или Средоземљу пружају податке о солидном броју трговачких фирми или удружења, Дубровник се у том смислу такође налазио на трговачким путевима, али само као станица ка ширем трговачком правцу Цариграда или Венеције. Велике трговачке и финансијске куће као што су Фугери остале су далеко ван домашаја источне Европе или Балкана. Тргови и интернационална трговина Барселоне, Брижа, Фиренце, Венеције, Париза или Лондона значајно је познатија и много јача сфера од трговине на ободима Средоземља или

унутрашњости Балкана. Трговачки свет средњовековне Европе може се у најопштијим цртама поделити на два дела: Низоземска, северна Италија, Балтик на једној страни, а јужна Италија и Средоземље на другој страни. Формирањем Ханзе и ханзеатских градова посебно јача озбиљнија међународна трговина у првој наведеној скупини. Систем Ханзе није био само трговачки већ и војни и политички па је управо економија добила своју пуноћу повезивањем свих друштвених структура, али и везама унутрашње и међународне политике. Сличан је био случај и са институцијом сајмова у Француској, Бургундији и делу северне Италије који су исто тако довели до економског процвата и трговине и градова на до тада не запамћен начин. На југу Венеција је свој продор у Византију у 12. и посебно 13. веку крунисала стварањем сопствене имприје - трговачке и војне и доминацијом и војном и привредном на Средоземљу у дужем периоду. Свето Римско царство и Централна Европа свој трговачки замах добијају изградњом пролаза и мостова на Бренеру и Сент Готхарду, што ће довести до првог озбиљнијег отварања и експлоатација рудника на поменутих просторима.

Трговина у градовима на Сави и Дунаву је била важна привредна грана региона. С обзиром да у њиховој близини није било рудника чије би руде продавали и извозили, градови на Сави и Дунаву су више били уклопљени у систем даљинске трговине као успутне станице. Ипак, градови на Сави и Дунаву су се налазили далеко од ових главних праваца европске трговине. Они су делимично са њима били повезани преко Дубровника и у мањој мери преко Будима јер су се налазили на траси која је повезивала ова два града. Дубровачки трговци су имали велику улогу у развоју трговине у Србији, и самим тим и у градовима на Сави и Дунаву. Они су своје послове ширили и у Угарској, али су у Србији имали доминантнију улогу. Било их је у свим важнијим рудницима и трговима. Врло је чест случај да су исте особе или чланови једне породице који су међусобно сарађивали срећу по градовима на Сави и Дунаву и по важнијим рударским и трговачким местима какви су били Ново Брдо, Рудник, Сребреница, Приштина. На тај начин они су ширили своју пословну мрежу и економски повезивали различите регије. Они су били активни и у Угарској, особито у јужним деловима о којима говори овај рад. Северни и западни делови Угарске су били знатно развијенији од јужних и тамошња трговина је била у рукама Италијана, Немаца и угарских трговаца. Дубровчани су у односу на све њих имали мање

значајну улогу у трговини у Угарској. О домаћим трговцима имамо свега неколико посредних наговештаја.

Трговина почиње да се развија у градовима на Сави и Дунаву интензивније од 14. века најпре у Митровици, а затим у Ковину, да би у 15. веку најистакнутији трговачки центри били Београд и Смедерево. За овакав развој ова два града је кључно то што су били престонице Србије. Трговина је врло често подстицана и вештачким путем. Владар је желео да развије трговину која је обезбеђивала просперитет града, а самим тим и већу популацију, што је било директно у вези са борбеном снагом и потенцијалом града и његове околине. Зато је за један град посебно било значајно да прими богате трговце, мајсторе, занатлије, плаћенике. Извори као да сведоче да је трговина у градовима на Сави и Дунаву више била локалног карактера, онакава каква је неопходна за снабдевање и нормалан живот града. Развој трговине је зависио од два веома важна предуслова. Први је био физички положај града који је одговарао тадашњим потребама и погодовао токовима на првом месту трговачке размене. Таквом положају свој развој је договала Митровица, град који није био ни центар државе ни регије, својим положајем се наметнуо као важан трг на путу ка Угарској где су Дубровчани настојали да развију своју трговину. Кроз цео 14. век она је држала доминантну улогу у трговини на овим просторима, а крај томе је учинио колико ратни вихор, толико и укупне промењене околности, те се у 15. веку Београд истакао као доминантнији центар. Ковин, Земун, Београд и Браничево су имали сличну судбину у епохи када је био жив саобраћај на старом путу *Via militaris*. Тако је Београд исто као Митровица имао повољан географски положај, који је био врло важан у овој ранијој епохи али му он није био довољан да се економски развије у 15. веку када је стари пут био слабо коришћен. Ту је кључну улогу имала чињеница што је деспот Стефан сместио престонцу у овај град. Тада су се испуниле две најважније претпоставке - град је имао повољан географски положај и постао је политички односно државни центар што је резултирало економски најразвијенијим градом на простору о коме пишемо. Деспот Ђурађ је покушао да исто постигне са Смедеревом и донекле је успео у томе, али се Београд са бољим географским положајем ипак наметнуо као водећи. Смедерево је било само замена за изгубљени Београд, његова градња је била изнуђен потез до кога вероватно не би ни дошло да деспот није морао да врати Београд угарском краљу. Београд је био на бољем географском положају чега су били свесни савременици, како сам деспот Ђурађ, који је

покушао да на истом принципу створи нови град, тако и Османлије које су одмах по заузећу Београда у њега из Смедерева преместиле седиште Смедеревског санцака. Повољан географски положај је био од пресудног значаја за формирање тргова локалног типа какав је био Заслон односно Шабац. Митровица и Ковин су наставили свој живот као локални тргови после давно угасле славе, углавном захваљујући повољном географском положају. У турско доба цео трговачки потенцијал који се раније делио иако не равномерно, на неколико градова на Сави и Дунаву током претходног периода, махом се слио у Београд. Смедерево је једини град на овом потезу који је наставио свој развој, али је ипак Београд имао примат. Остали градови су сведени на ниво локалних тргова. Град не може постојати без система повезаних градских насеља, а међу њима постоји хијерерхија. Тако се око једног већег града формира језгро мањих насеља и села као око тзв. *града Сунца*. Такви градови примера ради су били Венеција, Фиренца, Лион, Нирнберг; Амстердам, Лондон, Делхи. Градови на тај начин образују своје хијерархије или велике градове на челу пирамиде која се ширила на доле. У регији Саве и Дунава то је био Београд.

Поднебље о коме говоримо било је изван главних токова европске трговине, оно је било далека периферија која је посредством дубровачких трговаца донекле прикључена европској трговачкој мрежи. Ипак, на регионалном нивоу је имало важну улогу која ће се задржати и у модерно доба.

Занатство је у градовима на Сави и Дунаву било врло слабо развијено. Занатске услуге су коришћење за потребе градског становништва и евентуално околине. Релативно мали број заната и занатлија говори томе у прилог. Потреба да се доводе стране занатлије и потпуно одсуство еснафа такође потврђује ову констатацију. Трговина није имала пресудан утицај на настанак градова на Сави и Дунаву, али је била изузетно важан чинилац за њихов живот и развој.

Обнављање градова у Европи од 11. века доводи до великог успона. Градови су увек покретачки експанзије и често је условљавају. Такође градови не могу постојати без сопственог тржишта, као што ни националне ни регионалне тржишне мреже не могу да постоје без јаког града. Исто тако тржиште као основа развоја ствара разлику између друштва и привреде. За градове је увек везана и моћ- друштвена, политичка, војна, економска. Градови је само додатно профилишу. Тако је град имао важну улогу у

економском развиту целе државе, али је у овом случају специфично то што су се градови налазили на граници. У циљу заштите границе морало се водити рачуна о војним утврђењима која су била итекако важна у бројним окршајима, али и о насељавању већег броја становништва уз границу. То се постизало развојем привреде, на првом месту трговине што су краљ Жигмунд и деспот Стефан настојали да остваре. На тај начин је требало да се створе јака упоришта и обезбеди боља одбрана, да се фактички створи живи бедем који је способан сам себе да брани. На обалама Саве и Дунава чак и економско подизање града иза себе имало је војну конотацију будући да су ови градови своје најсајније епохе проживљавали у бурна ратна времена. До 15. века готово сви градови су опасани великим зидинама, на првом месту због безбедности, а потом и због рађања самосвести града и његовог одвајања од сеоске средине или често неугледне околине. За такву политику била је потребна јака власт која би такве активности доследно спроводила *од горе*. Град сам по себи није могао бити довољно јак за тако нешто. За време јаких владара такав систем је био одржив, али кад је нестала српска држава и ослабила централна власт у Угарској, и њен одбрамбени систем се почео урушавати. Није се довољно водило рачуна о одбрани јужних граница ни на који начин што је резултирало потпуним крахом њеног пограничног система на југу. Слабљењем државног система осипала се и погранична одбрана, а становништво се селило у северније крајеве, одузимајући главни адут за даљу одбрану. То је био систем који је изискивао пуно бриге и одржавања и у сукобу са освајачем са Истока показао се као недовољан.

Иако извори не дозвољавају да продремо дубље у проблематику градског становништва на Сави и Дунаву, стиче се утисак да је ситуација и ту била врло динамична. У време ратних опасности број дошљака се смањивао, становништво се селило и осипало, после ратних похода су вршене и насилне миграције. Етничка структура је била мешовита, што је и нормална појава за пограничну регију. Управа у граду је могла бити цивилна и војна, мада с обзиром на важност ових градова у војном смислу, више података имамо управо о војној управи. У угарским градовима је посведочено постојање судије и већа заклетих грађања, док је то у српским градовима само претпоставка која се посредно може назрети без сигурне потврде у изворима. Градови на Сави и Дунаву Сирмијум и Сингидунум су имали дугу хришћанску традицију коју је досезала до античких времена. Обновом Византије епископске столице су постављене у Београд,

Сирмијум и Браничево. Касније, и католичка црква је имала солидну организацију на овим просторима. Црква у средњовековном граду је била важна и као институција и као сама грађевина око које су се окупљали и одвијали важни догађаји. Већина градова на Сави и Дунаву је имало више од једне цркве. У њима је било православних и католичких цркава међу којима је било и оних које су подизали дубровачки трговци. Морфологија средњовековних градова врло различита и представља мноштво облика, распореда и изгледа што је природана појава условљена најпре тереном. Неке законитости су ипак уочљиве. Основна обележја средњовековног града су утврђење, замак у коме су обитавали владари или заповедници града и манастир односно црква.

Врло је динамичан процес у коме су се градови на Сави и Дунаву развијали, доживљавали кулминације, замиралли, нестајали. Ту је вођен свакодневни живот, људи су се рађали, живели, радили, умирали, смењивале се генерације. Градило се, зидало, ратовало, рушило. Разноврсни фактори су утицали на то да се градови изграђени на обалама ових река развијају сваки на свој индивидуалан начин. Настајали су у различита времена из различитих потреба са различитим циљевима, некад спонтано а некад наменски. Имали су различите функције, војне или привредне које ни код сваког града понаособ нису увек раздвојиве и често су се смењивале, мада је војна функција код свих увек била доминантнија. Нису своје врхунце проживљавали у исто време нити су у исто време замиралли. Неки су наслеђени од антике, неки су рурализовани или нестали као градови, а већина их постоји и данас. У процесима успона и падова градова на Сави и Дунаву средњи век је био важна етапа, која ће бити усмерена у другом правцу Османским освајањима. Тек победе Хабзбурговаца у 17. и 18. веку, борба за српску државу у 19. веку враћају ове градове поново у динамичнији ток српске историје.

7. Прилог

Прилог 1.

G. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akadémiai értesítő, Philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye 5-3 (1866), 331-332.

Magnifico viro comiti Stephano Bubek Judici Curie domini nostri Regis amico eorum reverendo Capitulum Ecclesie Sancti Irinei martiris sincere reverencie incrementum et honoris. Vestra noverit Magnitudo, quod cum nos secundum continenciam literarum vestrarum modum et formam vestre judicarie deliberationis exprimencium, capitis sigilli vesti impressione consignatarum ad videndum arbitrium inter Judicem, juratos cives et universos hospites de Sancto Demetrio, item Demetrium et Ladislaum filios Michaelis de Sancto Petro super facto exaccionis tributi de Pabor per octo probos et nobiles viros per partes memoratas equali numero adducendos in quindenis festi Omnium Sanctorum proxime preteritis coram nobis fiendum, Magistrum Thomam videlicet et Paulum socios et concanonicos nostros per nos ad id deputatos pro utrisque partibus transmissemus fidedignos, iidem ad nos redientes perorando nobis concorditer retulerunt in hunc modum: quod ipsi in predictis quindenis festi Omnium Sanctorum circa memoratos Judicem, Juratos et universes hospites de Sancto Demetrio, item Demetrium et Ladislaum filios Michaelis accessissent, ubi iidem cives de Sancto Demetrio quedam privilegia Excellentissimi Principis domini Ludovici Dei gracia illustris Regis Hungarie confirmatoria; item Sanctissimorum progenitorum suorum Ladislai, Andree et Karoli eadem gracia condam Serenissimorum Regum Hungarie felicium recordacionum, inter cetera contenta, ut ipsi Cives de Sancto Demetrio nullibi locrum tributa continencium, constitutorum et constituendorum, nec in terris nec in aquis tributum solvere tenerentur, ab una parte vero ex altera prenotati Demetrius et Ladislaus filii Michaelis privilegia Serenissimorum Principum, videlicet domini Lodovici et sui progeniti domini Karoli _ _ _ _ (Regum) Hungarie prenotatorum in eo, ut ipsi in prenotata possessione ipsorum Pabor vocata de hominibus cuiusuis condicionis existentibus, tributum exigendi _ _ _ _ facultatem, confecta et emanata exhibuissent. Tandem predicti abitratores uniuscuiusque partis justiciam jure equitatis dimeciendo mec_ _ _ _ _ valuissent, quia quedam clause eorum Principium privilegiis parcium utrarumque difficiles esse patuissent, cum propter

arduitatem cause prefixe, tum etiam quia quedam privilegia ambarum parcium corundem Principum, scilicet Regum Hungarie fore fuissent; ideo predictam causam in eodem statu absque aliquo gravamine ad octavas festi Epyphanie Domini nunc venturas in veste Magnitudinis presenciam iidem arbitratores duxerunt deliberandam. Datum secundo die quindenarum festi omnium Sanctorum anno Domini millesimo CCC LX sexto.

Превод:

Каптол цркве Светог мученика Иринеја поздравља сјајну личност и свог уваженог пријатеља и поглавара Стефана Бубека, дворског судију нашег господара краља, и искрено му жели свако добро и напредак. Обавештавамо Вашу узвишеност да смо, у циљу извршења садржине и форме Вашег судског налога, који сте нам писмено упутили и својим званичним печатом потврдили, а где сте од нас тражили да присуствујемо судском спору, заказаном на датум 15 дана пре празника Свих светих што је баш недавно прошао, између судије, заклетих грађана и свих домаћих и гостију Сремске Митровице са једне стране, те Димитрија и Ладислава Сентпетери, синова Михаилових са друге стране, а на тему наплате пореза у Побору – о чему је пред нама већ говорило осам племића из нареченог краја – дакле, обавештавамо Вас да смо у своје име одабрали и на суђење послали двојицу поверења достојних представника – Тому и Павла, наше колеге и канонике наше цркве, те да су нам они, вративши се са тог задатка, једногласно пренели следеће: да су они на заказани датум, 15 дана пре празника Свих светих, отишли на спор између поменутих судије, заклетих грађана и свих домаћих и гостију Сремске Митровице, и Димитрија и Ладислава, синова Михаилових, те да су том приликом грађани Сремске Митровице показали извесне привилегије које потврђују Његово величанство угарски краљ Лајош, те његови свети родитељи и преци, пресветли владари Ладислав, Андрија и Карло, где, између осталог стоји да су грађани Сремске Митровице и на копну, и на води ослобођени сваког плаћања пореза сада и у будуће; с друге стране пак већ поменути Димитрије и Ладислав, синови Михаилови, такође су показали своју повељу са привилегијама, коју су добили од Његовог величанства краља Лајоша и оца му Карла и која им на њиховом поседу по имену Побор право да убиру порез од људи свих друштвених статуса који се тамо налазе. Стога је најзад испало да и једна и друга страна имају једнако право да за себе изискују правду и, те је постало јасно да је

проблематично и спорно надаље одлучивати о привилегијама које су обема странама доделили владари, јер се оне међусобно искључују, што читав случај чини нарочито компликованим. Зато је коначно закључено да судски спор остане отворен и у стању каквом сада јесте, без спровођења икаквих казних мера, те да буде размотрен у присуству Ваше узвишености, 8 дана пре празника Богојављања који нам се ближи. Издато два дана након празника Свих светих, лета Господњег 1366.

Прилог 2.

T. Ortway - F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430*, Pozsony 1896, 299.

Domino meo benefactori domino bano sciat vestra gracia quod castrum vestrum Kalumbach hominess Lazari obsiderunt quia a lapide inferiori usque ad superiorem partem cum gepeu mactauerunt. Eciam sciat vestra gracia quod portam castri dicto Kalumbuch aperire non presumunt, quod tantum ligna importarent castellani vestri inibi existents renuncciare velint qualiter causa ipsorum ibi existit renuncciare velint. Eciam sciat vestra gracia quod corpus meum ac labores non denegavi ad seruicium vestrum quod ego potuissem aliquam famam exhibere, domine mij ad aliud michi improperare velit vestra gracia. Eciam sciat vestra gracia quod homo vester ad me huc reuertens quod hoc audiui quod seruator noster quem ad vestram gratiam destinaui nos inuenire non potuit hoc audiens homiem meum ad vestram gratiam destinare volui tale tempus fuit sicut vestra gracia audire potest sciatic quod multa dampna in castro fecit ventus. Datum secunda feria post dominicam oculi.

Hec Dominicus castellanus de kewe vester seruator.

Excellentissimo domino bano domino suo metuendo ac benefactor presentetur.

Превод:

Доминик кастелан Ковина северинском бану.

Мом господару доброчинитељу, господину бану. Нека Ваша милост зна да су Лазареви људи опседали Вашу тврђаву Голубац и да су је од дна до врха гађали опсадним справама.

Такође нека зна Ваша милост да се врата Вашег поменутог утврђења Голубац не отварају,

јер ваш живаљ унутра уноси у утврђење искључиво дрвну грађу, и они желе да Вам ставе до знања како унутра ствари стоје. Такође нека зна Ваша милост да ја своје тело ни труд не штедим у вашој служби колико год сам у могућности, а Ваша милост нека ме подстакне уколико још нешто могу да учиним. Такође нека Ваша милост зна да човек кога сте ми послали, а што сам недавно сазнао, није успео да ме пронађе; па кад сам то чуо ја сам Вама послао свог човека да у оно мало времена што је уопште било барем сазнате колико је штете већ нането Вашем утврђењу.

Доминик, кастелан Ковина, Ваш слуга

Нека се ово писмо представи сјајном господину бану.

Прилог 3.

G. Wenzel, *Magyar diplomaciai emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest, 1876, 650-651.

Propria commisio domini Regis.

Nos Sygismundus Dei gracia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie, etc. ac Marchio Brandeburgensis etc. notum facimus universis presentes inspecturis, quod nos humillimis et devotis supplicationibus fidelium civium et mercatorum nostrorum de Ragusio nobis per providos et sapientes viros, Junium de Sorgo et Marinum de Bona, concives Ambasiatores eorum porrectis Regia favorabiliter inclinati benignitate, annuimus et concessimus gratiose, ut mercatores ipsorum in terra nostra Syrmiensi residents a mercatoribus consociis eorum in terris Bozne et Rascie commorantibus argentum, terris tamen in eisdem reperiens et in usum provenicus, precio comparandi et emptum tandem iidem mercatores de Syrmia mercatoribus de dicto Ragusio, concivibus ipsorum, venditioni exponendi prefatique mercatores Ragusienses idem argentum versus Ragusium exportandi et deferendi tutam, liberam et absolutam habeant facultatem. Eapropter vobis fidelibus nostris universis cujusvis status, condicionis et prehemencie Regni nostri Hungarie hominibus, quibus presentes ostendentur, firmo precipimus Regio sub edcto, quatenus visis presentibus prefatos cives et mercatores Ragusinos circa exportacionem et delacionem ipsius argenti ad dictum Ragusium fiendam non impediatis nec dampnificetis quoquo modo; sed permittatis dictum argentum ipsarum terrarum Bozne et Rascie eisdem juxta premissam nostram annuenciam exportare et deferre pacifice et quiete, sineque

contradictione et impedimento aliquali. Et aliud pro nostra gracia facere non ausuri; presentes eciam semper apud eosdem mercatores Ragusienses volumus remanere post lecturam. Datum Bude in vigilia Beati Andree Apotsoli anno Domini M.CCC.LXXX. septimo.

Превод:

Ја, Жигмунд, по Божијој вољи краљ Угарске, Далмације, Хрватске итд. и маркграф Брандебурга итд, овом повељом свима предочавам да, с обзиром на понизне и одане молбе Мојих верних грађана и трговаца из Дубровника, а које су ми у њихово име упутили Јуније Соркочевих и Марин Буних, суграђани и амбасадори њихови, а пошто сам им на све начне наклоњен, великодушно допуштам и уступам да имају сву слободу и потпуну могућност да трговци који бораве у Нашој земљи Срему од својих трговачких партнера који се заустављају у земљама Босни и Рашкој набављају вредно сребро које се налази у истим земљама и од којег имају користи, да купљено /сребро/ напослетку исти сремски трговци, трговцима реченог Дубровника, својим суграђанима, најпре изложе на продају и да трговци Дубровчани исто сребро преко Дубровника могу да извезу и пренесе са сигурношћу. Стога свима вама, Мојим верним поданицима Мог узвишеног краљевства, којег год сталежа, а којима је ово предочено, издајем путем изричите краљевске наредбе да поменути дубровачки грађани и трговци извозе и пренесе мирно и несметано речено сребро од земаља Босне и Рашке без заустављања и било чијег противљења, те да их у томе ни на који начин не ометате нити им причињавате било какву штету, већ да им то, по мојој одлуци, буде без икакве препреке и приговора допуштено. Нека се, управо због моје Милости, нико не усуди да поступа другачије. Нека ова повеља након објављивања трајно остане код истих дубровачких трговаца. Издато у Будиму, уочи празника светог Андрије Апостола, лета Господњег 1387.

Прилог 4.

I. Nagy, *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880, 426-427.

Magnifico viro domino Stephano de Lossunch Bano Machouiensi Amico eorum reuerendo Capitulum ecclesie sancti Irinei martiris sincere reuerencie et amicie continuum incrementum

litteras Inquisitorias vestre magnificencie pro Paulo filio Thome de Berzyncha et Symone filio Laurencii de Nadasd confectas amicabiliter recepimus in hec verba: Amicis suis reuerendis Capitulo ecclesie sancti Irinei martiris Stephanus de Lossunch Banus Machouiensis etc. amicitiam paratam cum honore dicunt nobis paulus filius Thome de Brizencha et Symon filius laurencii de Nadasd quod dum ipsi pridem circa festum beati demetri martiris proxime preteritum in partibus Machouye in nostris seruicys procedentes Nixam Ragusanum in sua lancea arma Johannis Bani notory infidelis regie maiestatis in signum inimicie deferentem in ibi repertum captiuassent et captum nobis adducer voluissent tunc Synko et vlahassa similiter Ragusiani mercatores de Sancto demetrio manibus armatis in obuiam ipsorum transeundo dictum Nixam ab ipsis potenter abstulissent et duos equos arma et vestes ipsorum tunc apud ipsos reperta et inuentas bene trecentos florenos vallentes auferendo Ipsos ad manus Judicis nomine predonum assignassent et in vinculis ipsius Judicis tamdiu conseruari fecissent donec eorum placuisset voluntati Super quo vestram amicitiam presentimus petimus diligenter, quatenus, vestrum mittatis hominem pro testimonio fidedignum quo presente Stephanus filius Georgi aut Mathias filius Johannis de pordan vel Stephanus de Chokodei seu Georgius filius Stephani alys absentibus homo noster ab omnibus quibus decet et licet palam et oculte diligenter Inquirendo de premissis omnimodam sciat et Inquirat veritatem quam tandem nobis amicabiliter rescribatis, datum in sancto demetrio feria sexta proxima ante festum beati Georgi martiris anno domini M^{mo} CCC^{mo} Nonagesimo primo. Nos igitur petitioni vestre acquiescentes vt tenemur vnacum Stephano filio Georgi homine vestro predicto nostrum hominem videlicet magistrum petrum socium et concanonicum nostrum ad Infrascriptam Inquisitionem faciendam pro testimonio transmissemus fidedignum qui demum ad nos reuersi nobis vniformiter retulerunt quod ipsi die dominica proxima post festum Epiphaniarum domini nunc elapsum in Comitatus Bachiensi et Syrmiensi vbique simul procedendo ab omnibus Nobilibus et ignobilibus ac alterius cuiusuis status et condicionis dictorum Comitatum hominibus aquibus scilicet licuisset et decuisset palam et oculte diligenter de premissis indagando omnia premissa et quevis premissorum singular suomodo facta fuisse sciuisent prout in eisdem vestre magnificencie literis vidimus contineri. Datum sexto die diey permissse Inquisitionis anno domini supradicto.

Превод:

Каптол цркве светог мученика Иринеја упућује знаке искреног уважавања и пријатељства који су /сваким даном/ све већи и већи величанственом господину Стефану Лошонцију, мачванском бану и нашем уваженом пријатељу. Пријатељски смо примили Ваше писмо истраге а које се односи /на корист/ млађег сина Томе Берзинча и Симона, сина Ловре Надаждија које је срочено овим речима:

Уваженим пријатељима, Каптолу цркве светог мученика Иринеја, Мачвански бан Стефан Лошонци, упућује пријатељски и благонаклон поздрав. Рекли су ми млађи син Томе Берзинча и Симон, син Ловре Надаждија да, док су они пре извесног времена негде око последњег празника блаженог мученика Димитрија, боравили у мачванском крају у мојој служби, да су тамо нашли и заробили Дубровчанина Никшу који је у знак непријатељства носио на свом копљу грб бана Јована, осведоченог издајника краљевског величанства и да су тако заробљеног намеравали да га доведу мени. Тада су Синко и Влахуша, такође дубровачки трговци из Митровице, изашавши им у сусрет наоружани од њих одлучно преотели Никшу, као и два коња, оружје и одећу коју су том приликом код њих пронашли, а што је све вредело добрих 300 флорена, а потом су их под оптужбом за пљачку предали у руке судији и и учинили да они остану заточени код судије колико год им је била воља. Поводом тога, овим писмом усрдно молимо Ваше пријатељство да пошаље поверења достојног човека- Ђорђа сина Стефана или Матију, сина Јована де Пордан или Стефана де Чокодеи, или Ђорђа Стефановог сина, како би у његовом присуству- кад сви /набројани/не могу да буду присутни- наш човек на све начине брижљивим испитивањем и отворено и тајно дознао од свих од којих треба и од којих је могуће све о већ реченом и да би испитао истину коју сте нам коначно и Ви пријатељски у писму изложили. Издато у Светом Димитрију, 6 дана пре празника светог мученика Ђорђа 1391.

Илазећи у сусрет Вашој молби, како и доликује, заједно са Вашим човеком Стефаном, Ђорђевином сином, послали смо зарад спровођења наречене истраге и нашег човека од поверења, каноника и савезника магистра Петра, а они су нам коначно по повратку једногласно пренели да су прошле недеље непосредно након скорашњег празника Богојављања заједно отишли у Бачку и Сремску жупанију, и да су тамо, спровевши детаљну истрагу о поменутом случају, и то тако што су испитали све оне које је требало и које су могли- и племиће и пук и све друге људе различитих сталежа, и то и у јавним и у

затвореним /саслушањима/, и да су дознали да се све на тему поменутог случаја и у целини и у појединостима збило управо онако како смо видели да стоји у писму Ваше преузвишености. Издато 6 дана након дана спровођења речене истраге горепоменутог године. (1391)

Прилог 5.

I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888, 1-2.

Nos Sigismundus Dei Gratia Rex Hungariae, Dalmatiae, Croatae etc. Marchioque Brandenburgensis et Sacri Romani Imperii Vicarius Generalis et Regni Bohemiae Gubernator. Memoriae commendantes tenore praesentium significamus quibus expedit Universis, quod nos tum pro fidelitatibus et fidelium servitiorum uberrimis meritis Civium et Hospitum Civitatis nostrae Kevi vocatae, per ipsos Culmini nostro locis et Temporibus opportunis exhibitis et impensis, tum pro utilitate et commodo ejusdem Civitatis nostrae Kevi ac totius Regni nostri, Nundinas seu Forum annum singulis annis in cunctis Festivitatibus Visitationis Beatae Mariae Virginis, caeterisque diebus ipsum Festum praecedentibus et subsequentibus, omnino sub iisdem Libertatum et Gratiarum praerogativis, quibus Nundinae Civitatum nostrarum Regalium insignitae fore perhibentur, in eadem Civitate nostra Kevi apud Ecclesiam B. Mariae Virginis Parochialem in eadem habitam _ _ _ _ celebrandas et jugiter peragendas sanximus Civitatem ad eandem gratiose concedendas et annuimus praesentium per Tenorem. Quapropter vos Universos Mercatores, Institores ac caeteros quoslibet homines cum Rebus venalibus et quibuspiam mercibus procedentes, serie presentium assidenter certificamus et secures reddimus, quatenus cum rebus et mercibus vestris ad dictas Nundinas seu Forum annum uti meminimus in praetacta Civitate nostra Kevi in Festivitatibus antefatis singulis annis perpetuo celebrari concessas per nos, et Commissum Securum et absque omni pavore pergatis, properetis et accedatis, peractisque inibi emptionibus et venditionibus, cunctis vestris Mercantiis et Negotiationibus ad propria vel alia, quae malueritis, loca remeare, transire et procedere possitis secure ac valeatis, sub Tutela et protectione Speciali nostrae Majestatis. Et haec volumus ubique in Locis nostris palam facere et proclamari. Datum Budae in Festo Beati Marci Evangelistae Anno Domini Millesimo quadringentesimo quinto.

Превод:

Ја Жигмунд, по Божијој милости краљ Угарске, Далмације, Хрватске итд, маркгроф Брандебурга и главни викар Светог римског царства и губернатор Чешког краљевства, овим речима стављам на знање свима којих се то тиче и објављујем, да ја, како због верности и верне службе и веома велике заслуге грађана и странаца нашег града који они зову Ковин, и који је смештен на нашој граници, тако и због користи и благодати поменутог града Ковина и целог нашег краљевства, у време годишњих вашара и пијаца за време целокупног трајања празника блажене девице Марије и других дана који претходе и следе овај празник, све под истим одредбама слобода и милости којима се одржавају вашари и поменути тргови наших краљевских градова, у истом нашем граду Ковину, у парохији цркве блажене девице Марије, у том истом месту, да буду стално посећивани и у сталном напретку, потврђујем овом граду поменуте привилегије и гарантујем их овим путем. Стога ви, свакојаки трговци, продавци и којигод други људи са робом за продају који овуда пролазите, овом повељом бодрим вас, потврђујем и поуздано вам дозвољавам да, са стварима и робом на поменуте вашаре и тргове, у поменутом нашем граду Ковину на поменуте годишње празнике, заувек у великом броју посећујете, што вам је са моје стране дозвољено, поверено и гарантовано, и да сви без страха путујете, крећете се, повећавате и обављате овде куповину и продају, целокупну вашу трговину и продају за себе или друге, како више волите; у ово место, дакле, можете се сигурно враћати, кроз њега пролазити, настављати даље и бити безбедни под посебном бригом и заштитом Мога величанства. И нека ово буде у нашим местима јавно објављено и обзнањено. Издато у Будиму, на празник блаженог еванђелисте Марка, лета Господњег 1405.

Прилог 6.

I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 4-9.

Nos Sigismundus Dei Gratia Romanorum Rex semper Augustus ac Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. Rex. Ad cunctorum praesentium pariter et futurorum notitiam deducentes harum serie declaramus, quod cum id pensamus animo, ut in multitudine Plebis robur Regum et Gloria existat et ac crescat, ex dulplicique Principum Contractione Plebs subjecta et

numero et viribus augeatur, dumque hoc regali moderamine in Cordis nostri revolvimus armariolo, quod tunc subditi dignae retributionis beneficio refoventur, dum eis largitur, quod merentur, exindeque ad fidelitatis favorem excitantur, et capto obsequendi exemplo ad indubitam fiduciam serviendi incandescunt. His igitur ducti Considerationibus, commoditatibus, utilitatibus, et profectibus subditorum nostrorum, signanter in Confinibus dicti Regni nostri Hungariae, et partibus eisdem suprapositis residentium et constitutorum, clementer providere volentes, de fidelium Praelatorum et Baronum, potiorumque dicti Regni nostril Hungariae Procerum Consilio, et ex matura deliberatione fidelibus nostris Universis, et singulis Civibus, Hospitibus, incolis et inhabitatoribus Nostrae Civitatis Keve vocatae nobis humilliter supplicantibus, infrascriptas Libertates et Libertatum praerogativas duximus gratiose concedendas. Ut videlicet praefati Cives, Hospites, Incolae, inhabitatoresque et tota Communitas praefatae Civitatis nostrae Keve vocatae ab omnibus Censibus, collectis, Datis et quibuscumque exactionibus, quibus hactenus tam in pecuniis et Usonibus, quam aliis quibuscumque Rebus regiae Maiestati et Camerae suae, quomodocunque, et qualitercunque, et in quibuscumque Terminis faciendis usque ad haec tempora fuissent obligati, penitus et per omnia exempti sint, supportaque et libertati in perpetuum habeantur, nec per amplius ad hujusmodi Censum, Collectarum Datarum et Exactionum solutionem, seu administrationem a modo in posterum debeant qualitercunque esse obligati, dempto quod pro omnibus praedictis Censibus, Collectis atque Datis et Exactionibus eorundem non plus quam duos Centenarios Cerae in singulis Festivitatibus Circumcisionis Domini pro munere strenuarum Regiae Maiestati et ad Cameraam suam Regalem dare et administrare, portum etiam Regium seu Custodiam portus firmiter et vigilanter tenere et conservare, in eoque Regiae Maiestati omni pro modo, sollicitudine, diligentia, et fidelitate, quibus usque nunc existunt consueti Regiae Maiestati famulari servire teneantur et perpetuis sint et debeant esse obligati. Praeterea quasdam Villas nostras Regales Bálványos et Zkronova vocatas in contigua vicinitate Territorii praedictae Civitatis nostrae Keve appellatae adjacentes, alias habitatoribus destitutas, nuncque per praefatos Cives, Hospites et Incolas nostros populos, quarum terras proprias Maiestas nostra ipsis non ad populandum sed tantum ad utendum et excolendum dederat, et contulerat, nunc eisdem Civibus Hospitibus et Incolis denuo et ex novo semota qualibet Conditione damus, donamus, et conferimus praefataeque Civitati nostrae in perpetuum duximus annectendas et applicandas. Et insuper saepefatis nostris Civibus, Hospitibus et Incolis jam tate Civitatis nostrae Keve, nec non et

populis in praeattactis villis Bálványos et Zkronova vocatis constitutis et commorantibus, totum Lucrum Camerae nostrae, quibus hactenus Maestati nostrae et Fisco Regio fuerunt ex debito obligati, penitus et per omnia futuris perpetuis temporibus relaxamus, ipsosque et eorum quemlibet a Solutione praedicti Lucri Camerae Nostrae prorsus in aevum duximus eximendos et supportandos, eximimusque et supportamus in his scriptis, et nec iidem amplius ad solutionem praetacti Lucri Camerae nostrae quomodolibet teneantur, neque debeant esse obligati. Praeterea sicuti et quemadmodum antefati Cives, Hospites, et Incolae nostrae Civitatis Keve privilegiatae, eorum libertate per nos dudum eisdem concessa requirente ab omni solutione Tributorum nostrorum Regalium exempti fore dignoscuntur, ita nunc eosdem et quemlibet ipsorum ab huiusmodi solutione tributaria in quibuscunque locis dictorum Tributorum nostrorum Regalium tam personis, quam mercimoniis et alias rebus eorum quibuscunque facienda denuo et ex novo penitus et in toto duximus eximendos et supportandos, eximimusque libertamus et in perpetuum supportamus. Caeterum ut praefata Civitas nostra ex libertatis largitate et Regali munificia annuentia sicuti numero, ita et fidelitate et rerum incremento augmentetur, eisdem Civibus et omnibus hospitibus praedictae Civitatis nostrae nunc et omni futuro tempore in eadem constitutis, sicuti hac, ipsa praerogativa caeterae liberae Civitates nostrae potiuntur, huiusmodi libertatem duximus concedendam, ut ipsos et homines eorum cum quibusvis mercantiis et aliis rebus ubivis per hoc Regnum Nostrum procedentes, nec in personis neque in rebus et Bonis quibusvis, ad Cujuspiam Instatiam, quivis Praelatorum, Baronum, Comitum, Castellanorum, nobelium, atque Civitatum et Villarum Judicum, et Villicorum alicubi judicare, impedire, arestare et damnificare praesumat, signanter factis debitis, delictis et excessibus aliorum, si qui enim contra ipsos nostros Cives vel eorum alium quidpiam actionis vel quaestionis movere habuerint, hi id in praesentia Iudicio Juratorum Civium ejusdem nostrae Civitatis juridice prosequantur, super eosdem ex parte, quorum inibi cuilibet conquerenti Iudicium et iustitia administrabitur pleno jure. Insuper in Libertatis praefatae Civitatis augmento per expressum determinamus hoc addendum, quod nullus forensis, et extra Territorium praefatae nostrae Civitatis commorans mercator quemvis pannum, praeterquam in nundinis in eadem Civitate nostra celebrandis, cum ulnis seu minuatim nisi cum integris petiis seu staminibus vendere possit. Et etiam Caupones seu venditores vinorum similiter forenses vinum eorum non cum mensuris, seu pintis minutatim ad educillum, sed cum integris vasis vini inibi venditioni queant exponere modo aliquali. Annuimus praeterea praefatis fidelibus Civibus, Hospitibus, Incolis, et populis

nostris de Keve ut ipsi in omnibus fluviis et aquis currentibus circumquaque ipsam Civitatem nostram existentibus, et eidem circumjacentibus, exceptis duntaxat piscinis et piscaturis prohibitis ad castrum nostrum Keve vocatum spectantibus, ubique piscandi securam habeant potestatem Item sicut ad humillimae et devotae supplicationis Instantiam Petri Judicis jam fatae Civitatis nostrae. Maiestati nostrae per ipsum, suo ac aliorum jam fatorum Civium, Hospitum, Incolarum, et populorum nostrorum nominibus propterea porrectam, requirentibusque eorundem Petri Judicis et Civium, Hospitum et incolarum nostrorum, fidelitatibus ac fidelium obsequiorum laude dignis meritis, Majestati nostrae et Sacro nostro Regio diademati per ipsos exhibitis, et impensis, sic non minus pro utilitate et commodo Regni nostri ad praefatam Civitatem nostram Keve appellatam, forum liberum singulis Feriis tertiis in omni hebdomade sub eisdem libertatum praerogativis, quibus for a libera hebdomadalia aliarum liberarum Civitatum nostrarum celebrantur, duximus annuendo gratiose, concedendum, absque tamen praejudicio fororum liberorum hebdomadaliu aliorum. Decernimus ex nunc, et de plenitudine nostrae Regiae potestatis annuimus atque concedimus, ut singulis Feriis secundis ipsam feriam tertiam praecedentibus, nec non et eadem Feria tertia, qua ut praemittitur, dictum forum celerabitur, item et feriis quartis praetactam feriam tertiam immediate sequentibus usque horam meridiei ipsarum feriarum quartarum, quilibet mercatores, Institores, et alii homines dicti Regni nostril Hungariae praetitulatum forum hebdomadale per nos ut praemittitur Civitati nostrae Keve praedictae, singulis septimanis celebrari commissum, cum eorum rebus, et mercibus intrantes ad idem forum venientes, ab omni prorsus Tributaria Solutione tam de personis, quam mercantiis, et aliis eorum rebus venalibus, et emptionalibus, exempti sint, et penitus supportati habeantur. In super animo deliberato et ex certa Nostra Scientia ac de mera notsrae Regiae Potestatis plenitudine nostrum Jus Patronatus Regium in ipsos Judicem, Cives, Hospites, et Incolas nostros penitus transferentes, eisdem omnimodum damus et tribuimus potestatis facultatem, ut si dum et quandocunque ac quotiescunque eorum Parochialis Ecclesia per mortem sui Rectoris, aut alio quovis modo legitime vacaverit, semper toties quoties opus erit, personam idoneam in Sacerdotio constitutam litteratura sufficient et commendandae vitae, in eorum Plebanum eligere, assumere et recipere possint, Episcopo Dioecesano pro recipienda et habenda Canonica confirmation praesentandum, temporibus perpetuis successivis universis. In quorum omnium et singulorum praemissorum robur et efficax Testimonium saepe fatis Judici, Civibus, Hospitibus et Incolis nostris praesentes nostras Literas secreto Sigillo nostro inpendenti communitas duximus

concedendas. Datum in Karan-Sebes in Vigilia Festi Beati Andreae Apostoli Anno Domini Millesimo Quadringentesimo vigesimo octavo. Regnorum nostrorum anno Hungariae etc. quadringentesimo secundo, Romanorum decimo nono, et Bohemiae nono.

Превод:

Ја Жигмунд, по Божијој милости римски краљ и август, и краљ Угарске, Чешке, Далмације, Хрватске итд.

Свима онима на које се ова повеља односи, како сада, тако и у будућности, овом повељом објављујем да: будући да сам размишљао да у мноштву народа лежи и расте снага и слава краљева, тако да из обострано корисног уговора подређени народ расте и у погледу снаге и у погледу броја, те док сам дубоко у срцу промишљао тему управљања краљевством, /дошао сам до закључка/ да се поданици достојно одужују за учињено добро дело управо онда када им се штедро даје оно што заслужују и да управо онда бивају подстакнути на најжаркију оданост и највише пламте жељом за несумњиво оданим служењем, баш као и када виде пример туђе оданости. Вођен, дакле, овим резонима, добробитима и користима својих поданика, посебно на граници нашег Угарског краљевства, али и на корист оних становника који насељавају територије изнад пограничних, у жељи да се милостиво за њих побринем, а све то како по савету мојих прелата, барона, великаша и властеле Угарског краљевства, тако и на основу своје умесне одлуке, сматрам да свим грађанима, гостима, насељеницима и дошљацима мог града по имену Ковин, на њихову понизну молбу, треба великодушно уступити доленаведене слободе и поједине одредбе привилегија. То подразумева да наречени грађани, гости, насељеници и дошљаци поменутог мог града Ковина буду заувек у потпуности изузети, ослобођени и растеређени од свих дажбина, прилога, пореза те свих других намета којима су до сад били обавезани, како у новцу, тако и у услугама краљевском височанству и његовој комори, на које год начине и на којим год границама, те да од сад не буду обавезни на плаћање никаквих намета, пореза, дажбина, изузев тога што у погледу дажбина, намета и пореза треба да дају само 200 либара пчелињег воска, и то за сваки празник Обрезања господњег, као симболични заветни дар краљевском величанству и његовој комори, и да чврсто и будно држе и чувају краљевски прелаз и капије, и да у томе на све начине бригом, оданошћу и марљивошћу наставе да покорно служе краљевском величанству на шта су већ од раније

свикнути, да тако чине заувек и да се на све начине на то обавезу. Осим тога, извесне територије краљевске по имену Баваниште и Скореновац, а које леже у непосредној близини поменутог мог града Ковина, и које су иначе биле ненасељене, моје величанство сада истим овим изнова и по новој одлуци даје, поклања и препушта да га грађани, дошљаци и гости населе, будући да је моје величанство /претходном одлуком/ њима ове територије било уступило само за коришћење и обрађивање, али не и за насељавање; сада, пак, држим да их треба заувек прикључити и присајединити мом поменутом граду. И на све то, често помињаним грађанима, гостима, насељеницима и дошљацима, али и онима који ће насељавати Баваниште и Скореновац и који ће боравити и задржавати се на овим територијама, све их заувек и у будуће ослобађам плаћања целокупног износа пореза по имену *Iuscum camerae* који су до сада били обавезни да плаћају мом величанству и краљевској каси; држим, дакле, да их за сва времена и у потпуности ваља изузети, ослободити и растеретити од овог пореза, што и чиним овом повељом, и нека од сада не буду обавезни на плаћање пореза по имену *Iuscum camerae*. Стога, баш као што ће горепоменути грађани, гости и дошљаци мог привилегованог града Ковина бити удостојени да буду изузети од сваког плаћања мог краљевског пореза, а како то изискује та привилегија, тако њих и било кога од њих на свим местима ослобађам, изузимам и амнестирам од плаћања пореза заувек, како лично, тако и на робу јер сматрам да треба да буду од њега изузети и ослобођени. Уосталом, да би поменути мој град напредовао, како по броју, тако и по оданости на основу мојих привилегија и краљевских дарова, држим да им треба доделити такву слободу, њима, грађанима и свим гостима поменутог града и свима онима који ће бити житељи тог града у будућности, треба им, дакле, доделити такву слободу каква је додељена и другим слободним градовима, да њих и њихове људе са којом год робом и другим стварима где год се по мом краљевству буду кретали, не смеју бити од стране прелата, барона, старешина, кастелана, племића те сеоских и градских судија и сељака, осуђивани, привођени и хапшени ни нагнани да плаћају било какве казне, а посебно не због поступака, дугова, непочинства и преступа других; а уколико неко, наиме, против иститих ових мојих грађана или неког њиховог дела или истраге буде преузео извесне мере, они морају бити судски процесуирани у присуству пороте и судије из мог града /Ковина/ и правда им се мора доделити по пуном закону, ко год поднео на њих жалбу. Као додаток слободама нареченог града, на све што сам рекао одлучујем да

треба додати и то да ниједан странац или трговац који живи изван територије мог града /Ковина/ не може да продаје тканину никако другачије до за време вашара у поменутом граду, и то не на меру или на мало, већ искључиво у читавима балама или котурима. На исти начин крчмари или продавци вина, а који су странци, не могу да продају вино на меру у пинтама на мало, већ да га излажу и продају искључиво у целим бачвама. Осим тога, одобравам поменути поданицима – грађанима, гостима и дошљацима, те мојим становницима Ковина да на свим рекама и текућим водама које постоје у околини Ковина и онима око самог града, са изузетком забрањених рибњака и места за пецање а који Ковину припадају, одобравам да могу слободно да пецају где год им одговара. Исто тако на понизну и посвећену молбу и интервенцију судије Петра из већ поменутог тог града, а коју је он упутио мени у своје име и у име грађана, гостију, дошљака и житеља, а будући да то изискују и хвале вредне заслуге истог овог судије Петра и грађана, гостију и дошљака, те оданост и послушност коју су исказали мојој светој краљевској круни, а и да ће та привилегија бити на корист ништа мање мом краљевству него мом граду Ковину, сматрам да им треба великодушно одобрити привилегију слободне тржнице сваког уторка у току сваке недеље по свим оним одредбама слобода по којима се дан слободне тржнице слави и у другим мојим слободним градовима, а без угрожавања исте ове привилегије у другим градовима. Доносим одлуку да од сада, и у пуној снази своје моћи одобравам и дозвољавам да се слободна тржница дозвољава и сваког понедељка који пада пре уторка, а исто тако и на дан који следи одмах после уторка све до поднева, и да на те дане који год трговци, предузимачи или други људи из мог Угарског краљевства буду пуштени на трг поменутог мог града Ковина да уђу са својим стварима и да у потпуности, како лично, тако и у погледу робе за трговину, буду ослобођени од било ког пореза и од њега сасвим изузети. На све то дозвољавам и са пуним својим сазнањем и у целини своје краљевске моћи преносим право краљевског патроната на судију, грађане, госте и дошљаке, дајем им и додељујем пуномоћје да кад год и колико год пута парохијска црква због смрти свог свештеника остане упражњена за свог старешину, да могу да увек и кад год за тим буде потребе сами за свог старешину изаберу подобну особу – упућену у свештенички живот, довољно писмену и посвећену, те да им за добијање канонске потврде буде довољно да се обрате бискупу дијецезе, и да им та привилегија буде дозвољена од сада па навек. Сматрам да често помињаном судији, грађанима, гостима и дошљацима треба уступити

ово моје писмо као пуноправно сведочанство и правоснажан доказ свега појединачног што је речено, додатно утврђено мојим личним печатом који на њему виси.

Издато у Карансебешу 29. новембра 1428.

Прилог 7.

I. Magdics, *Rácskevei Okmánytár*, 13-15.

Nos Sigismundus Dei Gratia Romanorum Imperator semper Augustus, ac Hungariae Bohemiae Dalmatiae, Croatiae etc. Rex memorie comendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos tum pro fidelitatibus et fidelium obsequiorum meritis, fidelium nostrorum Providorum Judicis, Juratorum, caeterorumque, Civium et Hospitum ac Incolarum Civitatis Nostrae Keve vocatae, ac ad Confinia Regni nostril Hungariae praedicti partium inferiorum situatae per ipsos semper cum suprema fidelitate ac fidelitatis Constantia Majestati nostrae et dicto Regno nostro iuxta totius possibilitatis eorum exigentiam ad nostrum nutum et Beneplacitum laudabiliter exhibitis et impensis, tum etiam pro Commodo, Augmento, Profectu, Ampliatione et utilitate praeattactae Civitatis nostrae Keve, ipsorum Judicis, Juratorum, Civium, Hospitum et Incolarum ac totius Communitatis ejusdem, ut ipsi nostrae remunerationis dulcedinem sentientes, sicuti fidelitate, sic et numero Augeantur, et ut nostram tuitionem, Custodiam et Cnservationem ac munionem, et fortificationem ejusdem Civitatis Nostrae Keve eo diligentius et ferventius invigilare valeant, et eis inhaerere; ipsi Civitati Nostrae Consequenterque Civibus et incolis ejus praenotatis nunc et pro tempore ibidem constitutis et Constituendis, hanc specialis Gratiae praerogativam dispositionemque et Ordinationem perpetuis semper Successivis temporibus Universis durandam et observandam duximus faciendam, imo nfacimus praesentium per vigorem, ut a modo in antea et deinceps deposito et disligatio omnium rerum mercimonialium, in eadem Civitate Nostra Keve, prout in Certis aliis nostris Civitatibus haberi dignoscitur sit et habeatur omnesque et singuli mercatores tam scilicet Regnicolae nostri, quam Forenses advenae, universas res eorum Mercimoniales ac quaevis Bona Venalia seu Commutabilia de Regno Nostro Hungariae Versus et ad Regnum Rasciae et a Converso de ipso Regno Nostro Rasciae ad Regnum Nostrum Hungariae, praedictum per praeattactam Civitatem Nostram Keve, hinc inde quomodocunque deferenda et Conducnda, in ipsa Civitate Nostra Keve

Civiumque et Hospitum ejusdem medio deponere et disligare, depositaque et disligata inibi Vendere et Commutare debeant atque teneantur, et nullatenus hujusmodi res eorum mercimoniales non depositas, et indisligatas, nisi alias res pro eisdem commutatas ab illinc quoque deferre et Conducere audeant, seu praesumant quoquo dempto tamen, et praevisto, quod si praedicti Mercatores talismodi res eorum mercimoniales, ibidem Venditioni exponere, aut pro aliis rebus commutare non possint neque valeant, extunc tales Mercatores, qui de Partibus ipsius Regni nostri Hungariae, cum ipsis rebus illuc venerint ad quasunque Partes ejusdem Regni Nostri Hungariae, Rascianique Mercatores ad idem Regnum Rasciae, cum eisdem rebus retrocedere valeant atque possint, ex praesenti nostra annuentia et Concessione speciali. Quo circa vobis Universis et singulis Mercatoribus et Negotiatoribus, tam Regnicolis Nostris et Forensibus, quam Rascianis praenotatis, harum notitiam habituris, firmissime praecipimus et mandamus, quatenus a modo in posterum omnes et singulas res Vestras Mercimoniales, et quaevis Bona Venalia seu Commutabilia, per praeattactam Civitatem Nostram Keve hinc inde deferenda et Conducenda, in eadem Civitate Nostra Keve praedictorumque Civium et Hospitum ac Incolarum ejusdem medio deponere et disligare, depositaque, et disligata inibi vendere et Commutare debeatis et nequaquam hujusmodi res vestras Mercimoniales, sed solum alias res pro eisdem Commutatas, Civitate nostra de eadem abducere et reportare praesumatis nec sitis ausi modo aliquali. Iphis vero rebus ibidem vendere seu commutare non Valentibus, unusquisque Vestrum cum eisdem retrocedere posit et valeat modo superius Specificato, salvis semper Personis atque rebus mercimomialibus praenotatis, praesentes autem quibus sigillum Nostrum Secretum, quo ut Rex Hungarie utimur, appensum est, antefatis Civibus nostris Keviensibus duximus Concedendas in Fidem et Testimonium praemissorum. Datum Brunae, partium Moraviae Feria secunda Proxima post Festum Visitationis Beatae Virginis Gloriosae Anno Domini Millesimo Quadringentesimo Trigesimo quinto, Regnorum Nostrorum Anno Hungariae etc. Qudragesimo nono, Romanorum Vigesimo quinto. Bohemiae quintodecimo, Imperii vero tertio.

Превод:

Ја, Жигмунд, по Божијој милости римски цар и август, те краљ Угарске, Чешке, Хрватске, Далмације, овим писмом обзнањујем свима којих се то тиче да ја – како због верности и заслуга послушности мојих верних и брижљивих судија, повереника, те других грађана, досељеника и гостију мог града поимену Ковин, а који је смештен на доњој граници

нареченог Угарског краљевства, а будући да су /његови грађани/ исказали врхунску и хвале вредну поузданост и постојану верност до максимума својих могућности, како мом величанству тако и нареченом мом краљевству, и да су их исказали на моје велико задовољство и одобравање, а тако и због добробити, развоја, напретка, благостања и користи поменутог града Ковина, те најзад да би сви поменути – судије, повереници, грађани, досељеници, гости и читава њихова заједница, осетивши сласт ове даровнице, до те мере додатно ојачали и у броју и у верности да би могли још самопрегорније и срчаније бдију над мојом безбедношћу, сигурношћу, и да би још преданије чували бедеме града Ковина и још жаркије прионули на обављање тих задатака, сматрам да треба спровести и држати се ове одлуке посебне милости, привилегије и одредбе, а која ће се односити на мој град Ковин, те следствено томе и на његове грађане и дошљаке – и оне који су то сада и на оне који ће то бити, и да она /одредба/ треба да важи од сада и у свим будућим временима, те ја снагом овог писма ту привилегију и доносим, да од овог тренутка па на даље истовар и излагање све робе на продају мора да се врши у нареченом граду Ковину, како је то уосталом случај и у неким другим мојим привилегованим градовима, па стога сви трговци – разуме се, како грађани мог краљевства тако и придошлице из иностранства – сву своју робу и којагод добра која су на продају и размену, било да она циркулишу из смера од Угарске према Србији или обрнуто, из Србије према Угарској, мора бити истоварена и изложена у мом граду Ковину а пред његовим грађанима, и тако истоварена и изложена роба тамо мора бити и продата и размењена. Нека се не усуђују да преко овог града другде преносе своју робу осим уколико имају намеру да је овде размене, и све то ипак с тим изузетком и предвиђањем да ако наречени трговци на тај начин изложивши робу на продају или на размену, не успеју или нису у могућности да је продају или размене, а који /трговци/ долазе из Угарске и крећу се према којим год другим деловима мог краљевства, а потпуно исто важи и за трговце из Србије који се крећу према другим деловима Србије, те и у том случају смеју да се врате са истим тим стварима, а на основу овог мог одобрења и посебне дозволе. Стога, свима вама појединачно и трговцима и предузимачима, како житељима мог краљевства и странцима, тако и поменути Србима налажем и заповедам да се чврсто држите овог указа, те да од сада па надаље сву вашу робу, било да је она на продају или за размену, носите искључиво преко нареченог града Ковина, те да је тамо у присуству житеља овог града истоварите и изложите и да је тамо

продате и размените, а да одатле вратите и однесете искључиво оно што нисте продали и разменили, и немојте се усудити да чините другачије. Ону робу коју у Ковину не успете да продате или размените, свако од вас може да врати на начин који је горе одређен, а без тога да је било која личност или њена роба на било који начин угрожена. Пуноснажност и сведочанство свега наведеног у овом писму даје и мој тајни краљевски печат којим се служим као краљ Угарске, а који виси на повељи, и овом повељом сматрам да ову привилегију треба дати поменутиим грађанима Ковина. Издато у Брну, у Моравској, 4. јула 1435, 49те године мог краљевања Угарском, 15те године краљевања Чешком и треће године царевања.

Прилог 8.

L. *Thallóczy*– A. *Áldásy*, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 112-113, 119-121.

.....

Dudum siquidem mortuo et ab hoc seculo sublato condam illustri Stephano despoto Rascie, in cuius tunc manibus castra nostra regalis Nandoralbense et Galambocz habebantur, ipsoque castro Nandoralbense mox manibus nostris devento et applicator, dicto vero castro nostro Galambocz ex tradimento illius perfidissimi et sceleratissimi Jeremie pro tunc idem tenentis a nobis pro et per sevissimos Turcos, crucis Christi persecutores nostrosque et regni nostri emulos surrepto et occupato, dum nos volentes idem castrum ab ipsorum Turcorum manibus recuperare, ipsum cum valido exercitu personaliter obsidendum duxeramus, prefatus Mathko banus se cum decenti genitum et familiarum suorum comitiva secundum nostrum votum et mandatum ex una parte figens in expognatione eiusdem veluti vir strenuous et agilis curam ferens sollicitam, ipsum in certis eius menis et turribus per crebras lapidum, bombardarum emissiones ictus ictibus continuans fortiter fecit impugnari ex cuius diligenti solitudine et solerti procuratione notabiles turrium et murorum castri pretacti partes per ipsorum lapidum seu globorum, bombardarum violentos impulses dirute extiterunt. Nobisque tandem ab ipsius castri obsidione factis et firmatis inter nos et dominum Turcorum atque Turcos certis treugis discedentibus, Danubiumque absque aliquali fortitudine sub huiusmodi treugis pacis transfretare volentibus, ipse Mathko banus nostram ubique sequendo maiestatem, contra ipsosque Turcos protunc fraudulenta hostilitate nos

et nostros nobiscum existents, transfretata iam et a nobis separate maiori parte dicti nostril exercitus invadendo se fortiter cum suis diversis fortune periculis exponendo nobis et sacre nostre corone laudabiles impendit famulatus. Quibus quidem Turcis eo tunc dei adiutorio nostri viriliter resistentes eosdem a castris seu descensu nostro, que tunc iuxta flumen Danubii fixeramur removerunt, per totamque illam diem cum eisdem fortiter dimicando, nonnullos ex eis dire morti tradiderunt, tandemque tetra superducta noctis calligine ipsisque Turcis contra ipsa castra nostra et nostros, qui protunc aliis iam ut predicatur pro maiori parte flumen Danubii transfretatis, cum nostra remanserant maiestate rabide et callide irruentes cum iam nostris nobiscum existentibus propter ipsorum paucitatem contra eorundem Turcorum cumulatam pluralitatem per amplius facultas non preberetur resistendi, singuli ipsorum nostrorum precipites festivoque cursu se ad naves conferre ceperunt et omnes naves nostros taliter preoccupaverant, ut non restabat aliqua navis, in qua maiestas nostra transfretare potuisset tandem ex consilio et procuratione ipsius Mathkonis bani et aliorum certorum fidelium nostrorum quadam inventa navi eandem conscendens transfretare cepissemus, ipsumque Mathkonem banum cum aliis certis baronibus nostris pro custodia et defensione gentium nostrarum ex alia parte remanentium interim donec ipse gentes residue possent transfretarius. Tunc ipse Mathko banus in his curam gerens sollicitam, per totam illam noctem usque auroram contra ipsos Turcos viriliter cum suis dimicando, eisdem potenter restitit, demum autem luce ipsius aurore superveniente cum iam quasi omnes nostri post nostram transfretassent maiestatem et ipse Mathko banus cum paucissimis suis et nostris Isisset, ipsi Turci cum eorum multitudine in eosdem irruentes, aliquos ex eisdem nostris crudeliter occiderunt, inter quos et ipse Mathko banus contra ipsos Turcos arciter pugnando vix dire mortis perniciem portu in eodem evasit, sicque in virtute altissimi maxima pugna prehabita defensatus et ipse illesus post nostram transfretavit serenitatem.

.....

Inprimis siquidem idem Franko banus sicuti sanguinis copula sic non minus morum et strenuitatis imitatione dicti Mathkonis bani fratris a sue adolescentie primitive temporibus maiestati nostre fideliter serviendo, dum nuper eundem Frankonem banum unacum magnificis Johanne filio wayvode de Marczaly, magistro curie nostre maiestatis et altero Johanne dicto Orzaag de Gwth, quibus tunc nonnullos milites et familiares nostros, necnon exercitum nostrum regium adiungendo, eosdemque sumptos ipsius nostril exercitus capitaneos preficiendo, ad

comburrendum et anichilandum quoddam castrum Crusowcz vocatum in regno Rascie erga manus sevissimorum Turcorum habitum, necnon certas galeas seu naves ipsorum Turcorum in fluvio Morwa vocato a pluribus retrofluxis temporibus per eosdem fabricates, in et ex quibus iidem Turci regno et regnicolis nostris presertim in partibus inferioribus constitutis multiplici dampna et nocumentorum genera inferred potuissent atque voluissent, transmissemus, tunc ipse Franko banus cum decenti gentium suarum comitiva pariter cum eisdem capitaneis, quorum ipse Franko banus unus extitit, ac ceteris baronibus, militibus quoque et clientibus nostris insurgendo, in ipsorumque celeriori per fluvium Danubii transvadatione curam et sollicitudinem ferendo studiosam, unum ornatum suum banderium ad premissa peragenda cum ipsis aliis nostris fidelibus transmisit pariter et direxit, ipso solo propria scilicet sua in persona cum reliquis suis gentibus pro conservatione et gubernatione portus ipsius Danubii remanente, medio autem tempore infra scilicet eorundem aliorum fidelium nostrorum habitam reversionem, ipse Franko banus cum eisdem gentibus suis secum constitutis versus castrum Galambocz supratactum procedens, totum territorium ac universas villas et pertinentias eiusdem castrum erga manus dictorum Turcorum habitas, modo per ignis voraginem, modo vero per alia desolationum genera prorsus devastari et anichilari fecisset maiestati nostre et sacre regni nostril Hungarie corone grata et admodum profiqua in eo obsequia exhibendo. Peractis itaque votive omnibus et singulis premissis, dictis quoque seu navibus pariter cum castro Crusowcz pretacto ignis incendio prorsus et per omnia per pretactos nostros fideles combustis et anichilatis, dum iidem postmodum versus propria reverti et Danubium pretactum viceversa transfretare voluissent, tandem ipsis Turcis premissa modo previo pacata audientibus quibusdamque velociter congregatis et eosdem nostros fideles insequendo in ipsosque iam in portu Danubii constitutos, ac in maiori parte ipsum Danubium transvadatos, et a sese divisos invadentibus iidem nostril fideles, inter quos etiam memoratus Franko banus fuerat personaliter constitutus, ad instar discipline militaris strennuitatis resumpta audacia contra eos progrediuntur, habitoque mutuo congressu eisdem potenter resistant, demum quoque cuncti potentis suffragante dextra opificis, dum iidem Turci fortem contra se dictorum nostrorum fidelium insultum vergere, suamque contra eosdem repugnantem potentiam penitus invalescere conspiciunt mox per fuge presidium a cede gladii insequentis se sperantes liberare terga vertunt, quos cum iidem nostri potenter insequuntur paucissimis ex eisdem Turcis per ipsius fuge presidium premunitis, alii per nostros capiuntur, alii vero ab ferientium dextra fortissima crudelem mortis interitum susceperunt.

Превод:

112-113.

Дакако, не дуго након смрти пресветлог Стефана, рашког деспота, у чијим рукама су се налазили моји краљевски градови Београд и Голубац, и сам град Београд је затим допао и нашао се у мојим рукама, а мој град Голубац је предајом оног неверног и издајом окаљаног Јеремије, који је тада држао исти град, отуђен од мене и отет и заузет од стране сурових Турака, прогонитеља хришћана, мојих непријатеља и непријатеља мог краљевства. Ја сам сматрао да исти град треба да повратим из руку Турака, сам сам са силном војском лично предводио опсаду, а поменути бан Матко је као предходница са доличном свитом својих сународника према мојој наредби и упутству са једне стране стремећи у освајање истог /града/ као одважан и хитар јунак настојећи да предано испуни заповест, сам чинио да се константним бомбардовањем пројектилама и камењем по извесним зидинама и кулама овог града, истакнути делови бедема и кула сруше. Најзад, док смо се ми повлачили од опсаде града, након што је начињено извесно примирје између нас и турског господара, и док смо настојали да под одредбама тог примирја пређемо Дунав лишени дела војне снаге, сам бан Матко, који је свугде пратио моје величанство, био је са мном када су се против мене и мојих /војника/ појавили лукави и непријатељски Турци; када се главни део моје војске од нас одвојио и већ прешао на другу страну реке, Матко је тиме што је храбро нападао /Турке/ и излагао се опасности заједно са својим људима, на хвале вредан начин испунио службу према мени и мојој светој круни. Храбро су се, са Божјом помоћи, одупирали Турцима и одбијали их од нашег повлачења у моју тврђаву или прибежиште које сам био подигао на обали Дунава. Цео тај дан борећи се јуначки са истима /Турцима/ многе од њих је послао ужасној смрти. Најзад, када је пала мркла ноћ, већи део војске је, како је речено, већ прешао Дунав, а овај мањи део војске са Матком је остао са мном док су нас Турци дивље и беспошtedно нападали, па су моји војници схватили да нису у стању да се и даље опиру због тога што су у мањини у односу на Турке, те су поједини од њих у паници потрчали према лађама. Све наше лађе су на тај начин биле попуњене, тако да није остала ниједна лађа у којој би моје величанство могло бити пребачено, те најзад према савету и наредби самог бана Матка и осталих мојих поданика пронађена је некаква лађа коју сам примио, ушао и превезао се, а сам бан Матко је са осталим мојим баронима остао са оне стране као одступница и

одбрана нашим сунардницима, док остатак њих није могао да пређе Дунав. Тада се сам бан Матко у овој ствари побринуо борећи се храбро са својим људима целе ноћи све до зоре против Турака и њима се моћно одупирао, а напoкoн, када је свануло, када су сви моји после мог величанства прешли реку, тада је и сам бан Матко остао са веома малобројном војском, а Турци су, нападајући их са својим мноштвом, неке од тих наших окрутнo убили, а међу њима је и сам бан Матко; oштрo се борећи, једва избегаo стpaxoвиту смрт и пропаст и повукао се у луку и тако је у највишoј храбрости успео да се након мог величанства пребаци жив и здрав преко реке.

119-120

Бан Франко, пре свега за свог брата није био везан само крвним везама, него га је настојао следити у погледу морала и одважности па је тако од ране младости служио мом величанству. Ономад сам бана Франка послао заједно са величанственим Јованом, сином војводе Марзаља, управника мог двора, и другог племенитог Јована Орзаг де Гут, те заједно са другим поданицима и војницима којима сам придодао своју краљевску војску, а њих сам поставио за врховне заповеднике ове војске, са циљем да спале и униште некакав град који се зове Крушевац у Рашком краљевству а који држе мрски Турци, као и неке лађе или бродове у реци Морави, које су Турци у ранија времена направили у великом броју, и помоћу којих су могли и намеравали да нанесу велику штету и направе велике проблеме мом краљевству и његовим становницима посебно у Доњим крајевима. Тада се бан Франко подигао са достојном свитом својих људи и заповедника, међу којима је он сам био главни комадант, те се са осталим мојим баронима, војницима и вазалима врло брижљиво побринуо да се што пре пређе Дунав, па је једну своју елитну коњицу са делом војске и другим мојим поданицима послао и усмерио као претходницу, а он сам остао са остатком људи са циљем да штити саму луку на Дунаву и да њоме управља. Када је потом дошло до смене позиција, сам бан Франко је са својим људима кренуо на град Голубац и успео да у потпуности спали и уништи читаву територију града, околна села и поседе истог града које су све држали Турци, исказујући на тај начин корисну послушност мени и Светој круни Угарског краљевства. Након што је, дакле, извршио све предане налоге, и након што су моји војници спалили и уништили како Крушевац, тако и наречене бродове или лађе, када су они након извршеног задатка желели да опет пређу на другу страну Дунава, брзо су се скупили Турци који су управо чули шта се недавно догодило и напали

су моје поданике који су се већ били скупили на обали Дунава и већим делом успели да га пређу, те су напали оне малобројне који још нису прешли Дунав, а међу којима је био и лично бан Франко. Моји људи су се брзо сабрали повративши храброст и војну дисциплину, те су им се уз Божју помоћ моћно супротставили све док Турци нису уочили да им читава њихова снага не вреди против наше снажне одбране и стога су потражили спас у бегу надајући се да ће тако умаћи покољу. Наши су се свом снагом дали у потеру за њима, мали број Турака је успео да умакне и тако спаси живот, док су наши остале заробили или их снажном десницом предали суровој смрти.

Прилог 9.

J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarorságon* X, Pest 1853, 243-244.

Nos Georgius dei gracia Regni Rascie despotus et Albanie dominus memorie commendamus per presents, quod per Magnificos dominos LLadislaum de Gara Regni hungarie palatinum, et Nicolaum de Wylak Wayuodam Transsiluanum pro parte Treugarum cum domino sive Imperatore turcorum ineundarum virtute literarum, dominorum Prelatorum Baronum et Regnicolarum universorum, pleni mandati, nobis allatarum, multis tractatibus hincinde inter nos et ipsos dominos ventilatis, ultimate (per presentes) taliter nobis est persuasum, ut treugas ipsas, sub articulis condicionibus et conclusionibus infrascriptis firmaremus, primo ut exquo partes Transalpine per turcos sunt desolate ut infra tempus Treugarum , ipse partes Transalpine, tantummodo medietatem census soliti Imperatori turcorum solveere teneantur, item ut ex Regno Rascie similiter usque tempus treugarum, eciam tantummodo medietas census soliti solvatur, ac medietas armigerorum solitorum, usque tempus idem, ex eodem Regno, ipsi Imperatori pro subsidio dari teneatur, item ut Regnum Bozne censum solitum, integre ipsi imperatori turcorum solveere teneatur, item ut idem Imperator totale debitum, quo, sibi, Rex Bozne obligatur, ipsi Regi relaxet, et cum proinde quitum committat, Si autem ipse Imperator, dictum debitum relaxere noluerit, extunc dispositio ulterior, in facto ipsius debiti , ad ipsum Regem Bozne relinquatur, item ut partibus Transalpinis, Regno Rascie, et Regno Bozne, ac eorum principibus et eorum incolis omnimoda pax et tranquillitas, sine omni impedimento, per turcos dimittatur, Et ut eorundem Regnorum principes et incole universi, simper in Regnum hungarie venire valeant,

causa Curialitatis, et aliorum negotiorum exequendorum, proindeque per turcos nequaquam impediatur, item ut mercatores turcorum cum eorum mercibus in Nandoralbam, in Kewij, in Haram, in Zewerinum, et in Karansebes tantummodo libere venire et in eisdem negociari valeant, E contra autem nos Despotus, totidem loca, in tenetis turcorum eligere debeamus, In que et mercatores hungari cum mercibus eorum transire libere et negociari valeant, Item si contigerit ut aliqui predones aut Hwzarij hungari aliquam rapinam, aut aliquod nephas Turcis intulerint, aut e contra turci hungaris intulerint, ut pro tali excess Treuge non infrigantur, sed ut id, nos inter partes rectificare et reformare valeamus et teneamur, Nos enim in hac causa, Judicem deputaverunt, item si fieri poterit, extunc et Imperator Grecorum sub ipsis treugis concludatur, Item si modo premissis ipse treuge firmari non poterunt, extunc modo eodemquo videlicet tempore Serenissimi domini Imperatoris Sigismundi treuge firmate fuerunt, firmentur, Ita videlicet ut partes Transalpine integrum censum solitum cum ovibus exolvant, Regnum autem Rascie similiter et censum et armigeros integre dare teneatur, similiter et Bozna Censum integrum exolvere teneatur ipsi Imperatori turcorum prefato, Et alia omnia eodem modo concludantur, sicut tempore prefati domini Imperatoris Sigismundi conclusa fuerunt, dempto tantummodo isto, ut mercatores turcorum solummodo in loca superius specificata et non in alia venire valeant, Item ut ipse treuge per septem annos integros tantummodo, et non per plures statuatur et firmentur, Datum in Zendrew feria quarta proxima ante festum Ascensionis domini Anno eiusdem Millesimo quadringentesimo quadragesimo nono.

Превод:

Ја Ђурађ, по Божијој милости деспот Рашког краљевства и господар Албаније, овим речима чувам од заборав да су ми величанствени господари Владислав Горјански, угарски палатин и Никола Илочки, ердељски војвода донели писмо у циљу склапања мира са турским господаром односно царем, које садржи пуну сагласност свих прелата, барона и становника. Након што је између мене и ове господе вођена силна расправа на ту тему, коначно смо дошли до договора изложеном у овом писму да наречено примирје склопимо по доле наведеним условима и закључцима. Прво, нека они делови Ердеља које су Турци пустошили, сада у време примирја буду обавезни да плаћају само половину уобичајеног данка турском цару; исто тако нека се од Рашког краљевства за време трајања примирја такође наплаћује само половина данка и тражи само половина помоћних војних одреда; уз

то нека краљевство Босне плаћа цео уобичајени данак турском цару, а исто тако нека цео дуг, на који се обавезао краљ Босне, турски цар њему опрости и учини га потпуно раздуженим, а ако цар не буде желео да га ослободи дуга, онда нека му се продужи рок за исплату. Исто тако нека делови Ердеља, Рашке и Босне и њихови владари и становници буду у потпуном миру и спокоју, без икаквих препрека, и нека ти владари и сви становници увек по жељи могу одлазити у Угарску због дворских дужности и других послова који их прате, а да их притом нигде Турци не задржавају. Договорено је потом да турски трговци са својом робом могу слободно долазити само у Београд, Ковин, Храм, Северин и Карансебеш и ту обављати своје послове, а са друге стране ја, деспот, дужан сам да одредим на турским поседима исто толико места где угарски трговци могу слободно прелазити са својом робом и обављати послове. Исто тако, ако се догоди да неки лопови или угарски хусари почине Турцима некакву отимачину или неправду, или супротно, ако их Турци нанесу Мађарима, нека се због таквог преступа примирје не прекида, већ ћу ја помоћи и подржати њихово међусобно измирење и враћање стања на старо, а мене су, дакако, у ову сврху већ одредили за судију. Исто тако, ако је икако могуће, нека и грчки цар буде обухваћен овим примирјем. Исто тако, ако на овакав начин не буде /турски цар/ могао да потврди ово примирје, онда нека се потврди онако како је било у време пресветлог господара цара Жигмунда потписано примирје, тако да дакако делови Ердеља треба да исплаћују цео данак заједно са овцама, краљевство Рашке слично има да плаћа цео данак и све помоћне одреде, слично и Босна има да исплати цео данак поменутом турском цару. И све друго нека је на исти начин закључено како је и било закључено у време поменутог господина цара Жигмунда, уз изузетак да турски трговци могу долазити само у горе побројана места, али не и у друга. Исто тако, нека је ово примирје утврђено и потврђено на седам година и не више од тога.

Издато у Смедереву, 21. маја 1449.

Прилог 10.

L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 204-205.

Reverendissime ih Christo pater et domine noster honorande. Litteram vestre reverendissime paternitatis recepimus, inter cetera que scribit nobis vestra paternitas reverendissima desiderat scire de novitatibus istarum partium. Quapropter notificamus vestre reverendissime paternitati quomodo seivissimus paganus dominus Turcorum cum tota potential sua fuit sub castro nostro Senderew et abinde minus quam cum honore recessit, quia quam plurimi et principales de curia sua ibi fuerunt interfecti, alios vero captivaverunt et tenent usque nunc in dicto castro nostro. Postea ipse Turcus venit et obsedit castrum Nandoralbense per terram et per Danubium, et facit tremulari die ac nocte cum bombardis incessanter, et iam unam turrim destruxit per totum. Magnificus autem dominus Johannes de Hunyad comes Bystriciensis modo est in opido nostro Zalankemen, ibi apromptat naves, ut vadat ad expellendum naves Turcorum, quia stant de metis istius regni in Zalankemen. Ibi autem est reverendissimus pater frater Johannes de Capistrano, ibique sunt quam plurimi pedites cruciferi. Spem autem habemus in maiestate divina, quia dictus dominus Johannes comes Bystriciensis habebit victoriam contra naves Turcorum, et poterit venire per aquam ad succurendum predicto castro Nandoralbensi. Nos autem, quantum potuimus, Hungaros et Rascianos iam iussimus in adiutorium domini Johannis comitis Bistriciensis. Nos autem cum domo nostra modo hic constitute sumus in opido nostro Beche et apromptamus gentes, et cum venerit vestra reverendissima paternitas ad istas partes inferiors, et eritis in simul cum domino gubernatore et aliis dominis istius regni Hungarie, et volueritis procedere ultra Danubium contra inimicos crucis Christi, tunc ego vel filius meus iuxta posse nostrum erimus una vobiscum. Notum facimus autem vestre reverendissime paternitati, quod in exercitu istius Turci est magna caristia de victualibus; per unum diem non potest suficere quinque hominibus unus florenus auri de pane, equi autem nihil habent nisi herbam, quam inveniunt in campo, homines autem infirmantur et moriuntur qualibet die, et inter equos ipsorum magna est mors. De exercitu ipsorum inimicorum crucis Christi multi fugiunt quilibet die et veniunt ad castrum nostrum Senderew, et ipsi dicunt, quomodo in exercitu ipsorum magnus timor est. Nos autem castrum nostrum Senderew disposuimus cum satis bona dispositione hominum et victualium, bombardas et pixides et alia necessaria disposuimus satis sufficienter, et alia omnia castra similiter. Item notum facimus vestre reverendissime paternitati, quod de dicto castro nostro Senderew qualibet die exeunt homines nostri per vias, expectantes illos, qui portant victualia ad exercitum Turcorum, et iam quam plurimos interfecerunt et spoliaverunt, et portaverunt ad

dictum castrum nostrum Senderew, et in aliis castris nostris faciunt similiter. Nos autem cum magno desiderio expectamus adventum vestre reverendissime paternitatis. Cetera autem dicet lator presentium Twdor, cui credere debeatis. Datum in Beche, in festo beate Margarethe virginis, anno domini millesimo quodrigentesimo quinquagesimo sexto.

Превод:

Многопоштовани у Христу оче и мој уважени господару, примио сам пимо Вашег многопоштованог очинства где је, између осталог, Ваше очинство изразило жељу да сазна о новостима на југу земље. Стога обавештавам Ваше многопоштовано очинство да је ужасни безбожник, турски господар, са свом својом силом био под мојом тврђавом Смедерево и да се одатле поприлично неславно повукао, јер су онамо многе главешине са његовог двора погинуле, а други су заробљени и држе се све до сад у поменутој мојој тврђави. Након тога је сам Турчин дошао и опсео тврђаву Београд са земље и са Дунава и изложивши је даноноћном бомбардовању већ потпуно уништио једну кулу. А величанствени господар Јанош Хуњади, бистрички гроф, налази се у мом граду Сланкамену где припрема лађе да пође да истера турске бродове смештене на граници краљевства у Сланкамену. А тамо је и многопоштовани фратар отац Јован Капистран, уз бројну пешадију крсташа. Полажем наду у Бога да ће поменути Јанош, бистрички гроф, извојевати победу против турских лађа и да ће моћи реком да дође у помоћ поменутој тврђави Беогад. Ја сам, колико сам могао, већ послао Мађаре и Србе у помоћ господару Јаношу, бистричком грофу. И сам сам са својом породицом смештен у свом граду Бечеју и припремам људе, па када Ваше многопоштовано очинство буде дошло у те Доње крајеве, бићете заједно са господином губернатором и другом господом Угарског краљевства и када будете желели да пређете преко Дунава против непријатеља хришћана тада ћемо ја, или мој син бити поред Вас. Обавештавам Ваше многопоштовано очинство да је у турској војсци велика оскудица у храни, за један дан не може да се обезбеди више од једног флорена вредности хлеба за пет људи, а уз то ни коњи немају траве сем оне коју нађу у пољу, да људи свакодневно посустају и умиру, а и међу самим коњима је велика смртност. Из њихове војске, војске непријатеља хришћана, многи свакодневно беже и долазе у моју тврђаву Смедерево и они сами кажу како у њиховој војсци влада велики страх. Ја сам своју трђаву Смедерево снабдео довољно великим бројем ваљаних људи и намирницама,

топовима и ручним топовима, а и других потрепштина обезбедио сам сасвим довољно, исто као и у свим мојим другим тврђавама. Такође, обавештавам Ваше многопоштовано очинство да из поменуте моје тврђаве Смедерево сваки дан излазе људи на путеве чекајући оне који носе намирнице турској војсци, и већ су многе од њих убили и опљачкали и одвели у поменуту моју тврђаву Смедерево, а слично се чини и у другим мојим тврђавама. Ја пак са великом жудњом очекујем долазак Вашег очинства. Све остало нека Вам каже доносилац писма, Тодор, коме можете веровати. Издато у Бечеју, на празник блажене девице Маргарите, лета Господњег 1456.

Ђурађ, по Божијој милости деспот Рашког краљевства и господар Албаније

Прилог 11.

L. Thallóczy– A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, 292-293.

Nos Georgius et Johannes regni Rascie despoti memorie commendamus tenore presentium significante quibus expedit universis, quomodo temporibus disturbionum proxime transactis per homines nostros devastations et rerum ablations, in pertinentiis castum Ujlak, Szent-Demeter et aliorum bonorum regie maiestatis fieri fecissimus, ad sepissimaque mandata regie maiestatis et domini Andree Both de Baina capitaneo dictionum castrorum regie maiestatis requisitionem iobaggiones sue maiestatis quoquo modo content recusassemus. Tandem et ipse de bonis nostris ex mandato speciali regie maiestatis aliqua pecora et aliqua res quovis vocabulo vocitatas asportari fecisset. Placuit igitur regie maiestati ut damna ac rerum bonorumque ablations nostrorum et iobagyonum regie maiestatis dyssiparentur. Igitur post nonnulla tractata conclusionesque ad hanc devenimus unionem, quod si quos equos suos iobagiones regie maiestatis in temporum processu in bonis nostris invenire possent, teneamur homines nostros cum iobagyonibus regie maiestatis deputare, et equos inventos restituere. Ut autem damna ipsa et rerum quarumcunque ablations exquirentur tenemur ipsis dare, et de he cause et similes horum damnorum et rerum ablatarum acquisitiones quecunque hucusque quoquomodo facte fuissent, tum per nos et per nostros, tum per ipsum Andream Both, deposite, sedate et sopite, nulliusque vigoris existant, et sint, de quibus omnibus et singulis ipsum dominum

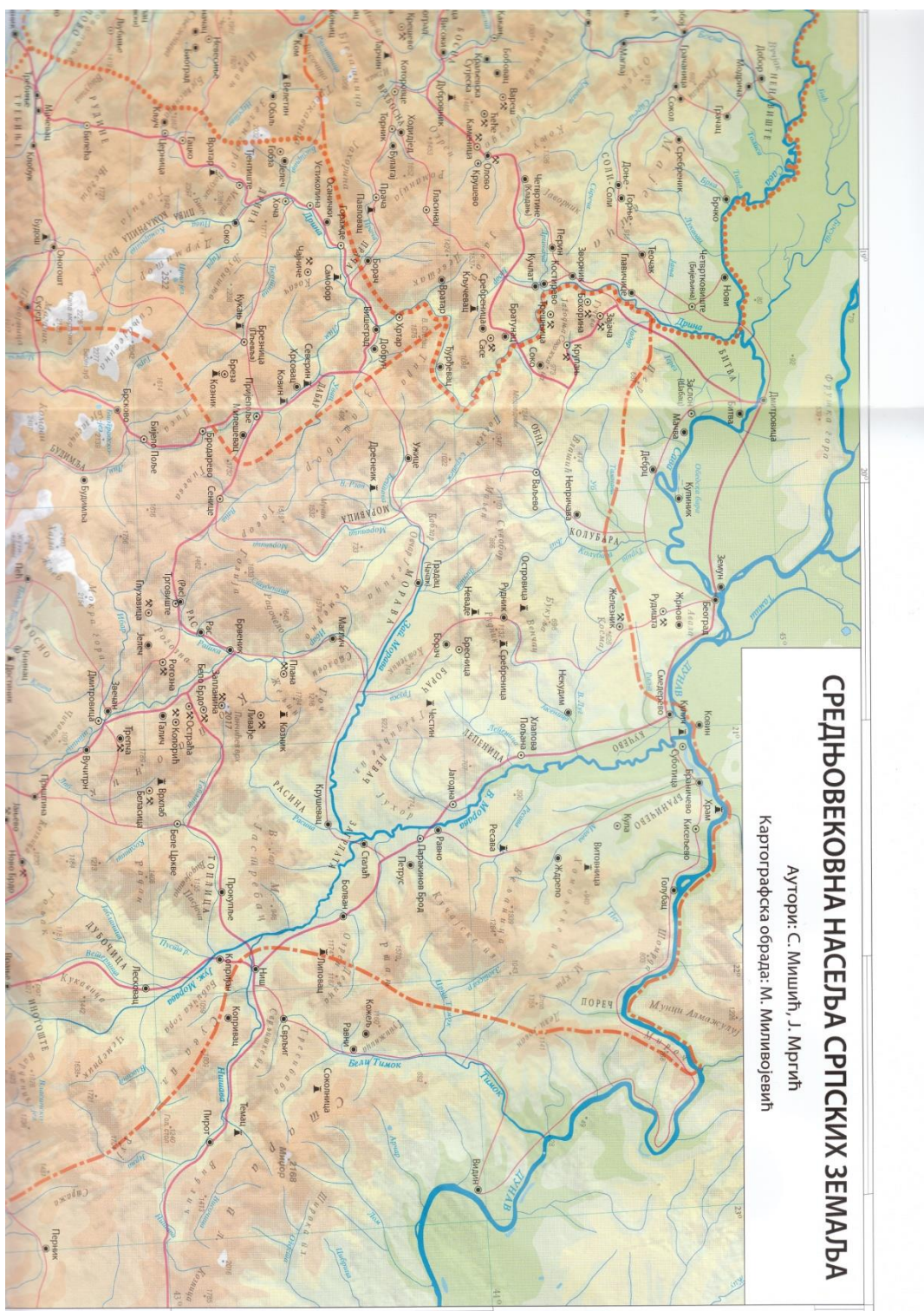
Andream Both de Baina et suos familiares et homines regie maiestatis facimus quietos et expeditos, imo redidimus et fecimus per omnia et in omnibus absolutos, harum nostrarum sigillo nostro armali consignatarum vigore testimonio literarum mediante. Datum in Ujlak feria tertia proxima post dominicam Quasimodo anno domini millesimo quadringentesimo nonagesimo quinto.

Превод:

Ми, Ђорђе и Јован, деспоти Рашког краљевства, чувамо од заборава и путем ових речи свима којих се то тиче објављујемо следеће: да смо у последње смутно време били одговорни за пустошење и отимање добара на поседима утврђења Илок и Митровица и неким другим добрима краљевског величанства, и да смо упркос бројним налозима краљевског величанства и Андрије Бота од Баине, капетана поменутих утврђења, одбили кметовима његовог величанства повраћај /отетих ствари, поравнања за ова пустошења/. Најзад је он сам /Андрија Бот/ а по посебном краљевском указу преузео то да се од наших добара заплени један део стоке и других покретних добара како год се она звала. Његовом величанству је одговарало да се даље шири штета и отимачина добара, наших и кметова краљевског величанства. Дакле, након силног натезања дошли смо до овог заједничког закључка: да уколико кметови његовог величанства у наредном периоду на нашим поседима буду успели да пронађу своје коње, обавезујемо се да наши људи са овим кметовима изврше процену и да пронађене коње врате. Такође, имамо обавезу да све штете и отимчине буду истражене и њима /надокнађене/ и сва друга стицања отетих добара и начињене штете на који год начин да су учињене и без обзира да ли смо их учинили ми или Андрија Бот да буду одложене на страну, намирене, обештећене и поништене, а да ми умиримо и на све начине исплатимо Андрију Бота од Баине, те његову свиту и људе односно да и са друге стране разрешимо сва дуговања према нама - све то потврђујемо посредством овог писменог сведочанства које је утврђено и потврђено нашим печатом са нашим грбом.

Издато у Илоку 28. априла 1495. следеће недеље након Ускрса

Прилог 12.

Преузето из: С. Мишић, *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, Београд 2010.

8. Извори и литература

8.1. Извори

Annales Mellicenses, cod. Zwetlensis, MGH SS, IX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae, 1851.

Annales Pisonienses, MGH SS, XIX, ed. G. H. Pertz, Hannoverae 1866.

Anonymi Caietani Qualiter caput beati Theodoris martyris, ducis Heracleae in Ponte, de Constantinopolitana urbe ad Caietam translatum est a. 1210, ed. A. F. Combos, Catalogus fontium historiae Hungaricae I, Budapest 1937.

Ansbert, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. A. Chroust, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friedrichs I, MGH SS, V, Berlin 1928.

D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974.

M. A. Bonfinius, *Rerum Hingaricarum decades quatuor cum dimidia*, Lipsiae 1771.

Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, превод: М. Рајичић, Београд 1950.

Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955.

Византијски извори за историју народа Југославије II, Београд 1959.

Византијски извори за историју народа Југославије III, Београд 1966.

Византијски извори за историју народа Југославије IV, Београд 1971.

Византијски извори за историју народа Југославије VI, Београд 1986.

Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици «краљевх шајкаша» од 1000. до 1872*, Београд 1887.

J. Gelcich, L. Thallóczy, *Raguza és Magyarország összeköttetéseinek oklevéltára*, Budapest, 1887.

T. Gerevich, E. Jakubovics, A. Berzeviczy, *Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok*, Budapest 1914.

Z. Gyóte, *Именски фонд бачког кметовског становништва 1522. године*, Нови Сад 2014.

Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, издао Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Архиепископ Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1935.

Данило други, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988.

- Данилови настављачи – Данилов ученик, други настављачи Даниловог зборника, (првод: Л. Мирковић), Београд 1989.
- М. Динић, *Грађа за историју Београда I*, Београд 1951
- М. Динић, *Грађа за историју Београда II*, Београд 1958.
- М. Динић, *Из дубровачког архива I*, Београд 1957.
- М. Динић, *Одлуке већа дубровачке републике I*, Београд 1951.
- М. Динић, *Одлуке већа дубровачке републике II*, Београд 1964.
- F. de Diversis, *Opis Dubrovnika*, prevod: I. Vožić, Dubrovnik 1983.
- Ђурађ Сремац, *Посланица о пропасти Угарског краљевства*, превод: М. Полгар, Београд 1987.
- Евлија Челебија, *Путонис*, Сарајево 1979.
- Eincharidi vita Catroli Magni*, ed. G. H. Pertz, G. Waitz, Hannoverae 1911.
- Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југославије*, Браство 26 (1932).
- Г. Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940.
- Т. Живковић, В. Петровић, А. Узелац, *Анонимов Опис источне Европе*, Београд 2013.
- П. Ивић, М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976.
- N. Iorga, *Notes et extraits pour servir l'histoire des croisades au XVe siècle II, III*, Bucarest 1915.
- E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo VIII*, Budapest 1895.
- E. Kammerer, *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo IX*, Budapest 1899.
- М. Кисић, *Antonius Bonfinius и његово дело Rerum Ungaricarum decades као извор за историју Срба Паноније и Балкана: историјско-филолошка анализа и превод са коментарима*, Нови Сад 2013 (докторска дисертација у рукопису).
- Љ. Ковачевић, *Светостефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890).
- Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарева успоммене*, (Ђ. Живановић), Београд 1966.
- Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије 15. и 17. века, превод: Лазар Мирковић, Београд 1936.
- М. Лудайић, *Различита стара писма која се Срба тичу*, ЛМС 105 (1862).

- Летопис попа Дукљанина*, (Ф. Шишић), Београд-Загреб 1928.
- Љетопис попа Дукљанина*, превод и коментар: С. Мијушковић, Титоград 1967.
- S. Ljubić, *Listine o одношajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike II*, Zagreb 1870.
- S. Ljubić, *Listine o одношajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike III*, Zagreb 1872.
- S. Ljubić, *Listine o одношajih izmedju Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike X*, Zagreb 1891.
- I. Magdics, *Ráczkevei Okmánytár*, Székesfehérvár 1888.
- I. Mažuran, *Porezni popis grada Osijeka 1469*, Starine, knjiga 58, (1980).
- В. Макушев, *Историјски споменици Јужних Словена и околних народа 2*, Београд 1882 .
- E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár I (1387–1399)*, Budapest 1951.
- М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, Београд 1880.
- А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007.
- А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци*, Београд 2003.
- Monumenta Germaniae Historica, Chronica minora*, saec. IV, V, VI, VII, vol. II, ed. T. Mommsen, Berolini 1894.
- Monumenta Ragusina I*, (I. Tkalčić), Zagrabiae 1879.
- Monumenta Ragusina II*, (F. Rački), Zagrabiae 1882.
- Monumenta Ragusina III*, Zagrabiae 1895.
- Monumenta Ragusina IV*, (J. Gelčić), Zagrabiae 1896.
- Monumenta Ragusina V*, (J. Gelčić), Zagrabiae 1897.
- В. Мошин, *Ђурилски рукописи југославенске академије I*, Загреб 1955.
- I. Nagy, B. A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 I*, Budapest 1875.
- I. Nagy, B. A. Nyáry, *Magyar diplomaciai emlékek Mátyás király korából 1458–1490 II*, Budapest 1877.
- I. Nagy- D. Véghely- G. Nagy, *Zala vármegye története. Oklevéltár. Első kötet 1024-1363*, Budapest 1886.
- I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis I (1301–1321)*, Budapest 1878.
- I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis II (1322–1332)*, Budapest 1881.

- I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis III (1333–1339)*, Budapest 1883.
- I. Nagy, *Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus andegavensis V (1347-1352)*, Budapest 1887.
- I. Nagy, *Sopron vármegye története. Oklevéltár első kötet 1156-1411*, Sopron 1889.
- I. Nagy, *Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius VII*, Budapest 1880.
- I. Nagy, *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII*, Budapest 1891.
- С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 2005.
- М. Орбин, *Краљевство Словена*, (коментари: С. Ћирковић), Београд 2006,
- Т. Ortway - F. Pesty, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez. I. 1183–1430*, Pozsony 1896.
- F. Pesty, *A szörényi bánóság és Szörény vármegye története III, Oklevéltár*, Budapest 1878.
- Ј. Радонић, *Дубровачка акта и повеље I/1*, Београд 1934.
- Р. Самарцић, *Србија и Београд у списима француских савременика*, Београд 1961.
- I. Szentpétery, I. Borsa, *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. kötet 4. füzet 1290–1301*, Budapest 1987.
- Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije III*, Zagreb 1905
- Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije VIII*, Zagreb 1910.
- Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XI*, Zagreb 1913
- Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije XIII*, Zagreb 1915.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1*, Београд-Сремски Карловци, 1929.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/2*, Београд 1934.
- Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, Београд 2006.
- Љ Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд -Сремски Карловци, 1927,
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ. 1*, Београд 1902.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ. 3*, Београд 1905.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ. 4*, Београд-Сремски Карловци 1923.
- Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи књ. 6*, Сремски Карловци 1926.
- Ј. Тадић, *Писма и упутства дубровачке републике I*, Београд 1935.
- Ј. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon X*, Pest 1853.
- Ј. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon XI*, Pest 1855.

- J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon XII*, Pest 1857.
- L. Thallóczy, A. Áldásy, *Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198-1526*, Budapest 1907.
- L. Thallóczy, *Jajca (bánság, vár és város) története*, Budapest 1915.
- A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam ilustrantia I*, Roma 1863.
- A. Theiner, *Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam ilustrantia II*, Zagrabiae, 1879.
- A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia I*, Roma 1859.
- A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia II*, Roma 1860.
- J. de Thwrocz, *Chronica Hungarorum*, ed. J.G Schwandtner, Vindobonae 1746.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/1*, Budae 1829.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis III/2*, Budae 1829.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis IV/1*, Budae 1829.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, IV/3*, Budae 1829.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis, V/1*, Budae 1829.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis V/3*, Budae 1830.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/2*, Budae 1832.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis VIII/4*, Budae 1832.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/1*, Budae 1834.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/2*, Budae 1834.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/4*, Budae 1841.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X-6*, Budae 1844.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis X/7*, Budae 1843.
- G. Fejér, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis XI*, Budae 1844.
- E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestis, ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.
- V. Fraknoi, *Mátyás király levelei I*, Budapest 1893.
- V. Fraknoi, *Mátyás király levelei II*, Budapest 1895.
- Historiae Hungarice fontes domestici II, Chronica Hungarorum, Chronicon pictum Vindobonense*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1883.
- Historiae Hungaricae fontes domestici III*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1884.

Corpus iuris Hungarici I, Turnaviae 1751.

Chronicon Budense, ed. I. Podhradczky, Budaë 1838.

Г. Чремошник, *Канцеларијски и отарски списи 1278-1301*, Зборник за историју, књижевност и језик српског народа, треће одељење, св. 1, Београд 1932.

Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда*, Београд 1964.

Ј. Шафарик, *Хрисовуља цара Стефана Душана*, Гласник друштва српске словесности 14/15 (1862).

Ф. Шишић, *Nekoliko isprava s početka 15. stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938).

С. Wagner, *Petri de Varda epistolae*, Posonii-Cracoviae 1776.

Г. Wenzel, *Adalékok Száva-szent-Demeter város történetéhez*, Magyar akadémiai értesítő, Philosophiai, törvény és történettudományi osztályok közlönye 5-3 (1866).

Г. Wenzel, *A Hedervári Ferencz jószágai feletti per és ítélet 1523-ben*, Pest 1859.

Г. Wenzel, *Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus XII*, Pest 1874.

Г. Wenzel, *Magyar diplomacziái emlékek az Anjou-korból*, III, Budapest 1876.

8.2. Литература

А. Алексић, *Мачванска благишта*, Годишњица НЧ 4 (1882).

Р. Almagia, *On the cartographic work of Francesco Rosseli*, Imago Mundi VIII (1967).

Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик СКА 56 (1922).

М. Антоновић, *Никола Кузански и припреме за борбу против Турака 1454. године*, ИГ 1-2 (1987).

К. Arany, *Florentine families in Hungary in the first half of fifteenth century*, Budapest 2014. (doktorska disertacija u rukopisu).

Р. Arnaud, *The Classical World*, An historical geography of Europe, ed. R. A. Butlin, R. A. Dodgshon, Oxford 1998.

М. Auner, *Latinus*, Századok 50 (1916).

Ф. Babinger, *An Italian map of the Balkans, presumably owned by Mehmed II The Conqueror*, Imago Mundi VIII (1951).

- Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач- Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.
- F. Babinger, *Vom Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna 1444*, Aufsätze und Abhandlungen zur Geshichte Südosteuropas und der Levante I, München 1962.
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Остава клесарског, дрводељског и ливачког алата из Унутрашњег утврђења Београдског града*, ГГБГ 30 (1983).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Угарски пећњаџи у београдском средњовековном двору*, ГГБГ 23 (1976).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Улазни комплекс београдског Унутрашњег града у времену од 12 до 17 века*, Саопштења 16 (1984).
- М. Бајаловић Хаџи-Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 1*, ГГБГ 38 (1991).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 2*, ГГБГ 39 (1992).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 3*, ГГБГ 40/41 (1993/1994).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 4*, ГГБГ 43 (1996).
- М. Бајаловић Хаџи Пешић, *Унутрашње утврђење Београдског града 5*, ГГБГ 44 (1997).
- J. M. Vák, *Politics, society and defense in medieval and early modern Hungary*, From Hunyadi to Rákóczi: War and society in late medieval and early modern Hungary, Brooklyn 1989.
- F. Vanfi, *Two Italian maps of the Balkan peninsula*, Imago Mundi XI (1954).
- Ф. Баришић, *Византијски Сингидунум*, ЗРВИ 44/3 (1955).
- F. Barišić, *Le siège de Constantinople par les Avars et les Slaves en 626*, Byzantion 24 (1954).
- Ф. Баришић, *Цар Фока (602-610) и подунавски Авари-Словени*, ЗРВИ 49-4, (1956).
- Ф. Баришић, *Чуда Димитрија Солунског као историјски извори*, Београд 1953.
- J. W. Barker, *Justinian and the later Roman empire*, Madison 1966.
- Џ. Б. Бјури, *Варварска инвазија на Европу*, Београд 2010.
- М. Благојевић, *Град и жупа, међе градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (12-18. век), Смедерево-Београд 1992
- М. Благојевић, *Земљорађња у средњовековној Србији*, Београд 1973
- М. Благојевић, *Историјско-географски развој Србије*, Средњи век, Географски зборник;
- М. Благојевић, *Крајина средњовековне Србије од 1371. до 1459*, ИГ 1-2 (1987).
- М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994.

- М. Благојевић, *О предаји Београда краљу Жигмунду*, ЗМСИ 82 (2010)
- М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњевековне Србије*, Зборник историјског музеја Србије 20 (1983).
- Л. Venevolò, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd 2004.
- Ж. Богдановић, *Хидролошки проблеми Срема*, Нови сад 1982.
- С. Божанић, *Прилог проучавању проблема српско-угарске границе почеком 14. века*, Српско-мађарски односи кроз историју, (2007).
- С. Божанић, *Раваничка села и села великог челника Радича Поступовића «у Мачви»*, Споменица Историјског архива Срем 11 (2012).
- С. Божанић, *Чување простора: међе, границе и разграничења у српској држави од 13. до 15. века*, Нови Сад 2013.
- И. Божић, *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку*, Београд 1952.
- И. Божић, *Економски и друштвени развитак Дубровника у 14-15 веку*, ИГ 1 (1949).
- И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик САН 103 (1953).
- И. Божић, *Српско грађанство у средњем веку*, Настава историје у средњој школи 2 (1951).
- Д. Бојанић-Лукач, С. Ђорђевић, *Развој локалне градске управе на Балкану од 15. до 19. века*, Градска култура на Балкану 15-19. век, Београд 1984.
- Д. Војанић, *Turski zakoni i zakonski propisi iz 15. i 16. veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974.
- Г. Бојковић, *Жупа Ждрело*, БИГ 7 (2016).
- Д. Бојовић, *Богослужење у средњевековном граду*, БИГ 3 (2012).
- Д. Бојовић, *Резултати археолошких истраживања на убицирању римског војног логора у Сингидунуму*, Старице 26 (1975).
- Д. Бојовић, *Римски војни логор у Сингидунуму*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Београд 1988.
- З. Бојовић, *Историја дубровачке књижевности*, Београд 2014.
- Ђ. Бошковић, *Град Жрнов*, Старице 3/15 (1940).
- Ф. Brodel, *Identitet Francuske*, Podgorica 2010.
- Ф. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka I, Strukture svakodnevnice, moguće i nemoguće*, Beograd 2007.

- F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, knj, III, Vreme sveta*, Beograd 2007.
- F. Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II, tom I*, Beograd 2001.
- Ђ. Бубало, К. Митровић, Р. Радић, *Јурисдикција католичке цркве у Срему*, Београд 2010.
- Ђ. Бубало, *Поседи српских деспота у одбрамбеним плановима Краљевине Угарске 1458. и 1459. године*, Пад српске Деспотовине 1459, Београд 2010.
- М. Вузов, В. Лалошевић, *Ријека која спаја: слика Save и духовној култури касноантичких римских средишта*, у: Ријека Sava у повјести, Slavonski Brod 2015.
- Б. Букуров, *Бачка, Банат и Срем*, Нови Сад 1978.
- Б. Букуров, *Географске основе постанка и развоја насеља у Војводини*, Глас САНУ 49 (1983).
- Б. Букуров, *Насеља у Јужном Банату*, ЗМСПН 39 (1970).
- J. B. Bury, *History of the later Roman empire*, vol. 2, From the death of Theodosius I to the death of Justinian, New York 1958.
- Ваљево – постанак и успон градског средишта*: саопштења са научног скупа поводом шест векова од најстаријег помена Ваљева у историјским изворима, одржаног 8-10. октобра 1993. у Ваљеву, Ваљево – Београд, 1994.
- А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља (XII - XVIII), Београд – Смедерево 1992.
- А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 2006²
- А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1983).
- А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1-2 (1987).
- А. Веселиновић, *Трговина у Србији у доба Деспотовине*, Београд 1982. (необјављен магистарски рад)
- А. Веселиновић, *Царински систем у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1-2 (1984).
- А. Végh, *Urban development and royal initiative in the central part of the kingdom of Hungary 13th-14th centuries comparative analysis of the development of the towns of Buda and Visegrád*, in: Stadtgründung und Stadtwerdung, Beiträge von Archäologie und Stadtgeschichtsforschung, Linz 2011.
- А. Verhulst, *Towns and trade*, An historical geography of Europe, ed. R. A. Butlin, R. A. Dodgshon, Oxford 1998.

- P. Vidal de la Blache, *La Géographie politique d'après les écrits de M. Fr. Ratzel*, Annales de géographie VII (1898).
- М. Влаинац, *Из путописа Ханса Дершвама 1553-1555. године*, Браство 21 (1927).
Војводина I, Нови Сад 2008.
- М. Вуксан, *Ковин град – Средњовековно насеље и утврђење*, Рад музеја Војводине 39 (1997).
- Н. Вулић, *Октавијанов илирски рат и изгнање Скордиска из Горње Мезије*, Глас СКА II одељење LXXII/44 (1907).
- М. Вуловић, *Копије Београдске тврђаве*, ГГБГ 19 (1972).
- Н. Вучковић, *Средњовековни статут Будве*, Будва 1970.
- Љ. Гавриловић, Д. Дукић, *Реке Србије*, Београд 2014.
- С. Гавриловић, *Срем од краја 17. до средине 18. века*, Нови Сад 1979.
- G. Garaci, *The Italian cartographers of the Benincasa and Freduci families and so-called Borgiana map of the Vatican Library*, Imago Mundi X (1967).
- L. Gerevich, *The rise of Hungarian towns along the Danube*, in: *Towns in medieval Hungary*, Budapest 1990, (ed. L. Gerewich).
- М. Гецић, *Дубровачка трговина сољу у 14. веку*, Зборник ФФБГ 3 (1955).
- V. Gjuselev, *Bulgarisch-fränkische beziehungen in der ersten Hälfte des IX jhs*, Byzantinobulgarica II (1966).
- Ф. Гранић, *Војводина у византијско доба*, Војводина 1, Нови Сад 1939.
- В. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950).
- Н. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovekovlju: od konca 4. do konca 11. stoljeća*, Zagreb 2011.
- Г. Грђић, *Привредна историја Европе, позна антика- средњи век*, Београд 1952.
- М. Грчић, *Гносеолошки модел антропогеографије према концепцији Јована Цвијића и његова научна актуелност*, Демографија 1, (2004).
- М. Грчић, Љ. Грчић, *Мачва, Шабачка Посавина и Поцерина*, Београд 2002.
- М. Грчић, *Цвијићева антропогеографска школа*, у: Јован Цвијић, живот, дело, време, Београд 2015.
- Р. Грујић, *Један папски инквизитор 15. века у Војводини*, ГИДНС 4 (1931).

- Gu. Györffy, *Преглед добара грчког манастира у Светом Димитрију на Сави (Сремска Митровица) из 12. века*, Споменица историјског архива Срем 1 (2002).
- R. Delort, F. Wolter, *Povijest europskog okoliša*, Zagreb 2002.
- А. Дероко, *Град Голубац*, Старинар (1951).
- А. Дероко, *Смедеревски град. Становање у једном нашем средњовековном граду и још неки други нерешени проблеми*, Старинар 2 (1951).
- А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар 2 н.с. (1952).
- А. Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
- А. Дероко, И. Здравковић, *Заштита остатака дворца деспота Ђурђа у Смедеревском граду*, Зборник заштите споменика културе 9 (1958).
- А. Дероко, С. Ненадовић, *Смедеревски град. Испитивања 1956. године*, Старинар 7-8 (1956/1957).
- D. Dimitrijević, *Zabran, Petrovčić, Surčin. Srednjevekovna nekropola sa crkvom*, Arheološki pregled 5 (1963).
- С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између Српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик СКА 39 бр 35 (1903).
- С. Димитријевић, *Новац града Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867.
- Д. Димитријевић, *Сапаја, римско и средњовековно утврђење на острву код Старе Паланке*, Старинар 33-34 (1982-19839).
- Ј. Динић, *Проблеми агроклиматског реонирања СР Србије*, Географски годишњак 24 (1988).
- М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978.
- М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.
- Михаило Динић, *Градови у средњовековној српској држави*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.
- М. Dinić, *Gradovi u srednjovekovnoj srpskoj državi*, Enciklopedija Jugoslavije, knj. 4, Zagreb 1986, 513-515.
- М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978.
- М. Динић, *Дубровачки трибути*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.

- М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.
- М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I-II*, Из српске историје срењег века, Београд 2003.
- М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље, Београд 1978.
- М. Динић, *Жупанија „Кеве“ између Дунава и Фрушке горе*, Српске земље у средњем веку, историјско – географске студије, Београд, 1978.
- М. Динић, *Из прошлости Срема*, Српске земље у средњем веку, Београд, 1978.
- М. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003.
- М. Динић, *Један Сремац у Дубровнику крајем 14. века*, ГИД НС 6 (1933).
- М. Динић, *Јован Ангел „dominus Sirmiae“*, ГИДНС 4 (1931).
- М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, Српске земље, Београд 1978.
- М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932.
- М. Динић, *О угарском ропству краља Уроша I*, ЗРВИ 1-2 (1948)
- М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, ЗМДН 13-14 (1956).
- М. Динић, *Поклад београдског митрополита Георгија из 15. века*, Зборник за историју јужне Србије и суседних области, Скопље 1936.
- М. Динић, *Растислалићи – прилог историји распадања српског царства*, ЗРВИ 2 (1953)
- М. Динић, *Средњовековни Срем*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978.
- М. Динић, *Српске земље у средњем веку, историјско – географске студије*, Београд, 1978.
- М. Динић, *Трпача у средњем веку*, Српске земље, Београд 1978.
- Д. Динић-Кнежевић, *Дубровник и Угарска у средњем веку*, Нови Сад 1986.
- Д. Dinić-Knežević, *Dubrovački arhiv kao izvor za istoriju Vojvodine*, ZHAD 1-2 (1979).
- Д. Динић-Кнежевић, *Дубровчани у служби угарских владара током средњег века*, ЗМСИ 31 (1985).
- Д. Динић-Кнежевић, *Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику*, Годишњак ФФНС 13 (1970).
- Д. Динић-Кнејевић, *Словенски живаљ у урбаним насељима средњовековне Јужне Угарске*, ЗМСИ 37 (1988).
- Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975).

- Д. Динић-Кнежевић, *Српска деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1543-1456)*, Годишњан ФФНС 6 (1961).
- Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982.
- М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Из српске историје средњег века, Београд 2003.
- Д. Динић-Кнежевић, *Трговина вином у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 9 (1966).
- Д. Динић-Кнежевић, *Трговина дрветом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 14/1 (1971).
- Д. Динић-Кнежевић, *Трговина житом у Дубровнику у 14. веку*, Годишњак ФФНС 10 (1967).
- D. Dinić-Knežević, *Trgovina uljem i Dubrovniku u 14. veku*, Historijski zbornik, 23-24 (1970-1971).
- Д. Динић-Кнежевић, *Учешће Влаха у преради вуне и превозу тканина у 14. и 15. веку*, Истраживања 7 (1979).
- Б. Дробњаковић, *Смедеревско Подунавље и Јасеница – антропогеографска испитивања*, у:
- И. Дуйчев, *Последният защитник на Срем в 1018. г.*, Известия на Института за история 8 (1960).
- Д. Дукић, *Дунав-хирографски преглед*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, Београд 1983.
- Д. Дукић, *Сава – потамолошка студија*, Београд 1957.
- В. Ђурић, *Панчевачки рит – антропогеографска испитивања*, у: *Околина Београда и Смедерева: насеља, порекло становништва, обичаји, приредио: Б. Челиковић*, Београд 2011.
- Б. Ђурђевић, *Шехер Митровица, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969*, Сремска Митровица 1969.
- Ј. Ђурђевић, *Југословенски део Дунава и његов саобраћајни значај*, ЗМСПН 18 (1960).
- Г. Елезовић, Г. Шкриванић, *Како су Турци након више опсада заузели Београд*, Зборник за источњачку историку и књижевну грађу 1, (1956).
- Г. Елезовић, *О имену Шапца кроз векове*, Гласник ЕИ 1 (1952).
- Г. Елезовић, *Поход Мурата II на Београд 1440*, Ратна прошлост Београда, Београд 1954.
- J. C. Engel, *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlander*, 1, Halle 1797.

- P. Engel, G. Kristó, A. Kubinyi, *Magyarország története 1301-1526*, Budapest 2005.
- P. Engel, *János Hunyadi and the peace "of Szeged" (1444)*, Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae XLVII (3) (1994).
- P. Engel, *János Hunyadi: The decisive years of his career 1440-1444*, From Hunyadi to Rákóczi: War and society in late medieval and early modern Hungary, Brooklyn 1989.
- P. Engel, *The realm of St. Stephen - A history of medieval Hungary 895-1526*, London-New York 2001.
- J. Ердељановић, Р. Т. Николић, *Трговачки центри и путеви по српској земљи у средњем веку и у турско доба*, Београд 1899.
- Z. Živaković-Kerže, *Drava kao os života, razvoja i odnosa kroz povijest (poseban osvrt da donji tok rijeke)*, Anali Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Osijek 2002.
- Т. Живковић, *Односи Авара и подунавских Словена 579-626. године*, ЗМСИ 56 (1997).
- Т. Живковић, *О северним границама Србије у раном средњем веку*, ЗМСИ 33/64 (2001).
- Т. Живковић, *Прилог хронологији аварско-словенских односа 559-578*, ИЧ 42-43 (1995-1996).
- Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама – рани средњи век*, Београд 2011.
- E. Zachariadou, *The first Serbian Campaigns of Mehmmmed II (1454, 1455)*, Annali dell' Instituto orientale di Napoli 14 (1964).
- Б. Зарковић, *Тргови и урбанизација Србије крајем средњег и почетком новог века* (докторска дисертација у рукопису), Београд 2012.
- И. Здравковић, А. Дероко, *Конзерваторско-испитивачки радови у Маломе граду Смедеревске тврђаве 1958. године*, Зборник заштите споменика културе 10 (1959).
- И. Здравковић, *Средњовековни градови у Србији*, Београд 1970.
- М. Зеремски, *Рељеф Београдске и Земунске Посавине*, Зборник радова Географског института 7 (1960).
- О. Зиројевић, *Град Кулич*, ВИГ 3 (1967).
- О. Зиројевић, *Земун- период турске владавине до Бечког рата (1683)*, ГГБГ 30 (1983).
- О. Зиројевић, *Мрежа турских путева (водених и копнених) на подручју данашње Војводине и Славоније*, ИЧ 34 (1987).
- О. Зиројевић, *Рајнолд Лубенау о Београду и Србији 1587. године*, ГГБГ (1966).
- О. Зиројевић, *Риболов на средњем Дунаву (16-17 век)*, ЗМСИ 49 (1994), 111-120.

- О. Зиројевић, *Риболов на Дунаву*, Споменица историјског архива Срем 10 (2011).
- О. Зиројевић, *Смедерево од пада под турску власт до краја 16. века*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970.
- О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-Бег Михалоглу*, ЗМСИ 3 (1971).
- О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974.
- О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Будима у 16. и 17. веку*, Нови Сад 1976.
- О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Зборник историјског музеја 7 (1970).
- В. Н. Златарски, *История на българската държава прѣзь срѣднитѣ вѣкове, томъ I, часть I*, София 1938.
- В. Н. Златарски, *История на българската държава прѣзь срѣднитѣ вѣкове, том II*, София, 1972.
- I. Zmomyi, *The Mongol campaigns against Eastern Europe, Medieval nomads in Eastern Europe*, Bucuresti-Braila 2014.
- A Zsoldos, *Magyarország világi archontológiája I*, Budapest 2011.
- Извод из студије регулације и уређења реке Саве, за територију СР Србије*, Београд 1973.
- В. Иванишевић, *Простор око Јужне капије горњег града Београдске твеђаве*, Старинар 47 (1996).
- А. Ивановић, *Јужна капија београдског Горњег града*, ГГБГ 42 (1995).
- Е. Ivánfi, *Keve vármege emléke*, Századok (1872).
- Д. Иванчевић, *Београдска тврђава и њене светиње*, Београд 1970.
- А. Ивић, *Историја Срба у Војводини: од најстаријих времена до оснивања Потоско-поморишке границе (1703)*, Нови Сад, 1929.
- А. Ивић, *Историја Срба у Угарској*, Загреб 1914.
- Ј. Илић, *Банатска војна крајина у другој половини 18. века*, докторска дисертација у рукопису, Београд 2014.
- Ј. Илић, *Урбар насеља Ковин (1771. година)*, Мешовита грађа – Miscellanea XXXIII (2012).
- Н. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine*, Prilozi za orijentalnu fililogiju 12-13 (1962-1963).
- Л. Irmédi-Molnár, *The earliest known map of Hungary*, Imago Mundi 18 (1964).
- Историја Београда I*, Београд 1974

- Историја Бугарске* (И. Божилов), Београд 2008.
- Историја на Българија*, том 3, Софија 1982.
- Историја Мађара* (П. Рокаи), Београд 2002.
- Историја народа Југославије*, Београд 1960.
- Историја српског народа, I-II*, Београд 1994.
- М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985.
- М. Јачов, *Срем на прелому два века (17.-18)*, Београд 1990.
- Ж. Јевремовић, *Планине околине Београда 2*, Београд 1961.
- М. Јевтић, М. Васиљевић, *Шабачка тврђава и постанак града*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970.
- К. Јигећек, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povjesti srednjeg века*, Dubrovnik 1915.
- К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник КЈ 1, Београд 1959.
- К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952.
- К. Јиречек, Ј Радонић, *Историја Срба II*, Београд 1981.
- К. Јиречек, *Србија, земља и народ*, Зборник КЈ 1, Београд 1959.
- К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник КЈ I, Београд 1959.
- К. Јиречек, *Хришћански елемент у топографској номенклатури балканских земаља*, Зборник КЈ I, Београд 1959.
- Б. Јовановић, *Рељеф слива Колубаре*, Београд 1956.
- Д. Јовановић, М. Гарашанин, Д. Гарашанин, *Откопавања у београдској тврђави 1948. године*, Старица 1951.
- Ј. Калић, *Београд у Међународној трговини средњег века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970.
- Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
- Ј. Калић, *Београд у 12. веку: тврђава-град-полис*, Европа и Срби – Средњи век, Београд 2006.
- Ј. Калић, *Београдска повеља деспота Стефана Лазаревића*, Средњовековно право у Срба у огледалу историјских извора, Београд 2009.

- J. Калић, *Вести Константина VII Порфирогенита о Београду*, Европа и Срби: средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Дунав у ратовима 15. века*, Пловидба на Дунави и његовим притокама кроз векове, Београд 1983.
- J. Калић, *Европа и Срби – средњи век*, Београд 2006.
- J. Калић, *Европски путописци о Београду*, Београд у делима европских путописца, Београд 2003.
- J. Калић, *Жупан Белош*, у: Европа и Срби - средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Земун у 12. веку*, Европа и Срби - средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Кула Небојша у Београду*, Европа и Срби - средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, Најстарија карта Угарске, ЗРВИ 24-25 (1986).
- J. Калић, *Опис Београда у XV веку*, Европа и Срби- Средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Подаци Алберта Ахенског о угарско-византијским односима крајем 11. века*, Европа и Срби – средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Прилог историји београдске бановине*, Зборник ФФБГ 8/2 (1964).
- J. Калић, *Рашки велики жупан Урош II*, Европа и Срби- средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Словени и византијско урбано наслеђе*, Европа и Срби – средњи век, Београд 2006.
- J. Калић, *Црквене прилике у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, Европа и Срби – средњи век, Београд 2006.
- М. Караулац, *Приче француских писаца са пута по отоманској Босни*, Нови Сад 1998.
- М. Karbić, В. Škreblin, *Grad na rijeci ili pored nje: srednjovjekovni Zagreb i rijeka Sava*, у: Rijeka Sava u povijesti, Slavonski Brod 2013.
- А. Karlovánszky, *The settlement history of Veszprém and Sékesfehértó in the middle ages*, in: Towns in medieval Hungary, Budapest 1990, (ed. L. Gerewich).
- В. Карацић, *Географическо-статистическо описаније Србије*, Даница (1827).
- В. Карић, *Србија, опис земље народа и државе*, Ниш 2015. (прво издање Београд 1887)
- Н. Катанић, *Фазе изградње Голубачког града*, Саопштења 19 (1987).
- М. Кашанин, *Смедеревски град*, Српски књижевни гласник, 31/4 (1930).
- М. Кашанин, *Цивилна и војна архитектура у средњевековној Србији*, Уметнички преглед 2/10 (1939).

- М. Кисић Божић, Д. Васин, *Писмо папе Климента VI бискупу Њитре, старешини грчког манастира Светог Димитрија*, Споменица Историјског архива Срем 14 (2014).
- М. Кисић, С. Божанић, *Одговор дубровачког већа на писмо краља Жигмунда од 9. XI 1427 – превод и језичка анализа*, Истраживања 23 (2012).
- Д. Ковачевић-Којић, *Градски живот у Србији и Босни 14-15. век*, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић *Дубровачка насеобина у Смедереву*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић *Дубровчани занатлије у средњовековној Сребреници*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић *Истакнути Дубровчани у Сребреници у доба Деспотовине*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић, *Зворник (Звоник) у срдењем веку*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић, *О домаћим трговцима у средњовековној Сребреници*, у: Градски живот у Србији и Босни 14-15. вијек, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска преко средњовековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971).
- Д. Ковачевић-Којић, *О Јањеву у доба средњовековне српске државе*, Градски живот у Србији и Босни (14-15. век), Београд 2007
- Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, у: Градски живот у Србији и Босни 14-15 вијек, Београд 2007
- Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у средњовековној Босни*, у: Градски живот у Србији и Босни 14-15 вијек, Београд 2007
- Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић - Којић, *Слика Београда у дјелима савременика (1403-1521)*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Д. Ковачевић-Којић, *Смедерево као привредни центар*, Пад српске деспотовине 1459. године, Београд 2011.

- Д. Ковачавић-Којић, *Трговачке књиге браће Кабуџић (Saboga) 1426-1433*, Београд 1999.
- Д. Ковачевић-Којић *Фојница у срењем веку*, Градски живот у Србији и Босни 14-15. век, Београд 2007.
- Ј. Ковачевић, *Аварски каганат*, Београд 1977.
- Љ. Ковачевић, *Неколико прилога за црквену и политичку историју Јужних Словена*, Гласник СУД 63 (1885).
- Z. J. Kozstolnyik, *Hungary in the thirteenth century*, New York 1996.
- Б. Којић, *Систематизација насеља у Србији*, Глас САНУ CCLXVIII, Одељење друштвених наука, књ. 13, Београд 1966.
- А. Коларевић, *Таловец- посјед и град*, ИГ 1-2(1975).
- П. Коледаров, *Политическа география на средновековната бЪлгарска дЪржава, Част 1, От 681 до 1018 г*, Софија 1979.
- Р. Komatina, *The Slavs of the Mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century*, ЗРВИ 47 (2010).
- М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија*, Гласник скопског ученог друштва 1 (1925).
- Б. Крекић, *Вук Бобаљевић*, ЗРВИ 49/4 (1959).
- Б. Крекић, *Дубровник и рат око Тенедоса*, ЗРВИ 59/5 (1958).
- Б. Крекић, *Зашто је вођен и кадаје завршен рат између Дубровника и Србије 1301-1302*, ЗРВИ 17 (1976).
- Б. Крекић, *Прилог историји млетачко-балканске трговине друге половине 14. века*, Годишњак ФФНС 2 (1957).
- Гу. Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Budapest 1998.
- Гу. Kristó, *Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon*, Szeged 2003.
- А. Крстић, *Банат у средњем веку*, Банат кроз векове, Београд 2010.
- А. Крстић, *Из историје средњевековних насеља југозападног Баната*, ЗМСИ 73 (2006).
- А. Крстић, *Краљ Жигмунд у Борчи или када је и како Београд предат Угарима 1427. године*, ИЧ 61 (2012).
- А. Крстић, *Кучево и Железник у светлу османских дефтера*, ИЧ 49 (2002).
- А. Крстић, *Поседи манастира Дренче и Ждрела у Браничеву из времена кнеза Лазара*, ИЧ 53 (2006).

- A. Крстић, *Смедерески крај у другој половини 15. и почетком 16. века*, Смедеревски зборник 2 (2009).
- A. Крстић, *Средњевековни тргови и османски пазари у Браничеву – континуитет и промене*, Моравска Србија. Историја – култура – уметност, Крушевац 2007.
- A. Kubinyi, *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez*, *Hadtörténelmi Közlemények* 25 (1978).
- A. Kubinyi, *Die Anfänge Ofens*. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe I. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens, Berlin 1972.
- A. Kubinyi, *Königliches Salzmonopol und die Städte des Königreich Ungarn in Mittelalter*, in: *Stadt und Salz*, ed. W Rausch, Linz 1988.
- A. Kubinyi, *Urbanisation in the east-central part in medieval Hungary*, in: *Towns in medieval Hungary*, ed. L. Gerevich, Budapest 1990.
- A. Kubinyi, *Weinbau und Weinhandel in den Ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der Frühen Neuzeit*, in: *Stadt und Wein*, Linz 1996.
- K. Kuchar, *Lazarova mapa, najstarši mapovy obraz Slovenska*, *Sbornik čehoslovenske společnosti zemepisne* 62 (1957).
- Ž. Le Gof, *Srednjovekovna civilizacija Zapadne Evrope*, Београд 2010.
- Лексикон градова и тргова средњевековних српских земаља*, редактор: С. Мишић, Београд 2010.
- Лексикон српског средњег века*, Београд 1999.
- Н. Лемајић, *Сирмијум и ћирилометодијанско наслеђе*, *Истраживања* 24 (2014).
- Н. Лемајић, *Српска елита на пелому епоха*, Сремска Митровица-Источно Сарајево 2006.
- Н. Лемајић, *Српско становништво Баната и Поморишја у 15. и 16. веку*, *Средњевековна насеља на тлу Војводине, историјски догађаји и процеси*, Сремска Митровица 2013.
- N. Lemačić, *Ugovor u Tati između despota Stefana Lazarevića i Žigmunda Luksemburškog*, *Radovi Filozofskog fakulteta*, 8, Istočno Sarajevo, 2007.
- J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od XI stoljeća do 1205. godine*, *Anali historijskog odjela centra za znanstveni rad JAZU u Dubrovniku*, 13-14 (1976).
- М. Љубинковић, *Ка проблему словенизације Београда и северне Србије*, ГГБГ 25 (1978).
- Magyarország története 1301-1526*, (Engel Pál), Budapest 2005.

- F. Makk, *The Árpáds and the Comneni, political relation between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest 1989.
- Љ. Максимовић, *Корени и путеви настанка патрицијата у Византији*, Градска култура на Балкану 15-19. век, Београд 1984.
- Љ. Максимовић, *О хронологији словенских упада на византијску територију крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 6. века*, ЗРВИ 8-2, (1964).
- Љ. Максимовић, *Северни Илирик у 6. веку*, ЗРВИ 19 (1980).
- E. Mályusz, *A tágyar rendi állam Hunyadi korában*, Századok 91 (1957).
- L. Mamford, *Grad u istoriji*, Beograd 2006.
- L. Mamford, *Kultura gradova*, Novi Sad 2010.
- И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у 14. веку*, Београд 1960.
- Г. Марјановић-Вујовић, *Голубац, средњовековни град*, Старице 33-34 (1982/1983).
- Г. Марјановић-Вујовић, *Најстарије словенско наслеђе у Београду*, ГГБГ 25 (1978).
- G. Marjanović- Vujić, *Slavic Belgrade*, Balcanoslavica 2 (1973).
- Г. Марјановић Вујовић, *Средњовековна насеља на просторима Београдске тврђаве*, Београдска тврђава у прошлости, садашњости и будућности, Београд 1988.
- Г. Марјановић Вујовић, *Пристаништа Београдског града*, Саопштења 11 (1970).
- Ј. Марковић, М. Павловић, *Географске регије Југославије*, Београд 1995.
- Ј. Марковић, *Рељеф Мачве, Шабачке Поцерине и Посавине*, Београд 1967.
- Ј. Марковић, *Физичка географија Југославије*, Београд 1968.
- М. Marković, *Razvitak kartografskih upoznavanja današnjih jugoslavenskih zemalja*, Zagreb 1975.
- П. Марковић, *Земун од најстаријих времена до данас*, Земун 1896.
- П. Марковић, *Одношаји између Србије и Угарске 1331-1335*, Нови Сад 1904
- Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 71 (1884).
- Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 84, (1887).
- Р. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad JAZU 116 (1893).
- Д. Медаковић, *Једно занимљиво место у биографији деспота Стефана Лазаревића*, Зборник МС 13-14 (1956).
- М. Медини, *Дубровник Гучетића*, Београд 1953.

- К. Mesterházy, *Régészeti adatok Magyarország 10-11 századi kereskedelméhez*, Századok 127 (1993).
- М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, у: Поморавље Велике Мораве, Ресава, Кучај, насеља, порекло становништва, обичаји, приредио: Б. Челиковић, Београд 2012.
- Н. Милаш, *Православно црквено право*, Мостар 1902.
- Т. Милован, *Долина Караиа – регионално географски приказ*, ЗМСПН 14 (1958).
- Б. Милојевић, *Панонски Дунав на територији Југославије*, ЗМСПН 18 (1960).
- Г. Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997.
- П. Милошевић, *Антички Сирмијум*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица 1969.
- Е. Миљковић, А. Крстић, *Браничево у 15. веку*, Пожаревац 2007.
- Е. Миљковић, А. Крстић, *На раскрићу две епохе: континуитети и промене друштвене структуре у Браничеву у 15. веку*, ИЧ LVI (2008).
- Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476-1560 – земља-насеља-становништво*, Београд 2004.
- М. Мirković, *Moesia Superior: eine Provinz an der mittleren Donau*, Mainz am Rhein 2007.
- М. Мирковић, *Остроготи у Панонији после 455. године*, ЗРВИ 10-1, (1968).
- М. Мirković, *Rad na proučavanju naše kartografske građe 16. i 17. Stoljeća*, Ljetopis JAZU 71 (1966).
- М. Мirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
- М. Mirkovic, *Römer an der Mittleren Donau, Römische Strassen und Festungen von Singidunum bis Aquae*, Beograd 2003.
- М. Мirković, *Sirmiuim – istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008.
- М. Мirković, *Sirmium - its History from the I Century A.D. to 582. A.D*, Sirmium-arheološka istraživanja u Sremu I (1971),
- К. Митровић, *Католичка парохија у Смедереву (16-17. век)*, БИГ 7 (2016).
- Р. Михаљчић, *Град у преломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља 12-17. век, Београд-Смедерево 1992.
- Р. Михаљчић, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару (научни скуп у Крушевцу 1971), Београд 1975
- Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, Beograd 2001.

- Р. Михалчић, *Прилог српском дипломатару, даровнице властеоске породице Вукославић*, ИГ 1-2 (1976).
- С. Мишић, *Градови тргови српског средњег века*, ЛГТССЗ, Београд 2010.
- С. Мишић, *Дубраве у средњовековној Србији*, БИГ 3 (2012).
- С. Мишић, *Земља у држави Немањића*, Годишњак за друштвену историју 4/2-3 (1997).
- С. Мишић, *Коришћење унутрашњих вода у српским земљама средњег века*, Београд 2007.
- С. Мишић, *Обнова Деспотовине и њене границе (1444-1459)*, Пад српске Деспотовине 1459, Београд 2011.
- С. Мишић, *Територијална организација Браничева (12-15 век)*, Бранчево кроз војну и културну историју Србије 1, Зборник радова са научног скупа Историјског архива Пожаревац, св. 3, Пожаревац 2006.
- Морава*, Београд 2006.
- G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970.
- G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise*, Byzantion 8 (1933).
- J. Mrgić, *Zemlja i ljudi, iz istorije životne sredine zapadnog Balkana*, Београд 2013.
- J. Мргић, *Последња два Котроманића и Деспотовина*, Пад Српске деспотовине 1459. године, Београд 2011.
- J. Мргић, *Преглед историографије о средњовековним градовима, тврђавама и трговима српских земаља*, ЛГТССЗ, Београд 2010.
- J. Mrgić, *Some considerations on woodland resource in the medieval Serbia and Bosnia*, БИГ 1 (2010).
- J. Mrgić, *Criss-crossing the Danube with Marsigli*, БИГ 2 (2011).
- Д. Мркобрад, *Археолошки налази сеобе народа у Југославији*, Београд 1980.
- B. Nagy, *The towns of Medieval Hungary in the reports of contemporary travelers*, in: Segregation-Integration-Assimilation. Religious and ethnic groups in medieval towns of Central and Eastern Europe, ed. D. Keene, B. Nagy, K. Szende, Farnham 2009.
- B. Nagy, *Transcontinental trade from East-central Europe to western Europe (fourteenth and fifteenth centuries)*, in: The man of many devices, who wandered full many ways, ed. B. Nagy, M. Sebők, Budapest 1999.
- Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима депота Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФБГ 8/2 (1964)

- С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења у Смедереву*, Зборник Народног музеја 9-10 (1979).
- С. Ненадовић, *Уређење Смедеревског града*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе Србије 1 (1956).
- М. Николић, *Византијски писци о Србији 1402-1439*, Београд 2010.
- М. Николић, *Властелинство манастира Ждрело*, ИЧ 20 (1973).
- М. Николић, *Gabriele Hevenesi S. J, Parvus atlas Hungariae sive geographica Hungariae in 40 tabelas divise descriptio*, Vienne 1689, ИЧ 28 (1981).
- М. Николић, *Карта Балканског полуотрва из прве половине 15. века*, ИЧ 29-30 (1982-1983).
- М. Николић, *Карта Србије Такома Кантелија да Вињоле из 1689*, ИЧ 19 (1972).
- М. Николић, *Ренесанса Птолемејеве Географије*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979.
- М. Николић, *Србија на географским картама 15. века*, ИЧ 36 (1989).
- Р. Николић, *Околина Београда – антропогеографска испитивања*, у: Околина Београда и Смедерева, приредио Б. Челиковић, Београд 2011.
- С. Новаковић, *Белешке доктора Брауна из српских земаља*, Споменик СКА 9 (1891).
- С. Новаковић, *Белешке к историји Шапца и шабачке владичанске столице*, Годишњица НЧ 9 (1887).
- С. Новаковић, *Град, трг, варош, к историји речи и предмета који се њима казују*, Из српске историје, Нови Сад-Београд, 1966.
- С. Новаковић, *Насеља Београђана 1521. године у Цариграду*, Из српске историје, Нови Сад 1966.
- С. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље*, Годишњица НЧ 3 (1880).
- С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку 11. века*, Глас СКА, 76, (1908).
- Д. Оболенски, *Византијски комонвелт*, Београд 1991.
- А. Olesnicki, *Mihajlo Szilágyi i srbska despotija*, Rad JAZU 276 (1943)
- Општина Смедерево*, Београд 1992.
- Г. Острогорски, *Византија и Јужни Словени*, ЈИЧ 1 (1963).
- Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996.

- Пад српске Деспотовине 1459. године*, зборник радова са научног скупа одржаног 12-14. новембра 2009. године, Београд 2011.
- Д. Павловић, *Шабачка тврђава*, Старица 5-6 (1954-1955).
- И. Павловић, *О светом Луци и преношењу његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882).
- Ј. Панчић, *Нешто о нашим шумама*, у: *О нашим шумама*, Београд 1998.
- Ј. Панчић, *Рибе у Србији*, Београд 1860.
- Ф. Папазоглу, *Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба*, ИЧ 7 (1957).
- К. Patsch, *Ilirska carina i međe provincija*, Glasnik zemaljskog muzeja u BiH XVII (1905).
- О. Paulinyi, *Nemesfémtermelésünk és országos gazdaságunk általános alakulása a bontakozó és a kifejlett feudalizmus korszakában (1000-1526)*, Századok 1972.
- Г. Perjés, *The fall of the medieval kingdom of Hungary: Mohács 1526 - Buda 1541*, War and society in east central Europe, vol. XXVI, Budapest 1989.
- Ф. Pesty, *A Macsói bánok*, Századok (1875)
- И. Petrovics, *Foreign ethnic groups in the towns of Southern Hungary in the Middle ages*, in: Segregation-Integration-Assimilation. Religious and ethnic groups in medieval towns of Central and Eastern Europe, ed. D. Keene, B. Nagy, K. Szende, Farnham 2009.
- И. Petrovics, *The economic activity of the burghers of medieval Temesvár/Timișoara*, Arheo Vest I, Timișoara 2013.
- И. Petrovics, *Urban development during the reign of king Matthias: the cases of Szeged and Debrecen*, www.academia.edu
- В. Петровић, *Римска насеља и комуникације од Јадрана до Дунава 1-4 век*, Београд-Ниш 2015.
- Ј. Петровић, Д. Бугарски, С. Турчић, Ж. Богдановић, *Воде Фрушке горе*, Нови Сад 1973.
- Н. Pirenne, *Economic and social history of medieval Europe*, New York 1397.
- Н. Pirenne, *Medieval cities: Their origins and the revival of the trade*, New York 1946.
- С. Пириватрић, *Византијска тема Морава и "Моравије" Константина VII Порфирогенита*, ЗРВИ 36 (1997).
- С. Пириватрић, *Самуилова држава*, Београд 1998.
- В. Popovic, *Desintegration und Ruralisation der Stadt im Ost Illyricum vom 5. bis 7. Jahrhundert n. Chr.*, Palast und Hütte, Mainz am Rhein 1982.

- В. Поповић, *Увод у топографију Виминацијума*, Старинар 18 (1968).
- Д. Ј. Поповић, *Срби у Срему до 1736/7*, Историја насеља и становништва, Београд 1950.
- М. Поповић, *Antički Singidunum – dosadašnja otkrića i mogućnosti daljih istraživanja*, Singidunum I, Београд 1997.
- М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006.
- М. Поповић, *Велики бунар београдске тврђаве*, ГГБГ 24 (1977).
- М. Поповић, В. Бикић, *Комплекс средњевековне Митрополије у Београду*, Београд 2004.
- М. Поповић, В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар 39 (1988).
- М. Поповић, *Јужна капија Горњег града Београдске тврђаве*, Саопштења 30/31 1998/1999, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2000.
- М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, Старинар 28-29 (1977/1978).
- М. Поповић, *Ка проблему средњевековних цркви Смедеревског града*, Старинар 50 (2000).
- М. Поповић, *La residence du despot Djurdj Brankovic dans le Chatelet de la forteresse de Smederevo*, Balcanoslavica 7 (1978).
- М. Поповић, *Нови резултати истраживања приобалних утврђења Београдске тврђаве*, Саопштења 28, Београд 1986.
- М. Поповић, *Западна капија Горњег града Београдске тврђаве*, Саопштења 24 (1992).
- М. Поповић, *Ordonance in the defensive system of the Smederevo fortress in the fifteenth century*, Balcanoslavica 7 (1978).
- М. Поповић, *Светиња- нови подаци о рановизантијском Виминацијуму*, Старинар 38 (1987).
- М. Поповић, *Smederevska tvrđava – Mali grad*, Arheološki pegled 18 (1976).
- М. Поповић, *Смедеревски град*, Београд 2013.
- М. Поповић, *Смедеревски град, етапе грађења и значење*, Пад српске деспотовине 1459. Године, Београд 2011.
- М. Поповић, *Смедеревски град – проблеми истраживања и обнове*, Смедеревски зборник 1, Смедерево 2006.
- М. Поповић, *Средњевековна подграђа Београда*, ГГБГ 25 (1978).
- М. Поповић, *Средњевековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник радова Народног музеја 9-10 (1979).

- М. Поповић, *Утврђене средњевековне капије на североисточном бедуу Београдског града*, Саопштења 9, Београд 1970
- Т. Поповић, *Дубровачка колонија у Смедереву од 1459. године до краја 16. века*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970.
- А. Pó, *Szerb-magyar háború 1319*, Századok 1894
- К. Prajda, *Florentines' trade in kingdom of Hungary in the first decades of 15th century*, Commercial routes, networks and commodities, www.academia.edu.
- В. Pribaković, *Neki novi momenti u istraživanju Malog grada Smederevske tvrđave u 1961. godini*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 8-9 (1963).
- Д. Pribaković, *Ostava iz 15. veka u Malom gradu Smederevske tvrđave*, Vesnik Vojnog muzeja JNA 6-7 (1962).
- В. Primov, *Bulgaria in Eight Century. A General outline*, Byzantinobulgarica V (1978).
- Приватни живот у српским земљама средњег века*, приредиле: С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд 2004.
- М. Пурковић, *Виминациум и Браничево*, Браничевски Весник II-1 (1934)
- М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
- М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњег века*, Скопље 1937.
- В. С. Радовановић, *Општа антропогеографија*, Београд 1959.
- Б. Радојчић, *О хронологији угарско-византијских борби и устанку Срба за време Јована II Комнина*, ЗРВИ 7 (1961).
- Ђ. Сп. Радојичић, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка 18. века*, ЗМСКЈ 13/2 (1965).
- Н. Радојчић, *Однос између географије и српске историографије*, Зборник радова посвећен Јовану Цвијићу, Београд 1924.
- Н. Радојчић, *Промене у српско-мађарским односима крајем 12. века*, Глас СКА 213 (1954).
- С. Радојчић, *Црвац*, Зограф 2 (1967).
- Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини 15. века*, Нови Сад 1905
- Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од 13-16. века*, Београд 1941.
- Н. Radošević, *Pregled razvitka kartografije u svetu*, u: Kartografija, Beograd 1974.
- М. Rady, *The Mongol invasion on Hungary*, in: Medieval World 39 (1991).

- F. Ratzel, *Anthropogeographie, I Teil*, Stuttgart 1909.
- F. Ratzel, *Anthropogeographie, II Teil*, Stuttgart 1912.
- F. Ratzel, *Der Lebensraum*, Tübingen 1901.
- F. Rački, *Borba Južnih Slovena za državnu neodvisnost*, Beograd 1931.
- F. Rački, *Pokret na slavenskom jugu koncem 14. i početkom 15. stoljeća*, Rad JAZU 2 (1868).
- Речник српског језика, Нови Сад 2007.
- M. Rešetar, *Pjesme Šiška Menčetića i Džore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika*, Zagreb 1937.
- П. Рокаи, *"Бродови" на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983.
- П. Рокаи, *Gyletus dux Sirmii*, ЗМСИ 27 (1983).
- P. Rokai, *Dubrovnik i Ankonitanska marka u srednjem veku*, Novi Sad 1995.
- П. Рокаи, *Из срењовековне историје Новог Сада*, ЗМСИ 11 (1975).
- П. Рокаи, *Краљ Жигмунд и Угарска према Србији после Косовске битке*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 9 (1996).
- П. Рокаи, *О једном наслову Калојана Анђела*, ЗРВИ XIX, Београд 1980.
- П. Рокаи, *Последње године балканске политике краља Жигмунда*, Годишњак ФФНС 12/1 (1969).
- П. Рокаи, *Боравак угарског краља Владислава код Крушевца 1444. године*, Зборник ФФБГ 15/1 (1985).
- И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887.
- I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad JAZU 5 (1868).
- И. Руварац, *Прилози за повест српског народа у земљи угарској*, Зборник Илариона Руварца, Београд 1934.
- S. Runciman, *A History of the first Bulgarian empire*, London 1930.
- S. Runciman, *The first crusades journey across the Balkan peninsula*, Byzantinoslavica 19 (1949).
- N. Samardžić, *Karlo V*, Beograd 2005.
- Р. Самарцић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1994.
- F. Szakály, *Phases of Turco-Hungarian warfare before the battle of Mohács (1365-1526)*, Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae, XXXIII (1) (1979)

K. Szende, *Power and Identity. Royal privileges to the towns of medieval Hungary*, in: *Urban liberties and citizenship from the Middle Ages up to now*, ed. Michel Pauly, Porta Alba-Verlag-Trier 2015.

K. Szende, *Towns along the way. Changing patterns of long-distance trade and urban network of medieval Hungary*, In *Towns and Communication. Volume 2: Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT)*, ed. M. Congedo, Lecce 2011.

M. Szilágyi, *Árpád perid communication networks*, Budapest 2012, (doktorska disertacija u rukopisu).

Г. Симић, *Голубачки град*, *Старинар*, 33-34 (1982/1983).

Г. Симић, *Палата Голубачког града*, *Саопштења* 22-23 (1990-1991).

Ђ. Симоновић, *Типологија села средњевековне Србије*, *Сеоски дани Сретена Вукосављевића* 13, Пријепоље 1990.

И. Синдик, *Комунално уређење Котора: од друге половине 12. до почетка 15. столећа*, Београд 1950.

И. Синдик, *О задацима историјске географије*, *ИЧ* 2 (1949/1950).

И. Синдик, *Старе карте југословенских земаља 2*, Београд 1939.

Sirmium. Arheološka istraživanja u Sremu (Sirmium. Archeological Investigations in Sarmatian Pannonia), Београд, 1971 – 1980, I-IV, VII-VIII, XI-XII.

С. Смуђ, *Мачванска Митровица*, *ЗМСПН* 26 (1964).

С. Смуђ, *Морфолошке црте Сремске Митровице*, *ЗМСПН* 23 (1962).

Социјална структура српских градских насеља XII - XVIII век, Београд – Смедерево 1992.

Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурађа Бранковића, Београд 1990.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Арагонски*, *Прекинут успон*, Београд 2005.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и мачванска бановина*, у: *Прекинут успон*, Београд 2005.

М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурађа Бранковића*, *Прекинут успон*, Београд 2005.

- М. Спремић, *Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку*, Београд 2005.
- М. Спремић, *Српска деспотовина – суседи и страни утицаји*, Глас САНУ 13 (2006).
- В. Станковић, *Краљ Милутин*, Београд 2012.
- С. Станковић, *Животни простор*, Београд 1939.
- С. Станковић, *Људско друштво и жива природа*, Социолошки преглед 1 (1938).
- С. Станојевић, *Византија и Срби*, књ. 2, Колонизација Словена на Балканском полуострву, Нови Сад 1906.
- С. Станојевић, *Овострани и оностани Срем*, Глас САН, 126 (1927).
- С. Станојевић, *Стефан Првовенчани*, Годишњица НЧ 43 (1934).
- С. Станојевић, *Хронологија борбе између Стевана и Вукана*, Глас СКА 153 (1933).
- L. Stegena, *Maps of Hungary by Lazarus secretarius Hungarian map maker*, Budapest 1971.
- E. Stein, *Historie du Bas-Empire 2*, Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.
- P. Stephenson, *Manuel I Comnenus and Geza II: a revised context and chronology for Hungaro Byzantine relations 1148-1155*, Byzantinoslavica LV (1994).
- В. Стефановић, *Краљ Матија и српска деспотовина*, ЛМС књ. 330 св. 3 (1931).
- Т. Стојановић, *Балкански светови*, Београд 1997.
- Б. Стојковски, *Арапски географ Идризи о Јужној Угарској и Србији*, ЗМСИ 79-80 (2009).
- Б. Стојковски, *Црквена историја Срема у средњем веку*, докторска дисертација у рукопису, Нови Сад 2012,
- Ј. Тадић, *Историја Дубровника до половине 15. века*, ИЧ 18 (1971).
- Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини 15. века*, Зборник ФФБГ 10/1 (1968).
- N. Todorv, *The Balkan City 1400-1900*, Washington 1983.
- П. Томић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Ковин*, Нови Сад 1981.
- П. Томић, *Општина Бела Црква*, Нови Сад 1988.
- В. Томић де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, ЗМСЛУ 2 (1966).
- T. F. Tout, *The collected papers of Thomas F. Tout: with a Memoir and Bibliography*, Manchester 1934.
- Г. Томовић, *Поморска карта Ангелна Дулцера из 1339. године*, ИЧ 19 (1972).

- Г. Томовић, *Смедерево на картама 15. века*, у: Пад српске Деспотовине 1459. године, Београд 2011.
- Ђ. Тошић, *Босанска називи „кривица“ за пад Српске деспотовине*, Пад Српске деспотовине 1459, Београд 2011.
- Р. Тричковић, *Београд под турском влашћу 1521-1804*, Зборник за оријенталне студије САНУ 1 (1992).
- В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959)
- Л. Thallóczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, GZMBiH 5 (1893).
- The Cambridge ancient history*, vol. X, The Augustan Empire 43 B.C.-A.D.69, Cambridge 2008, (E. S. Gruen).
- The Cambridge ancient history*, vol. XI, The high empire A.D. 70-192, 577-585 (J. J. Wilkes)
- The Cambridge ancient history*, vol. XIII, The late empire A.D. 337-425, (D. Hunt)
- The Cambridge ancient history*, vol. XIII, The late empire A.D. 337-425, (J. Curran), 94-103, (R. C. Blockley),
- The Cambridge ancient history*, vol. XIV, Late antiquity: Empire and successors A.D. 425-600
- The Cambridge economic history of Europe, vol. 2: Trade and industry in the middle ages*, Cambridge 2008, (S. Runciman, M. Postan, R. Lopez, A. Gieysztor, M. Malowist).
- С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном*, Зборник историјског музеја Србије 17-18 (1981).
- С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Браничево 1968.
- С. Ћирковић, *Двор српских владара: од утврђење до градског насеља*, Работници, војници, духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас СКА 15 (1971).
- С. Ћирковић, *Дубровник и залеђе у средњем веку*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Дубровчани као предузетници у рударству Србије и Босне*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Земља Мачва и град Мачва*, Прилози КЈИФ 74 (2008)
- С. Ћирковић, *Историја средњевековне босанске државе*, Београд 1964.

- С. Ћирковић, *Једно столеће историјско-географских истраживања средњовековне Србије*, у: М. Динић, Српске земље у средњем веку, Београд 1978.
- С. Ћирковић, *Католичке парохije у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ, Одељење историјских наука 8 (1996).
- С. Ћирковић, *Неостварена аутономија: градско друштво у Србији и Босни*, Работници, Војници, Духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, ЗМСЛУ 21 (1970).
- С. Ћирковић, *Почеци Шајкаша*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, Београд 1983.
- С. Ћирковић, *Прилози за историју Ковина у средњем веку*, ЗМСИ 1 (1970)
- С. Ћирковић, *Производња, занат и техника у Србији средњег века*, у: Работници, војници, духовници
- С. Ћирковић, *Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века*, у: Работници, војници, духовници, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Работници, војници, духовници*, Београд 1997.
- С. Ћирковић, *Срби у средњем веку*, Београд 2005.
- С. Ћирковић, *Смедерево – престоница српске Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1970.
- С. Ћирковић, *Смедеревска тврђава на почетку турске власти*, Пад Српске деспотовине 1459, Београд 2011
- С. Ћирковић, *Урбанизација као тема српске историографије*, Социјална структура српских градских насеља 12-17. век, Београд-Смедерево 1992.
- С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, у. Сремска Митровица, у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митовица 1969.
- С. Ћирковић, *Црна Гора и проблем српско-угарског граничног подручја*, Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994.
- С. Ћирковић, *Шабац – Средњи век*, у: Шабац у прошлости, Шабац 1970.
- В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд-Сремски Карловци 1928.

- P. Ћук, *Колоније у српским средњовековним градовима*, Социјална структура српских градских насеља 12-18. век, Смедерево-Београд 1992.
- P. Ћук, *Повеља царице Марје манастирима Хиландару и светом Павлу*, ИЧ 24 (1977).
- C. Ћурчић, J. Ђуричић, B. Марјановић, *Географске монографије војвођанских општина – Општина Сремска Митровица*, Нови Сад 2002.
- C. Ћурчић, *Прилог познавању геоморфолошких прилика у равном Срему*, Зборник радова природно-математичког факултета, Серија за географију 6 (1976).
- L. Febvre, *La terre et l'evolution humaine*, Paris 1924
- L. Febvre, *A geographical introduction to history*, New York 1966
- B. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине 15. века*, ЗРВИ 26 (1987).
- B. Ферјанчић, *Манастирски људи у византијском и српском граду*, Социјална структура српских градских насеља (12.-17. век), Смедерево-Београд 1992.
- B. Ферјанчић, *Проблем византијског наслеђа у северозападној Србији*, у: Ваљево – постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994.
- B. Ферјанчић, *Сирмијум у доба Византије*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944-1969, Сремска Митровица, 1969.
- B. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан*, Београд 2005
- C. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана у балканским провинцијама 1-3 век н.е.*, Београд 2002.
- J. Ферлуга, *Византијска управа у Далмацији*, Београд 1957.
- J. Ферлуга, *Византијске војне операције против Угарске у току 1166. године*, ЗРВИ 19 (1980).
- Физичкогеографски приказ околине Шапца*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970.
- P. Фосије, *Људи средњег века*, Нови Сад 2009.
- V. Fraknoi, *Magyarország egyházi és politikai a Romai scentszékkel a Konstanczi zsinattól a Mohácsi Vészig II*, Budapest 1902
- V. Fraknoi, *Tomori Pál élete*, Századok 15 (1881).
- Fra Mauro, *Il Mappamondo*, ed. T. Gasparirini Leporace, Venezia 1954.
- A. Ханџић, *Шабац и његова околина у 16. вијеку*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970.
- P. D. A. Harvey, *Medieval Maps*, London 1991.

- Ђ. Харди, *Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Споменица историјског архива Срем I (2012).
- Ђ. Харди, *Када је умро господар Мачве Ростислав Михаилович*, Споменица историјског архива Срем 11 (2012).
- Ђ. Харди, *О мачванској титулатури Ростислава Михаиловича*, Извори о историји и култури Војводине 2, Нови Сад 2010.
- Ђ. Харди, *О Мачви средином 13. века, прилог питању статуса Мачве у доба владавине њеног господара ростислава Михаиловича*, Споменица историјског архива Срем 10 (2011).
- Ђ. Харди, *Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма*, Нови Сад 2002.
- Ђ. Харди, *О пореклу мачванског «бана» Ростислава Михаиловича*, Споменица Историјског архива Срем 2 (2003).
- J. Harmatta, *The dissolution of the Hun empire*, Acta archeologica Hungariae 2 (1953).
- Б. Храбак, *Београд ка житно тржиште и житарство шире београдске околине у 16. веку*, Годишњак Музеја града Београда 4 (1957).
- Б. Храбак, *Вуна са Пиринејског полуострва у Дубровнику у 15. веку*, ИЧ 27 (1988).
- В. Hrabak, *Dubrovačke naseobine i poslovne stanice u Ugarskoj do 1526. godine*, Balkan i Panonija kroz istoriju, Novi Sad 2006.
- В. Hrabak, *Dubrovački privrednici u Smederevu u doba Osmanlija*, Anali zavoda za povjesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku 17 (1979).
- Б. Храбак, *Дубровачки трговци у Београду под Турцима*, ГГБГ 13 (1966).
- Б. Храбак, *Дубровачки трговци у османлијском делу Паноније до 1570. године*, ЗМСИ 30 (1984).
- Б. Храбак, *Дубровчани у Угарској и њихове везе са Београдом и Србијом*, ГГБГ 27 (1980).
- Б. Храбак, *Извоз бакра из Угарске и суседних крајева преко Сења у 14. и 15. веку*, ЗМСИ 31 (1985).
- В. Hrabak, *Izvoz žitarica iz Osmanlijskog carstva u XIV, XV i XVI, stoleću*, Priština 1971.
- Б. Храбак, *Османлијска морнарица у поречју средњег Дунава 1428-1566*, ГГБГ 26 (1979).
- Б. Храбак, *Путници из хришћанске Европе о привредним приликама словенских земаља на Балкану под Турцима у 16. веку*, Зборник Филозофског факултета у Приштини 6 (1969).
- Б. Храбак, *Риболов и риба пијаца у Београду у 16. и 17. веку*, Годишњак града Београда 7 (1960).

- Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина*, Зборник радова народног музеја Чачак 14 (1984).
- Б. Храбак, *Сировине Подунавља у трговини Дубровчана из Београда 1521-1640*, Годишњак града Београда 32 (1985).
- Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак музеја града Београда 3 (1956).
- Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, Историјски гласник, 3-4 (1953).
- Б. Храбак, *Турски бродови на Сави и транзит преко Београда у 15, 16. и 17. веку*, Зборник Историјског музеја Србије 19 (1982).
- Б. Храбак, *Херцеговачки поносници*, Из Старије прошлости Босне и Херцеговине II, Београд 2003.
- Б. Храбак, *Царина и баждарина у северној Србији на промет са Угарском и балканским областима (до краја 16. века)*, Зборник радова народног музеја у Чачку 19 (1989).
- Б. Храбак, *Црвац из Босне и Србије (15-17. век)*, Из Старије прошлости Босне и Херцеговине, књ. 7, Београд 2010.
- Cartographia Hungariae I*, Budapest 1984.
- Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд 1922
- А. Цермановић-Кузмановић, *Југословенске земље на Птоломејевој карти*, Monumenta cartographica Jugoslaviae I, Београд 1975.
- G. R. Crone, *Maps and their makers*, London 1968.
- D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*, Budapest 1894.
- P. Chaunu, *Сивилизација класичне Европе*, Београд 1977.
- М. Цуњак, *Ископавања унутрашњег простора старе цркве у Смедереву*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе 16 (1984).
- М. Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998.
- М. Цуњак, *Средњовековни град Голубац*,
- Z. Čemere, *Srednjevekovni manastiri Vanata i Potorišja*, Kikinda 2008.
- З. Чемере, *Утврђења и фортификације на тлу Баната од 10. До 16. века*, Нови Сад 2016. (докторска дисертација у рукопису).
- К. Чешљар, *Проблем конзервације живописа старе цркве у Смедереву*, Саопштења Завода за заштиту споменика културе 9 (1970).

- В. Чубриловић, *Значај проучавања пловидбе на Дунаву и његовим протокама*, у: Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983.
- Ф. и Ц. Цајс, *Живот у средњовековном граду*, Београд 2004.
- Ф. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, knj. 2, Zagreb 1925.
- Г. Шкриванић, *Битка на Тари*, Весник војног музеја ЈНА 6-7 (1962).
- Г. Шкриванић, *Идрисијеви подаци о југословенским земљама*, Monumenta cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979.
- Г. Шкриванић, *Martin Waldseemüller, Tabula moderna Bossniae, Serviae, Graeciae et Sclavoniae*, ИЧ 19 (1972).
- Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974.
- Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, ИЧ 16-17 (1970).
- Г. Шкриванић, *Турски поход против Угарске и освајање Београда 1521*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862-1867, Београд 1967.
- Г. Шкриванић, *Fra Mauro, Il Mappamondo*, Monumenta Cartographica Jugoslaviae II, Београд 1979.
- М. Štefánik, *Italian involvement in metal mining in the central Slovakian region, from the thirteenth century to the reign of king Sigismund of Hungary*, I Tatti Studies in the Italian Renaissance 14/15, (2011/2012).
- М. Шуица, *Српске земље између Турске и Угарске: од Косовске до Ангорске битке*, (докторска дисертација у рукопису), Београд 2006.
- Н. Шулетић, *Сремски санџак у 16. веку*, (докторска дисертација у рукопису), Београд 2013.
- Т. Wasilevski, *Le thème byzantin de Sirmium-Serbie au XI et XII siècle*, ZRVI 8/2 (1964).
- В. Weisz, *A nemesérbányászathoz kötődő privilégiumok az Árpád- és az Anjou-korban*, Történelmi Szemle 50/2 (2008)
- Р. L. Wolff, *The second Bulgarian empire. Its origin and history to 1204*, Speculum 24 (1949).